

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

III

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ

В ЧЕТЫРНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ

III

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ 1
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891-981

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

III

A59030

~~58704~~

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն Կ ո լ Ե գ ի ա

ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս. Բ., ԲԵԺԱՆՅԱՆ Ա. Ա., ԴՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ Խ. Մ.,

ԶԱՐԱՐՅԱՆ Ա. Գ., **ԻՆՃԻԿՅԱՆ Ա. Մ.**, ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ.,

ՆԱԼՐԱՆԿՅԱՆ Վ. Ա.

ՏԼԽԱՐ Կազմեց և ծանոթագրեց

Ա. Պ. ՀԱԿՈՐՅԱՆՅԱՆ

Հ ա տ ո ռ ի խ մ ք ա գ ի ա

Ա. Ա. ԲԵԺԱՆՅԱՆ

Գ. Գևորգյան (1947)

Չ Ա Ր Գ Յ Ա Հ՝

(ՊՈՆՄ)

Քարավանը ռիթմ է տալիս անապատին: Ուղտերի բեռնած սապատները ալիք-ալիք՝ մակույկներ են ելնում-իջնում: Իսկ ճանապարհորդները հոգնել են, արբել են սննապատից:

Առջևում նաոն*) է՝ ուղտ-սարագլուխը հսկարտագլուխ, վես, քայլ է առնում դարիվ-դարիվ, վրան մատաղահաս Նինդիլը. վրան բոժոժ ու զանգ՝ նազան, ճոճան, զանգ-զրանգ*:

Հետևից ուղտերը հատված-հատված, լեռնաշղթա:

Մեղկ ձայն է տալիս զանգը զանգին: Խոր ետ է դարձնում զանգին զանգը:

Ու ճոճվում են:

Առջևում Նինդիլը: Ու մինչ սա նետվում է ծովի ալիքի սևս առաջ-առաջ, հետևյալ ուղտի մեջքին ծեր Իբրահիմ խանն է ընկըղմում փոսը՝ կիսամբափ:

Հետո բեռներն են վերուվարում՝ հակեր բուրալի, ծաղկած գորգեր: Հետո Ալի Նիզամը, խանի մուլքագարը՝ փոքրամարմին ապխտած կապիկ: Սրան ի պատասխան ճոճում է քիմանշահի վաճառական Հյուսեինը՝ սև սաթ, զանդրամորուս: Հետո ծերուկ Բուրխանը՝ զրադիր փիլիսոփան, կրակե մորուքը օդում, դուխը քսում երկնքին: Նրա շարժումը կրկնում է շվեդացի լեզվաբան պարսկագետը:

*) Նաո—քարավանի առջևից գնացող ուղտն է, որին զարդարում են առանձին շքեղությամբ:

Հետո բեռներ, հակեր, մարդիկ, զորակեր, բոժոժ, զանգեր, զանգ-զրանգ:

Նիրհում են խանի զառամ կատվի աչքերը: Հենց նոր Ռեհրան էր դնացիլ նա աչքերը բժշկելու և միաժամանակ ներկայելու երեք հեղափոխականների խեղդելուն կախաղանի վրա: (Նրանք իր ամբարները կրակել էին):

Նրանք խեղդվեցին: Ասում են՝ զվարճացրեց տեսարանը ծերուկին, նա կյանքի եկավ և ևրեխայի պես ծիծաղեց: (Այդպիսի տեսարաններից հետո նա մի քանի օր բարի է դառնում): Ասում են՝ նրան էլ խեղդում է իր ամբողջ-տան բարիքի կատաղած առատությունը, հարյուրավոր զորակերի արյան գունը, բուրաստանների թունավոր ծաղկաբույրը ու ցորենը՝ գյուղացիներից քաշած բոլոր ցորենը, որ փտում է նրա ամբարներում:

Ուղտերը ճոճվում են* զանգ-զրանգ ու զանգ-զրանգ...

Իսկ նրանց սապատից-սապատ խոսքեր են նետվում:

— Նինգիլը... (Մուլքադարի ձայնն է լսվում, խոսակցինը՝ ոչ), հայրը գյուղացի էր... Ձէր տալիս, բայց բռնադրավից խանը... պարտքի դիմաց... ասում են՝ տղայի համար է տանում, բայց... ով գիտե... Շատ լացեց, բայց ճամփին մնաց լացը... Ծաղկի պես բան է՝ արշալույսին կարտասվի, կծիծաղի արևածագին... Սինևման... հետաքրքիր չէր... Բայց Ձատիհ խանումին հանդիպեցի այնտեղ... Հենց լալազարումն² է կենում... տասնհրկու տարեկան աղջիկ ունի... լավ մազա է... (ծիծաղում է մուլքադարը): Հետո հառաչում.

Դե՛...

«Ուր հայտնվի սերը սուլթան՝

Տեղ չի մնա պարկեշտության»:

Լուում են*:

Ուղտերը զանգ-զրանգ:

...Նրեքին էլ կախեցին... Հետաքրքիր չէր, բայց ինքը (խանը) հրամայեց, որ գնամ հետը տեսնելու... Փասիանները... Ի՞նչպես ասեմ. գեր չէին, բայց ամբողջ երեկո գլուխ կտրեցինք՝ չկարողացանք հասկանալ, թե խոհարարը ինչ հնարքով... Ովքե՞ր...

Ֆրանսիացի առևտրական ազենտան էր, նորին գերազանցությունը և Մանսուր խանը... նորին գերազանցությունը սիրեց պորտովեյներ: Դա շատ մեծ հաջողություն էր... Հեղափոխականի ձեռքը կտրեցին... Ոչ, չկարողացավ մինչև բժիշկը վազել... Հենց մեյզան հասավ՝ կշանքը ևրակից գնաց... Մյուսը բախտիարների՞ մոտ է: Ընկերոջը կաշառել են, որ «քնացնի»... Զիա-Նոզին Դովլեին անհարմար էր ձեռքակալելը... թեև կերածը քիչ չէ՝ երեսուն հազար թուման... Իրեն (խանին, որ գնում է ուղտով) ասացի ավտոյով վերագառնանք, գերազասեց ուղտը... Մայրը չի սիրում, որ «սասանի» մեքենան տանը մոտեցնեն... Մորից քաշվում է... Հա՛, շատ է բարեկալի, սուրբ մարդ է... Եվ հետո՝ ճամփան էլ քարքարոտ է. ինչպես մնացել է հայրերից-պապերից. ուղտով... դե՛, կամա՛ց-կամա՛ց:

Թրթռաց օրվա սլառուլզգն արևմուտքում: Օրը հանգավ:

Ընթանում են ուղտերը պղնձի, ինչպես դարեր կորաքամակ, դառամ ու նրանց պես հնամասին իր գերն են վնգում:

Զա՛նգ, — ձայնում է զանգը զանգին: Զա՛նգ, — դառնում է զանգին զանգը: Բոժոժների առվակներն են օդի մեջ զլում, զլում:

Մտորում է ճամփան:

Բարակ դա մի գետ է թախծալի, գնում է լցնում քաղաքներ, գյուղեր, իր սրախ մեջ առնում թախիժ ու մաքիր, տանում, ցրվում աշխարհն աշխարհ: Աշխարհակալներն են եկել զնգացել քարավաններով աչա ճամփաներում ու գնացել ցրվել իբրև խոլի հեռատաններում: Քարավաններ են ճոճացել, իրենց հակերում տարել ցորեն, վարդաջուր, արմավ, թիրաք՜, բեհեզ, թուլն, թղթերում ծալած մահավճիտներ, սղջուլներ սիրտ: Որքան հույս, որքան թախիժ:

Եվ Ռիզան մտորում է՝ հետևակ զնալով նինգիլի կողքով: Ռիզան դդգված է, փոշուտ: Ավազն ու խիճը կրծոտում են նրա ոտների հաստակաշի մատները: Լափշիները քրքրված են ինչպես փրփուր:

Փնթինթում է նինգիլի հասցեին:

— Տեսնես որ շան համար է: Ափսոս...

Հարցրեց մոտից զնացող քարավանապետին: Քարավանապետը խեթ նայեց.

— Բանիդ կաց:

Ռիզան թափառաշրջիկ է, տոպրակը կողքին: Նա եղև է բանվոր «Անգլոպերշին Ուլում»⁵, բեռնակիր՝ Բենդեր Բուշիրում⁶, մշակ՝ Գիլանում⁷: Բայց թափառում է ավելի: Հիմա գնում է քարավանի հետ: Մ'ըր. այդ գիտե նրա ճակատագիրը— դեպի լուսավոր մի օր, թերևս կախազան: Ռիզան մենակ չէ: Նրա պես հազարներ շրջում են ամբողջ Իրանը: Նրանք հեքիաթներ են պատմում քարավանսարաններում: Հյուսում են այդ հեքիաթները ճշուղացիների կյանքից, իսկ երբ նյութը պակասում է՝ նաև իրենց արկածներից: Բախտավորներն արհամարհում են այդ հեքիաթները, բայց ուամիկներն ու աղքատները սիրով լսում են: Այդ հեքիաթների մեջ փայլատակում են ցորենի ամբարների* ոսկի հրդեհհներ, նրանց մեջ կարմրում է արյունը, արցունք կա նրանց մեջ և վտանդ՝ ասողին էլ, լսողին էլ:

Քարավանապետը մռայլ մարդ է, փորձված ու տանջված: Նա զգուշանում է Ռիզայից, բայց և չի ատում նրան:

Ռիզան մի քիչ ետ մնաց, սկսեց քայլել Իբրահիմ խանի ուղտի հետ: Խեթ աչքերով, տակից նայում է նրան Ռիզան. խանը ամբել է՝ դառել կնճռոտ վայրի խնձոր: Գնում է Ռիզան— նրա կողքով, թասակը ծոծրակին, ձեռքերը քամակին, ճակատը բաց. այդ գուղացիական ահագին, բազմանկյուն ճակատը, որից քրտինքի կալլակներ են կաթում՝ դառն, այրող:

Հետո Ռիզան փակում է աչքերը: Այնտեղ, աչքերի մեջ տեսարան է բացվում, այրող սակայն: Արևը լափում է դաշտը գեղին շուրթերով: Մի տոշոր աղջիկ, գույնը լիմոնի, քաղհան է անում մուքաղարի բամբակի արտում: Տասնամյա աղջկա աչքերը խոշոր են, նա աչքեր է միայն՝ մնացածը ազազիլ կմախք: Տենդը տզրուկի պես խմել է նրա հյուսիսը, թողել աչքերն ու թախիծը: Այդ աչքերը կարոտով են նայում կյանքին, բայց մահվան ժպիտը կաթել է արդեն նրանց խավար ցոլքի մեջ: Աղջիկը պառավել է շերտասարդացած:

Ռիզայի աղջիկն է: Ռիզան այդպես թողեց նրան դաշտում ու գնաց տուն: Խճուղու եզրին քար ջարդողը աչքով էր արել նրան: Նա մոտեցել էր ծխախոտը վառելու պատրվակով:

— Գիլանցիք բանտումն են, «Հեթիաթը» կախված է: «Պատ-
րույզը» չկա:— Կծիկը դիր...

Տանը պառկած էր կինը՝ հիվանդ, ծանրահոտ: Տնքում էր
առանց օդնություն խնդրելու: Մի ամիս է չէր դուրս եկել դաշտը:
Օրավարձ շուներ, մնում էր մեռնել: Մեռնում էր դանդաղ, և դա էր
ցավը, թե իրեն, թե ուրիշներին: Նրա կողքին տենդում տապակվում
էր մի ծեր մանուկ:

Ռիզան գնաց հավաքուն, ուր չկար և ոչ մի հավ, հանեց պա-
տի արանքից իր յուղած դանակը, թաքցրեց՝ էլ չես իմանա որտեղ,
վերցրեց սև թութուն՝ դառն ու մաղձոտ, ինչպես իր կյանքը, նայեց
հացի տաշտին, ուր մի կտոր կար, ձեռք թափ տվեց վրան: Մտա-
ծեց— մի ամբողջ կյանք— եկավ*, նայեց կնոջը, որ չէր նայում
իրեն, ուզեց մի բան ասել, չգտավ ոչ մի բառ, այնքան շատ բան
էր իր ասելիքը, դուրս եկավ դուռը, թքեց երկրի վրա, որը երբեք
չէր բուսցրել նրա համար մի հատ ուրախության ծաղիկ և գնաց
կրկին դաշտ քաղհանի:

Իջավ երեկոն: Մուլքադարի մշակները վերադարձան տուն:
Ռիզան մնաց առվի մոտ, ստները լվանալու: Հետո երեկոն ժան-
դոտեց, սևացավ: Եվ Ռիզան իրեն նետեց գիշերային խավարի մեջ,
գնաց դեպի արկածալից հեռուները:

— Գիլանցիք բանտումն են, «Հեթիաթը» կախված է, «Պատ-
րույզը» չկա:

«Կծիկի» թևը բացվել է: Հետևյալն ինքն է, հետո ուրիշները,
որոնք շրջում են այժմ գյուղեր ու քաղաքներ՝ քրքրված, զզզված
ու դառն, ինչպես ծխամորձի ծխի թույն:

Ռիզան գնում է, տանում է իր հետ իր կյանքը, արյունը, իսկ
արյունը լուրջ հեղուկ է*: Ռիզան մտածում է այդ մասին:

Ձա՛նգ, զրա՛նգ... Արթնանում է Ռիզան:

Սահում է նինգիլը մթնաթախիժ ուղտի մեջքին, հրաշքի պես
փախչում օդի միջով, և նրա հետևն է ընկել Ռիզան՝ քրքրվելով
ճամփի խիճերի մեջ:

Ի՞նչն է նինգիլի մեջ քաշում, Ռիզային այրում. արդյոք այն,
թե* ինչո՞ւ է նինգիլը ուրախ կրակի պես ու լցնում է օդը ցնծադին
խնդությամբ, թե՞ ուրիշ բան:

Ահա կոհակում է նինգիլը բարավանի երգի մեջ: Գեղեցիկ է նա, երբ ուղտի մեջքից՝ ինչպես աղեղի միջից լարված նետ՝ սլացող միտում է գեպի հորիզոնը: Նա ամբողջացած է ուղտի հետ, և ամբողջությունն է ընթանում է հանդիսավոր՝ ինչպես պտեմ:

Ու մինչ ժպտում է նինգիլը՝ շարունակյալ՝ նայում է նաոր. Զարգարեկ են նրան, բայց զարգերը իրենը չեն, տակին նրա գալուստն է*: Նրան չի սրտխացնում ոչ իր այդ գեղեցիկ բեր, ոչ էլ զարգարանքները: Ոսկի բոժոժների ու մետաքսի փնջերի մեջ պարուրված՝ նա անմասնակից է իրեն հազցրած այդ գեղեցկությունը*: Հողարտ է նաոր — մի՞ նայեք նրան: Նա ընթանում է ինչպես ժամանակը, որին ամենքը նայում են, իսկ ինքը չի նայում ոչ սքի: Ահա բարձրացրեց ու թևեց գլուխը մեկ աջ, մեկ ա՛ջակ, նայեց հեռաստանին, ինչպես հպարտ մարդարև՝ կարդալու նզովք աշխարհին: Այդ բոպեին նրա աչքերը ատելություն են ցայտում: Գժգոհ է գնում նա ու անբում յուրովի: Բեռի՞ցն է, շոգի՞ցն, սովա՞ծ է, հոգնա՞ծ... Ահա մի ձայն է արձակում գեպի հեռաստանները, հնադարյան հազարամյա ձայն՝ դառն, տտելալի, նախանձափրփուր:

Մի շեշտ կա սակայն այդ ձայնի մեջ՝ խորին, անհուն մի վիշտ:

Ու էլ ոչնչով իր տրտունջի միտքը չի հայտնի, զաղտնի է տանջվում նաոր*: Լեզվաբանը ուղտին է նայում. չի՞ կարելի արդյոք վերծանել ուղտին, հասկանալ պատճառը նրա մուսյություն: Ու զարթեցնում է «Կրակե մորուքին».

— Ինչո՞ւ է ուղտը տխուր այդքան, Միրզա:

«Կրակե մորուքը» չի լսում: Նայում է մշուշ աչքերով: Երազում է արթմնի:

Նրա տեղ արձագանքում է վաճառականը.

— «Ուղտի գործն ի՞նչ է էլ. — հենց բեռ կրել, տխրել»*:

Ուղտերը ճոճվում են, գնդում է նաոր, կոհակվում նինգիլը: Լեզվաբանն աչքով է անում նինգիլի կողմը.

— Բայց եթե ուղտն իմանա, թե ինչ գեղեցիկ բեռ է կրում...

«Կրակե մորուքը» փիլիսոփայում է*.

— Գիշերվա սև մեջքին՝ վարդալույս այգը դնում է ծիծաղով, իսկ գիշերը տխրելով — մեր կյանքն է դա, բարեկամ...

— Մեր կյանքը... և լեզվաբանը ժպտում է խորհելով:

— «Այգի լույս ուրախ ինչով իմացվեր՝

Եթե սե գիշերվա ախուրը շիներ»—

Մեր կյանքն է դա, բարեկամ:

Լեզվաբանը հարցրեց.

— Ուրեմն կյանքը տանջվելով է ուրախանում: Դա պարագոքս է, Միրզա:

Միրզան քմծիծաղով.—

«Ով կասի, թե ինչու,
Տրանջում քրքջում,
Խինդի մեջ է տանջում
Կյանքը միշտ ինքն իրեն»...

(Իսկ քարավանը՝ զանգ-զրանգ):

Միրզան ոգում է.

«Նա, ով շինեց կրակի ծաղիկը՝
Նաև նա թույն խառնեց հետը.
Թունավոր է գեղեցիկը,—
Այսպես է ամեն գեղեցիկ:
Միծաղի տակին արցունքն է պահված,
Ժպտում արև, արցունքն հետը.
Եվ հրկուսով միայն խառնված,—
Այսպես է կյանքը գեղեցիկ»:

(Իսկ քարավանը՝ զանգ-զրանգ):

Հանկարծ անապատը ոռնաց:

Ռիզան էր դուրս եկել ճանապարհից, հեռացել, որ ձայնն արձակ հնչի: Նա էր ոռնաց տանջված դայլի ձայնով:

Դա գրոհի հրգ էր, մարտական քարավանի, որ ոտ է առնում, շարժվում սպառնադին ու դիզվելով զարկում՝ զանգ-զրանգ: Այստեղ ուղտերը ռազմական են, զանգերը հնչում են մարտի կոչելով:

իսկ նրանց մեջքին թունավոր հողմի պես գալարվում, թափահարվում է հարձակվողների մոնշոցը և հոսում դեպի թշնամին:

Լսում են՝ շարգյահն է:

Հիմա զանգերը այլ կերպ են հնչում, ուղտերն այլ կերպ են ճոճվում՝ զանգ-զրանգ...

Ռիզան ոռնաց, բողոքեց, լացեց օձի պես, հետո մոտեցավ, վերջացրեց երգը՝ քթի տակ ավելացնելով իր բառերը, ինքն իրեն.

Գիլանցիք բանտում են,

«Հեքիաթը» կախված է,

«Պատրույգը» չկա—

Այ, նինգիլ...

Ու նայեց նինգիլին շանթահարող աչքերով:

Վերջին հավելումը երգեց թիվ⁸, հեզնական շեշտով, հետո ղայրույթով մոմոաց ու թքեց:

— Այդ ինչն⁹ր ես երգում*, բարեկամ:

(Մուլքադարն էր):

— Էսպես մի երգ կա:

— Դա գող ու ավազակի երգ է:

— Գողի, թե ավազակի, բայց ճանապարհի երգ է: Գնում ես գնում, ճանապարհ* չի հատնում, երգում ես՝ հատնում է:

Մուլքադարի ախտավոր քիթը կնճռոտվեց լպիրշ ծիծաղով:

— Հատնելն ինչի¹⁰դ է պետք, գնա՛, էլի:

— Ուղտի վրա ես՝ պետքդ չի: Ի՛ջիր՝ կիմանաս:

— Ներքե ի՞նչ կա:

— Ոչինչ: Լափչիներդ է քրքրվում, զուլպադ, ոտիդ կաշին:

— Է, թող քրքրվի, նորը կգա վրան:

— Հոգուտ է հասնում, իսկ հողին կաշի չունի:

— Հոգին էլ թող* քրքրվի, հետո...

Ծիծաղում է մուլքադարը, ծիծաղում է քիրմանշահյի վաճառական Նյուսեինը:

Իսկ քարավանը՝ զանգ-զրանգ:

— է, հերիք է, դադար:

Խանը հանգիստ է ուզում, թեև քարավանները գիշերով են գնում առհասարակ: Խանը սուրճ է ուզում վայելել անասլատի հովում, նիրհել մի փոքր: Իր սլալատը հետու չէ:

Քարավանապետը նառի բերանի պարանը բռնեց ու կախվեց: Հետևող ուղտերը կուտապ-կուտապ հավաքվեցին, կանգ առան: Յամաքեց բոժոժների ու վանգերի երզը, հնչյունները հատ-հատ միայն կաթկթեցին ավազի վրա:

— Իջե՛ք:

Չոքեցին ուղտերը բլուր-բլուր:

Ճամփորդներն իջան ավազի վրա՝ երազկոտ՝ հոգնությունից:

Դուրս եկան ճամփից, փռեցին գորգերի ու կարպետների դալարը խիճերի վրա: Ներքև սահեց նինգիլը նառի վրայից ու գնաց մտավ խանի զրկաբաց վրանի գորգերի վարդաստանը:

Նստեցին ճամփորդները կրակների շուրջը՝ «կրակե մորուքը», մուլքադարը, վաճառականները:

Մի փոքր հեռու՝ ուղտապաններ*:

Հետո լուսնուն: Անասլատը ականջները սրեց: Միայն համրիչները՝ շակ-շուկ: Եվ կրակը՝ հուռու*:

Նաուր չի հանդարտվում:

Խփում են պարանով, որ շոքի՝ չի դիջում, համառում է, բղղում:

— Այնպես է բղղում, կարծես խիստ վիրավորված է, բողոքում է, չի ներում: Դա ինչ-որ տրտունջի ձայն է, — վերժանեց լեզվաբանը:

Քերմանշահցի վաճառական Հյուսեխներ թիկն է տալիս իր հակերին. —

— Դա տրտունջի ձայն չէ, — համրիչի հետ ծանր-ծանր շարեց նա*, — ուղտը այդ ձայնը հանում է և՛ անբեռ ժամանակ, և՛ շոքած, և՛ կուշտ: Այդ ձայնը (ծուխը ներս քաշեց Հյուսեխներ) մի ձայն է, հենց այնպես, անիմաստ (արտաշնչեց ծուխը)... Եվ ինքն էլ չի իմանում, թե ձայն է հանում: Չի էլ լսում իր ձայնը:

— Բայց մի բան ուզում է, — փորձում է լեզվաբանը:

— Հազար տարիներ ուղում է: Հազար տարիներ քարավա-
նում գնում է: Դիտում ես՝ թվում է, թե ուղտը գիտես ինչ բան է:
Բայց ուղտին ոչ ոք չի ճանաչի: Ուղտը անհասկանալի կենդանի է:

(Համրիչները՝ չակ-չուկ):

— Ուղտը լուռ* կենդանի է, չի արտնջում: Դա նրա իսկական
ներսի ձայնը չի: Օրեր, շաբաթներ, ամիսներ կընթանա ոչ կեր
կպահանջի, ոչ խմելիք, ոչ հանգիստ. սակավապետ է ու լուռ: Նա
իր ներսինը չի հայտնի: Տեսեր, ահա քնած է իբր թե: Բայց թվում
է: Մի կարճ մրափ, և դա է ուղտի քունը: Նա իր մեռնելն անգամ
ցույց չի տալիս: Չօքում է, վիզը դնում ավազին, մի տնքոց և վերջ՝
ուղտը շկա:

— Գոռո՞ղ է գուցե:

— Ո՞վ գիտե:

— Եվ մի վիշտ ունի անշուշտ: Ի՞նչ կասես, Միրզա:

Միրզան համրիչն է քաշում, ինչպես իր մտքերի շարանը.

— Մութն է ուղտի վիշտը— ո՞վ իմանա: Նա վերավորված է:
Նրան խոր վերք է տվել ճակատագիրը, և նա այդ չի մոռանում:
Ուղտը կյանքն է:

Ու լուռ է նա Միրզայի մաքերը: Միայն համրիչը՝ չակ-չուկ:

Լեզվաբանը մտորեց երկար ու փակեց իր միտքը.

— Բայց մի ինչ-որ տխուր, վեհաշուք բան ունի իր ամբողջ
կերպարանքի մեջ:

— Անապատից է,— մոմուաց Միրզան:

Մանրում է խարույկի շողջողուն գանգուրները՝ մեղմ հովը:
Պարում են ստվերները անապատի վրա, իսկ վերը՝ երկնքի քնքուշ
թավիշում ծաղկում են աստղերը:

— Հիմար կենդանի է,— գոչեց մուլքադարը:

— Հիմա՞ր,— արթնացան խոսակիցները:

— Շատ հիմար: Հազար տարիներ սերնդից սերունդ աշխա-
տող ուղտը չի բնտեղանում, չի հաշտվում իր գործի հետ: Ուղտի
գործն ի՞նչ է՝ բեռ կրել: Բայց նկատեցեք՝ բեռնելիս, թե բեռը թա-
փելիս միշտ փնթփնթոց է, միշտ համառություն: Մի հոգս ունի
միայն— ճամփին, շարժման ժամանակ, որքան կարելի է շատ պա-

շար հատվաքել իր բարդ ստամոքսը՝: Ոչ սովորութեքը, ոչ խնամքը չեն ազդում նրան: Չի կապված իր տիրոջը, չի էլ զգում ով է նստած իր մեջքին, իր աե՞րը, թե օտարը: Ինքը չի աշխատի քեզ վայր դցել, այդքան խելք ու հնարամտություն չունի: Բայց որ ընկար՝ չի կանգնի, չի նայի, կգնա իր համար, ո՞ւր, ո՞ւմ մտա՞ ուր պատահի, ով բունի: Բայց նկատեցեք — երբ նստում ես վրան՝ նա մեկ-մեկ հա է ծռում վիզը, որ եթե կարելի է մի անդամ կծի քեզ և ամեն անգամ մի ուժեղ հարված պիտի հասցնես գլխին, որ դունչն իրեն քաշի:

— Բայց, հախ ասածու՞՞ դիմացկուն շարքաշ է, հլու անասուն:

— Հը՞... Մուլքադարը խնդմնդաց բորենու պես, — եթե ուզում եք դրանով ասել հիմար՝ համաձայն եմ:

Անապատը մտածում է:

Իսկ համբիչները՝ շակ-չուկ:

Վեր նայեց «Կրակի մորուքը», —

— «Կյանք է տանում մեջքին, ինքը մի կյանք է, առանց նրան անապատը կճարակեր շեն ու քաղաք»:

— Բայց՝ տարօրինակ կենդանի է, — հարեց լեզվաբանը:

— Ահա այսպիսի մի բնութք է, — կցեց վաճառական Հլուսիինը:

Եվ հրկար լուռություն:

Որից հետո՝ մյուս վաճառականը.

— Մարդու նման է, քմայքների ունի:

Միան մեջ մեկը խլրտաց.

— Ժողովրդին է նման, — մումուաց խուլ, միան միջից, կարծես դարանից:

Զրուցողները հա նայեցին: Ռիզան էր՝: Նրա ձայնը բութ հարվածով դիպավ օդին, կարծես բանտի պատի միջով խոսեց նա:

Լուցկին դեղնեց խաղաղ կրակով: Նրա լույսը ներկեց Ռիզայի մաղձոտ, սև դեմքը՝ խոշոր, դաժան:

— Ուղտը համբերող կենդանի է: Դրա համար էլ պետք է զգույշ լինել նրանից:

— Ի՞նչ կանի:

— Կթքի: Իսկ նրա թքի մեջ թույն կա:

— Թույն չկա, մուրտառություն կա, — նայեց նրա կողմը մուլքադարը: Եվ մատը մեկնեց նառի կողմը*.

— Այ, տեսեր. սրան մի անգամ աչնպես եմ թակել, որ ձեռքերս երկու օր ցավում էին:

— Ինչո՞ւ:

— Բեռ դրին վրան: Խանի բեռն էր: Չի ուզում վեր կենա: Մշակի պես բան է: Պիտի գլխին մի լավ ասա: Ու խեթ հայեց Ռիզայի կողմը*:

Ռիզան ծխել սկսեց: Խուսափուկ, ճկուն ծուխը դառնորեն դուրս էր լողում նրա բերանից, փախչում դետուզեն ու թաքնվում օդի մեջ:

Մի սև սպի շեշտակի թրատում էր Ռիզայի դեմքը վերից վար:

— Վերջին երաշտ տարին էր,— խոսեց Ռիզան, կարծես ինքն իրեն,— էն որ շատ շատերը հարստացան: Հիշո՞ւմ եք, որ խանր փտեցրեց հորնորում երկու հազար խալվար ցորենը: Զարմանալի առատություն էր նրա ամբարներում: Տեղ չունեի պահելու: Ժողովուրդը ճանճի պես կտատրվում էր: Եվ տեսեր, ցորեն առնող չկար: Հիմար է ժողովուրդը:

Ու լռեց:

— Դու հեքիաթ ասո՞ղ ես,— խեթեց մուլքադարը շարածպիտ նայելով դեպի խավարը՝ Ռիզային:

— Եղեկ է, պատմել ենք:

— «Կրակի հեքիաթներ» էլ պատմել ես:

— Դա ինչ բան է— չեմ լսել:

— Թեհրանում «կլսես»...

Ու ծիծաղեց, աչքով անելով վաճառականներին: Սրանք էլ ծիծաղեցին:

— Ո՞րն է «Կրակի հեքիաթը»,— հասկանալ* է ուզում լեզվաբանը:

Մուլքադարը թունոտվեց.

— Սկսվում է ցորենի ամբարներից, վերջանում է սապնած պարանի օղակում: Ավազակներն են այդ, որ շրջում են: ամբողջ Իրանում, նստում գյուղացիների հետ խանի ամբարների մոտ ու

հեքիաթներ պատմում: Այդ հեքիաթներից կրակ է դուրս գալիս՝ վառում ամբարները: Մուրտաններ...

Ու ծամածուկ մի քանի հայհոյանք իր կապկալին բերանում: Լուսմ էր Ռիզան, լուսմ էր անապատը: Համրիչները՝ շակ-չուկ:

* * *

Քարավանը քնած է:

Մութն է անապատում, հեքիաթներ են շրջում անապատում: Խավարի մեջ ստվերների պես, անհասկանալի, ինչպես ուղտերը՝ լցնելով ամենուրեք ուղտային տխրությամբ: Մութն է անապատում: Հենց նա ինքը մի մեծ ուղտ է՝ շոքել սև ու տխուր սապատները մխրձել հարիզոնի գծի՝ հետ երկինքը:

Իսկ վերը, տիկերական կապույտ գրքի մեջ կրակի մտքեր են վառվում, և այդ մտքերն են՝ կյանք: Մծմբային գրերով այնտեղ գրած է՝ հավերժություն:

Գիշերը շրջեցնում է իր ճախարակը: Անապատը սկսեց փրսփրսալ:

Գեղնադարձուր լուսինը գլուխը հանեց գետնի տակից՝ ինչպես գերեզմանից:

Հորիզոնի գծի վրա, երկնքի ֆոնի մեջ գծազրվեց նաուր: Նա չէր շոքել, որ նիրհի: Նա կանգնել էր ինչպես մարգարի և դիտում էր դարերի ընթացքը, այնքան խորասուլզ էր նրա կերպարանքը:

Մուլքադարը գնաց դեպի գորգե մեծ վրանը, ուր քնած էր խանը: Նինգիլի հետ: Մոտեցավ նայելու վրանի դռան, ուր դամփուի պես պառկել էր խանի ծառան՝ Մահմեդը: Մուլքադարը կանգնեց և աչքը վրանի կողմը՝ ականջ դրեց հո արթուն շի խանը: Ոչ, ըստ երեվույթին: Բայց նա սուր ցանկութուն զգաց, որ իրեն թվա, թե վրանում շնչառության հետ մի բան է փոփոխում: Շարունակեց ականջ դնել: Խանդ զգաց՝ տանջալի, հաճելի, անզուսպ հետաքրքրություն և փախչելու դրդում:

Մեղկ լուսնալույսի մեջ հալվում էր ամեն շնչառություն: Մուլքադարը հիշեց Թեհրանի վերջին մի քնֆ մի երիտասարդ կնոջ հետ, զգաց նրա գաղջ մարմինը և...

Մի բուժ արքյան բռնեց մուլքադարի ծոծրակը և սեղմեց: Նա-
ոյ ատամներն էին: Մուլքադարը գոռաց ու հետս... հեռացավ անա-
պատից*, երկինքը պատվեց, աստղերն իջան ոտներից ներքև, եր-
կիրը բարձրացավ վեր: Նրա կապկաչին թեթև մարմինը կծկվեց,
մի փորրիկ ոստյուն գործեց ու կախվեց ուղտի ատամներից, որոնք
սկսեցին ցաշել նրան ավազի վրա:

Ուղտը մի ուժգին շարժումով թափահարեց նրան, ցած դրեց
և կանգնեց բուժ անասնական անշարժությամբ:

Քարավանը դարձնեց: Մարդիկ վեր թռան: Ուղտապանները և
խանի ծառաները հարձակվեցին նառի վրա: Ուղտը բուժ ու ան-
շարժ նաչեց նրանց, երբ անգամ դավաղաններն իջան իր գլխին:

Քարավանապետը վրա վազեց ու կախվելով ուղտի պարանո-
ցից, սկսեց կատաղի անիծել զարկոզներին: Սկսվեց մի մոլեգին
կռիվ նրա և ծառաների մեջ: Նա դաղանի պես մոնչում էր, հետում,
ոսնում և ընդունում հարվածները, որ տեղում էին մեկ նրա, մեկ
ուղտի գլխին:

Վախեցած դուրս նաչեց Նինգիլը և շէր հասկանում, թե ինչի
են ձեծում ուղտին:

Վեր թռավ խանի գլխավոր ծառան, կացինը խլեց: Նրա դեմքի
այտերը հոռում էին, խլթխլթում: Քարավանապետին մի կողմ քաշե-
ցին: Ծառան գորիլլայի պես կողքե-կողք առաջ եկավ ու կացնի
մի ուժեղ հարված իջեցրեց ուղտի ճակատին: Ուղտը շոքեց անմոռնչ:
Ծառան սկսեց հարվածել ուղտին ինչ-որ մի կուտակված ներքին
զայրույթով ու մոլեկնությամբ: Ուղտը լուռ էր, սատկել էր արդեն,
և դա էր կարծես կատաղեցնում հարվածողին: Ու որքան իջնում
էին հարվածները, այնքան ավելի լուռ էր ուղտը և տգեղանում.
որքան լուռ էր ու տգեղանում, այնքան ավելի էին հարվածները
զայրանում: Ուղտը դուրս թքեց իր բոլոր տգեղությունն արյան,
ուղեղի, ոսկրի մի զզվելի խմորով: Զարկուղը չհաղթեց: Ուղտը
չհաղթվեց, իր այդորինակ դիմադրությամբ մնաց: Մնաց տխուր,
լուռ, տգեղ ու ատոզ:

Եվ գաղտնապահ:

Փշրվեցին նառի բոժոժները, զանգի մեջ խեղդվեցին երգերը,
հնչյունները թափվեցին գետին:

Փռվեց ուղտը անշարժ ու այլանդակ՝ բուրեխով խոնավ մի հոտ
ավազի հոտի հետ խառն:

Մուլքադարի դին մումիայի պես փաթաթեցին վերմակի մեջ:

— Մուրտառ անասուն,— մոմոաց կացնահարողը,— կծածկի,
կլուի, չի հասկացնի ոչինչ ու վերջը մի մուրտառ բան կանի, ոնց
որ արեց:

— Բայց ի՞նչ եղավ, ի՞նչն էր պատճառը,— խոտվահույզ հարց-
րեց լեզվաբանը:

...Վրեժից— ուղտը վրեժ ունի...

Ռիզան էր:

Հեռացան: Հարթ անաստի վրա սև թմբի նման մռայլվեց
ուղտի դիակը՝ անխոս լեզուն ավազի վրա երկարած:

Յ Ա. Վ Ա. Ծ Ա Ե Ր

Տոնական մթնոլորտում պատահեց այդ:

Կա մի թռիչք էր երազում, գարնանային թրթիռ:

Մայիսի երկուսին, շենքը հանձնելու երրորդ օրը, Ռուբենն իր քրիզադի հետ դնաց քաղաքամերձ այգիներից մեկը քեֆ անելու: Սրանով չոթերորդ շենքն էր, որ հանձնում էր նրա քրիզադը: Ռուբենը դերազանց վարպետ որմնադիր էր և օրինակելի բրիզադ էր պահում:

Թարմություն էր բուրում այդ բլրի գագաթից: Բուլտրն էլ բանիմաց, ուրախ տղերք, սերտ կապված իրար հետ:

Ռուբենը բարձրահասակ, ջուտ հրիտասարդ էր, մարտական դեմքով: Ոսկեգույն բեղեր ուներ, պինդ սեղմած շուրթերի վրա, և հոխորտ սրում էր այդ բեղերը: Շատ համեստ էր և լուրջ, կարգադրում էր հանգիստ բաս ձայնով, խրատում էր ավելի, քան կըշտամբում և քանի բարկանում էր, այնքան ավելի էր ցածրացնում ձայնը և դեմքը մոտեցնում խոսակցին: Ընդհանրապես համառ էր առաջ տանում իր միտքը: Նա հեղինակութուն էր:

Նրան հարգում էին:

Ահա, այսպես, տոնական օր էր, որ նրան պատահեց այդ դեպքը: Բայց պատահեց մի տեսակ դարանակալ անսպասելիությամբ: Ռուբենն ու իր ընկերները շրջում էին այգում ծառեծառ, կանաչների վրա նստոտում, կատակում: Հետո ըմբշամարտ եղավ: Քրիզադից երկու հոգի, որ ծանր ատլետիկայի հերոսներն էին՝ սուտ ըմբշամարտեցին:

Այդ ժամանակ էր, որ Ռուբենը նկատեց այգու տնակի առաջ մի աղջկա, որ խոր նայում էր իրեն: Հսկարտ գլուխ ուներ նա, խրոխտ

կապույտ աչքեր: Նա հրամայող գեղեցիկ էր, բարձրահասակ:

Ռուբենը նայում էր «ըմբիշներին», ժպտում զուսպ, ինքնիրեն: Հետո կրկին աչքը գցեց տնակի կողմը: Աղջիկը ներքին հայացքով իրեն էր նայում:

Ճաշի ժամանակ, երբ բրիգադի հետ հավաքվեց նաև այգետիրոջ ընտանիքը, որ միշտ շնա իմանում ուլքեր են և ինչպես հայտնուվեցին՝ հպարտադեմ աղջիկն անաղմուկ սողոսկեց այնտեղ:

Շատ մտերմական ընթացավ ճաշը և ուրախ, զարնանային թեթևությամբ: Ոչ մի տգեղութուն: Երգեցին, հետո պարեցին:

Աստղիկը, հպարտադեմ աղջիկը, որ, ըստ երևույթին այլևս չէր հետաքրքրվում Ռուբենով և հիմա էլ ուրիշներին էր նայում՝ մի անգամ միայն նիրհուն հայացքն ընկղմեց Ռուբենի հայացքի մեջ և մնաց երկար: Ռուբենն զղաց, որ այդ աղջիկը մտավ իր հոգու մեջ, տիրեց իրեն: Նա այլայլվեց:

Հետո գինի՞ն էր, ծաղիկնե՞րը, թե՞ ընկերները — Ռուբենը հանկարծ միտք դրեց միանալ այդ աղջկա հետ: Ընկերներն էլ զգացին, որ մի բան կատարվեց Ռուբենի մեջ: Կենացների վրա ակնարկներ արին, կատակեցին՝ հասկացնելու շափ: Բոլորը ժպտացին կեսուրախ, կեսուրջ: Աստղիկը լուրջ ընդունեց այդ ամենը, համարձակ, հանդիստ նայեց Ռուբենին, նայեց հպարտ ու հաղթական...

Ռուբենը կորցրեց իրեն:

Մի քաղցր սարսուռ անցավ նրա մեջքով: Նա շնչատեց, կուրծքը ուռեց, և մնացածը շարունակվեց ինչպես երազում:

Ուշացած գարուն էր, ապրիլը փչել էր, և նրա շնչից փթթել էին ծառերը: Դեղձենին մի տեսակ վարդագույն լույսով պարուրված՝ գրկում էր սալորենու կաթնագույն լույսը, հետո այդ ծառերի սաղարթից թափվում էին լույսերը կանաչ արոտի վրա: Ծոթրինը պատերի տակից ու դաշտից արեցնող բուրմունքով սողում էր օդի մեջ ու մարդուն քաշում դեպի դաշտերի վայրենությունը:

Ռուբենն այնպես զգաց, որ ընկերների երգերը, կատակները, ճառերը, հարվածայինների հաղթական հայացքները խառնվեցին ինչ-որ մտերմական, ընտանեկան մի այլ հույզի հետ՝ սիրո հետ: Ուղղակի սիրո: Ռուբենը նոր զգաց, որ ինքը լցված էր սիրով, որ

բուռն սիրում էր մեկին, թե ում՝ շղիտեր, բայց հիմա այդ մեկը եկել է կանգնել իր դիմաց և հրամայական, մտերիմ պահանջում է իր տենչերի պատասխանը:

Ճիշտ է՝ գինով էին ամենքը, բայց միայն գինին չէր, որ հարբեցրել էր Ռուբենին: Նա զգաց, որ իր աշխատավորական կյանքի մեջ հաղթական բրիգադի հետ միասին իրեն պակասում էր նաև կին-ընկերը: Զղաց և մի այլ բան, կարծես ամենքը՝ բնությունը, իր ընկերները, իր հասարակական զործը և այս կինը միախառնելովն, դարձան զորավիգ իր կյանքի, մի աշխույժ թռիչք, ներգաշնակ երգ:

«Մի կին է պետք՝ և ամեն ինչ լրացավ»,— մտածեց Ռուբենը: Եվ մեկին* այնպես թվաց, որ այդ լուռ ու հստակ էակը վաղածանոթ է ու մտերիմ: Սուր սիրով լցվեց դեպի նա, գրկեց ողջ էությամբ նրա նազելի հասակը:

Եվ հրբ սուփրան քաղեցին ու խումբ-խումբ զբոսնել սկսեցին այգում՝ Ռուբենն առանց մտածելու՝ ինչպես ընկներ գեղեցիկ ու ահավոր մի անդունդ՝ հանկարծ մի շատ հաճելի գլխապտույտ զգաց և առանց այլեայլի՝ առաջարկեց Աստղիկին իր կինը դառնալ:

Աստղիկը համաձայնեց:

Դա արդեն բոլորովին դուրսից Ռուբենին: Կյանքը սլացավ արագ, արագ, նրա սիրտը կրկին ուռեց, լցվեց՝ շնչարդիլի շափ և նա սիրեց Աստղիկին այնքան բուռն, որ ուզում էր դուրս փախչել այգուց:

Թե հետո ինչպես թեյի նստեցին, ինչպես զնացին տուն— այդ ամենը կատարվեց անզիտակ վիճակի մեջ: Թռան հավիտենական վայրկյաններ, Ռուբենն այնպես իմացավ, թե ինքը հրեսուն և հրկու տարի սիրում էր ու միայն նոր հասկացավ և հասկացավ անսպասելի գլուտի պես, հանկարծ, ինչպես նոր ծնված լիներ:

* * *

Մեղրամիսն անցավ փոթորկալի, աղմկահույզ: Ռուբենը արբածի պես էր աշխատում նորակառույց պատերի վրա: Եռանդը հորդում էր զարնան գետի պես՝ սղտոր, վայրի, բայց թարմ, կենսալի: Գործը թոցնում էր նրան: Փայլուն ցուցանիշներ էր տալիս

նրա բրիգադը: Ռուբենը կայտառացել էր, սկսել էր կատակել. երգել:

Աշխատանքի ետոն ժամանակը, երբ իր կնոջ սլացիկ դեմքն օդի մեջ երերալով զալիս արձանանում էր իր դիմաց՝ խանդաղատանքից մարում էր Ռուբենի սիրաբու: Եվ նա պղտոր ժպիտով հառաչում էր: Նա իր բուն սիրո բոցերի մեջ չէր տեսնում, չէր զգում ոչինչ ուրիշ բան: Իր բրիգադով խոսք էր տվել տալ կվարտալում ամենաբարձր ցուցանիշները: Աչք ածեց շորս կողմը, կարգադրեց իր բրիգադի անդամներին ազնվորեն կատարել խորհրդակցության ժամանակ ընդունած վճիռը և սրբատաշ քարերն սկսեց զարգարանքի պես շարել նորակառույցի հսլարտ պատին՝ հրբեմն մուրճը վերցնելով և տաշած քարն ավելի գեղեցկացնելով գողտրիկ ու մանրիկ հարվածներով:

Ռուբենը սիրում էր նայել իր շենքին, թի ինչպես էր սա հասակ քաշում գեղեցիկ արձանի պես: Կաստակների թևերի մեջ գրկված՝ շենքը հսլարտ ծառանում էր վեր: Վարդագուշն տուֆն արշալույսի պես ներկում էր նրա ճակատը և հակադրվում հետևի բլուրների, ժայռերի գորշության: Հեռու, քաղաքի վերևի մասերից ձևով էին անում իր բրիգադի բարձրացրած շենքերը: Ռուբենը քաղաք է կառուցում բոլոր կառուցողների հետ— դրանով էլ հսլարտ էր նա և վարպետ որմնադիրի պատվի զգացումը բարձրացնում էր նրան մինչև ասպետականութուն: Նրա բրիգադը մի տեսակ «օրդին» է— օրդին ընտրովի ասպետների, որոնք իրենց անձը դրել են բարձր նպատակի վրա: Ռուբենի «օրդենին» հետևում են մյուսները, և քաղաքում հայտնի է, թի ո՞ր շենքերն են բարձրացել այս օրդինի ձևերով: Սա պատվի խնդիր է:

Բայց տարօրինակ էր. Ռուբենը մի տեսակ կապ էր տեսնում իր հսլարտ շենքերի և իր կնոջ մեջ: Հետո այդ կապը գնում էր ավելի հեռուն— իր ընկերները: Այդ ամենը կապված էին մի ընդհանուր կյանքով, որ ներդաշնակ մի երգի պես երգվում էր կառուցող երիտասարդի հոգում:

Աստղիկը ծաղկում էր ու դառնում ավելի տինչալի: Հետո ժամանակ եկավ՝ նրա աչքերը լցվեցին երազով, դեմքը դառավ խընկազույն, պտուղի պես լցվեց և նա սկսեց արբած ու հոգնած ժպտալ Ռուբենին:

Եվ պտուղի պես էլ կաթեցրեց մի գեղեցիկ աղջնակ:

Եկան Ռուբենի ընկերները և սանձակոծ արին իրենց առանց այն էլ լցված ուրախությունը, երգեցին, պարեցին, լցրին Ռուբենի տունը այն թարմ ուրախությամբ, որ հատուկ է ընկերական շրջանին:

Միայն Աստղիկը ներվաչին էր այդ օրը: Բայց նրան նայող չկար: Երեխան աճեց ու կարմրեց խնձորի պես իր գեղեցիկ մոր և ասպետազեմ հոր գրկերում: Ռուբենի կյանքը հոսել սկսեց լեռնաչին անվակի պես զվարթ ու խաղացկուն:

Մի բան միայն, մի ստվեր սողոսկում էր աննկատ և նստում Ռուբենի տան անկյունում: Աստղիկը կոպիտ էր վարվում նրա հետ: Բնավորություն էր այդ, թե՞ անցողիկ ներվաչնություն, դեռ հայտնի չէր: Ռուբենը նկատում էր այդ, բայց սիրտ բուռն հոսանքում բարեխառնվում էր այդ: Սերը չէր ուղում նկատել իր շուրջը հավաքվող այդ ստվերները: Սակայն, երբ կոպտության վարագույրի հետևից նայում էին Աստղիկի աչքերը՝ սառն, օտար և ասպակի՝ դա մնում էր Ռուբենի հոգում: Եվ նա գործի ժամանակ հիշելով այդ, մի բույն կանդ էր առնում ու աչքերը պաղած մտածում:

Եվ այդքանը միայն: Ռուբենը հետզհետե նկատեց իր և Աստղիկի մեջ մի աններդաշնակ հնչյուն, որ շարունակ լսելիքի մեջ խանդարում էր նրա ընտանեկան երջանիկ երգի եղանակին: Աստղիկն ինչ-որ կղզիաճում, մեկուսանում էր ինքն իր մեջ: Դժգոհ էր ինչ-որ: Իր վիճակի՞ց: Ռուբենի՞ց, նոր միջավայրի՞ց— չէր հասկացվում: Ռուբենը ջանում էր նրան խառնել իր ընկերության մեջ՝ բնազդորեն զգուշանալով նրա մեկուսացումից: Հեշտ էր կարծում այդ, և սկզբում չէր էլ նկատում, որ դա շատ դժվար բան է:

Աստղիկն այգեպան-առևտրական ընտանիքի աղջիկ՝ բնազդաբար զգալով իր աշխարհի չքացումը նոր աշխարհի մեջ՝ զալով Ռուբենի ընտանիքը՝ հույսեր ուներ, թե իր համար կբացվեն նոր ուղիներ: Նա հաճախ երազում էր այդ ուղիների մասին: Պարզ չէր. թե ինչ կյանք էր պատկերացնում այդ ուղիների մեջ և ինչ էր իսկապես այդ ուղիների կոնկրետ կողմը: Բայց նա կենդանական բնազդով զգում էր, որ պետք է կառչել նոր մարդկանց, գնալ նրանց հետ մի փոքր առաջ՝ հետո տեսնելու համար, թե որտեղ կգադարի

այդ երթը, և ինչ կլինի այդ երթի վախճանը: Եվ նա այդ անորոշ երազներով ու խարխափումներով էլ եկավ Ռուբենի մոտ: Եկավ հեշտությամբ, նրա մի կանչով: Եվ երբ եկավ նրա մոտ՝ նոր գարթնեցին իր մտքերը, ավելի ճիշտը, նոր ուշքի եկավ, որ իր մեջ խոսում էր իր ընտանիքի, այգեպան-առևտրական հոր ու շրջապատողների հաշիվը—կառչել նոր մարդկանց և նրանց միջոցով լողալ, գնալ նոր կյանքի ծովով՝ մնալով հինը: Աստղիկին շատ էլ հաճելի չէր Ռուբենի արհեստը: Նա երազում էր Ռուբենին ինչ-որ իր երևակայած մի տնտեսական հիմնարկում, դրամների ծովում և ավտոների ու գնացքների եռուղևի մեջ: Երբ ընկերացավ Ռուբենի հետ, նախ զգաց իր մի սխալը— այցում Ռուբենը թողել էր շատ ինտելիգենտ տպավորություն, ինտելիգենտ մի հիմնարկի ղեկավարի չափ— իսկ այժմ Աստղիկը տեսնում էր, որ այդ արտաքուստ գեղեցիկ ու կոկ երիտասարդը հասարակ բանվոր էր, թեև բանիմաց և առաջավոր: Եվ նա հիասթափվեց: Բայց սկսեց ճիգ գործ դնել Ռուբենին հանելու որմնագիրի վիճակից և տանելու տնտեսական, առևտրական գծով: Ռուբենն, իհարկե, ծիծաղում էր այդ երազների վրա:

— Միևնույն է, ջանիկս, ևս իմ տեղումն եմ ու լավ եմ:

— Ո՞վ է ասում,— կոկետ ու թթու ժպիտով սլատասխանում էր Աստղիկը,— տես ինչպե՞ս է ապրում մեր հարեանը:

Ակնարկում էր մի ուտող-խմող ծառայողի: Ռուբենը Աստղիկին ավելի սերտ մոտեցրեց իր բանվորական շրջանի ընտանիքներին, Աստղիկը կովեց նրանց հետ և հարաբերությունը կտրեց: Նա չէր սիրում բանվորներին: Եվ ահա եկավ կատարյալ հիասթափումը— Ռուբենը այն նոր լոկոմոտիվը չէր, որ Աստղիկի հին գնացքը տաներ նոր կյանքի ուղիներով:

Մի անգամ, քաղսովետի ընտրություն ժամանակ, երբ բանվորների ահագին բազմության մեջ գրվում էր Ռուբենի թեկնածությունը՝ Աստղիկը, որ ներկա էր իբրև հանդիսատես՝ սկսեց հակառակել և շրջապատողներին լսելի ձայնով Ռուբենից պահանջել, որ հրաժարվի ընտրվելուց:

Ռուբենը ձեռքը դրեց նրա ծնկան և շոշափելով հասկացրեց, որ իրեն պահի:

Աստղիկը զայրացավ:

— Դու ժամանակ չունես, դու երեխաներ ունես, էդ էլ քեզ հերիք է:

— Դա քո բանը չէ,— սաստեց Ռուբինը:

— Չէ, իմ բանն է: Ես չեմ կարող քո երեխաներին պահել, որ դու գնաս գիշերները լուսացնես քո քաղսովեստում:

— Հիմարություններ մի դուրս տա:

Եվ Ռուբինը համբերությունից դուրս եկած՝ դուրաց ու պատվիրասը վառեց:

— Հիմարություններ դու մի դուրս տա,— գիմադարձ կանգնեց Աստղիկը,— նրանք հենց հիմարի են ման գալիս, որ հազար մի գործեր վրան գցեն ու իրենք հանգիստ ման գան:

Ռուբինը շրջապատողների հայացքից այրվեց ու բարվոք համարեց լռել: Նրան ընտրեցին քաղսովեստի անդամ: Եվ ծափահարությամբ: Ընկերները, իր բրիգադի անդամները, մեծ խանդավառության մեջ էին: Միայն Ռուբինն էր, որ չէր կարողանում ուրախանալ: Նրան թիկունքից դանակ էին զարկել: Այն ոսկի թել կապը, որ ջերմորեն անցնում էր նրա հոգուց դեպի իր ընկերները, հասարակական գործը և այնտեղից էլ իր կինը, ընտանիքը՝ կտրվեց: Աշխարհը, այն ծաղկավառ այգին, ուր նա գտավ իր ընկերների մեջ հոգու մի այլ ընկեր՝ կինը, բաժանեց նրան իր հոգու մյուս կենսալից վայրից, իր շենքերից, ընկերներից, ընդհանուրի գործից, որի մեջ նա զգում էր, որ բարձրանում է:

Աստղիկը չէր սիրում այդ գործը: Նրա համար ատելի էր այդ գործը, որի համար Ռուբինը երբեմն երեկոներն ուշանում էր, որի համար երբեմն ուտելիքն էր պակասում, շքեղ հագուստ չէր լինում: Գործ, որի շուրջը հազարավոր մարդիկ ցնծում, ծափահարում, երջանկանում են, բայց որ անշուք է, ինչպես ակումբի դրասենյակ... Աստղիկին այժմ պարզապես բաշում էր քաղաքի հին ընտանիքների կյանքը՝ լոտոն, թղթախաղը, ճաշկերույթները:

Եվ Ռուբինի մեջ շգտնելով իր ձգտումների իրականացումը, նա կամաց-կամաց թողեց նրան և սկսեց որոնել... Ի՞նչ.— հաղիվ թելիվ գիտեր, ինչպես և չգիտեր, թե ո՞րտեղ պետք է այն գաներ: Նման այն որոնողներին, որ սկսում են որոնել, մինչև պարզվի, թե ինչ են ուզում գտնել, Աստղիկն սկսեց դուրս նայել ընտանիքից:

Գեղեցիկ, երիտասարդ կիներ բնազդով գնում էր դեպի մի կողմ: Այնտեղից մի շնչառութիւն շոշափում էր նրա կույր տենչանքները: և քաշում դեպի իրեն: Եվ այդ երկու էութիւնները մթան մեջ իրար էին դալիս՝ ինչպես ծղրիղներ...

Անցավ ժամանակ, և ծնվեց մի տղա՞: Նա բերեց նոր հոգս և կարծես նաև նոր մտերմութիւն: Ռուբենը ուրախ էր այդ հոգսի համար. դա վանում էր այն վատ սովերները, որ սահում էին Ռուբենի սիրտ վրայով:

Մի առավոտ միայն, երբ նա թեյն արագ խմելով ու հետն էլ բլուպի կոճակները պցելով խոսում էր Աստղիկի հետ՝ Ռուբենն ինչ-որ հասլճեկ նկատեց նրա շարժումների մեջ: Աստղիկը կարծես շտապեցնում էր նրան, որ սա դնա գործի, բայց դա անում էր ոչ խոսքով: Դա շէր երևում նրա թեյ ածելու մեջ, հայացքի մեջ: Այնտեղ նկատելի էր մի տազնապալի շտապ, որ անհանգիստ նայում էր Ռուբենի կողմը: Այդ հայացքը թիւադրում էր Ռուբենին՝ շուտ վերջացնել:

Ռուբենը դրան առանձին նշանակութիւն չտվեց, բայց դա մնաց նրա հիշողութեան մեջ: Ու երբ տանից դուրս էր ելնում՝ բակից անցնելիս նայեց պատուհանից ներս՝ տեսավ որ Աստղիկը արագ մտեցավ հայելուն և սկսեց երեսը պուգրի քսել:

«Շուկա է շտապում»,— մտածեց Ռուբենը և միամիտ դուրս եկավ բակից: Երբ հասավ շենքի վայրը՝ տան մտքերն ու Աստղիկը ցնդեցին ծխի նման: Առողջ ու կենդանի աշխատանքը գրկեց նրան ու տարավ հզոր բազուկներով:

Երեկոյան վերադարձին Ռուբենը Աստղիկի շարժումներից նկատեց մի տարօրինակ բան: Կարծես սա իրեն շէր տեսնում: Գնում էր գալիս սենյակից սենյակ, վերցնում, վայր գնում աննպատակ մի առարկա: Պարզ էր՝ Աստղիկի միտքը դբաղված էր մի բանով, որ կապ չունէր այդ ընտանիքի հետ:

— Ի՞նչ կա, Աստղիկ,— հարցրեց Ռուբենը:

— Ոչինչ,— շեշտ պատասխանեց Աստղիկը, ասպ սառը նայեց նրան և հարցրեց,— Ի՞նչ ես կպել ինձանից:

— Ո՞վ է կպել քեզանից...

Աստղիկը լռեց:

Ռուբենն սպասեց, որ Աստղիկը խոսի. բայց նկատելով, որ Աստղիկը շարունակեց իր մտքի հետն ընկնելը՝ զարմանքով նայեց նրան և լռեց: Հոգնած էր:

Հետզհետե Ռուբենը նկատում էր մի բան, որ Աստղիկն անտեղի կոպիտ պատասխաններ էր տալիս իր անմեղ հարցերին: Նկատեց, որ Աստղիկը տան գործերն էլ երեսի վրա էր թողնում, կովում էր երեխաների հետ: Սկսեց նաև ծեծել նրանց:

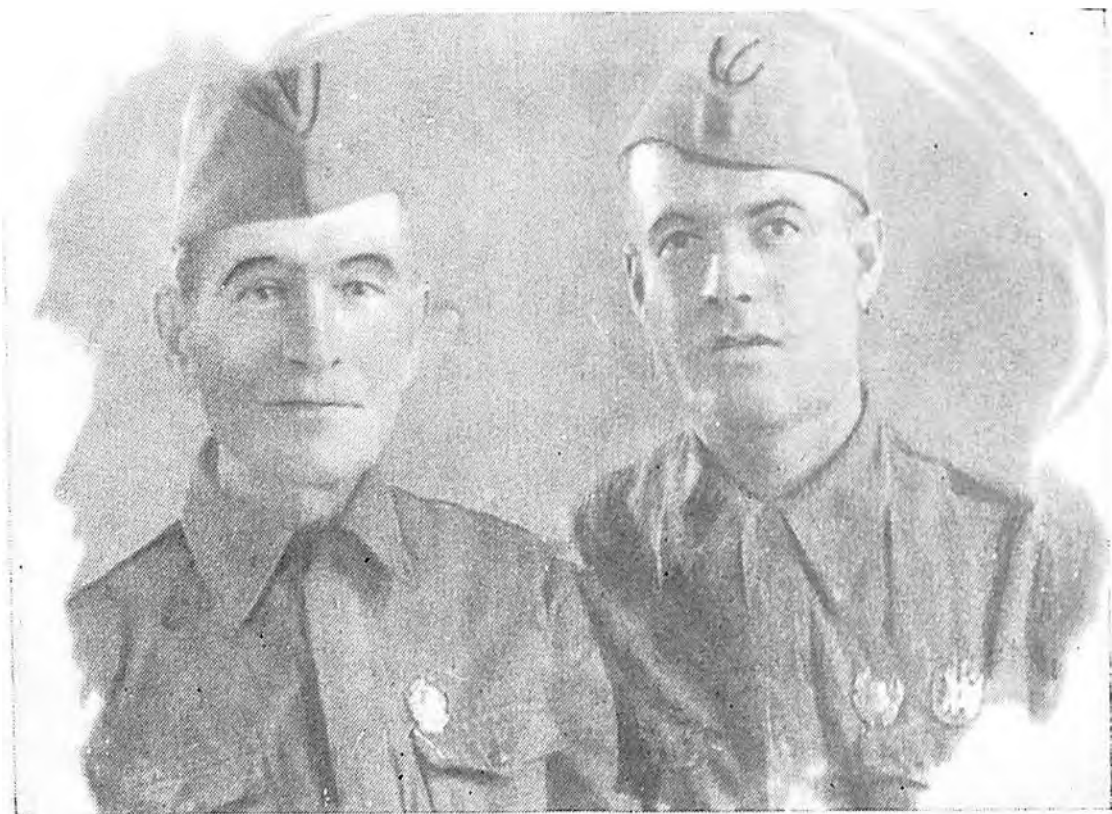
Դա առիթ տվեց, որ Ռուբենը միջամտի: Դա արդեն վեր էր Ռուբենի ուժերից— նա սաստիկ սիրում էր իր երեխաներին: Շուտով երեխաների լացը, Ռուբենի հանդիմանությունները և Աստղիկի ճիշդ դարձան միակ ձայները, որ լսվում էին այդ ընտանիքում: Այդ ձայներից զատ՝ մնացածը լուսթյունն էր, որ տիրում էր նրանց տանը:

Սակայն մի հանգամանք: Եվ դա սկսեց աչքի ընկնել: Չնայած ներվային խոսակցություններին, վեճերին՝ Աստղիկը առանձին ջանասիրությամբ զարդարվում էր ամեն օր, և դա առավոտից սկսած: Ի՞նչ գործ ուներ այդպես վաղ... Ռուբենին զարմացնում էր այդ բայց նա գլխի շէր ընկնում: Մի անգամ միայն ինքնիրեն հարցրեց. «երեկո չէ, թատրոն չի գնում, կինո չի գնում, ինչի՞ է զարդարվում...»:

Այդ զարդարանքները բոլորովին չէին բռնում Աստղիկի կրքավարար վարմունքներին և մոռյլ, ներվային դեմքին, որով նա անհամբեր շրջում էր սենյակում և ներսուղորս անում:

Մի ինչ-որ լարված, խուլ պատմություն էր սկսվում նրանց ընտանեկան կյանքի մեջ, որ խոսում էր անձայն բառերով: Նրանք դեռ ականջ էին դնում:

Մի անգամ Ռուբենը շենքի գործերով քաղաք էր գալիս տրամվայով: Հանկարծ փողոցի մայթին նրա աչքովն ընկավ Աստղիկը մի երիտասարդի հետ թևանցուկ արած: Երիտասարդի ախտավոր դեմքը կոծկվում էր մի լկտի ժպիտով: Նա շատ ազատ էր կպել Աստղիկի թևին: Ռուբենին խոցեցին Աստղիկի ցուլուն. վառվող աչքերը: Նրա հարբած դեմքի վրա խաղում էր անսովոր ուրախություն, հրրճվանք: Անգամ Ռուբենին թվաց, թե Աստղիկը իրեն նկատեց, բայց էլի շարունակեց մոտեմոտ գնալ, հպվել երիտասարդին: Ռուբենը

Դ. Դեմիրճյանը և Ն. Ջարյանը աշխարհապոր մեկնելուց առաջ (1942)

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

— Ամբո՛ղջ օրը...

— Ամբողջ օրը:

Աստղիկը թանձր ներկել էր շրթունքները, ներկը տարածվել էր նրա այտերին, կզակին: Գեմքը դիմակ էր դառել պուզրուց, իսկ վրայից բուրում էր ինչ-որ օժանկելիքի անառակ հոտը: Նրա աչքիքը մարել էին դաղտնի կրքային փոթորկից հետո, և նրանց տակին եզերվել էին կապույտ գծեր. Աստղիկն ապրել էր...

— Իսկ էն երիտասարդն ով էր,— հանկարժ խայթեց Ռուբենը:

— Ի՞նչ երիտասարդ,— ցածրաձայն ու բռնի հանդարտությամբ հարցրեց Աստղիկը: Եվ նայեց պատուհանից դուրս:

— Տրամվայից որ տեսա...

Աստղիկը աչքի տակով արագ նայեց Ռուբենին: Չստատասխանեց իսկույն: Հոսեց ծանր լուռություն:

— Էն երիտասարդը ընկերուհուս հղբայրն էր:

— Ո՞ր ընկերուհուդ:

— Թիֆլիսում մի ընկերուհի ունեմ՝ նրա:

— Իսկ տուն, երեխա... ամուսին ունե՞ս:

Խեթ նայեց Ռուբենը և ձևոր տարավ դեպի Աստղիկի կոկորդը, որ բռնի, բայց ձևոր թափ տվեց ետ դարձավ դեպի պատուհանի գոգը, նստեց և սկսեց կծել պապիրոսը:

Աստղիկը լուռ էր, և այդ լուռությունը կատաղեցնում էր Ռուբենին:

— Լավ, վերջը՞:

— Վերջն էն, որ ես գլուխ չունեմ էդ տեսակ հարցուփորձերի: Ես ազատ եմ:

— Ազա՞տ ես: Փողոցի կի՞ն ես դառնում:

Հետո ցույց տվեց կրեխաներին:

— Սրանց նայիր:

— Երեխաներս տեղն են: Երեխաների պատճառով չեմ կարող փակել քո տանը: Ես կյանք եմ ուզում:

Ռուբենն արագ դուրս գնաց տանից ու ընկավ փողոցները:

Շարժումը, հոգնությունը թվում էր, թե կրթացներ նրա հուզումնալի սրտի կսկիծը: Շրջել սկսեց մինչև կեսգիշեր:

Այդ գիշեր քաղաքն ու փողոցը դատարկվեցին իր համար: Գա...
տարկվեց և կյանքը: Նա կորցրել էր իր առաջին սիրո կինը:

* * *

Աստղիկն ստեղծեց իր համար դրսի առանձին կյանք: Նա ինչ
շուրջը բազմացրեց կասկածելի ծանոթներ, որոնց հետ շրջում էր
կինոները, ճաշարաններն ու այգիները: Ռուբենը հպարտությունից
իր մեջ գցեց այդ դադոնիքը: Ինչ-որ ատելախառն սիրով այդ կնոջ
հետ կապված՝ ելք չէր կարողանում գտնել: Մյուս կողմից մեջտեղ
էին ընկած երեք երեխաները, որոնց խնամել էր պետք: Նա հույս
ունեւր, սիրող մարդու հույս, որ Աստղիկը կուղղվի: Աշխատանքի
տղամարդ է բրիգադիր, պատվին չէր ուտեցնում դուրս տալ զազտ-
նիքը: Կամենում էր մի կերպ լուծել խնդիրն իր տանը, Աստղիկի
հետ մենակ:

Մակայն արտաքին աշխարհը շուշացրեց իր մասնակցությունը:
Շուտով շշուկներով լցվեց տան բակը, հարեաններն սկսեցին
խորիմաստ նայել Ռուբենին:

Ընկերները դադարեցին այցելել Ռուբենին: Գործի ժամանակ
ներս ներկայութեամբ չէին խոսում Աստղիկի մասին: Պարզ էր— դա-
տապարտում էին նրանք*, ովքեր տարիներ առաջ, այցում ուրախ
շուրջալարով շրջապատել էին Ռուբենի առաջին սիրո թրթիռներին:
Ընկերները և ծանոթների լուսթյունն ավելի էր ճնշում Ռուբենին:
Գոնե խոսեին, գոնե պահանջ ներկայացնեին: Նա ևս իրեն մեղա-
վոր էր զգում, բայց ինչո՞ւմ. չէր կարողանում հաշիվ տալ իրան:

Մի անգամ փորձեց գինու տալ իրեն: Զղվեց, չէր էլ կարողա-
նում արբել: Հանդիմանեց իրեն այդ փոքրոգութեան համար և դա-
դարեց շուտով:

Փորձեց տարվել գործով: Վաղ գնում էր գործի և սկսում ներ-
վային եռանդով աշխատել: Աշխատում էր հարբելու չափ, հարբածի
պես: Սկսեց խտապահանջ դառնալ դեպի իր բրիգադը, անգամ
բժախնդիր:

Ընկերները լուռ տանում էին, իբրև հիվանդ մարդու արարքներ,
բայց և դժգոհում էին: Դժգոհում էին և սպասում մի բանի— ինքը
ևս սպասում էր այդ բանին— և դա իրենից էր կախված: Նա պետք

է որեւէ վճիռ կայացնեն: Պետք է վերջ տար այդ կենակցութեանը:

Նա տեսնում էր, որ այդ վերջն էր իր փրկութեանը: Եւ նա վճռում էր: Բայց միայն աշխատանքի ժամանակ, երբ իր կնոջ մասին մտածում էր նրա վարքի մտահոգութեաններով: Սակայն, երբ զալիս էր տո՛ւն և աչքն ընկնում էր իր կնոջ դեղձան մազերին, խրոխտ հասակին և թունավոր դեղեցկութեանը, խանդը բռնկվում էր սիրուց ավելի: Նա թուլանում էր այդ թուլանից և ճնշվում, կծկվում:

Պատահում էին նաև բացատրության երեկոններ: Ռուբենը խոսում էր երկար, համոզում Աստղիկին, սա ենթարկվում էր կարծես, զղջում*: Հետևում էին համբույրի կարճ վայրկյաններ: Ռուբենը դրամ էր տալիս երեխաներին, որ կոնֆետ առնեն: Աստղիկը նոր զգեստ էր կարում:

Բայց այդ վաղանցուկ հաշտութեանները չէին հանգստացնում Ռուբենին: Ավելին՝ երկարացնում էին հիվանդութեանը: Աստղիկը չէր փոխվում, շարունակում էր ավելի ախտավոր դառնալ: Հետևյալ օրերը դարձյալ սկսվում էին կասկածելի ուշացումները: Տուն էր դառնում այտերի ու վզի կարմրած շերտերով, կրկին սև եզրերը աչքերի տակին...

Մի անգամ Ռուբենը ճաշարան մտնելիս տեսավ Աստղիկին մութ անկյունում մի հարբած երիտասարդի հետ: Նրանք իրար մոտ նստած խմում էին: Ռուբենը հանդարտ, բայց լարված մոտեցավ և կանգնեց ուղիղ նրանց առջև: Հարբած երիտասարդն անտարբեր ու արբշիռ նայեց նրան և դինու բաժակը բարձրացրած սպասեց: Աստղիկը վեր կացավ: Հարբածը բռնեց նրա թևը և ուժով նստեցրեց:

— Նստի՛ր:

Ռուբենը սուր նայեց Աստղիկին, նայեց աչքերի մեջ՝ երկաթի պաղ հայացքով՝ և ցածրաձայն հրամայեց.

— Վե՛ր կաց:

Աստղիկը նորից վեր կացավ ու շարժվեց դեպի դուռը: Հարբածը ընկավ նրա հետևից:

— Թո՛ղ,— ճշաց Աստղիկը նրան ու վաղեց դուրս:

Հարբածը հետևեց նրան, բայց ճաշարանից մարդիկ դուրս եկան և նրան բռնեցին:

Ամուսիններն շտապ տուն հասան: Աստղիկն սպասում էր մեծ դեպքի: Բայց Ռուբենը ոչինչ չարեց: Երկար լուսթյուն տիրեց, որից հետո Աստղիկը մռայլ հարցրեց.

— Հետո՞:

— Հետո՞,— կրկնեց Ռուբենը և մնաց սլահ մի: Հետո, էս բուսեիս կգնաս կամ հորանցդ, կամ ում մոտ կուղես: Վերջ:

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել:

Աստղիկը մնաց այդ գիշեր՝ վերջին գիշերը և հետևյալ առավոտը կապելով իրեն պատկանած իրերը՝ մշակ կանչեց և երեխաներին անասնական անտարբերությամբ լքելով՝ գնաց:

Ռուբենը չհարցրեց, թե ուր:

* * *

Երեխաների լացը չգիտավ Ռուբենի զգացումներին: Այնքան քարացել ու խստացել էր նա, այնքան կարոտ էր մի վճռական քայլով դուրս գալու իր հոգեկան անձուկ վիճակից: Այդ քայլը կատարվեց, և նա ուրախ էր: Եսականության ուրախությունը նրան այնքան էր հաղթահարել, որ չէր ուզում նկատել երեխաների վիճակն անգամ:

Հարևան մի կնիկ, առանց խոսքի, հկավ երեխաների մոտ՝ հանգրստացրեց, դարձեց ուղարկեց մեծին, փոքրիկներին իր մոտ տարավ: Նա ևս ուրախ էր:

Բակում ձայներ լսվեցին. թեթևացած մարդկանց զրույց՝ կատարվածի մասին: Ամենքը ճնշված էին Ռուբենի ընտանիքի տարիներ տևող դուստ մղձավանջից, որ հիմա վերջացավ:

Երբ Ռուբենը գնաց շենքի վայրը՝ կարծես հիվանդությունից դուրս եկած լիներ: Իրեն զգաց ամուրի, նախկին երիտասարդը, որ սլատ է շարում և սպասում է քաղցր կյանքի: Դիմացի կանաչ բլուրը, այգիների ծաղկած սալորենիները, նրանց տակին կանաչած գետինը կրկին խոսել սկսեցին և խոստանալ ինչ-որ ուրիշ խնդրություններ: Ռուբենը քաղցր շունչ քաշեց և սկսեց աշխատել: Հետո մտքերն սկսեցին պրպտել, խուզարկել այն արահետը, որով հեռացավ Աստղիկը: Հետո նրա երևակայության մեջ նկարվեց նախընթաց գիշերվա դեպքը: Նոր զգաց, որ դա իրեն խոր ազդել էր:

վերքը ցավել սկսեց— նա չէր վզացվում՝ քանի դեռ տաք էր: Հանկարծ նրան շանթեց այն միտքը, որ Աստղիկը կարող էր գնալ հենց այն հարբածի մոտ: Օձը զարթնեց մեջը: Տխրեց,— ուրեմն խանդը չի անցնում՝ սիրո անցնելուց հետո:

Բայց երբ նուպան անցավ, նա վզաց, որ ինքն ազատ է: Ճիգ արեց փարելու այդ նոր վզացմունքին:

Մի քանի օր անցավ հոգեկան տարուբերումների մեջ:

Նոր կյանքը՝ սկզբում դրամատիկ և հանդիսավոր՝ հետագայում սկսեց բերել իր առօրյան— հոգալից ու սրտամաշ: Երեխաները: Լուսիկը՝ մեծ աղջիկը ու՛ր տարեկան, չէր կարողանում պահել իրենից փոքր Պետիկին ու ավելի փոքր Մուշիկին: Նա դպրոց էր գնում: Հարևան կնիկն էլ գնում էր իր բանին: Պետք էր տնօրինել երեխաների կյանքը: Աստղիկը գնաց այնպես, կարծես երեխաները իրենը չէին:

Հարևանները ձայները բարձրացրին— սկսեցին պարզ խոսել Աստղիկի սանձարձակ վարքի մասին՝ ճաշարաններում ու մասնավոր տներում: Դա և՛ խոցում էր Ռուբենին, և՛ ուրախացնում: Ուրեմն վերագործ չկա: Աստղիկը կորած է ընդմիջտ:

Ռուբենը հույս ուներ, որ իր վերքն այսպիսով էլ կամաց-կամաց կբուժվի: Հիմա արդեն երեխաների վիճակն էր սրվում, դա էր խռովում նրան: Ցերեկները թողնում էր պատշգամբում, բակում, պատվիրում էր, որ սպասեն իրեն և երբ հոգնած գալիս էր տուն՝ տեսնում էր պատուհանի տակ փոքրիկները քնած, իսկ Լուսիկը խեղճ-խեղճ մոտները նստած՝ սիրտը մղկտում էր:

Մի օր էլ փոքրիկը լաց էր լինում: Լուսիկը բացատրեց,— մամային է ուղում, չի իմանում, որ էլ մաման չի գալու:

Սա խորը վիրավորեց Ռուբենին: Ներս մտավ հարևան կնիկը և սկսեց խոսել Ռուբենի հետ նրա երեխաների մասին:

— Էսպես չի լինի, այ որդի: Երեխաներդ ափսոս են: Դեն գցած կատվաձագերի պես մնացին խեղճ:

— Լավ, ի՞նչ անեմ, մերս:

— Մի ռուս կնիկ կա հարևան բակում: Բեր պահի, նա էլ երեխանցդ կնայի:

— Ո՞վ է, ի՞նչ կնիկ է:

— Լավ կնիկ է: Մենակ ոտները ցավում են:

Ռուբենը շմտածեց երկաբ: Եվ հուսահատորեն կարճ կտրեց.

— Կանչիր, դա:

— Մեզ համար մամա են բերում՝ ուրախ-ուրախ խոսեց միջնակ երեխան՝ Պետիկը: Իսկ Մուշիկն արցունքոտ աչքերով նայեց հորը.

— Լավ մամա բեր, որ շղնա:

Ռուբենը դառնորեն ծիւղ սկսեց: Հարեան կնիկը զնաց:

Նոր «մաման» երկու ստբով կաղ, լնզլնգալով բակից ներս մտավ: Բաղի էր նման: Նա ուսին սպիտակ փուշի էր գցել, որ իջնում ծածկում էր ուռած փորն ու հաստ կոնքերը:

Նա լղար: էր սահայն:

Նրան ուղեկցում էր հարեան կնիկը: Պառավն առաջ ընկավ, առանց դուր ծեծելու ներս մտավ Ռուբենի սենյակը և ձևով արեց կաղ կնոջը:

— Կարելի՞ է,— հարցրեց սա հնչուն ու սրտաբաց ձայնով:

— Համեցեք,— ասաց Ռուբենը և վեր կացավ տեղից:

Ռուս կինը ներս մտավ և առանց շուրջը նայելու նստեց տաբուրեթի վրա: Նա և Ռուբենը իրար նայեցին: Հարեան կնիկը մտեցավ Լուսիկին և բռնելով նրան ձևոք՝ նստեց: Փոքրիկը՝ Մուշիկը քնած էր: Միայն Պետիկը թմրած ու հոգնած աչքերով նայեց նորեկին:

— Սա՞ է նոր մաման:

Բուրբը ժպտացին:

Ռուբենը կրկին նայեց կնոջը և շկարողացավ սկսել: Ծանր, դժվար, անհասկանալի էր իր անելիքը: Իսկապես ո՞վ էր, ի՞նչ կին էր դիմացիներ:

— Դուք երեխաների համար տանտիրուհի՞ եք որոնում,— հարցրեց պարզ դրեց կինը:

— Այո,— պարզ պատասխանեց Ռուբենը թեթևացած: Ռուբենը զգաց մի ինչ-որ թարմ հոսանք իր սենյակների ծանր մթնոլորտում:

— Նու, եթե ուզում եք՝ փորձեցեք: Ես կպահանջեմ երեխաներին, կնայեմ տանը: Հարմար եղա՞ կմնամ, եթե ոչ՝ դուք ազատ եք, ինչպես և ես:

Ռուբենը մի տեսակ ամաչեց, զգալով, որ ինքն այդ բոպեին ամենից շատ մտահոգված էր հենց այդ վախճանի հոգսով: Նա

համաձայնեց, որ կինը մյուս օրը դա իր մոտ: Հարեան կնիկը, նշաններով հասկացրեց ուս կնոջը, որ իրերը բերի:

Ռուս կինը վեր կացավ: Նա կանգնած խեղճ օրորվեց իր ոտքերի վրա: Աստիկ կաղ էր: Հետո թեթև ցտեսություն ասաց և մեղմաժպիտ նայեց երեխաներին:

Դա նուրբ, խոր ժպիտ էր մի մարդու, որի պրոֆեսիան կարծես ինչ-որ ջերմ, ներքին բան է, որ մենակ բարի մարդն է ունենում իբրև տաղանդ՝ մարդկային սերը:

Երբ նա շրջվեց, այսինքն պտտվեց իր մի ոտքի առանցքի շուրջը, և դուրս քայլեց օրորվելով՝ Ռուբենը նկատեց նրա սարսափելի խեղանդամ կոնքերը, ծուռ ոտները: Այն ջերմությունն ու խանդաղատանքը, որ մի փոքր առաջ զգացել էր նա, սուղվեց ուրիշ մի հորձանքի մեջ: Ինչ-որ մի դառնություն զգաց Ռուբենը՝ արդյո՞ք դեպի այդ կաղ կինը, թե՞ դեպի իր վիճակը: Մի հուսահատ, ատեղախառն դառնություն: Եվ ձեռը դայրալի թափ տվեց:

— Բող, մեջն անիծեմ էսպես կյանքի... միևնույն է...

Ռուբենը թափ տվեց ձեռն իր սեփական կյանքի վրա, արհամարհանքով անձնազոհ եղավ, մտավ մի ինքնամոռաց վիճակ: Դա ծխի պես դառն էր, այրող, բայց դուր էր գալիս նրան: Կարծես վրեժ էր լուծում իրենից: Նաև կնոջից: Եվ ամենքից: Կարծես արդարություն էր վերականգնում՝ ինչ-որ մեծ արդարություն:

Խոտվեց իր կյանքի ուրախությունից և իրեն տվեց հանրային ուրախությանն ու երջանկությանը: Սկսեց թաղվել գործի մեջ, նեղել իրեն, շարշարել: Դա ևս ոգելից խմիչքի պես այրող էր ու ընդարմացնող: Դաժանությունը դառավ նրա մտերիմ դրացունը: Ոչ ոքի էլ չէր պատմում իր կյանքի մասին: Արտաքուստ չէր ուզում կասկածել տալ, որ իր մեջ հուզվում է մի դադանի՝ վեպ:

* * *

Սոֆյա Պետրովնան՝ կաղ կինը, եկավ մտավ Ռուբենի ընտանիքն ու եկավ շատ ծանրակշիռ և լուրջ:

Ռուբենը չէր ապրում հետը: Սա պարզ էր: Նա իր գործին էր ամբողջ օրը: Կինը խնամում էր երեխաներին և Ռուբենին: Սոֆյա Պետրովնան շատ կարևոր ու հիմնավոր դրեց իր գործը: Եվ շատ

խորքից: Սրբեց, պլպլացրեց տունը, դուռը, երեխաներին նախշեց խնձորների պես, միջնակին՝ համբերատար ջանադրությամբ՝ կաղաչով տարավ տվեց մանկապարտեզ և կարգեց խիստ կանոններ կենցաղի: Իրեն հասկանալի և իր մեջ արդարացրած ինչ-որ ճշգրիտ ու խիստ բարոյախոսություն ուներ, որով վարվում էր: Եթե մի բան պետք է՝ պետք է ուրեմն՝ վերջացավ: Ուրեմն երեխաները ուղիղ ժամը ութին քնում են, վեր են կենում ութին: Սա օրենք էր: Լաց լինել չէր կարելի: Կարելի էր ամեն բան խնդրել և նայած թե խընդրածն ինչ էր՝ ստանալ: Բայց այնքան չափավոր, որ չհիվանդանար: Ժլատ, ազահ չէր, բայց խնայող էր: Երբ տունը լավ կարգի ընկավ՝ սկսեց երեխաներին դբաղեցնել: Սկսեց հեքիաթներ պատմել: Հետո սկսեց նաև երգել: Երգում էր շատ մեղմ ու համավոր: Այսպես՝ աղվեսն ասաց դայլին. ու երգում էր, թե ինչ ասաց դայլին աղվեսը: Թուխս հանած հավի պես էր՝ ճտերը չորս բոլորը: Միշտ զգուշացնում էր, ամեն բոպե կանչում, ուղղում:

Լավ եղանակներին երեխաներին մաքուր հագցրած տանում էր դբոսնելու երբեմն դեպի բլրի խճուղին, մաքուր օդ շնչելու, տեսարաններ դիտելու: Երբեմն էլ տանում էր շուկա:

— Թող կյանքն էլ տեսնեն,— բացատրում էր Ռուբենին Սոֆյա Պետրովնան:

Ռուբենին մի փոքր վարմացնում էր՝ թե ինչու էր այդ ցավագար կաղը վճռում կատարել իր ֆիզիկականից վեր գործեր. մանավանդ որ, ոչ ոք չէր պահանջում: Դա Սոֆյա Պետրովնայի կենցաղի խոտականոն, յուրահատուկ հասկացողությունն էր: Կարծես այդ ամենը իր համար էր, ոչ՝ երեխաների: Նա էլ իր ներքին ինչ-որ աշխարհն ուներ, որտեղից այդպիսի տարօրինակ բաներ էին դրսևավորվում:

Ռուբենն անտարբեր ու համաձայն լսում էր Սոֆյա Պետրովնայի բացատրությունները և ոչինչ չէր ասում: Նրա համար դա ուրիշի գործ էր: Բայց վերջերս նա կտրվեց իր ընկերական շրջանից: Կտրվեց այն մտքով, որ դբաղվում էր միայն բրիգադի գործով աշխատանքի ժամերին: Դրանից դուրս կապ չէր պահպանում ընկերների հետ: Նրանք իրենց կենսուրախ կենցաղով ճնշում էին իրեն, ինքն էլ չէր ուզում թունավորել նրանց իր դժբախտությամբ:

Գործը վերջանալուն պես գալիս էր տուն և նստում ժամերով: Մխում էր մտադբաղ: Սոֆյա Պետրովնան նկատել էր, որ նա չի սիրում խոսել, ինքն էլ՝ չէր խոսում: Դրա փոխարեն երեխաներն էին իրենց կաղ «մոր» հետ խոսում, աղմկում: Դա սկսեց հանգստացնել Ռուբենին: Վերջն ինքն էլ սկսեց մասնակցել նրանց զբոսանքներին՝ Սոֆյա Պետրովնային օգնելու համար: Շատ էր նեղվում սա երեքին զբոսանքի տանելիս:

Մի օր էլ ճանապարհ ընկան դեպի փողոցն ի վեր՝ բլուրը: Մայթի վրայով մի տեսակ ձգվեց այդ ընտանիքի շարանը, տեսարանի պես: Առջևում իր փոքրիկին գրկած դնում էր Ռուբենը՝ մտախոհ ու լուռ, նրանից մի փոքր հետո քայլում էր Լուսիկը՝ աչքը խանութների վիտրիններին: Ամենից վերջը Պետիկի ձեռից բռնած, լնգլընդում էր բաղի պես Սոֆյա Պետրովնան՝ շատ լուրջ և կարևոր դեմքով, իր դործի մեծ գիտակցությամբ:

Գնում է Ռուբենը՝ իբրև դառն հանդիմանություն, իբրև համակերպված, անձնուրաց մի մարդ, որին անիրավել են, լքել, և որը հպարտորեն կրում է իր լուծը: Նա միայն մի տենչ ուներ՝ չուստահել ծանոթների, ընկերների, ցույց չտալ իր գեղեցիկ վիշտը և տգեղ ընտանիքը: Երբեմն արագ քայլելուց շատ առաջ ընկած՝ կանգնում էր, որ Սոֆյա Պետրովնան հասնի: Եվ սրտնեղում էր.

— Հը՞, գալի՞ս ես:

— Գալիս եմ, — հանգարտ ու բարի աչքերով նայում էր Ռուբենին կաղ կիներ և հետև:

Գալիս էր, բայց որքա՞ն դանդաղ, ինչպե՞ս հանգիստ:

Ռուբենը մտքում նեղանում էր նրա այդ հանգստությունից և կաղությունից: Նա հասկանում էր մասամբ նաև ինչու համար Սոֆյա Պետրովնան շատ էր գոհ իր կյանքից: Գոհ էր, որովհետև իր վրա դրած պարտականությունը կատարում էր սրբությամբ: Ռուբենի երեխաներին խնամում, կրթում էր անձնվիրաբար, ոչ ոք չէր կարող կշտամբել նրան որևէ թերություն համար: Բայց Ռուբենն զգում էր այդ կաղ կնոջ հանգստության նաև ներքին աղբյուրը: Սոֆյա Պետրովնան միանգամայն բավարարված էր իր կյանքի այս հլքով: Նա ապահով էր: Եվ իրոք՝ Սոֆյա Պետրովնան շատ զրժբախտ էր ապրել: Կաղությունը նրան ընդմիշտ զրկել էր ավելի

բարձր երջանկությունից՝ սիրուց և փալփայանքից: Ավելին: Կա-
ղությունը նրան դուրս էր գցել նաև իր հարազատ քաղքենիական
ընտանիքից: Ծնողները մեռել էին վաղուց, եղբայրները շէին օգ-
նում, և ինքը Ռոստովի կիսակիրթ կնիկ՝ ընկել էր կյանքի երախը,
սեփական ուժերով պայքարելու ստիպումով: Դա մի տարած-տրու-
րած էակ էր, որ կյանքի ալիքների մեջ տարուբերվում էր դյուրա-
բեկ խոտի նման: Վերջերս էլ ընկնելով Երևան՝ ծառայել էր մի
երկու տեղ, բայց Ֆիզիկապես ուժեղների մրցմանը չդիմանալով՝
անգործ, սաստիկ կարիքի մեջ էր, երբ մուբենի դժբախտությունը
վրա հասավ նրան փրկելու: Արդ, փրկված էր նա և խեղդվելուց նոր
աղատվածի մոլեղնությամբ ամուր բռնել էր ափի խոտերն ու բա-
րերը: Նա հիմա շատ ու շատ թանկ էր գնահատում իր այս վիճակը
և ճիգ էր անում պահել ձեռքում այս առիթը, վերջապես ապրելու...
Եվ ահա այրում էր այնպիսի ուժով, ծարավով... Միաժամանակ
գիտակցում էր իր դերի նշանակությունը— նա պետք է մարդկանց,
նա դրավում է մի այնպիսի պոստ, որ ուրիշը չի կարող, չի կամե-
նում: Վերջապես ինքը խաղաղացրել է մի մարդու ընտանիքի փո-
թորիկը: Սոֆյա Պետրովնան զգում էր, որ ինքն է գերիշխում այդ
ընտանիքում: Ահա, թե ինչու նա այդպես հանգիստ ու անվրդով
քայլում էր Ռուբենի հետևից: Նա հպարտ էր... և երջանիկ: Կազ
կնոջ խաղաղ երջանկությունը, որին մասնակցում էին նաև երե-
խաները, եկել, կարծես թե թառել էր Ռուբենի դժբախտության վրա:
Բավական էր, որ դժբախտ երիտասարդը թափահարեր ինքն իրեն՝
այդ երջանկությունը կթափվեր դարնան կեռասենու հասած ծաղիկ-
ների պես: Պե՞տք է անել այդ...

Ռուբենը կրկին ետ նայեց և սպասեց, որ կաղը հասնի: Ուղեց
հանդիմանել նրան, բայց կնոջ հեքը տեսնելով զսպեց իրեն: Ցավա-
գարն շտապում էր որքան կարող էր, դանդաղում էր, որովհետև
անկարող էր ավելին: Նրա աղջկային, թարմ այտերը շառագունել
էին քայլելուց և հասնելու ճիգից: Ի՞նչ կարելի էր ասել: Հանդիմա-
նեց Ռուբենն ինքն իրեն, արդարացրեց ցավազար կնոջը և շարու-
նակեց ճամփան:

Բայց, այնուամենայնիվ, մի բան մնում էր անողոք ճըշ-
մարիտ: Որ Ռուբենը դժբախտ էր: Որ այդպես նեղվում, շտա-

սլուծ էր նրա սիրտը, իսկ հետևից քարշ էր գալիս իր հոգսը, լքած ընտանիքը և իր ճակատագիրը՝ կազ կիներ: Սկսեց խղճալ իրեն, մտքում հանդիմանել այդ ճակատագիրն ուղարկողին: Թերևս ուրիշ կերպ կարող էր տնօրինել իր բախտը: Թերևս սխալվել է այդ կազ կնոջն իր տուն բերելով... Կարող էր չէ՞ մի այլ էակ, գեղեցիկ ու թրթռուն աչժամ թևանցուկ արած քայլել իր կողքով: Պատկերացրեց այդ աննյութ էակին, զգաց նրա գիրգ թևերի հպումը իր երկաթամեկան թևերին: Սակայն, երբ նայեց իր գրկում ննջած երեխային և հիշեց հետևից քարշ եկող մշուսներին՝ ցնորքը թռավ ճառագայթի թեթևությամբ: Ո՞վ, ո՞ր կիներ կբերի իր գեղեցկությունը մաշկու երեք երեխայի խնամքի հոգսի մեջ... ս՛չ, զուր են երազները:

Եվ ահա երևակայության արբեցման մեջ, մշուշոտ աչքերի գիմաց սկսեց գծագրվել ու երևալով գնալ իրենից հեռացած էակի կերպարանքը*: Այնպես, ինչպես սիրել էր նրան այն ուրախ գարնան ծաղկած այգում, երբ շէր ճանաչում նրան, բայց սիրեց բուռն կերպով*:

Նրա հետևից հնչեց իր աղջկա և միջնակի զանգակի ծիծաղը՝ նրանք ինչ-որ բան ցույց տվին «մամային» սա՝ «այս, այո» ասաց: Բայց Ռուբենը իր երազի հետ էր, անգամ ետ չնայեց: Աչքերը կիսախուսի, մշուշոտ՝ նա հառաչեց ու հայացքը պցեց հեռու հորիզոնները:

Ո՛չ, այս ընտանիքը, այս կիներ իր ճակատագիրն էր, պետք է տաներ, տանջվեր և այդպես էլ շորանար, վերջանար:

Դառն ծխի պես ներս քաշեց այս միտքը իր մեջ. դա արդեն վրեժի ցասման քաղցր դառնությունն էր, որ նրան պետք էր գինու, ծխախոտի պես:

* * *

Մի հանդիստ օր, երբ Սոֆյա Պետրովնան երեխաներին տարել էր պրոսնելու և Ռուբենը սխառկել թախտի վրա նիրհում էր՝ ներս մտան նրա ընկերները:

— Բարի օր, հյուր կընդունե՞ս, — կես հեգնական ասաց վարպետ Սերոբը:

Դա հիսունի մոտ մի կոճղ էր, ուրիշ բրիգադի բրիգադիր: Նա

կոշտ բեղերը սրեց և հիմնավոր նստեց տաբուրետին: Մյուսները լուռ տեղավորվեցին:

— Հը՞,— արեց վարպետ Սերոբը և կծու նայեց Ռուբենին,— բավական չի՞:

— Ինչ եմ անում,— անշեշտ հարցրեց Ռուբենը:

— Բռնած ծրագիրդ ծրագիր չէ:

Ռուբենը վեր նայեց և բուժ հայացքը դեցեց վարպետի աչքերին: Վարպետը, սակայն, անսասան էր:

— Ես իմ գործն ուրիշին չեմ անել տալիս*, սլլանները կատարում եմ, ոչ ոքի էլ չեմ խանդարում աշխատելու:

— Հարվածայնությունն էդ չի,— կտրեց մյուսներից մեկը, որ մինչ այդ լուռ էր,— հարվածայնությունն էդ որ լիներ՝ մեքենան ամենից լավ հարվածայինն է: Մաքրիր՝ կզնա: Հարվածայինն ես՝ հարվածային կաց*:

— Կնիկ ունեիր՝ թոցրիք, կպատահի*:

Խուլ ձայնով խոսեց մի ուրիշը:

— Թքի գնա,— ձայն տվին մյուսները:

Վարպետ Սերոբը սկսեց վարժապետական տոնով.

— Կնիկդ գնա՞ց: Ուրիշին բերիր՝ ընտանիքդ ապահովեցիր: Բանը հո մեծակ կնիկը չի: Աշխարհքին մտիկ տուր, տես ուր է գնում: Արի աշխատանք արա, ափսոս չի՞ աշխատանքը: Ամենակյանքի բանը հենց աշխատանքն է*: Դե վե՛ր, դե վե՛ր:

— Ո՞ւր,— վախեցած հարցրեց Ռուբենը:

— Ավիացի օր է, գնանք,— ուրախ ձայն տվեց ամենից կարճահասակ մի բանվոր, որ շէր հասկանում ոչ Ռուբենի վիշտը, ոչ էլ այդքան երկար խրատելու կարիքը: Նա սևասաթ աչքերը պսպղացրեց ու դուրս եկավ բազի պես օրորվելով: Ու կանգնելով պատշգամբում, թևի մկաններն ուռեցրեց ու ըմբիշի պես հարձակվեց իր նման մյուսի վրա.

— Հը՞մ, կնկա հերն եմ անիծել:

Իսկ ներսում Ռուբենը համառում էր: Նրա թևերից քաշեցին, դուրս բերին*:

Ռուբենն ակամա դուռը կողպեց, բանալին դրեց նշանացի տեղն ու գնաց:

— Ախր ո՞ւր եք տանում, է՛:

— Զխկում քեզ, զնա,— բռնեցին կոպիտ բռունցքներով ու հռհռալով դուրս եկան բակից:

— Հիմի բանը երեխեքն են,— շարունակեց վարպետ Սերոբը.— դու պիտի աշխատես լավ երեխեք տաս պետությունը: Երեխեքանցդ գործն էլ դրստիլ ես, էլ ի՞նչ ես ուզում, տնաշեն: Թքի՛ր, զնա...

* * *

Սակայն տանը ծաղկում էր խաղաղ ուրախությունը, շէր նայում ոչ Ռուբենի վիճակին, ոչ նրա դառնությունը:

Սոֆյա Պետրովնան հիմնարկի պես սարքել էր տունը և նրա կենցաղը: Երեխաներն այնպես էին կապվել նրա հետ, որ չէին ուզում հիշել իրենց մորը, բացի Լուսիկից, որ թեև շէր խոսում, բայց սրտում կրում էր այդ վիշտը: Սոֆյա Պետրովնան Լուսիկի հետ միասին տանը գործերը վերջացնելով՝ երեխաների հետ դուրս էր գալիս տան բակը և նստելով պատշգամբի սանդուղին՝ ասեղնագործում էր և հետն էլ մասնակցում երեխաների խաղերին: Խաղերն ստեղծում էր ինքը: Բակի առուն կապել էր տալիս երեխաներին և հիդրոկայան էր խաղացնում: Կանչում էր բակի մյուս երեխաներին: Սրանք էլ էին մասնակցում «երկրի շինարարության»,— ինչպես կոչում էր խաղը Սոֆյա Պետրովնան: Երեխաներն արդեն իրենք շարունակում էին ստեղծագործել: Երբեմն կուլում էին, երբեմն երգում, տոն կատարում: Հանդիսավոր երթն աղմկում էր բակում: Տանեցիները դուրս էին գալիս պատշգամբ՝ դիտելու «բանվորների» տոնակատարումը:

«Հիդրոկայանին» հետևում էր որևէ «գործարանի» կառուցում: Սոֆյա Պետրովնան տալիս էր սլանը՝ երեխաները կառուցում էին: Հետո նա պարզեատրում էր երեխաներին՝ տալով ամենքին կեսկես կոնֆետ:

Բանն այն էր, որ ինքը ևս շատ սիրում էր այդ խաղերը, դրանց մեջ իրականանում էր նաև իր երազը՝ ապրել կենդանի կյանքով, մասնակցել շինարարության, իբր թե ինքն էլ ամենքի պես «նորմալ» մարդ է, պիտանի է և գոյություն ունի:

Նրա կյանքը թունավորվում էր մի բանով միայն: Լուրեր էին բերում, որ Աստղիկը լսելով նրա մուտքը «իրենց» տուն՝ սրվել է

իր գեմ և պիտի զա պատիժ տալու անկող հշուրին: Սոֆյա Պետրովնան սաստիկ վախենում էր նրանից: Նրա վախը հիմք ունեցավ: Աստղիկը կատարեց այդ հարձակումը: Դա պատահեց այն բուպին, երբ Սոֆյա Պետրովնան խաղում էր երեխաների հետ: Աստղիկը բակից ներս ընկավ ու վազեց դեպի նա: Սոֆյա Պետրովնան փոքրիկին գրկած մի կերպ իրեն զցեց հարևան կնկա սենյակը: Երեխաները ճշացին, բայց կուչ եկան մոբ: առաջ: Աստղիկը գրկեց Պետիկին և սկսեց վայրենի համբույրներով սեղմել նրան իր կրծքին՝ հետն էլ հեհեհ հարցնել.

— Մոռացի՞ր ևս մամայիդ, հա՞, մոռացի՞ր ևս...

Երեխան լաց լինելով կպավ նրա կրծքին, իսկ Լուսիկը մռայլ ու լացալիումած հենվեց պատին:

Աստղիկը սկսեց բարձրաձայն հայհոյել Սոֆյա Պետրովնային, որը դողում էր վախից: Հարևան կնիկը դուռը կողպելով դուրս եկավ նրա առաջ:

— Ի՞նչ ևս ուզում խեղճ կնկանից...

— Թող դուրս զա, հողին հանեմ,— ճշաց կատաղած մայրն ու հարձակվեց կողպած դռան վրա, սկսեց թակել:

Երեխաները վայնասուն զցեցին.

— Մամային սպանում են, մամային...

Սա ավելի կատաղեցրեց վիրավորված մորը: Նա սպառնաց: Որ պետք է սպանի «կաղին», ներս նայեց պատուհանից, բռունցքով սպառնաց և հետո զնաց:

Դուռը բացվեց և Սոֆյա Պետրովնան դուրս եկավ:

Երեխաներն ուրախ-ուրախ վազեցին կպան նրա փեշերին:

Ռուբենը իմացավ դեպքը, բայց ձայն չհանեց:

Մի անգամ Ռուբենը փողոցով զնում էր: Հանկարծ անցորդների մեջ նկատեց Լուսիկին, որ իր առջևից զնում էր դպրոց: Նա իր բարակ մատներով խնամքով բռնել էր թանաքամանը և նիհար ուսերը ծռել, որով երևում էր այն ճիզը, որ նա գործում էր զգուշ ջայլելու: Աղջիկը կոկիկ հագնված էր և ձախ թևքի տակ գիրքը սեղմած՝ նա ամբողջովին դառել էր ուշադրութուն, խնամք և ուրախութուն, որ դպրոց է զնում: Մաքուր էին նրա մազերը, զգեստը, կոշիկները, հայացքը:

Ռուբենն ուրախացավ և մոտենալով աղջկան՝ ձեռքը դրեց նրա ուսին.

— Գպրո՞ց ես գնում:

— Հա, պատա,— փաղաքշական ձայնով պատասխանեց Լուսիկը: Աղջկա աչքերում երջանիկ մի շող էր խաղում:

— Գնա, բալիկ ջան,— գուրգուրեց Ռուբենը և ճանապարհը ծռելուց առաջ ինչ-որ հակառակ պահանջի դրդամամբ հանկարծ հարցրեց աղջկան.

— Մամաչիդ հիշո՞ւմ ես:

Աղջիկը ծաղկի պես գլուխը կախեց: Ռուբենը բռնեց նրա գլուխը, բարձրացրեց վեր: Աղջկա աչքերում արցունք կար:

— Լավ, լաց մի լինի, գնա, բալիկ ջան,— շնչաց Ռուբենն ու ձեռքը բաց թողեց:

Մի փոքր առնվեց աղջկա այդ թաքուն վշտից, բայց կարծրացած սիրտը չէր թողնում ավելի խորը թափանցել փոքրիկի հոգեկան աշխարհը: Ձեռքը թափ տվեց ու գնաց իր գործին:

Երեկոյան տուն վերադարձավ սրտենդ տրամադրությամբ: Փողոցի ուրախ ձայները նրան անհանգստացնում էին: Ծիծաղը մըտափում էր նրա հոգին, ուստի փախչում էր փողոցներից, որ չլսի:

Մտնելով բակը՝ նկատեց, որ իրենց սենյակում ինչ-որ շարժում կա: Երեխաները կշկշում էին: Ի՞նչ կարող էր լինել այնտեղ: Մոտեցավ պատուհանին, նայեց ներս: Հարևան երեք երեխա մեջքով դեպի պատուհանը կանգնել՝ տարված դիտում էին ինչ-որ տեսարան: Պատուհանի եզրից Ռուբենը տեսավ Սոֆյա Պետրովնային, որը պարում էր, հետն էլ հեալով, համեստորեն երգում: Նա աշխատում էր պարել ավելի իրանով՝ քիչ գործադրել իր կաղ ոտները, որոնք ամեն մի շարժման արգելք կարող էին լինել: Դա մի տեսակ կաղապար էր, ամփիկ-ամփիկ, կողք-կողքի: Նա երգում էր մեղմ, աղջկային ձայնով, թախծալի, ուրախ շեշտով և տարված էր: Ինչո՞ւ էր վճռել պարել, ի՞նչն էր պատճառը այդքան բարձր տրամադրության: Ուշի ուշով նայողը կստանար այն տպավորությունը, որ նա երեխա է, մի ջահել աղջիկ: Եվ իրոք՝ շնայած նրա քսան և ութ տարուն, նրա մեջ դեռ շապրած երեխայություններ կային, որ դուրս էին գալիս, երբ գտնվել էր հարմար միջավայր: Չունենալով ուրախ մանկություն, խաղընկերներ, շապրելով վաղահաս

տարիների ուրախութիւնը՝ նա մի տեսակ խաղընկեր էր դառել այդ երեխաների մեջ: Ուրախութիւնն այնքան էր զրկել նրան, որ նա տարված չնկատեց Ռուբենի ներկայութիւնը: Սա ներս մտավ մտայն ստվերի պես և հանդերձ ուրախութիւնը: Կաղը կանգնեց, սառեց, երեխաները դուրս գնացին:

— Ուրիշ բան չգիտեիր,— նկատեց Ռուբենը կոշտ ու սառը: Կաղը զարմացավ:

— Ի՞նչ եմ անում որ...

— Դա ի՞նչ պար է:

— Երեխաների համար պարեցի, ի՞նչ եղավ, ուրախացան: Ռուբենը սրտնեղեց:

— Լավ-լավ, սեղանը դցիր:

Կաղը վիրավորված նայեց նրան:

— Սեղանը կզցնեմ, բայց դու ինչո՞ւ չես թողնում երեխաներին դրաղեցնեմ:

— Լավ, առացինք, բավական է,— գոռաց Ռուբենը,— պարելուց առաջ կաղ ոտներիդ նայիր:

Կաղը շանթահար նայեց Ռուբենին և նրա մանկական պարզ աչքերի մեջ ցայտեցին արցունքները: Նա լնդլնդալով գնաց մյուս սենյակը և ընկնելով անկողնի բարձերին՝ գլուխը թաղեց մեջը:

Երեխաները վախեցած նայեցին հորն ու փախան կնոջ մոտ, ծվարեցին վախեցած ձագերի պես: Բնազգաբար բռնեցին նրա փշից՝ կարծես երկյուղ կրելով, որ նա կարող է հեռանալ իրենց տանից:

Ռուբենը նստեց մի պահ, ծխեց և հետո մտնելով մյուս սենյակը՝ կանգնեց մեջտեղը:

— Հետո՞, շա՞տ պիտի սպասեմ:

— Կինը ձայն չհանեց:

— Թո՛ւ, — արեց Ռուբենը և շարժում դորձեց դուրս գնալու տանից:

Հանկարծ ետ դարձավ:

— Ի՞նչ է, կարծում ես նորութիւն ասացի, ինչի՞ ես վիրավորվում:

Կինը ձայն չհանեց: Երեխաներն էլ նրան հետեւելով լռեցին ու սկսեցին հանգիմանական հայացքով նայել կոպիտ հորը:

Ուրբները դուրս գնաց: Կինը վեր նայեց: Երեխաները պինդ կպան Սոֆյա Պետրովնային և սարսափած նայեցին նրան՝ պատրաստ ճշալու: Կինը հասկացավ նրանց, և այն շարժումը, որ պատրաստվել էր անել՝ սառեց նրա մեջ: Նա հանդարտ վեր կացավ, երեխաներին կանչեց սեղանի մոտ, թիչ տվեց և հրամայեց շուտ խմել և լվացվել: Երեխաները սրբությամբ կատարեցին հրամանը: Կինը դառել էր նրանց ամենաթանկ բանը, որ սարսափում էին կորցնելուց:

Կես ժամ անց նրանք պառկած էին անկողիններում: Լուսիկը չէր քնած, հսկում էր, իսկ Պետիկը սկսեց թնկթնկալ:

— Դու ի՞նչ ես անում,— հարցրեց Սոֆյա Պետրովնան:

Երեխան հեկեկաց: Լուսիկը վեր կացավ և մոտենալով նրա անկողնին՝ կամաց փսփսաց.

— Մի լար, թե չէ՝ մաման կգնա:— Երեխան զսպեց իրեն և սկսեց ճիգ գործել, որ զսպի իրեն, բայց չէր կարողանում: Գլուխը թաքցրեց անկողնի տակ և սկսեց դառնադին ու անձայն հեկեկալ:

Լուսիկը երկար չէր քնում ու թաքուն հսկում էր: Սոֆյա Պետրովնան նկատեց այդ և սառը կարգադրեց.

— Քնի՛ր:

Վախեցած աղջիկը բարակ վիզը երկարացրեց դեպի նա և վախով ու պաղատանքով հարցրեց.

— Մամա, չե՞ք գնա:

— Ո՛չ,— եղավ պատասխանը: Սոֆյա Պետրովնայի ձայնը հնչեց հրամայական և հեղինակավոր շեշտով: Լուսիկը հասկացավ ու հանգստացավ:

Երեխաները քնեցին:

Դեպքը պատահեց հետևյալ օրն իսկ:

Ուրբները գործի էր գնացել: Սովորական մռայլ տրամադրությամբ շարում էր պատը՝ կիսաձայն կարգադրելով օգնականներին, որ քար ու շաղախ տան: Հիշեց նախընթաց երեկոյի դեպքը և բարկացավ Սոֆյա Պետրովնայի վրա, որ չի հասկանում իրեն: Չէ՞ որ ինքը դժբախտ է, զոհ է մի դուրս ընկած կնոջ, որը երեք երեխայի հոգսը գցելով իր շլինքը՝ լքել գնացել է: Վերջապես մի՞թե իր հոգսը հերիք չէ, որ ավելին ևս դնում հն վրան: Կշտամբեց մտքում, կինը հաշվի չի առնում այդ բանը:

— է՛հ,— շշնջաց բարձր ու քարք սեղմեց պատի շաղախի վրա, սեղմեց դառնորեն, ինչպես իր տաժանելի ճակատադրի վրա կսեղմեր տանջված ձեռքերով:

— Վարպետ, լսո՞ւմ ես, քեզ են կանչում,— արթնացրեց նրան աշակերտը:

— Ո՞ւր, ի՞նչ է,— վրա ընկավ Ռուբենը:

— Ներքեից են կանչում, ա՛յ, էն պառավը:

Ռուբենը ցած նայեց: Հարևան կիսն էր: Նրա դեմքը ժպտուն թվաց: Ռուբենը վար խշավ: Երբ մոտեցավ կնոջը, սա խնամքով դլխի շալը ուղղեց և մոտ դալով արագ՝ փափսաց.

— Գնանք տուն, Սոֆին խեղդվել է...

Կարծես վաղուց էին ասել իրեն այդ բանը, այնքան խորը խոցեց նրան այդ լուրը:

Մինչ բանվորները կխմբվեին, հարցուփորձ կանեին՝ Ռուբենը վազեց տուն:

Բակի կենտոնները խորը նայեցին նրան և ճանապարհ տվին, որ ներս մտնի: Սենյակում երեխաները լաց էին լինում բարձրաձայն:

— Ո՞ւր է, ի՞նչ է,— վրա ընկավ Ռուբենը:

— Հիվանդանոց են տարել... Չորումն է պատահել,— ասաց հարևան կնիկը, որը մինչև այդ չէր խոսել:

Ռուբենը վաղեց հիվանդանոց՝ երեխաների ճիշն ահանջների մեջ:

Երբ մտավ դիարանը՝ սեղանի վրա հանդիսավոր պառկած էր ցավադար կինը: Նա չէր փոխվել, մի փոքր միայն լցվել էր. շուտ էին հանել ջրից: Վեհորեն հանդիստ էր նա և դեմքին մի քնքուշ կուսական ժպիտ ուներ, մանկական այն թարմությամբ, որ միշտ բնորոշ էր այդ բարի, հանելուկային էակին: Դա այն կոտորած ժպիտն էր, որով վերջին անգամ երեխաների շրջանում պարեց: Որտած թռչունի պաղած աչքերը կիսափակ նայում էին ոչ ոքի և նայում անկշտամբ՝ ինչպես որ նայել գիտեր նա:

* * *

Խեղդվածին թաղեցին պարզ և լարված լուսթյամբ: Դագաղի հետևից դնում էին Ռուբենը, հարևան կնիկը և կուսիկը: Հետևից շարժվում էին Ռուբենի ընկերները և խաղաղ հայացքներով պա-

տահական մարդիկ, որոնք ինչ-որ անհասկանալի համակրանք են տաժում դեպի մեռնողները:

Ահավոր երեկո եղավ այդ օրը:

Փոքրիկը շէր ուզում պառկել քնելու: Պահանջում էր «մորը», նրան բռնի հանվեցրին և դրին անկողին, բայց նա վեր էր թռչում տեղից և գոռում էր.

— Մաման գա, մաման գա...

Հարևան կնիկը, որ եկել էր օգնելու Ռուբենին՝ գուրգուրում էր և կուսիկի օգնությամբ համոզում էր փոքրիկին քնել.

— Քնի, բալա ջան, կգա:

Բայց փոքրիկը վախեցած և բնազդով ինչ-որ մի շար բան զգալով՝ դողահար ու բարձր ճչում էր.

— Մաման գա, մաման գա...

Ռուբենը դուրս փախավ փողոց: Քաղաքի աղմուկը, սակայն, չէր կարողանում խլացնել նրա հոգու մեջ սարսափելի երեխայի կշտամբող ձայնը. «մաման գա»:

Հարցաքննության ժամանակ Ռուբենն առաջին անգամ կյանքում զգաց մարդկային հայացքի ծանրությունը: Հասարակական հարցաքննողի, որը Ռուբենից խոստրեն պահանջում էր դժբախտ կնոջ արդարությունը: Ռուբենը խոստովանեց լիովին, որ ինքն էր դժբախտության պատճառը: Մանր խոսքեր ասաց իր հասցեին: Պատմեց ամբողջ դժբախտ դեպքը: Մեջընդմեջ թիլը կորցնում՝ շոշափում էր իր դժբախտ սիրտ պատմությունը...

Հայացքը, հարցաքննողի խորաթափանց, կշտամբող հայացքը նայում էր նրա հոգու խորքը:

Ինչ ուժեղ էր եղել կաղ կինն այս հարցաքննողի հայացքում: Ռուբենը, քանի գնում՝ իր առջև տեսնում էր մի ահավոր անդունդ, որ առաջ կարժեկ էր մի հասարակ փոս:

— Ոչ, բնկեր, դուք այնքան եք տարվել ձեր անձնական սիրտ խնդրով, որ չեք նկատել... Ձեզ եմ հարցնում, քի՞չ էր ձեզ համար այն կնոջ դորձը, որ հասարակության համար պիտանի մարդիկ էր կրթում... Դուք հարվածային եք, պետք է հասկանայիք այս...

Երբ Ռուբենը վերադարձավ տուն՝ երեխաները լուռ նստած սպասում էին դատարկված սենյակում: Անխոս ինքը ևս նստեց: Եվ

ըստ սովորութեան սկսեց սպասել: Ո՞ւմ... նա չէր գալու այլևս: Երբեք: Միայն սենյակում դեռ մնացել էր նրա խնամոտ ձեռների գրոշմը: Դեռ անկյուններում իրեր կային, որ չէին աղարտել իրենց դիրքը: Միայն դրանց մեջ էր մնացել նա*: Ռուբենը նայեց շուրջը, նայեց բոլոր առարկաներին և նոր տեսավ, թե նրանք ինչ մանրակրկիտ ձևով էին դարավել իրենց տեղերում: Նոր սկսեց տեսնել այդ պատահական, իսկապես անծանոթ էակին և նոր սիրեց նրան: Եվ սիրահարի խանդաղատանքով նա բաց արեց պահարանը, սկսեց խառնել ցավագարի դարսած սպիտակեղենը: Ահա կուսիկի շապիկը, ամենամանր տեղերն անգամ ջանադիր կարկատած: Ահա Պետիկի թաշկինակը անկյունածալ, հատուկ ձևով հարդուկած:

Անսահման սեր կար այդ ամենի մեջ: Ահա և նրա անձնական արկղիկը: Մի քանի իրեր հասարակ, պարզ, աղքատիկ, բայց հիմա նվիրական: Ռուբենի մոլոր մատների մեջ շրջանակվեց մի համետ լուսանկար: Դա նա ինքն էր՝ մի փոքր ավելի վաղ հանված: Այստեղ նա իսկական աղջիկ էր՝ մանկադեմ՝ պայծառ ժպիտով: Մի փոքրիկ շորացած ծաղիկ սպիտակ թելով կապվել, փարվել էր այդ լուսանկարին: Ի՞նչ նշան էր այդ և ի՞նչ ծաղիկ: Անկարելի էր այդ գուշակել, այնքան հասարակ էր նա և անգույն:

Ռուբենը դողդոջուն շուրթերը հպեց լուսանկարին ու ծաղկին: Լաց եղավ:

Հետո խորտակված վար իջեցրեց ձեռը՝ մատներում լուսանկարը սեղմած:

Մեծ գիշերը հոսել սկսեց:

Երեխաները քնած էին շորերով, բաց: Ռուբենը մտածել սկսեց: Նրա հոգու առջևով եկան անցան վարպետ Սերոբը, իր հարվածային ընկերները, քննիչը, հարևան կնիկը, իր երեխաները, հանգուցյալը, միլիոնավոր մարդիկ:

Մի զորեղ սեր, զորեղ ավելի քան ամեն ինչ աշխարհիս երեսին՝ կանչում էր նրան դեպի նոր կյանքը:

Գնալ, աշխատել նրանց երջանկութեան համար:

ԳԻՐՔ ԾԱՂԿԱՆՑ

Մաշի ձեռս, դառնա ի նոդ,
Գիրս մնա նիշատակող:
(Միջնադարյան)

Ծաղիկները կրակներ են, պտուղները՝ աղնիվ քարեր,— նա ալդպես էր տեսնում,— իսկ թռչուններն ու զաղանները զգեստավորված խեղկատակներ, խաղում են առակների թագավորների, իշխանների, գյուղացիների կյանքից, այն, որ պատմել է իր տատիկը: Նրա համար քարափները խռոված նայում են, իսկ լեռներն ալիքներ են փոթորկված Վանա ծովի:

— Տեսե՛ք,— մին էլ ասում էր նա,— պատանին առյուծին նստած գնում է:

— Ո՞ւր է... Ո՞ւր է... Հետաքրքիր վրա էին վազում խաղընկերները:

Յույց էր տալիս Զվարթը դաշտի քարակույտերը և ծիծաղելով վազում էր, գնում փողոցն ի վար:

Նայում էին և ոչինչ չէին տեսնում դաշտի քարակույտերում: Եվ հետևիցն էին ընկնում, որ ծեծեն Զվարթին՝ խաբելու համար: Բայց նրան հասնում էին բլրի վրա մի ծաղկի գլխի կոացած: Ու մինչ պատրաստվում էին խփել նրան, նա թավիշն ծաղիկը ձեռքը վերցնելով ծիծաղում ու ցույց էր տալիս:

— Վարդապետը, վարդապետը, գլխին վեղար՝ կունձիկ-մունձիկ գնում է վանք:

Ու կոմիկ շարժումներով տիկնիկի խաղ էր սարքում, տըմբ-տըմբացնում ծաղկի գլուխը, փայլեցնում ձեռքի վրա: Երեխաները

ծեծը մոռացած ծիծաղում էին և հետո էլ զարմանքով նայում նրան.

— Ի՞նչ տեսակ տղա է...

Պատահում էր՝ նստում էին քարափին: Արդեն Զվարթը պատմում էր.

— Գնացել էի ձորը, գետի ափը: Փրփուրների միջին մի աղջիկ ինձ փսփսաց. «Արի՛, Զվարթ, արի, արի՛»: Գնացի, ինձ տարավ հեռու, գետի տակը: Պալատներ կային, նախշուն քարերով, մարդարիտներով...

— Սուտ ես խոսում,— գոչում էր ընկերներից մինը, բամփում գլխին և երեխաները կրկին հարձակվում էին վրան՝ խփելու, բայց Զվարթը փախչում էր տուն: Հետևից քար էին նետում:

Իսկ տանը ծնողներին ու հարևաններին արդեն պատմում էր, որ ձորի միջով ոսկե ուղտեր անցան. մեկ ուղտի վրա կապիկ էր նստած ակնեղեն աքաղաղը ձեռին, իսկ մյուսը՝ նաւը*) հագել էր ոսկեթել շուրջառ, նրա մեջքին էլ վարդն էր նստել, որի դեմքը լուսին էր՝ շրջանակած վարդի կրակի թերթերով:

Ծնողներն ու հարևանները լսում են, իրար նայում նշանակալից և տխուր: Նրանցից մինը գլուխն օրորում է.

— Աստժճւց գտնես փրկություն, զավակս:

Երեկոն մանիշակ ցանեց գյուղի, դիմացի քարափների ու անդրնդի այգիների վրա: Հետո, երբ Զվարթը քնած էր, հարևան պառավ Սանդուխտը դեմքը մոտեցրեց Զվարթի մորը.

— Շե՛ն տիկին, տղադ ցավազա՛ր է, շարոց է:

Իսկ հարևան ձերուների Գաղիշոն, խստադեմ, սրբակյաց մի մարդ՝ մարգարեական անհակառակելի խոսքով կտրում է.

— Ընծայեցե՛ք սուրբ Նշանին:

Զվարթի մայրը տխրեց*։ Հայրը՝ մռայլվեց:

Ու հստակ այդ երեկոյին, մի հաղարամյակ առաջ*, երբ հարազատ ծղրիդը մտերմաբար ծղրում էր պատի ճեղքում, Զվարթի ծնողները վճռեցին նրան տանել սուրբ Նշան վանքին ընծայելու:

Գարունը հեռում է Հայաստանի լեռնաշխարհում: Օրը ջինջ, աղբյուրը՝ կոհակում է խաղաղ: Զվարթինք, նրանց գյուղացիներն ուխտ

*) Քարավանի առաջից գնացող ուղտը:

են գնում լեռան մի վանք: Գնում են շարան շարքերով, սալերի վրա, հետևակ: Նստիկ է սալին Զվարթը և դիտում է գյուղացիների նոր զգեստները և նրանցից մեկը նրան թվում է վագրենի հագած: Ու ծիծաղում է վրան. «Ո՛ւր կերթաս, Զեւբի, վագր ես դառել, Զեւբի»:

Ու զնգում է նրա ծիծաղը:

«Զեւբին» սառը նայում է Զվարթի հորը և գլուխն օրորում: Իսկ մայրն աչքերն է սրբում: Զվարթը սողաց դեպի լուծը, որ նստի սալի գլխին, քեռի Մանուկի մոտ: Քեռի Մանուկը գրկեց Զվարթին և ճիպոտը տվեց ձեռը: Զվարթն սկսեց քշել ելներին: Հետո հանկարծ մատն ուղղեց եղան աչքի մեջ և ցույց տվեց քեռի Մանուկին:

— Քեռի՛, քեռի՛, տե՛ս:

— Ի՞նչ է, ձագուկ:

— Տե՛ս, եղան աչքի մեջ դիշեր է: Քեռի Մանուկը ծիծաղում է:

Սալն ընկավ մի մարմանդ հովիտ ու սկսեց սուրալ: Քեռի Մանուկը երգեց.

Աստղի՛րի՛կ մը յերկնոց ի վա՛ա՛ւ՛ր կու սիրե ձկնակն ի ծովո՛ւտ՛ն...

Ո՛, ո՛չ աստղիկն է ի վա՛ա՛ւ՛ր դալու, ո՛, ո՛չ ձկնակն ի վե՛ր՛ր զնալու...

Կսում է Զվարթը, և նրա աչքերը գոհարների պես ցոլում են հետաքրքրությունից:

— Քեռի՛, աստղիկը ձկնակին շա՞տ կու սիրե:

— Շա՛ա՛տ, — ձգում է քեռի Մանուկն ու հառաչում:

— Քեռի՛, ապա իսկի չպիտի՞ իջնա աստղիկը ձկնակին քով:

— Զէ՛, ձագո՛ւկ, չէ՛, — հառաչում է քեռի Մանուկը:

— Հեռո՞ւ է երկինքը:

— Հեռո՛ւտ՛ն...

Զվարթը խորասուզվում է մտքերի ծովը, թե ինչո՞ւ ձկնակն ինքը չի գնում երկինք: Բայց այդ միջոցին նրա ուշքը գրավում է գետակը, որ հովի վրա իր կոհակները շուլակելով, ասեղնագործում է տասնյակ ժայպավեններ: Իսկ երկու կողմում՝ ժայռերից ծիլ-ծիլ հյուսվում են լուսեղեն աղբյուրներ:

Թիրակղզի, երկու կողմն անդունդ: Սևավոր մի վանք նայում

է անտեղից խիստ ու գեղեցիկ: Երկինք է միտում նրա գմբեթը նետաղեղի պես լարված: Նրա շուրջն են խոնվել ուխտավորները՝:

Հանկարծ Զվարթը մատը մեկնեց վանքի պատին և դրդեց հորը.

— Հայրի՛, հայրի՛, տե՛ս ծառի տակին ով է կանգնած նուրբ ձեռին:

— Որտե՞ղ...

— Պատի վրա,— և Զվարթը հետաքրքիր նայում է պատին:

Հայրը, ուխտավորները զարմանքով ու ցավով նայում են վանքի պատին: Այնտեղ ոչինչ չկա: Վանքն է բարձրաշեն ու սրբատաշ: Ճեղքվածքների գծեր են խաղում պատի վրա: Զվարթը մարդ է տեսնում այդ գծերում և զվարճացած ծիծաղում.

— Ա՛յ, ա՛յ, աչքերի վրա աղեղակներ...

Բայց շրջապատողները վախեցած են արդեն: Հավաքվեցին մյուս ուխտավորները և երկյուղած նայեցին Զվարթին, որ աշխույժ մատուռ է օդում կրկնում է գծերը.

— Նուրբ տալիս է եղնիկին: Տեսե՛ք եղջյուրները:

Ուխտավորները երեսները խաշակնքում են: Զվարթի մայրն արտասովում է, իսկ հայրը խիստ աղղված, դողահար, բռնում է Զվարթի ձեռը: Վանահայրն է միայն, որ զոհունակ նայում է Զվարթին:

Զվարթենց հարևանը փսփստում է վանահոր ականջին.

— Աչքին միշտ կերևնան, հայր սուրբ, սնց որ երազ:

— Շնորհաց աղբյուրին ապավեն լինենք,— մրմնջում է վանահայրը:

Հարևանները, համագյուղացիները սրտերն առնված նայում են Զվարթին և ավստսում նրան: Զվարթը պիտի մնա վանքում, նվիրվի վանքին: Նա էլ չի տեսնելու իրենց տունը:

Փամերգությունն սկսվեց: Խորին անդեղից ասես ուղտերի զանգեր եղանակեցին, որոնց արձագանքը զողանջեց ներսից: Ուխտավորները, բացի կանանցից, մտան սրբավայրը:

Սևացած, փոշոտ կամարները թուխ արծիվների պես թևաբաց իջնում են վերեկից: Անկյուններում արդեն մթնում են ստվերները: Կանթիղը թույլ դողում է բեմի խորքում, մշուշի մեջ լողացող աստղի պես: Սևազգեստ վանականները կոկորդաձայն կռնջում են ինչ-

որ աղոթքներ: Եվ անկյունները տխուր են, տխուր՝ մեռելի փակված աչքերի նման:

Ճնշվում է Զվարթի հոգին: Նա երկյուղով նայում է հատակին, չի համարձակվում աչքը վեր բարձրացնել:

Ժամերգությունը վերջացավ: Զվարթին տարան բեմ, մոտեցրին մի ահավոր հանգուցյալի, որի դեմքը կաշվե դիմակ էր, որը մեռելի մեռած մորուք ուներ և ոսկրե ձեռներ: Նրա այտը և մի աչքի տակն այրված էր մոմից: Նա շրջանակի միջից ահռելի նայում էր Զվարթին: Զվարթին մոտ տարան դեպի մեռելը:

— Համբուրե, համբուրե, — շնչացին հետևից նրան:

...Ջրերի կոհակներն են խշխշում, խշխշում են երկար, հեռվից, խորքից: Մի մեծ ձուկ լաց է լինում, «Ո՛ւ, վո՛ւ, Զվարթս, տղա՛ս, վո՛ւ»:

Բաց է անում աչքերը Զվարթը, — ի՞նչ է, ո՞ւր է... Նրա գլխավերև նստած է հայրը, կողքին՝ մայրը, որ ծնկներին է ծեծում: Մի կողմում շարված են ուխտավորները, իսկ ոտների մոտ նստած է մի մարմարե ծերունի, որը հանգիստ նայում է Զվարթին և այդ հայացքով նա նման է, այ, հենց այն ծերունի ամպին, որ երկնակապույտի մեջ կորամեջք գնում է ուր որ:

Իրիկնադեմին Զվարթենք և բոլոր ուխտավորները քաշվեցին*։ Ամենքը գնացին*, մնաց մթնած դաշտը, խավարած վանքը, սառնածոր աստղերը երկնքում։ Անձուկ դառավ վանքի բակը, լոհց դերեզմանաքարի պես և նրա մեջ թաղված աշխույժ թիթեռ— փոքրիկ Զվարթը։

Հեռուն, հեռուն, որտեղ գնացին Զվարթենք և գյուղացիները, հովիտը լցված է փիրուզի մշուշով։ Դա հայրենիքի ճանապարհն է։ Զվարթը տխուր նայից այն կողմ և սրտաբեկ հառաչեց։ Վանահոր փոքրավորը նրան տարավ վանահոր խուցը, ուր նա կծկվեց մի ոչխարենու վրա։ Վանահայրը նստեց ձիթաճրագի լույսի առջև, վերցրեց մի սևակաշի գիրք և խոշոր աչքերը գրքին հառած, սկսեց կիսաձայն մրմնջալ։ Նա ծովի էր նման, օտար ու մշուշոտ։ Զվարթը նայում էր նրան և գրքին։ Վանահայրը կախ էր գցել նրա մի էջը, և երևում էր այդ էջի վրա մի ոսկեշող կամար, կապույտ սյուներ և ծաղիկներ։ Զվարթը տխրեց, երբ տեսավ ծաղիկները։ Դա հիշեցրեց

նրան իրենց գաշտերի ու ձորերի ծաղիկները: Հանկարծ ճրագի լույսը, ծերունին, գիրքը, բոլորը բեկբեկվեցին արտասուքի կաթիլի մեջ, որ բխեցին Զվարթի աչքից: Նա սկսեց հեկեկալ: Ինչո՞ւ բերին իրեն, թողին այս լսին ու օտար վայրում: Ե՞րբ պիտի տանեն իրեն: Այլևս չի՞ տեսնելու ծնողներին, ընկերներին: Իրեն թողեցին ու դնացին: Ամբողջ սրտով լաց եղավ: Գիշերը տաքություն եկավ վրան: Տենդի մեջ սկսեց այրվել: Զբեր սկսեցին խշշալ նրա ականջներում, ծաղիկների մի հեղեղ եկավ խոնովեց նրա աչքերում: Չոր շրթունքները թաղում էր ջրերի մեջ, խմում անհագ ու որքան խմում էր, այնքան ծարավն այրում էր իրեն: Մի քանի օր ոչինչ չէր դիտակցում: Միայն մի ճերմակ ձմեռ — վանահայրը լցվում էր խուցն ու ցրվում հետո: Ծերունին նայում էր նրան հանդարտ ու սպասում:

Եվ մի օր Զվարթը աչքերը բացեց: Սառը բրտինքը ճակատին նա հանդիստ շունչ քաշեց: Նա ապաքինված էր: Փոքրավորը նրան ապուր բերեց ու աղբյուրի սառնորակ ջուր:

Զվարթն ապաքինվեց, բայց և սկսեց դադանի մաշվել: Հայրենիքի բույրերը հովի ու ծաղիկների հետ գալիս լցվում էին վանքի գավիթը և նրան քաշում հեռավոր տուն, խաղընկերների մոտ: Մըթնակապույտ հեռանում էին լեռները դեպի այդ տունը, ծիծեռնակները սլանում էին այն կողմ, լողում ամպերը, որ կարապներ էին՝ վրան ճերմակ աղջիկներ հեծած: Նստում էր պարսպի տակ, անդրնդի եղբին Զվարթը և նայում դեպի իրենց տան կողմը, լեռներն ու դաշտերը: Մտերմաբար իջնում էր հրեկոն, շոյում նրա վառվող աչքերը և Դունկիանոսը՝ փոքրավորը նրան դանում էր քնած անդրնդի եղբին: Զարթեցնում էր և տանում խուցը:

Իսկ ձմեռը՝ ձյան փաթիլներն աղավնիների պես ճախրում էին անդնդի վրա, և Զվարթը մտքով նրանց հետ խաղում էր, խաղում ու հետո գալիս մանում խուցը, ոչխարենու մեջ կծկվում, ընում:

Փոքրավոր Դունկիանոսը, մի խեղճ ու կրակ երիտասարդ էր, բայց անսահման բարի, ոչ շատ խղճաց Զվարթին և կապվեց նրա հետ: Վանականների սառ հայացքներից սիրտը պաղած, Զվարթը նրան էր որոնում: Դունկիանոսի մեջ ջերմություն կար, կյանքի նշույլ: Նա էր միայն, որ սիրտ էր տալիս Զվարթին:

Նա Զվարթին սփոփում էր կարծես: Այնուհետև ոչխարենու վրա

պառկած, Զվարթը հանդիստ էր դիտում ծերունի վանահորը, որ անքուն, անդադար գրում էր մագաղաթի վրա: Ի՞նչ էր գրում նա, ի՞նչ մտքերի մեջ էր խորասուզվում այդ խորին ծերունին: Զվարթի մտքերը լիափառում էին այդ ծերունու շուրջը, կորչում, կրկին դառնում նրան: Տարօրինակ մարդ էր վանահայրը: Նա, այդ ինքնամփոփ, խոր մարդը վերին աստիճան հետաքրքրում էր Զվարթին: Ո՞վ էր նա իսկապես: Ղունկիանոսը լսել էր և պատմում էր Զվարթին: Վանահայրը նախկին ճարտարապետ է և փիլիսոփա: Նա կառուցել է վանքեր, լսարաններ ու պարիսպներ: Այժմ, երբ մարմնական ուժը պակասել է, մտել է վանք փիլիսոփայությունը դբազվելու: Նրան աբեղաները չեն հարգում, քանի որ նա հոգևոր տենչով չի եկել վանք, նա «հոգևորաց» չէ, այլ «մարմնավորաց» է:

Ի՞նչ է նշանակում այս: Զվարթն ավելի է վառվում հետաքրքրությունով, որ հասկանա այդ մարդուն: Եվ ուսուցման ժամերին, երբ նա ու Ղունկիանոսը ծաղապատիկ նստած էին լինում վանահոր դիմաց՝ Զվարթն աչքերը լայն բացած, ուշադրությամբ ունկնդրում էր այդ անհուն մարդուն: Միայն դեռ լավ չէր ըմբռնում նրա նորօրինակ, անլուր մտքերը: Նա միայն տեսնում էր իր առջև ծովի նման խորը մի էակի, որ խոսում է, խոսում է հենց ծովի պես, որին լսում ես անհագ տենչով, բայց չես հասկանում որի լեզուն: Զվարթն զգում էր ինչ-որ արբեցնող վերապացումն*:

Խցից դուրս, բնության անհուն դահլիճում շքեղ հանդես է: Վառվում է երկնային ջահը, և լեռներն ու անդունդները շքեղանում են հանդիսավոր լույսով: Թռչունները սրտապատառ ցնծությամբ ձախրում են օդում: Աշխարհը տոնում է ամենավսեմ բանը՝ կյանքը և նրա ուրախությունը:

Վանահայրը նստած է խցում, համրիչը քաշում փիլիսոփայություն: Զվարթն ու Ղունկիանոսը ծունկ-ծնկի ծաղապատիկ նստած՝ սերտում են ինչ-որ հատված: Մեղուն տղալուվ կտրում է լույսի ոսկի սյունը և լցնում խուցը կյանքի ուրախությամբ:

Հանկարծ արևի շողքը մթնեց դռան առջև: Ղունկիանոսը վեր նայեց և տեսավ դռան առջև մի բարձրահասակ մարդու: Սա իր սապատավոր մեջքը խոնարհեց դռան կամարի տակ և գանգուր այժամորուքի ծայրը ցցելով ներս, նայեց Զվարթին արծվի հայաց-

քով և խոնարհութիւն արեց վանահորը: Ասլա տաղանդի գծերով կրթված ձեռքից նրան մի գիրք հրամցրեց. Ղունկիանոսն ու Զվարթը վղները երկարացրին. նայեցին գրքին: Վանահայրը բացեց գիրքը: էջերի վրա բնագրի հետ մեջընդմեջող վանքի ու այլ շենքերի նկարներ կային խստագիծ նկարած, որոնց շուրջը ծաղկած էր: Արծվաքիթ մարդը, որ, ըստ երևույթին, աշխատել էր այդ գրքի վրա, սկսեց բանալ էջերը և բացատրել: Զվարթը հասկացավ, որ նա էր զարդարել գիրքը վանահոր համար:

— Գրել է և շենքերը նկարել է հայր սուրբը, իսկ Թադեն արտագրել, ծաղկել է էջերը,— շնչաց Զվարթի ականջին Ղունկիանոսն անհասկանալի բաներ:

Վանահայրն անգորր նայեց գրքին, հառաչեց և այս աշխարհից հեռացողի երազով նայեց գիրքը ծաղկողին:

— Այժմիկ պատրաստ եմ երթալ առ հարս, Թադե, ահա վասիկ վաստակք իմ և կտակ իմ:

Ծաղկողը՝ Թադեն, համբուրեց վանահոր աջը և դուրս գնաց:

Վանահայրը մեղմաժպիտ նայեց Զվարթին ու Ղունկիանոսին և սկսեց բարձրաձայն կարգալ իր հեղինակութունը: Նա տարվեց իր մտքերով և սկսեց այնպես կարգալ, որ շէր իմացվում, ի՞նչ համար էր ընթերցումը, թե՞ ուսուցանում էր Զվարթին և Ղունկիանոսին:— «Կառուցումն է աշխարհն և աշխատք շինողական»,— շրջում է գրքի էջը վանահայրը և ոգում,— «Կառուցումն է քաղաքն, կառուցումն՝ խոսքն, կառուցումն՝ միտք»:

Եվ ցույց է տալիս երկինքը, երկիրը, վանքի շենքը, իր ճակատը, իր «միտքը»: Բացատրում է տիեզերական շինարարության արվեստը:

Զվարթը բոցավառվում է: Նրա աչքերում գծագրվում և գունավորվում են շքեղ պատկերներ: Զնգում են մուրճերը և խստագիծ քարտաշները կտրում են ժայռերը, խոհուն որմնադիրներ կանգնեցնում են հոյակապ քաղաքներ՝ երկնասլաց աշտարակներով: Փարթամ պարտեզներ կախվում են անդունդների վրա:

— «Աշխատ առնե բնութիւնն, կառուցանե ծառն, շինարարն մրջյունն: Եղեք և դուք կառուցողք և շինարարք, որպես մարդիկք երկրի, սիրեցեք աշխատք, դի կառուցումն և աշխատք սուրբ են...»:

— «Չքանա բռնութիւն, փոշիանան գահք և թագավորութիւնք և մնա շինարարն...»:

Խորանում է ծերունին Զվարթի աչքերում: Այլակերպովում է այդ հրաշքներով լի մարդը: Նրա մռայլ սքեմը հալվում է և նրա տակից դրսևորվում է «երկրի մարդը», որի միտքն դբաղված է մի մեծ կառուցողական տենչով ու երազով: Զվարթը խցից դուրս է նայում «աշխարհին»: Եվ այդ անհուն շենքի մեջ, ուր թռչունները հյուսում են մետաքսե բներ, մրջյունները կառուցում են իրենց բնակարանները, ամբողջ աշխարհը ներկայացնում է որպես մի հսկայական ճարտարապետական կառուցվածք իր երկնքի աշտարակով, նրա վերև կայսված արևի ջահով, լեռների սյուններով ու անդունդների նիշերով:

Տանջվում է Զվարթը, գիշերները տապակվում է անքնութիւնից: Տանջվում է մի անըմբռնելի տենչից: Չգիտե որտեղից է գալիս այդ տենչը և ինչ տենչ է դա, ի՞ր մեջ է, թե՞ դուրսը, այլ տեղ՝ չգիտե:

Ղունկիանոսը նկատում է նրա տանջանքը և ուզում է օգնել նրան.

— Կարդա՛, Զվա՛րթ, կարդա՛,— սիրտ է տալիս, հորդորում: Զվարթը նայում է Ղունկիանոսին երազով ու տխրությամբ:

— Ես անիմա՛ հմ, Ղունկիանո՛ս, միտքս՝ տկար, ե՞րբ պիտի ես էլ իմանամ, թե՛ ի՞նչ եմ:

— Համբերի՛ր, Զվա՛րթ, կգա տերը շնորհաց, կընդունես շնորհ և միտքդ կվառվի:

— Ի՞նչ բան է շնորհ ընդունելը:

— Շնորհ ընդունելն այն է, որ նա քեզ կասի, թե ի՞նչ ես կամենում և ի՞նչ պիտի անես:

— Ո՞վ է տերը շնորհաց:

Անհասկանալի բաներ է պատմում Ղունկիանոսը, այն, ինչ որ լսել է, բայց ինքն էլ չի հասկացել: Այդ տերը շնորհաց մի լույս է. այսպես է լսել Ղունկիանոսը վանահորից:

— Լո՛ւյս— վախենում է Զվարթը— չլինի՞ թե գա գիշերը, խավարի մեջ, միայնության ժամին: Շադունակ անհանդիստ մտածում է այդ էակի մասին:

Շրջում է այդ մտքերով Զվարթը անդնդի վրա, գարնանային արևը լուծվում է ժայռերի, ծաղիկների, ջրերի վրա* և Զվարթը նրանց արտաքին կերպարանքի տակ, նրանց մեջ բաներ է տեսնում, որ նրանց այլափոխում, դարձնում են շնչավոր, բանական էակներ, որոնց հետ ինքն իր մեջ* խոսում է դադտնի իրենից և գադտնի լեզվով: Նա նրանց տեսնում է և ամենուրեք— ամպերում, պատերի վրա, խավարի մեջ: Նրանք շարժվում են, մարդու ձևեր ընդունում, խոսում իր հետ, ծիծաղում, կանչում իրեն*:

Զվարթն ակամա, ձեռքով, օդի մեջ գծում էր նրանց պատկերը: Բայց* հենց որ մարմնացնում էր նրանց մտովի գծերով, օդի մեջ, նրանք խուսափուկ ու արագ անէանում էին և նրանցից մնում էին ուրիշ բաներ— բառեր, կրակոտ բառեր, որ շնչում էին նրա ականջին:

Շնչում, շնչում և կորչում: Հետո կրկին ու կրկին...

Տանջվում է Զվարթը, տենչում ինչ-որ, ուր-որ...

Բարձրագմբեթ, կամարակապ մի օթևան: Նրա տակին միայնակ կանդնած է Զվարթը և ունկնդրում լուռթյանը: Գիշերը ծծումբի աչքերով կրկնքից նայում է ներս՝ գոզտրիկ պատուհանների արանքով:

Խավար է օթևանում և տխուր: Միայն դուրսը, անդնդում անքուն գետն է վշտում, հովտում տնքում գիշերահավը:

Հանկարծ օթևանի պատը, որը թվում էր անհուն, հեռվից, շա՛տ հեռվից ձեզքվեց և ներս* հոսեց ո՞վ— ինքը Զվարթը... Զվարթը չի զարմանում: Չէ որ նրան նա տեսել է շատ անգամ՝ աղբյուրների ակունքներում, ցողի մեջ: Նա արեգակնափայլ աչքեր ունի, որ վառվում էին գոհարների պես: Այդ աչքերը այնպես էին նայում, որ Զվարթը զարհուրեց: (Իր մե՛ջ ահա այդպիսի զարհուրելի բան կա եղել...):

Եվ շիշխեց վեր նայել նրան: Բայց մի ուժ դրդում էր Զվարթին նայել նրան: Եվ ահա, երբ նա աչքերը վեր բարձրացրեց, զարհուրած ընկավ հատակին: Երկար մնաց այդպես ընկած, հետո ինչ եղավ՝ չի հիշում Զվարթը: Միայն զգաց, որ էակը մոտեցավ իրեն և կռանալով ձեռքը դրեց նրա ուսին: Նրա կռանալն զգաց նրանով, որ նա շնչում էր: Անբացատրելի էր այդ շշուռը, հրդաձայն, անուշ*:

Զվարթը լսում էր ու օրորվում: Երգի եղանակի պես ձգվում էր այդ շշունջը: Զվարթը երևակայությամբ շրջում էր եղանակը, և սա ընդունում էր այն ընթացքը և այն բառերը, որ կամենում էր Զվարթը*:

Զարթնեց Զվարթը: Դեռ գիշեր էր: Անուշ քունը կտ էր քաշում նրան: Միայն մի անգամ աչքերը բացեց Զվարթը և խցի դռան բացվածքից նայեց երկնքին: Լուսո աստղչ հալած ոսկու պես դողում էր լուսացող, հոսմ երկնակապուտի մեջ: Բայց այն հրաշալի շշունջը դեռ հոսում էր նրա պահանջում:

Հետո կրկին զարթնեց: Ծիծեռը սաղմոսում էր վանքի քիվերում: Դա նույն այն շշունջն էր, որ քաղցր բարբառում էր:

Զվարթը դուրս ելավ և դնաց անդնդի եզրը և սկսեց շրջել քարից քար: Արևի շողբերը դեռ նոր էին նկարում ժայռերի մռայլ սյունները: Դետն անդնդի միջով գնում էր իր օտար ճանապարհը: Նրա հրգի մեջ լավում էր երազի* այն շշունջը:

Հանկարծ Զվարթն անդրադարձավ «ո՞վ էր նա»... չէ՞ որ ինքը չէր*: Բայց և ի՞նչպես կրազում մտածում էր, թե նա ինքն է: Ո՞վ էր նա... Եվ նկատեց, որ ինքը շարունակում է* այն շշունջը, որ ինքն է շշնջացողը*:

Եվ խմացավ, որ երազի էակը ինքն է: (Ախր երկու էակ չկա միեկնույնը...):

Եվ հանկարծ Զվարթը զարթնեց աթենության մեջ: Նա զգաց խոսքը: Նրա սիրտը մարեց մի անըմբռնելի տենչով: Նա տենչաց խոսել, խոսել բարձր, երգածայն, հանդիսավոր, թեկուզ* բազմության առաջ*:

Եվ սկսեց մի ասք մրմնջալ կիսաձայն: Պատկերներ բազմաբովանդակ:

Վանականները հավաքված էին դարնան արևին, պարսպի տակ և դիտում էին ձորը: Հանկարծ նրանք տեսան Զվարթին անդնդի վրա երեքալիս:

— Դինով է*, կգահավիժի անդունդը,— ձայնեց աբեղաներից մինը և վրա վազեց, բռնեց Զվարթին:

Զվարթը հրաբորբոք աչքերով նայեց նրանց և դողահար շրջ-

Թունքները բաց սկսեց հեռալ: Նրան բերին վանահոր խուցի դուռը: Վանահայրը գուրս եկավ:

— Ի՞նչ ունես, հիվա՞նդ ես, որդյակ:

Բռնեց ճակատը: Տաք էր: Զվարթը հեռում էր ինչպես տենդի մեջ և երազով նայում վանահորը: Սա շոյեց նրա ճակատը և մեղմ հրամայեց.

— Խոսիր, որդյակ, ասա մեղ բան, ի՞նչ է մտածությունն քո:

— Խոսի՛ր, խոսի՛ր,— պնդեցին աբեղաները:

Զվարթը նայեց նրանց, վանահորը և հանկարծ փայլատակեց, սկսեց ոգել: Ավելի հստակ զգաց, որ ինքը պիտի խոսի այն, որով լիքն է ինքը, սիրտ առավ և կրակվեց աշխուժով: Նա սկսեց մի վնայ, թե ինչպես ինքը երազ տեսավ, ինչպես շնորհքն եկավ ու լցվեց իր մեջ, և որ ինքը կարող է ոգել, ինչ որ կամենա ամեն ոք: Նա ոգում էր հափշտակված, բառերը անարգել հոսում էին, նա ոչինչ չէր տեսնում,— գալիս է գարունը, ձայն տալիս հողին, զարթնում է հողը, ձայն տալիս բոլոր բույսերին: Զարթնում է ձնծաղիկը, ձայն տալիս մյուս ծաղիկներին, թե զարթեցեք, զարթեցեք, քանի՞ քնեք հողում, զարթեցեք, լցրեք աշխարհը ուրախությամբ:

Սար ու ձոր լցվում է ծաղիկներով:

Եվ՝

Մալի է տալիս ծափծափը, ծիծաղում,

Աշխարհը թագ է բոլորում գլխին,

Ղաթիֆան՝ հագնում է ծիրանի,

Մարուրիկը² սուրմա քաշում աչքերին:

Եվ՝

Սեր է աշխարհն, սեր են մարդիկ,

Սեր է արևն, սեր՝ ծաղիկն,

Սեր են հավքերն ամեն երկնուց,

Սիրով են ամենքը գեղեցիկ:

Վանականները լսում էին մթին քարերի պես, անարձագանք, սառն: Միայն նրանցից ամենաչարը, տխմարադեմ Աղարիան, դառն ու նախանձահույզ ձայնով հարցրեց, բողոքեց*.

— Որպես խոսի սա դբանս զայս. զի չէ սա վարդապետ:

Վանահայրը սաստեց նրան.

— Մի՛ բանսարկիր: Միտք նորա ինքնաբուխ են և պայծառ: Եվ իմաստուն է պատանին այս, քան զվարդապետ:

Վանականները սաստոված նայեցին Զվարթին և պապանձվեցին*:

Եվ նկատեց Զվարթը— նախանձահուշը Ազարիան, որ դավ էր ուզում նշուժել իր դեմ, նախանձից դեղնեց: Մյուսները մռայլեցին, ոմանք ամաչեցին, իսկ ոմանք էլ շտապեցին խուսափել վանահոր աչքերից, թերևս նաև Զվարթից:

Վանահայրը արձակեց Զվարթին և վանականներին հրամայեց ցրվել իրենց խուցերը: Նրանք հեռացան ոխով լցված դեպի Զվարթը: Նրանք ատեցին Զվարթին*։ Եվ ամեն պատահելիս հարձակվում էին վրան, կշտամբում, բարկանում: Զվարթը չէր հասկանում նրանց, ժպտուն նայում էր և անցնում*:

— Նա ծաղրի է մատնում մեզ,— փրփրալի ժայթքում են վանականները վանահոր վրա, որ նա իր պաշտպանութեան տակն է առել մի խելագարի:

Սկսեցին հալածանք բորբոքել նրա դեմ: Բանսարկեցին նրան՝ «հերետիկոս է, շարի դործիք. դիվական գիրք է գրում նա, պետք է այրել այն»:

Վանահայրը լսեց այդ և շատ վշտացավ: Նա զգում էր իր մահը:— Ում պիտի մնան իր կիսավարտ մտքերն ու գործերը, իր կառուցումների ոգին: Ղուենկիանոսն անուսում է դեռ, Զվարթը սպտանի: Ում պիտի ավանդի իր կտակը: Չորս կողմը խավար, անասլատ:

Մի օր վանականները Ազարիայի դիսավորութեամբ պաշարեցին վանահոր խցի դուռը: Եկան պահանջելու, որ արտաքսի Զվարթին, որովհետև նա պղծում է սրբավայրը դիվական մտքերով:

Վանահայրը դուրս եկավ խցից.

— Որո՞ իրավամբ, ամբարիշտներ,— բողոքի և վշտի ձայնով հարցրեց նա,— տեսն՞ք նրա շնորհքը, նրա մտքերը:

— Թո՞ղ դուրս գա, խոսի կրկին, և մենք ցույց կտանք նրա մեղքը:

Վանահայրը դուրս կանչեց Զվարթին.

— Ե՛կ, որդյակ, կ՛կ արդարացիր:

Զվարթը դուրս եկավ և ժպտալուով նայեց վանականներին: Ահա՛
դու առաջի մարդկան ասա՛ մի բան, թող դատեն քեզ: Զվարթը
մտածեց մի փոքր և ապա կերպարանափոխվեց: Նա սկսեց ողել:
Ինչի՞ մասին էր այդ:

Բովանդակությունը այս էր.

Եկավ դարունը, ծաղիկները հորդեցին,
Մանիշակը ժողովեց բոլոր ծաղիկներին
Եվ դավ սարքեց վարդի հանդիման.
Վճռեցին սպանել վարդին, որ չլինի թե,
Գա զարդարվի վարդն կարմիր,
Ամենքի ուշը գրավի իր վրան,
Ամենքը նայեն վարդին կարմիր
Եվ իրենք աննկատելի մնան:
Հորոտ-մորոտը ձայնեց ձնծաղկին,
Ձնծաղիկը շուշանին,
Շուշանը նունուֆարին,
Սուսամբարին, նարգիլին*
Եվ ինչ որ ծաղիկ կար երկրի երեսին*,
Որ գնան կտրեն վարդն կարմիր:
Հանկարծ հնչեց ձայնը բլբուլի,
Եվ վարդը զարթնեց մեջն իր կանաչ վրանի,
Հանեց իր կանաչ կապան,
Հագավ իր վառ ծիրանին:
Ծաղիկները փախան, ցրվեցին. ոմանք ամոթից,
Ոմանք շփոթված*, ոմանք սուգ մտան կապտեցին,
Ոմանք, երկյուղից դարձան դեղին:

Վարդը զարդարեց իր բուրաստանը, եկավ բլբուլը նստեց նրա
մոտ, հարբեց նրա անուշ հոտից ու երգեց բարձրաձայն, թե՛

Սեր է ծառն, սեր ծաղիկն
Սեր է հավքի ձայնն ի ծառին,
Սեր է վարդն, սեր բլբուլն,
Սիրով է նստել վրա վարդին:

Եթե շիններ սեր իմ սրտիս,
Չէի կախվի վարդի փշին*,
Եթե սերն ինձնից զատվի,
Ինձ կտանեն ցուրտն ու քամին:

Տենչում է վարդը բլբուլին, խնդրում է բլբուլին, որ համբուրի իրեն, և ցույց է տալիս սիրտը, մեջը դեղին: Դա իր վիշտն է: Եվ գանդատվում է.

Պիտի քաղեն տանեն իրեն
Եվ եփեն դեղ հիվանդներին,
Դրանից է սիրտը դեղին:

Զվարթը վերջացրեց և նայեց վանականներին. նրանց աչքերի սպիտակուցները փայլուն դանակների նման մերկացել էին իր դեմ:

Առաջ եկավ նախանձափրփուր Աղարիան, բացեց իր դառն բերանը և սկսեց բանսարկել.

— Մարմնավորաց են բանք վարդիս և սեր աշխարհի է:

— Պիղծ են բանք դորա,— մոմռացին մյուս վանականները.

— Մի բանսարկեք, մաքուր են մտածությունք պատանվույն:

Սակայն Աղարիան շսանձահարվեց: Նա ապերասան և կոկոզավիղ առաջ եկավ*:

— Դիվահար է, հարկ է սպանանել զնա և դեն, որ է ի նմա,— գոռաց նա դառնաշունչ և կատաղի եղան նման հարու տվեց Զվարթի վրա:

— Հեռո՛ւ, խավարի՛ ծնունդ,— բարձրացրեց ձեռը վանահայրը,— որո՞ իրավամբ սպանանես զանմեզն:

Բայց անհանգստացավ վանահայրը: Խռովություն էր բռնկվում: Պետք էր փրկել պատանուն կատաղած մոլեռանդներից*: Ինչ աներ... Նա հավատով նայեց Զվարթին:

— Կարո՞ղ ես խոսել բան մեկնության,— խոժոռ հրամայեց վանահայրը:

Զվարթը թափանցեց նրա հոգու տազնապի մեջ, մի վայրկյան թափառեց մտքերի աշխարհը և ետ եկավ լարված ու վստահ:

Ու սկսեց.

Ասե՛մ ով է վարդն կարմիր,
Կամ ով են ծաղկունքն ամեն,
Կամ թե ով է բլբուլը քաջ,
Կամ թե որն է ձայն բլբուլի:

Ծաղկունք քահանայքն են հին օրինի, վարդը՝ Հիսուսը, մանիշակը՝ Ղուդան, որ դավեց նրան և բլբուլը Գաբրիելն էր, որ փողը փչեց: Վարդը, որ հազավ ծիրանին, Քրիստոսն էր, որ հարուժյուն առավ, ծաղկունքը, որ թառամեցին, դեղնեցին, ղինվորներն էին, որ փախան նրա գերեզմանից:

Գոհունակ ունկնդրեց վանահայրը, վանականները պապանձվեցին: Զվարթը հաղթել էր:

Սակայն Աղարիան Զվարթի աչքերում նկատեց շարաճճի մի շող, ճարտար մտքի ճարպիկ խաղ: Նա զգում էր, որ Զվարթի միտքը «մարմնավորաց» էր: Բայց իր բուժ միտքը չէր ծաղկում այնպես ճարտար, որ կարողանար հակաճառել: Խավարեց նա քարայրի պես և ետ քաշվեց: Գնացին և մյուսները:

Այնուհետև ամբողջ օրը խցերից լավում էին անհծքի դառնաշունչ ձայներ: Վանահայրն անձկության մեջ էր: Զգում էր այս ամենի վախճանը:

Մի գիշեր՝ երկար գրում էր նա իր գրքի շարունակության մեջ: Գրում էր իր կտակը: Նա դառնացած էր վանականների բանսարկու և նախանձահույզ հալածանքից:

Նա իր կտակի մեջ ծաղկում էր մարդկային ազիտությունը, զովերգում էր ճշմարտությունը:

«... Անէանա մարմինն իմ որպես ծուխ և մնան միտք իմ ճշմարտության: Դուք կգողանաք իմ մարմինը, ցրիվ կտաք որպես խոփվ, բայց իմ միտքը կմնա որպիս լույսն արեգական: Մի դիպչեք ինձ, որդիք խավարի,— սպառնում էր նա իր կտակի մեջ,— ճշմարտությունն եմ ես և ես վրեժխնդիր կլինեմ ձեզանից»:

Գրեց մինչև խորին գիշեր: Լուսաբացին զարթեցրեց Զվարթին և Ղունկիանոսին, մոտ կանչեց, համբուրեց նրանց և ասաց, որ գնում է:

— Ո՞ր,— հարցրեց Ղունկիանոսը, բայց և իսկույն հասկացավ և դառնորեն լացեց:

Վանահայրն իր նվիրական գիրքը հանձնեց պատանիներին և պատվիրեց լավ պահպանել: Եվ մեռավ:

Վանահորը թաղեցին բռնադատված շուքով, բայց խորին ատելությամբ:

Ղունկիանոսը նրա գիրքը գաղտնի տարավ Թաղեի մոտ, և նրանք թաղեցին քարե գաղտնարանում:

Հետևյալ օրը վանականները Ձվարթին փակեցին մի մութ խցիկում և թույլ շտվին երգելու ծաղիկների երգը: Նրան այցելում էր միայն Ղունկիանոսը: Ձվարթը թախիծով նայում էր նրան և սկսում խոսել, ոգել իր վեպը: Ղունկիանոսը լսում էր, լսում և երկուսով մոռանում, որ բանտի մեջ էին: Սիրում էր Ղունկիանոսը լսել այդ վեպը:

Բայց մի օր էլ նրան արգելեցին այցելել Ձվարթին: Այնուհետև Ղունկիանոսը գալիս էր բանտի լուսամուտից նայելու, գլուխը ծռած, տրտում: Ժպտում էր Ձվարթը և նայում երազով, կարծես անհոգ:

Եվ մեռավ Ձվարթն այդպես, հոգում ծաղիկներ:

Ավերակ վանքի խարխուլ խցում արևշող կյանք է ծաղկում: Այնտեղ Թաղեն հողի հատակին արևի պես սփռում է գույներ, լույսեր, խաղեր: Առաստաղից, կաշվե բարակ թելերից տախտակներ են կախ, վրաները մագաղաթ քաշած: Թաթախում է Թաղեն սուր գրիչը երանգապնակի մեջ և արծվի աչքերը մագաղաթին՝ անշարժանում է, սպասում և հանկարծ այժամորուքը կախելով մագաղաթի էջին՝ սրբությամբ ծաղկում է էջը: Պատանիներ այժյամի աչքերով նայում են իրենց վարպետին: Վախենում են նրանից և սիրում նրան: Թաղեն հրաշքներ է գործում իր գրչով: Քանի մոռայում է նա, այնքան ժպտում են մագաղաթները: Այնտեղ է Ղունկիանոսը: Նրա աչքերը զնում են կորչում այդ ծաղկած մագաղաթների ոսկու, լաջվարդի, նարնջի, հակինթի մեջ:

Հարցնում է,— ի՞նչ գիրք է այս:

Թաղեն վեր նայեց: Նրա աչքերը խորն են հորիզոնի պես: Նա նոր տեսավ Ղունկիանոսին և արթնացավ: Երազի մեջ էր:

Նա կրկին կռացավ մագաղաթի վրա: Նրա ուշքը մի սիրամարգի կողմն էր, որի սրճագուլն գլուխն ու վիզը հոխորտ վարկառել էր վերև և դետնի վրա սփռել իր փետուրների ասեղնագործ գորգը: Մանվածապատ ծաղիկներ հակինթների ու գոհարների ցուքով խաղում են լուսանցքին: Իսկ վերևը՝ աստեղալույց երկնքում այնպիսի մի երկնակապույտ է, որ կարծես մագաղաթը ճեղքել էր և ինքը երկինքն էր նայում այնտեղից:

Աշակերտները լռիկ ու հնազանդ լցնում էին ծաղիկող վարպետի շրջանակները հավելյալ մանրամասներով:

Երբեմն Թադեն հայացքը շրջեցնում էր դեպի աշակերտները և իր նաղաշական հրահանգներն էր տալիս նրանց.

— Ոսկեծուլ նշողն ընդ նարնջին... ծաղիկ ընդ ծաղկանց... բոլորակն ոսկեճաճանչ, կամարն երկնահան գույն... Պայծառ լաջվարդյուք, նոճին կանաչագեղ, թագազուլիս վարդն— ա՛յս է կանոնն...

Գիշեր է: Թադեի խցում Ղունկիանոսը պատմում է Զվարթի կյանքը: Թադեն լսում է: Մոլի է նա, արբած՝ իր գույներով, բայց գիշերվա մթնում շի կարող ծաղկել: Քունը շի տանում, քունը փախցրել են երանգները, որ վառվում են խավարի սև պաստառի վրա: Բնությունն է միայն, որ նկարում է երկնքի էջի վրա, սփռում ծաղիկների թերթիք: Թադեն լսում է:

Ղունկիանոսը ոգեց Զվարթի երզը ծաղիկների մասին: (Խեղճ Ղունկիանոս, միայն մի հստակ հիշողություն ունի այս աշխարհում և բարի սիրտ):

Նա ոգեց գեղջուկ ձայնով և անկեղծ շեշտով: Թադեն ականջները սրեց: Լսեց, լսեց և գլուխն օրորեց.

— Երանի՛, երանի՛, երանի՛, անո՛ւշ է սրտին:

— Մաղկի՛ր Զվարթի վեպը, վարպետ,— ասաց Ղունկիանոսը արտասովելով:

Վարպետը ցնցվեց:

— Ճշմարի՛տն ասացիր, վաղիվն իսկ կսկսեմ: Երանի՛ թե կարենամ:

* * *

Կրթութված տանջվում է նաղաշը: Մաղկում է Զվարթի վեպը վանահոր գրքի մեջ: Նայում է Ղունկիանոսը նաղաշին խոնարհ ու

ջերմեռանդ: Սա խառնում է գուլնը գուլնին, խառնում, թողնում ու կրկին, կրկին: Կրակներ են վառվում մազաղաթի ճակատին ու լուսանցքներին: Բոցագույն վազրեր թռել են նարնջենի եղնիկների մեջքին և պատրաստվում են հոշոտելու նրանց: Դողահար է նկարում նաղաշը, նա թվում է մոլի, խելագար: Ինչ որ հիվանդագին ջերմի մեջ, նա հատնում է մոմի պես, որոնում է մի շատ դժվար նրբերանգ: Գուլնը չի գտնվում: Նրա աչքերը մարեցին, կիսախուփ նայել սկսեցին կարծես մի անդունդ, որի հատակին վառվում է մի հազվագյուտ ծաղիկ, աներևակայի նրբերանգով: Ու հենց այն է, գրիչը թաթախեց պնակի մեջ և դրեց մազաղաթի վրա, նրբերանգը փախավ ինչպես շնաշխարհիկ թռչուն: Նաղաշը հոգոց հանեց և հուսահատ նայեց դռնից դուրս: Աշակերտները պապանձվեցին, նայեցին իրենց վարպետին և տկնածանքով սպասեցին: Նրանք ապրեցին վարպետի տանջանքը:

Հանկարծ նաղաշը սրտնեղած վեր կացավ և լուռ, լուսնոտի պես գնաց դուրս, անցավ գավիթը և հեռացավ:

— Գնաց հրանդը գտնելու, գնանք հետևից:

Աշակերտները և Ղունկիանոսն էլ նրանց հետ դուրս եկան: Նաղաշը գնում էր դաշտը*: Ամբողջ օրը թափառեց նա իր աշակերտների հետ: Մոտեցավ, նայեց նկարին*: Հետո վերցրեց գրիչը: Պատանիները քարացան: Սրբազան լուսթյան մեջ ժպտաց մազաղաթը*:

Ոսկեհուր մի գիրք, լի լույսերով և իմաստությամբ: Բոցավառ կենդանաթռչունների, ձկնազաղանների և ծաղիկների շրջանակել են երկու վեպ. մեկը՝ որ խոսում է աշխարհի կառուցողական սկզբբունքի, շինարարական աշխատանքի սրբության մասին, իսկ մյուսը, որ կրակե ժապավենի նման հոսում է էջե էջ— Զվարթի վեպը ծաղիկների մասին:

* * *

*Ձյուն է թափվում լույսի նման: Բայց սև է վանքը և մուլթ նկուղը, որի մեջ բանտարկված է ձեռագիրների հետ մի գիրք և ոչնչանում է խոնավից: Ասում են՝ այդպես է լինում միշտ— ոչընչանում են մազաղաթները խոնավից: Այդ գրքում ծաղիկներ կան:

Արդյոք քնն[՞]լ են ծաղիկները գրքի մեջ, թե՞ ոչնչանում են նաև նրանք:

Վանականները պորտաբույծ կյանք են վարում: Նրանք փքվել են գորտերի պես ու մոռացել Զվարթին, վանահորը, Թաղեին և նրա աշակերտներին: Նրանց բոլորին քշել են վանքից, նրանք ցրված են ով գիտե ուր:

* * *

Գիշեր: Չմեռը մրրկում է: Մրրկում է Հայաստանի լեռնաշխարհում: Ցուրտ է, երկինքը սառ ապակի: Լեռների լանջերով գնում է Ղունկիանոսը, մեջքին մի պարկ, ձեռին մի մրոտ մետաքսե կապոց: Նրա կարկամած ձեռները կապտել են, բայց նա մատները երկաթի պես դամել է գրքի կաղմին, որ մետաքսի տակից սառը կծում է: Կսառեն այդ մատները և նա գիրքը ձեռքից բաց չի թողնի: Նա փախել է մենաստանից: Միայն մի բան գիտե, որ գրքերն է աղատում: Միայն թե աղատվեն նրանք... Ո՞ւր է գնում, ինքն էլ չգիտե: Աշխարհավեր մրրիկ է լեռնաշխարհում: Զորքեր են հոսում հովիտներում: Այրվում են քաղաքներ, գյուղեր, վանքեր, դրադարաններ:

Առավոտյան դեմ բուքը բերանքսիվայր ընկավ դաշտերի ու լեռների վրա: Մի խարխուլ լեռնավանքի դռան, որ մի ծեր վանական բաց էր արել, ձյան մեջ մի կիսաթաղ մարդ է երևում, պարկը մեջքին, կողքին մետաքսախառն մի գիրք, որ բացվել է և ժպտում կապույտ երկնքին:

Ծեր վանականը նայեց գրքին և վերցրեց դողահար:

* * *

Խավար մի ամպ շղարշում է գիրքը և նրա պատմությունը: Մի դարու պատմություն: Ոչինչ չի երևում ուրիշ: Մի փոքրիկ բացվածք միայն թույլ է տալիս նշմարելու մի բեկոր:

Զրնգում են ճանապարհները սուլթան էլտրըրմի հեծելազնդերի սմբակներից*:

Կարկուտ-ամպի պես է գնում նա սրընթաց: Պապանձվել է երկիրը, էլտրըրմն է լսվում միայն:

Վանքի մի խցում նստել է մի ծերուկ, գրքեր է քննում խորասուշը: Խուլ է նա դեպի արհավիրքը: Կարդում է: Ներս են գալիս երկու զինվոր: Չի նկատում նրանց: Չայն են տալիս նրանք: Չի լսում: Չայրանում են զինվորները և նետահարում ծերունուն: Նա ընկնում է:

Մի փոքր անց, կրակն սկսեց լափել գրքերը: Ճենճահոտ՝ ծա՛նր, դա՛ւն: Մազաղաթները կչլտում են: Ձինվորները տաքանում են, զվարճանում գրքերի ճարճատյունից: Հետո հանգստացան, կշտացան, նայեցին շորս կողմ, ծերունուն: Նայեցին անշար աչքերով, երկյուղած: Ձգում են, զուր սպանեցին նրան:

— Խ՞նչ գրքեր են սրանք:

— Ո՞վ գիտե...

— Ասում են գիրքը ղայրանում է, պատժում... Նրանց մեջ անշարտությունն է գրած: (Խեղճ զինվոր, միայն գրքի՞ մեջ, թե՞ նաև իր մեջ...):

Հանկարծ մի գիրք պայթեց ու թռավ մի կողմ կրակից: Դիպված չէ՞ր— մագաղաթ, յուղ, կրակ... Բայց ցնցվեցին և վրա ընկնելով կրակին՝ հանդցրին: Գրքերը մխալ սկսեցին ծանր, դառն:

Դուրս ընկան ճանապարհ:

— Գիրքը ղայրացավ:

— Այո՞, գիրքը շի կարելի վառել:

* * *

Ձորում սոսափեցին ուռիները, մտածեցին և կրկին սոսափեցին: Հետո պաղ գետի պես ձորավերևից հոսեց աշունը և գնաց ձորնիվայր: Սոսափին խառնվեց և մի ուրիշ սոսափ: Դա ջրաղացի բանդի մամուհոտ ջուրն էր: Բաց թողեց ջրաղացպան Հակոբը բանդի ջուրը:— Էլ կարիք չկա նավերից ջուրը հոսեցնելու:

Սով է համայն երկրում:

Հակոբը ուռնու տակ խորհուրդ արեց իր երիտասարդ որդու հետ.

— Գնա, Հուսի՛կ, Դամասկոս: Աղորիքները կանգնեցին: Գնացորն՛ն բեր, ցանենք, կենդանությունը չմարի:

Հուսիկի կապույտ աչքերը թախծալի ժպտացին: Նա կրկնեց.

— Կենդանությո՞ւն:

Ու բերանաբաց ժպիտով նայեց հորը:

— Ի՞նչ ես հիմար մտիկ տալիս: Խեղբդ զլո՞ւսդ հավաքիր, երկիրը կործանվում է:

Հակոբը մտավ ջրաղաց, հանեց անկյունից մի ծաղկավոր խալաթ, հինգ մետաքս թաշկինակ և հետո կաշվե մատնեքով շոշափեց ու քսակից հանեց երեսուն դահեկան³:

— Տասը բահ եմ շինել— նրա գինն է: Խալաթը ծախելով ճանապարհը կկտրես, մի քիչ էլ կբանես, կբերես, գարնան մի բան գցենք հողին բերանը: Կենդանությունը չմարի:

Հուսիկը նայում է հոր աչքերին: Հայրը ազդում է նրան բնության նման: Նա ինչ-որ խորը, սարսափելի բան է ասում:

Հուսիկը ճանապարհ ընկավ դեպի Գամասկոս:

Գնում է Հուսիկը մի կապույտ, տրամալի ժպիտ աչքերում*:
Հեռավոր կապույտը, հեռավոր հայրենիքի:

Հրաշեկ ճանապարհներ են կտրում երկիրը*, նրանք տանում են բուրալի հակեր՝ արմավի, ցորենի, փստոցի, սուրճի:

Գնում է Հուսիկը, կարծես աշխարհի վրայով և մտածում է: Եվ յուրովի ժպտում է շարաճճիտրեն.

— Ի՞նչ էր ասում հայրը՝ «Կենդանությունը չմարի»: Ո՞վ, ի՞նչը կփրկի մարդուն: Հո՞ղը, կխլեն: Ամիրա՞ն իր զորքերով, նրա դեմ կանգնած են սելջուկների, թաթարների իշխանները, հեղեղ հեղեղի միջով գալիս են լափում, ջնջում իրար*: Գուցե հարստությո՞ւնը, բայց տեսա՛վ Հուսիկը, թե ինչպես մերկացան հարուստները, ոսկին գնաց, մնացին կմախքները: Ուրեմն ի՞նչը կպահի կենդանությունը, ո՞րն է վեմը կենդանության:

Վե՛մը,— ահա թե ինչ է որոնում Հուսիկի միտքը:

Ու երբում է Հուսիկը քրտնախաշ, աղաղիլ տատասկի պես արևի դեղին ծովի մեջ:

— Ա՛յ, եթե մարդ թռչո՞ւն դառնար, փախցնե՞ր իր հետ ոսկին, հա՛ցը, ղգեստը, կյանքը:— Բայց ի՞նչ օգուտ, անգղներն ու արծիվները երկնքում կբզկտեին մարդուն և կհափշտակեին նրա բոլոր ինչքը:

Ոսկեփողի քաղաքը հուրհուրատում էր արևի* լույսով: Մի հա-

խուռն բազմություն եռում է այնտեղ: Հուսիկի աչքերը խայտա-
ցին, շլացան: Ահա մի կրակոտ երիտասարդ՝ բրոնզե ձեռքերն օդի
մեջ՝ ծուռ է մի հրացայտ սուր: Պողպատը ցնցվում է ու շիտակ-
վում օձի պես: Նրան շրջապատել են պղնձե երիտասարդները:
Նրանք ծիծաղում են սադաֆի ատամներով: Ուղտեր են չոքել շի-
նարների շուրջը, նրանց կողքին ցաքուցրիվ հակերն են ցորենի
ու բյուր բարիքների*:

Նստեց հոգնած՝ այդ հակերի մոտ, մեջքը սվեց շինարու բնին:
Արևը կիզում էր նրան, տոթը խեղդում: Նայում է շուկան շրջանա-
կած տներին, մարդկանց— բոլորը խանձված են բարկ արևից:
Կապուտակ ջրերի կոհակներ վետվետացին Հուսիկի աչքերում: Նա
անգամ զղաց նրանց սառցի շրթերը իր պապակ շուրթերին: Քուն
է գալիս աչքերին: Նայում է մշուշոտ հայացքով: Երկա՞ր էր նայում,
քնե՞լ էր և զարթնել, չէր հիշում. նայեց և ահա տեսավ իր դեմ մի
խառնված բազմություն, որ ծիծաղելով իրար ձեռքից առնում և*
բարկ մատներով կոպիտ բացուխուփ էին անում մի գիրք: Հուսիկը
վեր կացավ, գրավվելով ինչ-որ ծանոթ բանով: Ի՞նչ է դա: Այո,
այդ գրքի տեսքը: Նա տեսել է դրանցից*: Մոտեցավ: Անզգույշ,
կոշտ եղունգներ քերում էին գրքի կողերը*: Մի ուրիշ ձեռք խլեց
գիրքը և ինքն սկսեց տնտղել նրա սևակաշի, արծաթ պատյանը:
Հետո բացեց գիրքը և նայեց էջերին:

Գարուններ բացվեցին և մրգահաս աշուններ, երկինքներ սու-
տակ, բուրաստաններ, հրեղեն վարդեր, վագրեր ոսկեծուլ և ծա-
ղիկներ մանվածապատ, ջերմ, հափշտակված, հրճվալից: Հուսիկի
աչքերում նկարվեցին իր լեռների, հովիտների մտերիմ գույները:

Ի՞նչ էր գրած այս գրքում, որ այդպես ջերմագին ծաղկազարդ-
ված էր: Գիրքը ծախում էին: Ծախողը մի արաբ ղինվոր էր, բարե-
դեմ ու անհոգ: Նա ձեռք էր բերել այդ իրը արշավանքի ժամանակ և
հիմարություն էր արել բերելու մինչև Դամասկոս... «Ինչի՞ն էր
պետք»:

— Հը՞, ի՞նչ տամ,— բերանը ծիծաղով ծուռ է մի ուրախ
մարդ:

— Երեսուն դահեկան:

Գնորդը փոթկաց, և գիրքը թռավ, ընկավ գետին, փոշու մեջ:

Մշուաները ոտներով խփեցին այս ու այն կողմ: Զինվորը ծիծաղեց, գնաց ծուլորին վերցրեց գիրքը և բռնեց ձեռին: Զվարճանում է, որ ինքը ծախում է, նրանք էլ շին առնում:

Հուսիկը մտա գնաց և գիրքը շոշափեց: Տաք էր արծաթը նրա մատներին մեջ: Բացեց գիրքը: Նայեց նրան թիթև, հանդարտ: Աչքեր երևացին ծաղիկների միջից: Մի դարնանային իմաստութուն, մի հարատև կենդանութուն բուրեց նրանց միջից: Գիրքը հանգիստ էր մի մարդու նման, որ գիտե կյանքի բոլոր օրենքները և կենդանության գաղտնիքը և չի վախենում մահից, սիրում է կյանքը և հավատով է ճակատագրի դեմ: Հուսիկը հեգելով կարդաց: «Զի աշխատք սուրբ են»:

Հուսիկը հիշեց, հիմա միայն հիշեց, իր գինեսեր ու զվարթ Սարգիս ապուսպապին, որի մասին ասել էին, որ մի առույզ որմնադիր էր եղել: Երգում էր եղել «բանկլիս», երգում՝ աղետների օրերին և երբեք չէր ծերանում: Մի անգամ դործից վերադառնալով նա տեսել էր, որ իր տունը կողոպտել էին: Ցիպ մերկացավ ընտանիքը: Բայց Սարգիս ապուսպապը քահ-քահ ծիծաղել էր.

— Զեռքս չեն գողացել*:

Ամենանեղ օրերին նա միշտ ասելիս էր եղել. «կաշխատենք-կապրենք»:

Այս էր ասել նաև նրա որդին՝ երևելի կառուցող, սրա որդին՝ և վերջինի որդին* Հուսիկի հայրը: Եվ ասել էր հայրը, լսել էր սրա հայրը, և սա էլ լսել էր իր հորից, որ ամենամեծ բանն աշխարհում աշխատանքն է:

«Աշխատանքը սուրբ է» — այսպես է գրած գրքում, ասելիս են եղել Հուսիկի պապերը — բոլորն աշխատավոր: Կրկին կարդաց*.

— «Զի աշխատք սուրբ են»:

Ուրեմն սա այն գի՞րքն է...

Հուսիկի աչքերը վառվում են և միտքը կորչում հեռուն...

Նա հանեց իր դրամները և տվեց ղինվորին: Սա վերցրեց, գիրքը աշխույժ խոթեց Հուսիկի բուռը և ծիծաղելով գնաց: Ծիծաղեցին նրա հետևից մշուաները և զարմացած նայեցին Հուսիկին:

Սա երազում էր:

Մոտեցան ուրիշ օտար մարդիկ, նայեցին գրքին, Հուսիկին: Ու

մինչ սա գիրքը դնում էր իր տոպրակը, մի ծանոթ ձայն սթափեցրեց նրան: Սողոմոնն էր, իր հայրենակիցը:

— Դու խելա՞ն ես, թե՞ հիմար: Փողդ տվիր դրքի՞ն:

— Հա,— կոտրած ժպիտով, փոքր-ինչ հիմար նայում է Հուսիկը Սողոմոնին:

— Ասյա գարնան ի՞նչ ես ցանկելու:

Հուսիկը ապուշ նայում է և աչքերում առկայծում է թախծալի մի շող:

Շփոթվա՞ծ է, թե՞ կատակ էր արեց:

— Հիմա դնա տուն, անխելք:

Կդնա տուն և սովը նստած կլինի այնտեղ: Մոխրագույն մի անդունդ է ընկղմում գիրքը: Էլ ոչինչ չի երևում:

Ի՞նչ եղավ Հուսիկը, ի՞նչպես վերապրեց սովը: Այսինքն՝ մահը: Խե՛նթ, խե՛նթ Հուսիկ...

Գրքի հիշատակարանում գրած է, թե ինչպես նա դրամը տվեց գրքի դիմաց... երևի կարծելով, որ ցորենն անգամ կենդանություն չէ, որ անգամ նա չի փրկի իր կյանքը մահից*:

* * *

Հիվանդ երեխայի բարձի տակից (ահուելիորեն ծանր շարժվել, բայց անցել են կրկին դարեր) կյանքի հուսով նայում է նա, այն գիրքը: Ի՞նչ գիրք է, ոչ ոք չգիտե անդրազետ հողագործի այս ընտանիքում: Նրան գտել են մի ավերակ տան մոխրանոցում: Ասում են՝ բժշկում է ամեն հիվանդություն: Երեխան հոգու հիվանդություն ունի...

* * *

— Էս ի՞նչ քարավան է, ո՞ւր էսպես, Խոջա՛:

— Վենետիկ, Ճինովա, թե բարին աջողի:

Խոջան կքել է, կարդում է անվերջ, շիկափուկ ճանապարհի եզրին: Ուղտերի բռններում՝ որդան-կարմիր, տորոն, մորթիներ, ակնեղեն:

Քարավանը հանգչում է: Ուղտերը որոճում են:

Կարդում է Խոջան և վանում ճանապարհի թախծք*:

* * *

Սև դարերի խորքից գալիս է մի գիրք: Խավարի միջին թափա-
ռող լույսի է նման՝ դողդողում է, բայց գալիս է. թե ինչ վտանգներ
է անցնում, չի տեսնում նա: Ո՛չ ձմեռ, ո՛չ խավար: Ոչ կրակն է այ-
րում նրան, ոչ շողը խեղդում: Հրա՞շքն է պահում նրան, թե՞ պա-
տահմունքը: Բայց սերունդները խնամում են նրան, թաքցնում,
փրկում և ավանդում նրան հետնորդներին, ձեռք-ձեռք անցկաց-
նում դարերի փորձանքներից, անցկացնում հուր, սուր, ջուր:

Ժպտում է գիրքը: Միամի՞տ է նա, անհո՞գ է նա, խորամա՞նկ
է նա և գիտե՞ իր գործը կարգագրել: Թե՞ իմաստուն է, հայտնի է
իրեն իր ճանապարհի գիրքը:

Նման արևի լույսին, որ անհոգ խաղում է փրփրած ծովի կա-
տաղի ալիքների վրա: Դեղնում են ալիքները, կապտում, փրփրալի
ժայթքում, գոշում, բռնցքում արևի դեմ, բայց նա ժպտում է: Վտանդ
չի իմանում նա, ատելություն չի գիպչում նրան, ալիք չի փշրում
նրան:

Հաղար ձեռքեր պահել, շոյել, շոշափել են այս ծաղիկները՝
կյանքի գեղեցկությունը, հաղար-հաղար աչքեր նայել են նրանց
հետևից սիրով ու թախիժով: Մոխրացել են հաղար ձեռքեր, տեն-
չալի աչքեր, և մնացել է այս ջերմ գիրքը*:

* * *

Բնաջնջվում է մի ամբողջ ժողովուրդ: Ոչ թե մի գիրք: Թնդա-
նոթներն ահեղ վիճակում են, «նա կորա՞ծ է»... — ո՛չ, «նա փրկ-
վա՞ծ է», «...հրա՞շք է, թե փրկվի...»:

* * *

Մի կարմիր հողմ փոթորկալի թերթում է ոսկելույս թերթերը
գրքի, որ ընկած մի մեծ ճանապարհի վրա՝ նայում է նրան մտեր-
մորեն: Նա փրկված է՝ իրեն միշտ փրկող ժողովրդի հետ*:

Երկաթե գրադարաններում լռում են դարերը: Մի ալեհեր գլուխ
հակված է պատմության անդունդը և խոր հովտում տեսնում է ծա-
ղիկներ, ծաղիկներ, ծաղիկներ...

Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Նրանք մտերիմ ընկերներ էին՝ Ղոնդին ու Գըղըը, երկու հարևան ընտանիքների «կաթնախալեր» զավակներ: Դա նշանակում է՝ օրորոցից ընկերներ:

Աչքները որ բաց արին ու առաջին զգացումն ունեցան, թե աշխարհ են եկել՝ առաջին անգամը իրար էր, որ տեսան: Դեռ աշխարհը ազոտ մի բան էր այն ժամանակ— վերևը կապույտ, ներքևը կանաչ:

Գյուղը ինքը մի մեծ աշխարհ էր, ուր խաղում, վազվզում, երգում, ծեծկվում էին Ղոնդին ու Գըղըը մյուս երեխաների հետ: Չարաճճի էին երկուան էլ: Ու միշտ միասին, ինչպես մարդը շվաքի հետ: Հենց փողոցի ծայրից մինը երևար՝ հարց կտային նայողները.

— էս՝ Ղոնդին. բա Գըղը՞ը:

— Ա՛յ, Գըղըը:

Մյուսը ժամանակ չէր կորցնում— իսկույն երևում էր նրա հետևից:

Քանի՞ անգամ են նրանք մեկ-մեկու բացակայության ժամանակ իրար պաշտպանելու համար ծեծել, ծեծվել:

— Ղոնդի՞, քիթդ ինչի՞ է ջարդվել:

— Զիուց մի՞ր ընկա:

Նույն բանը պատասխանում էր Գըղըը, երբ ջարդվողը ինքն էր լինում Ղոնդուն պաշտպանելու համար: Բայց որ իրար էին հանդիպում՝ այս մասին ոչ մի խոսք:

Մի անգամ Ղոնդիենց տանը հարիսա էին ուտում: Գըղըը գնացել էր սար, հնար չկար նրան կանչելու: Ղոնդին շատ ներս ու

դուրս արավ, փնթփնթաց, անհանգիստ եղավ: Մայրը նկատեց այդ, հասկացավ պատճառը, բայց ձայն չհաննեց: Ղոնդին շհամբերեց ու մտահոգ հարցրեց.

— Բա, Գրդըլը ի՞նչ պետք է ուտի:

— Ոտներս,— անփուշթ պատասխանեց Ղոնդուց մի քիչ մեծ եղբայրը:

Հարիսով ամանը թռավ դեպի հանդոնդի ճակատը: Կերակուրը խառնվեց վերքից հոսող արյան հետ, վիրավորն ընկավ ուշաթափ: Ղոնդին, որ բարկությունից դողում էր՝ նկատեց անգամ մյուս՝ ավելի մեծ եղբոր ձեռքի թափահարումը իր գլխի վրա, բայց չպաշտպանվեց, ընդունեց հարվածը և միաժամանակ անսասան կանգնեց ու աչքերը շոած նայում էր, թե ինչպես են ուշքի բերում իր ձեռքով վիրավորված եղբորը: Մի քանի հարված էլ ստացավ Ղոնդին, բայց ոչ տեղից թնդաց, ոչ էլ բողբեց: Նա միայն գոհ էր, որ Գրդըլին վիրավորիչ խոսք ասողը պատժված էր իր ձեռքով:

Բայց երբ Գրդըլը ձիու մերկ մեջքին նստած՝ սարից եկավ և Ղոնդիենց դռան առջևով անցավ դնաց իրենց տունը՝ Ղոնդին հազիվ լսելի հարցրեց.

— Հը՞, եկա՞ր:

— Հա,— թթու պատասխանեց Գրդըլը և անգամ շնայեց Ղոնդուն:

Եվ նույն երեկո Գրդըլը իր փոքրիկ եղբորն ուղարկեց Ղոնդուն կանչելու իրենց տուն, որ միասին ընթրեն և միասին էլ այնտեղ քնեն: Մի օր էր սարում ապրել առանց Ղոնդու և սաստիկ կարոտել էր նրան:

Քնեցին կտրանը մի վերմակի տակ և երկար ժամանակ Գրդըլը փսփոսոցով պատմում էր, թե ինչպես էր սարում սիրտը ճաքելիս հղել:

— Ինչի՞,— հարցրեց Ղոնդին մեքենաբար:

— Չեմ իմանում:

Բայց Գրդըլը շատ լավ էր իմանում: Ղոնդին այնտեղ չէր:

Երբ Ղոնդուն դպրոց տվին, նա իսկույն տուն փախավ, երբ տեսավ, որ Գրդըլին էլ չեն բերել այնտեղ. մինչ մի օր առաջ նրան հաքոնել էին, տե՛ս Գրդըլին, չե՛ս պիտի դպրոց գնալ:

Համառեց Ղոնդին, չգնաց դպրոց, մինչև Գրգըլին էլ դպրոց տարան: Բարեբախտաբար երկուսին էլ միևնույն դասարան ընդունեցին—այլապես էլ չէր լինի բնականաբար, և թեև մի նստարանի շնտոեցրին, և նրանք էլ ինչ-որ շկարողացան այդ պահանջը դնել, բայց շուտ-շուտ Ղոնդին ծովում, ետ էր նայում Գրգըլին:

— Գրգըլ:

— Հա, էստեղ եմ:

Շարունակ, դասի ժամանակ, այնուհետև նրանք իրար էին նայում: Այդպես ոչ միայն հաճելի էր, այլև դասն այսպես էր միայն հասկանալի դառնում:

Ավարակցի ծխական դպրոցը և միասին մտան կյանք: Կյանքն էլ ինչ էր՝ գյուղական աշխատանք— առաջ գառնարած, հետո հոտաղ և միշտ էլ մեջընդմեջ ամեն բան: Գյուղի պատանին այս կողմից ամենագետ է: Հետո ընկան պղնձի հանքերը, բանվոր դառան: Հետո էլ հազիվ էին հասել սիրո առաջին պտուղներին, որ մի մեծ փոթորիկ վրա հասավ և ամբողջ աշխարհը ոտքի հանեց: Համաշխարհային պատերազմը պոկեց գյուղից ու քեց տարավ միլիոնների հետ գյուղի երիտասարդներին: Հերթը նոր էր հասնում նաև Ղոնդուն և Գրգըլին*, որ պատերազմը Ռուսաստանում փոխվեց քաղաքացիական կռիվների, Հայաստանը անցավ դաշնակցականների ձեռքը¹, սկսվեցին եղբայրասպան կոտորածները, և լեռնամասը անջատվեց մնացած Հայաստանից իր հատուկ կռիվներով ու կյանքով:

Ղոնդին ու Գրգըլը ծանոթացան ընդհատակյա բռնկիկներին հետ և դարձան կոմերիտականներ: Եվ երբ նոյեմբերին Հայաստանը խորհրդայնացվեց, լեռնամաս ուղարկվեց մի կաբմիտ գործամաս:

Սրանց մոտենալը իմանալով՝ երկուսն էլ փախան գյուղից և մտան պարտիզանական մի խմբի մեջ, որ ուղեկցում էր զորամասին*:

* * *

Լեռնային գյուղը ձորերում դառնում է մրգաստան, մինչ վերևը գարու արտերն են ծփում: Գիշեր է: Գյուղական տան անշուք պատրջգամբը բացվում է այգու վրա, որ իջնում է դեպի ձորը: Մրուտ

Ճրագը հազիվ է լուսավորում սևղանը, որի հետև նստած է կարմիր զորամասի հրամանատար Դավթյանը, հնամաշ զգեստներով և խիտ սև մորուքով: Նա հոգնած, բայց հուանդոտ դեմք ունի: Նրա դիմաց նստել են կրտսեր հրամանատար Ռուբենը, քաղղեկ Ավետը: Ավետը երկար բացատրելուց հետո եզրակացրեց.

— Դուք գիտեք, բայց ես հարմար եմ համարում պարտիզաններից այդ երկու հոգուն:

— Ես ճանաչում եմ դրանց, շատ կտրիճ տղերք են,— ասաց Ռուբենը: Դավթյանը մորուքն էր շփում և աչքերը պատուհանի մթությանը հառած՝ մտածում էր:

— Կտրիճ լինելը դեռ քիչ է: Դաշնակցականների շտաբում նստած է Ասատուրովը՝ դենիկինյան² գնդապետ, նա պահակներ կլինի դրած կամուրջի վրա՝ նշանակություն չունի, թե կամուրջը իր թիկունքումն է: Մեծ խումբ չենք կարող ուղարկել՝ կնկատվի: Մեզ պետք են երկու մարդ, կտրիճ, բայց տեղանքին շատ լավ ծանոթ, քանի որ պիտի անցնեն հակառակորդի թիկունքը և կամուրջին մոտենան, սատանան գիտե ինչ կողմնակի տեղերով: Ի՞նչ տղաներ են, պայթուցիկ նյութերին ծանոթ են: Սա է ամենից գլխավորը:

— Ծանոթ են,— պատասխանեց Ռուբենը,— պղնձահանքերում աշխատել են:

— Ենթադրո՞ւմ ես, թե հաստատ գիտես:

— Հաստատ գիտեմ:

— Գրագե՞տ են:

— Միականն են ավարտել, ի՞նչ ես ասում,— բացատրեց Ավետը մեծ բավականությամբ:

— Կանչիր ներս,— ասաց Դավթյանը:

Ռուբենը դուրս գնաց:

— Եթե կամուրջը պայթեցնենք, հոգեբանությունը միանգամայն կփոխվի կամուրջի թե՛ այս, և թե՛ այն կողմում: Ես իսկույն պրոպագանդիստներ կողարկեմ: Բայց կարծո՞ւմ ես, որ հակառակորդի հրետանին մինչև պայթեցնելը չի անցնի կամուրջը:

— Կարող է և անցնել,— ասաց Դավթյանը,— այդ դեպքում գործը տանուկ կտանք զոնե երկար ժամանակ: Կամուրջը պիտի վճռի ամեն բան: Բայց պիտի կարողանան... տնայնագործություն

չանհնք. այ, կդան տղեբքը՝ կտեսնենք,— ժպտաց Ավետը՝ հիշելով ինչ-որ կոմիկ դեպքեր եկողների մասին:

Ներս մտավ Ռուբենը՝ հետևից բերելով Ղոնդուն և Գրգըլին:

Դավթյանը խոժոռ, բայց բարի հայացքով նայեց նրանց և հարցրեց.

— Ո՞րտեղացի եք:

— Վերնաշենցի,— պատասխանեց Գրգըլը:

— Ի՞նչ ընտանիքից եք:

— Երկուսս էլ մի տեսակ ընտանիքից ենք,— ասաց Ղոնդին:

— Զբավո՞ր ընտանիքից:

— Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք լինել:

— Ուրիշ ի՞նչ,— կուլակ, միջակ...

— Կոմերիտականներ ենք,— ժպտալով ասաց Ղոնդին:

— Այդպես ասացեք,— հանգստացավ Դավթյանը:— Լավ: Զեղ պիտի ուղարկենք մի շատ պատասխանատու գործի: Դուք պայթուցիկ նյութեր բանեցրե՞լ եք:

Ղոնդին պատասխանեց զարմացածի պես.

— Բանեցրել ենք, ինչպե՞ս չենք բանեցրել:

— Շատ պարզ— ինչո՞ւ պետք է անպայման բանեցնեիք: Որտե՞ղ եք բանեցրել:

— Պղնձի հանքերում. ամենքն էլ գիտեն, ընկեր հրամանատար,— նույն տոնով պատասխանեց Ղոնդին:

— Շատ լավ,— ասաց Դավթյանը,— հիմա ձեզ կտամ մի առաջադրանք: Պետք է նամակը հացի խմորում տանեք հասցենք Վերնաշեն, ընկեր Վարդանին: Շատ կարևոր նամակ է: Մյուս առաջադրանքն է՝ պայթեցնել զնդապետ Ասատուրովի թիկունքի Շուշանաձորի կամուրջը: Երկուսով եք զնալու, կամուրջը պետք է պայթեցնեք, չպիտի բռնվեք, նամակը պետք է տեղ հասցնեք, դարձյալ չպիտի բռնվեք և պատասխանը բերեք ինձ: Ամենաշատը երեք օր է ժամկետը: Երեք օրը որ անցնի՝ էլ օգուտ չունի համարյա: Կարո՞ղ եք:

— Կարող ենք,— այս անգամ խոսեց Գրգըլը, որ մինչ այդ լուռ էր:

Հրամանատարը փորձեւ ուզեց.

— Եթե չեք կարող, հանձն մի՛ առնեք:

— Կենդանի չենք վերադառնա, ընկեր հրամանատար,— ասաց Գրզըլը:

Դավթյանը կնճռոտեց ճակատը:

— Գործ է պետք: Ինչ որ կզա ձեռքներիցդ՝ պիտի անեք, ոչ մի վտանգի առաջ չպիտի կանգնեք և առաջադրանքը պիտի կատարեք: Անպատճա՛ռ: Անպայմա՛ն: Կրկին եմ ասում՝ կարո՞ղ եք:

— Կարող ենք,— ասաց Գրզըլը հանդիստ ձայնով:

— Կարող ենք,— կրկինեց Ղոնդին, պակաս շմնալու համար:

Դավթյանը ղննող հայացքով նայեց ընկերներին: Նրան դուր էր գալիս նրանց միամիտ ու պարզ վստահությունը, բայց կշռադատում էր, թե որքա՞ն ընդունակ են նաև գործը կատարելու:

— Շատ լավ,— ասաց նա,— ձեզ կտանեն հիմա սակրավորների մոտ, նրանք մանրամասն կբացատրեն:

Հետո նամակը: Մխախտտի թղթի վրա է, զգուշ զրեք հացի խմորի մեջ: Դե, հիմա կգնաք: Ինձ նայեցեք: Զգուշ, վերին աստիճանի, շքունվե՛ք:

— Ինչո՞ւ պիտի բռնվենք, ընկեր հրամանատար,— մի քիչ վիրավորված հարցրեց Գրզըլը:

Դավթյանը քննող հայացքը այս անգամ դեցեց Գրզըլի վրա.

— Ինչպե՞ս թե, ինչու: Պայթեցնողները չե՞ն բռնվում: Եթե բռնվես՝ ի՞նչ կանես:

— Երկուսս էլ կսպանվենք՝ գաղտնիք չենք դուրս տա:

— Երկուսս էլ...— սկսեց Ղոնդին:

Բայց հրամանատարը ընդհատեց նրանց.

— Դուք իրար հաշվի՛ խոսք մի՛ տաք: Երկուսդ էլ հո իրար կպած չեք ծնվել:— Հետո դարձավ Գրզըլին.— ա՛յ, կոնկրետ քեզ եմ հարցնում: Դու ի՞նչ կանես:

— Մենք իրար կխփենք, ընկեր հրամանատար,— ասաց Գրզըլը:

Դավթյանը հազիվ նկատելի ժպտաց:

— Լավ, ինչպես երևում է՝ մեկդ առանց մյուսի չեք պատկերացնում: Թող այդպես լինի:

— Մանկուց ընկերներ են,— ծիծաղեց Ռուբենը քթի տակ:

Դավթյանը կանգնեց.

— Շատ ուրախ կլինեմ ձեզ կենդանի տեսնել, կտրիճ տղերք եք, բայց կամուրջը պետք է պայթեցվի և նամակը տեղ հասցվի: Սա է ամենագլխավորը:

Գրդըլը հուզվեց.

— Եթե այդպես է՝ իմացած եղեք, ընկեր հրամանատար, որ տասը կրակ ու ջուր կանցնենք և դործը մաքուր կկատարենք:

— Եթե գործը փչացնեք, ամբողջ գործը փչացած կլինի: Իմացած եղեք, որ հաղարավոր կյանքեր ձեզ կսպասեն,— ասաց Դավթյանը:

Հետո մոտենալով Գրդըլին՝ ձեռքը դրեց նրա ուսին.

— Ես մեծ հույս ունեմ... դու կառաջնորդես:

Ապա դարձավ Ղոնդուն.

— Նրան մի բան եղավ, դու կանես... հասկանո՞ւմ եք: Դուք երկուսդ էլ ժողովրդի զավակներ եք: Վերջապես դուք կոմերիտականներ եք:

Գրդըլը աչքերը կախեց և ամաչելով ասաց.

— Ընկեր հրամանատար, այս զլխից ի՞նչ խոսենք: Այ, երբ գործը զլուխ կբերենք՝ հետո հեշտ է...

— Ապրե՛ս, բրա՛վո,— ուրախացավ հրամանատարը,— իսկական սղամարդու խոսք: Դե հիմա գնացեք, բարի ճանապարհ:

Ասաց ու տվեց նամակը: Գրդըլը վերցրեց այն ու Ղոնդունը դրեց, որ դուրս գա:

Նրանք հեռացան:

— Սակրավոր կենի մոտ,— ասաց Դավթյանը Ռուբենին:

— Կուսե՛մ, ընկեր հրամանատար:

— Կարծես պիտի կարողանան...— խոսեց Դավթյանը մտածմունքի մեջ ընկնելով:

— Շատ կտրիճ տղերք են,— ասաց Ռուբենը,— փորձված են: Ընկերները ճանաչում են:

— Պետք է ռիսկել,— ասաց Ավետը և ծխախոտը վառեց:

Դավթյանը մտահոգ և մուսլ կանգնեց սեղանի մոտ և* խորասուզվեց մտքերի մեջ:

Թանձր խավարի մեջ երկու ընկերները դուրս եկան զորամասից և ճամփա ընկան դեպի Թշնամու դիրքերը: Քանի որ հակառակորդները դեռ չէին շոշափել իրար՝ անկարելի էր գուշակել, թե որքան էր Թշնամին հեռու կամ մոտ: Ղոնդին ու Գրգըլը գնում էին ճամփից դուրս, բլուրների վրայով: Նրանք ընկղմվել էին այնպիսի մի խավարի մեջ, ուր անկարելի էր գուշակել անգամ, թե որքան հեռու է մինչև այն լեռը, որ այդ խավարում սեաղանգված ուռչում, բարձրանում էր դեպի աստիղալույց երկինք:

Նրանք հետզհետե բարձրանում էին մի դժվարանց լեռան լանջով: Նրանք աշխատում էին ճամփան բարձր բռնել, որ Թշնամուն շհանդիպեն: Կամուրջը, որ գնում էին պայթեցնելու՝ կապված էր մի շատ խոր ձորի գետի վրա և միացնում էր երկու լեռները: Այդ լեռների անջրպետը միանգամայն անհնարին էր դարձնում հրետանի անցկացնել դեպի ռազմաճակատ: Այնպես որ՝ պայթեցնելով կամուրջը՝ Թշնամու գլխավոր զերազանցութունը՝ հրետանին՝ զրկվում էր կովին մասնակցելուց:

Երկար ժամանակ քարակույտից քարակույտ, ժայռից ժայռ մագլցելուց հետո Գրգըլը բավական համարեց վերելքը: Նրա հաշվով այժմ իրենք հասել են այն կետին, որտեղից անվտանգ կարելի էր իջնել դեպի կամուրջը: Դա Շուշանաձորի «ակունքներն» էին, այսինքն՝ ձորի սկիզբը, ուր նա լեռնային առվակի հետ միասին սկսվում է իբրև փոքրիկ ճեղքվածք, որը ներքև գնալով հետզհետե խորանում էր և իր մեջ առնելով ուրիշ մանր ձորերի ջրերը՝ խորանում էր և լայնանում: Անտառախիտ լանջերը ներքևից սեին էին տալիս: Այնտեղից դեպի վեր բարձրանում էին հազիվ նշմարելի արահետները, որ բարձրանալով լեռների բարձր լանջերն ու կատարները՝ կորչում էին ձյունների մեջ: Դա սարվորների արահետներն էին: Զգուշության համար նրանք դուրս եկան այդ արահետներից և սկսեցին խարխափելով իջնել սարալանջից: Իջան, մտան անտառը և այնտեղ մի փոքր հանգստացան:

Նրանք ամբողջ երեկոն ու գիշերվա մեծ մասը քայլել էին, ավելի շուտ՝ մագլցել: Շատ հոգնած էին: Բայց գիշերն անցնում էր: Եթե այդ գիշեր կամուրջը չպայթեցնեին՝ լուսանալիս այլևս անհնարին

էր. պետք է այն ժամանակ ցերեկը թաքնվելին անտառում և սպասելին մթնելուն:

Գրգըլը բարկացած էր Ղոնդու և իր վրա: Ղոնդու առաջարկած ճամփան անվտանգ էր, բայց հեռու էր, խլեց գիշերվա ամբողջ կեսը, մինչ Գրգըլի առաջարկած ճամփան կտրուկ էր, թեև ավելի վտանգավոր: Իսկ հիմա էլ Ղոնդին ընկել էր մեջքի վրա և խռմփացնում էր:

— Այ շո՛ւ քեզ,— մրմուռաց Գրգըլը և անհանգիստ նայեց աստղերին: «Շամփուր կշեռքը» թեքվել էր բավականին: Իր հաշվով դեռ մի ժամ ճամփա ունեին: Պետք էր շտապել: Շտապել պետք էր առավելապես նրա համար, որ թշնամու հրետանին կարող էր ամեն բոլոր անցնել կամուրջը: Եվ ի՞նչ օգուտ պայթեցնելուց...

— Ա՛յ տղա, վե՛ր,— ձայն տվեց Գրգըլը Ղոնդուն, որը անուշ քնի մեջ կազդուրում էր իր քրտնամխած, ջարդված մարմինը:

Ղոնդին շլսեց:

Գրգըլը ցնցեց նրան.

— Վեր է, ի՞նչ մեռար էլի:

— Հը՛,— դժգոհեց Ղոնդին կիսարթուն վիճակում:

— Վե՛ր կաց, ուշանում ենք:

Գրգըլը ծծում էր անտառի խոնավ օդը: Թփերի սառը տերևները համբուրում էին նրա այտը, իսկ հոտավետ խոտը քնով լիքը՝ դեպի իրեն էր քաշում նրա ծանրացած գլուխը: «Զգուշը» — մտածեց նա: Բավական էր գլուխը գետին դնելը — իսկույն կսահեր քնի աշխարհը, և ամեն ինչ կորած էր: Գրգըլը վեր կացավ և մոտենալով Ղոնդուն՝ ոտքով քացի տվեց.

Շա՛տ ես սատկելու: Վե՛ր կաց...

Ղոնդին թարժած եղած վեր թռավ և ձեռքը տարավ դեպի ատրուճանակը: Նա մի վայրկյանում արթուն էր և զգաստ: Իսկույն հասկացավ, որ վտանգ չկար, այլ Գրգըլն էր արթնացնողը — միամըտվեց և վերցրեց բեռը: Ու առաջ ընկան: Գրգըլը հետևեց նրան: Խոտավետ արահետը ծծում էր նրանց ոտնաձայնը: Հազիվ փսփսում էին թափված տերևները, դիպչելով նրանց ոտքերին: Անտառը քեած էր հեքիաթային քնով: Այնպիսի մի խաղաղություն էր բնության մեջ, որ անհասկանալի էր դառնում կռիվը, արյունը, աղմուկը: Այդ

անդորրը կարող էր ցնցվել մի որևէ դարանամուտ հրացանի պայթ-
յունով և ամեն բուսի: Բայց զարմանալի էր— չէր կարելի հավա-
տալ նաև դրան:

Երբեմն Ղոնդին կանգ էր առնում և ականջ դնում: Ձորը, ուր
հետզհետե լայնորեն էր հորանջում և բաց երախը լցնում գիշերա-
յին խավարով, սկսեց փսփսալ ինչ-որ անհասկանալի և դավադիր
մի շրշյունով:

— Ա՛յ տղա, որտե՞ղ ենք:

— Կամուրջի քերծի գլխին,— հաստատ ձայնով պատասխա-
նեց Ղոնդին:

Գրգռը գլուխը շարժեց:

— Էս ի՞նչ խշխշոց է:

— Զրաղացի ձայնն է:

— Սիրտդ բաղարջ է ուզում, ջրաղացի ձայն ես լսում,—
հեղինեց Գրգռը:

— Բա ի՞նչ ձայն է:

— Գետն է:

Անտառից դուրս եկան և մտան մի բացատ: Որքան եղավ նրանց
զարմանքը՝ ավելի շատ Ղոնդունը, երբ իրենց առջև մի կրակ ծկը-
տաց: Ուրեմն, եթե մի փոքր ձախ բռնեին՝ պիտի ընկնեին այդ կրակ
վառողների ճանկը: Եվ ու՛քե՞ր են նրանք:

— Ղոնդի:

— Հը՛:

— Զահր ու գխրթի՛: Ո՞ւր բերիր մեզ:

— Ի՞նչ է, է՛:

— Չոռը պինչդ է: Քեզ չէի ասում ձորից դնանք: Տեսար ուր
ընկանք: Թշնամու բերանը:

— Ոչ մի թշնամի չկա: Մեր սարեցիների հոտաղներն են:

— Հա, ախորժակ պահի՛՝ քեզ խորոված են տալու:— Ու հան-
դիմանորեն նայեց Ղոնդուն:

— Գիտե՞ս որտեղ ենք:

— Որտե՞ղ:

— Սաքանենց արտի գլխին:

— Զրաղացի մոտ ենք:

Գրգռը զայրացավ Ղոնդու համառության վրա: Եվ իսկույն ձեռներեցությունը վերցրեց:

— Դե հիմա սրանից հետո ես գիտեմ ճանապարհը: Ե՛կ:

Ու շուռ տվեց դեպի աջ՝ ձորափի ուղղությամբ:

Ղոնդին հետևեց նրան՝ ինքն ղգալով, որ իր ձեռներեցությունը վիժեց:

Նրանք դանդաղ ու խարխափելով սկսեցին քայլել ձորափով: Գրգռը արահետ էր որոնում իջնելու ձորը: Դրությունը շատ բարդ էր: Պետք էր իջնել ձորը՝ կամուրջը գտնելու, միաժամանակ անաղմուկ շարժվել, քար շփուրել, շնկատվել: Ո՞վ է իմանում, թե ի՞նչ մարդիկ կարող էին հանդիպել: Ամենից հավանականը խմբերն էին, որոնք վխտում էին այս լեռներում և ձորերում: Իսկ եթե գյուղացիները լինեին, նրանք ևս անվտանգ չէին: Նայած թե ի՞նչ գյուղացի է:

Կրակը, որ պլպլացել էր մի քիչ առաջ՝ հանգավ: Այնտեղից ձայն էլի լսվում, կարծես ովքեր որ էին՝ վերջացրին իրենց գործը և հեռացան:

Գրգռը ու Ղոնդին կանգ առան մի մուտի գլխին: Մուտը բանուկ շավղի գլխին էր: Ուրեմն կարելի էր իջնել ձորը, կամուրջը գտնել: Բայց նաև կարելի էր հանդիպել մարդկանց: Ընկերներն ավելի լարվեցին:

Իսկ գիշերն անցնում էր:

Հանկարծ Գրգռը կանգ առավ: Նայեց շուրջը և մթան մեջ նկատեց իրեն ծանոթ քարեր և հասկացավ իրենց ուր լինելը:

— Տեսա՞ր...

— Ի՞նչ է...

— Բեր գինամիտը ինձ մոտ:

— Ի՞նչ կա:

— Բեր թաղենք:

— Ինչո՞ւ թաղենք... Թաղելու համար բերի՞նք:

— Գլո՛ւխդ մեռնի, համ մենք բռնվենք, համ էլ գինամի՞տը:

— Տե՛ս, ուր ենք: Սա Սաքանենց արտը: Կամուրջը այն կողմը մնաց: Այսպես եթե ուղիղ գնանք՝ կընկնենք այն կրակ անողների

ճանկը: Պիտի ետ դառնանք, ձորի մյուս ափից մոտենանք: Դե մինչև գնանք, կլուսանա:

Ղոնդին ղարմացած նայեց Գըղըլին:

— Ուրեմն կամուրջը մնա՞ց...

— Կամուրջը կարող է մնալ կամ չմնալ: Այ, այսպես կանենք: Այսպես թաղելով քիչ-քիչ առաջ կգնանք: Եթե շպատահեցին՝ կփորձենք պայթեցնել, եթե ոչ, դինամիտը աղատենք: Մենք ջհանդամը:

— է, լավ, դինամիտ չկա, այ մեռած:

— Գլուխդ շի՞ մտնում, որ եթե դինամիտը բռնվի՝ կլմանան, որ կամուրջի համար ենք եկել:

— Խելոք բան ես ասում: Դե, ապա՞:

Դինամիտը շատ զգույշ փաթաթեցին և թաքցրին քարերի մեջ: Խնդիրը ավելի բարդվեց: Պետք էր և տանել դինամիտը, և թաքցնել շարունակ, նայած թե որքան վտանգավոր էր որոշ ընդհանր և որքան անվտանգ՝ հետևյալ ժամանակ:

Գըղըլին սակայն ղբաղեցնում էր, թե ովքեր էին կրակ վառողները: Եթե խմբեր էին, ի՞նչ բան ունեին կրակի հետ: Նրանք ճիշտ է, թիկունքում էին և կովի բռնվելուց երկյուղ չէին կարող ունենալ, բայց և այնպես կարող էին ղգուշանալ իրենց տեղը մատնելուց, եթե ղուրս էին եկել դասալիքներ որսալու, կամ հետախուղելու, թե արդյոք չկա՞ն այս մոտակա լեռներում պարտիզանական խմբեր: Վերջիններիս մասին խոսում էին անգամ բոլշևիկյան թիկունքում: Գըղըլը անգամ լսել էր այդ մասին ֆրոնտից այն կողմում: Ախորժեղի շէր նրա համար նաև հանդիպել անծանոթ գյուղացիների, որոնք ինչքան էլ բարյացակամ լինեին՝ միևնույն է՝ կոնային և կտարածեին լուր, որ կասկածելի մարդիկ են երևացել ֆրոնտից այս կողմ: Նա սկսեց մտառանջվել: Հիրավի, վիճակը ծանր էր: Մի կողմից գործը պետք էր անպատճառ շուտով կատարել, «ժամկետով», դա խանգարվում էր ամեն ընդհանրապես հանդիպումների երկյուղով, մյուս կողմից՝ գիշերն անցնում էր: Պետք էր մի բան վճռել: Այսինքն՝ ռիսկել: Իսկ ռիսկն այդ դեպքում նույնպես վտանգավոր էր, քանի որ առաջադրանք էր տված— անպայման պայթեցնել կամուրջը:

— Կսիր,— ասաց Ղոնդին,— դրանք կարող են նաև պարտիզաններ լինել:

— Կարող են: Բայց ինչպե՞ս կարող են վաղաժամ հայտնվել: Չէ, պարտիզանի բան չի: Խմբեր են, ապահով են զգում իրենց, կրակ են վառում:

— Ուրեմն ի՞նչ անենք:

— Ինչ ուզում է լինի՞ պետք է այս գիշեր գործը գլուխ բերենք: Հետո կարելի է, բայց ուշ կլինի: Ռիսկ է, կամ կհաջողվի, կամ ոչ: Դու կաց այստեղ, ես մի գնամ, նայեմ:

Եվ Գըղըլը իջավ մուտից:

Ղոնդին, որ ավելի անհոգ էր քան Գըղըլը՝ գլուխը շարժեց: Նրա հուշերի մեջ զարթնեցին այնպիսի գիշերներ, երբ նա դարան մտած հնտապնդելիս էր եղել այլ նպատակների— այն է՝ ոչխարի հստերից գառ փախցնելու: Դա շատ վաղուց էր: Երբ նա Գըղըլի հետ աշակերտ էր դյուղական դպրոցի: Ո՞ւր այն վտանգը, ո՞ւր այս Ղոնդին մի րոպե մոռացավ, թե ինչի համար է եկել այս ձորափը և մտքով գնաց դեպի պատանեկան անհոգ օրերը: Բոլոր հուշերը կապված էին մի շղթայի մեջ— դա իր ընկերն էր՝ Գըղըլը: Կյանքը դառել էր նրա համար երկու հոգով ապրելու մի վայր: Եվ Ղոնդին ժպտաց յուրովի, մտածելով, որ մանկութունից մինչև ահա այս գիշերային գործը՝ նա Գըղըլի հետ է:

Ինչո՞վ պիտի վերջանա այս ընկերութունը: Ակամա մտածեց այս մասին Ղոնդին և ժպտաց կրկին: Ղոնդուն ուրիշ ոչինչ չէր պատկերանում, քան կյանքը դարձյալ Գըղըլի հետ: Ահա թե ինչու, նա չէր մտածում վտանգի մասին և զարմանում էր, որ Գըղըլն անհանգիստ էր և ներվային: «Մեռնել՝ մեռնել»— մտածում էր նա— «Բայց հո միասի՞ն կլինենք»: Մահն անգամ չէր մոռալում նրա պայծառ սիրտը:

Ձորի խավարից դուրս սողաց Գըղըլի սև կերպարանքը:

— Ներքևում մարդ չի երևում:

— Բաս, գնանք:

— Էլ քեզ լսողի հե՛րն անիծած,— մրթմրթաց Գըղըլը և սկսեց դինամիտը հանել քարերի միջից:

Ղոնդին, որ քաղցր մտքերից հանդստացել էր, մի քիչ զարմացավ:

— Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես կպել ինձ:

— Սո՛ւս կաց, թե չէ՝ հիմի շգիտեմ ինչ կանեմ,— զայրացած շշնջաց Գրգըլը,— քո խելքով գնացի, որ այս օրին ընկա:

— Դե հիմի կպատահի, ի՞նչ անենք: Կփորձենք՝ գուցե բան դուրս գա:

Գրգըլը խեթ նայեց նրան.

— Իսկ եթե դուրս չգա՞:

Ղոնդին լրջացավ.

— Դե ինչպե՞ս անենք հիմի, սխալ եկանք:

— Չգիտեմ, պիտի պայթեցնեմ զահրումարը, որ հետն էլ պայթեմ՝ պիտի պայթեցնեմ:

— Է, կարծում ես քեզ մենակ կթողնե՞մ, Գրգըլ ջան: Հոգո՛ւղ մատաղ,— կրկին կատակի տվեց Ղոնդին ու գրկելով Գրգըլի գլուխը՝ համբուրեց:

— Թո՛ղ, գլո՛ւխդ կշարդեմ,— հտ մղեց Գրգըլը: Ղոնդին ծիծաղեց ու սկսեց օգնել Գրգըլին:

— Շուն ես կտրել այս դիշեր:

Գրգըլը փնջաց, հավաքեց գործիքներն ու վեր կացավ: Կրկին վայր դրեց:

— Կա՛ց, մի գնամ էլի աչք ածեմ: Թե մարդ չկա ու անիծածները հեռացան՝ գուցե ճղենք անցնենք այն կողմը: Շրջապատված ենք, անիծածը:

— Չուշանաս:

— Որ վրա հասնեն՝ հեռացիր թաղած տեղից՝ հետքեր չգտնեն: Գրգըլը դարձյալ գնաց ձորի կողմը: Նա շարժվում էր վճռական ու իսկույն էլ ետ դարձավ.

— Բեր դինամիտը:

— Ախր, ասում եմ...

— Շատ մի՛ խոսի:

Նրանք քայլեցին դեպի ձորը:

Սակայն հազիվ էին հասել ձորի պռունգին, որ ետ ընկրկեցին: Այնտեղից մարդիկ էին բարձրանում: Ետ վաղեցին: Բայց այս անգամ էլ ձորափից ինչ-որ ստվերներ շարժվեցին նրանց վրա: Նրանք նկատել էին սրանց այն ժամանակ, հրե սրանք շարժվում էին դեպի ձորը:

Գրգըլը դիպավ Ղոնդուն և միայն այսբանը ասաց.

— Իմ հետևի՛ց:

Եվ փախալ ձորից դեպի մոտակա բլուրը, մտադրվելով ընկնել անտառը, այնտեղից էր լեռան լանջը: Ղոնդին մեքենաբար հետևեց նրան: Ստվերները աղաղակեցին.

— Բռնեցե՛ք:

Ու կրակեցին:

Անտառը մոտ էր: Ղոնդին կանգ առավ հանկարծ և կրակեց ատրճանակը: Սա կարծես թե կասեցրեց հետապնդողներին: Բայց դա մի վայրկյան էր: Ստվերները նորից վաղեցին և հասան նրանց:

— Չսպանե՛ք,— հրամայեց մեկը բամբ ձայնով:

Հետապնդողները պինդ բռնեցին փախչողներին ու կանգ առան: Մթան մեջ լավ չէր որոշվում նրանց դեմքերը, բայց որոշ լսվում էր նրանց շնչասպառ հեռոցը, որը խառնվեց փախչողների հեռոցին:

Գրգռվին ու Ղոնդուն քարշ տվին դեպի ձորափ: Երկ-երկու հոգի այնպես պինդ էին սեղմում բռնվածներին, կարծես գաղաններ էին որսացել և վախենում էին նրանց կծելուց:

Նրանց տարան մի մեծ քարի մոտ, որի վրա նստած էին երկու հոգի: Դրանք փափախավոր, փամփշտակալները խաչաձև կրծքեն-րին կապած, հաղթանդամ տղամարդիկ էին:

Մոտ տասնևհինգ հոգի նույնպես զինված տղամարդիկ էին մյուսները, որ խիտ օղակով սեղմել էին բռնվածներին: Մեկը միայն ճիգ էր անում ճեղքել շղթան և ձեռքով մի կողմ էր ուզում քշել նրանց.

— Ո՞րդ էիք կրակողը,— գոռաց նա:

— Թո՛ղ, մեջտեղ բերեք դրանց,— սաստեց քարի վրա նստած-ներից մեկը:

Հարձակվողը զսպվեց ու մոմռալով հրացանը ցած դրեց կոթի վրա:

Քարի վրա նստածներից մեկը, որի ձայնից երևում էր, որ նրանցից հասակավոր է և զլխավորը՝ շոր հազաց.

— Երկո՞ւրդ էիք, թե՞ էլ կայիք:

— Երկուսս էինք,— պատասխանեց Գրգռը դործնական ձայ-նով, կարծես դատական քննության առջև էր:

— Լա՛վ տղաք կերեիք,— սկսեց կեղծավոր ձայնով քարի վրա

նստածը, որը արդեն պարզ էր, ու խմբապետ էր,— դե, հիմա եթե ըսեք՝ մնացածները ո՛ւր փախան և քանի հոգի էին՝ խոսք կուտամ, որ ձեզի վնաս չի գար:

— Ինչո՞ւ կրակեցիք,— նորից հարձակվեց հետև կանգնածների մեջ այն հետապնդողը, որն ինչպես երևում է՝ վտանգվել էր գնդակից:

— Սերո՛ք, ե՛տ քաշվե, — հրամայեց խմբապետը, — կովի մեջ կկրակեն, կարգն այդ է: Մինակ թե ինձի ըսեն, թե քանի հոգի էիր և ինչ տեղեն հայտնվեցան հոս:

Լուռթյուն:

— Չե՞ք ըսեր, — հարցրեց խմբապետը:

Գրգռլն ու Ղոնդին սպասում էին կրակոցի կամ ծեծի: Բայց խմբապետն անսպասելի կերպով զիջեց կարծես:

— Կավ չեք ըներ:

Ու դարձավ զինվորներից մի քանիսին:

— Տարե՛ք, գնդապետին: Գեո՛րգ, — դիմեց նրանցից մեկին, — քեզի կհանձնեմ՝ նրանց ողջ հասցնես գնդապետին: Իմացա՞ր: Գլխովդ պատասխանատու ես: Իսկ դուք, կտրիճ երիտասարդներ, կմեղքանամ ձեզի և խորհուրդ կուտամ ճշմարտությունն ըսել զընդապետին: Տարե՛ք:

Ձինվորները կապեցին Գրգռլին ու Ղոնդուն և կոպիտ հրեցին դեպի բլուրը:

Գրգռլը հասկացավ, որ իրենց ետ են տանում դեպի ֆրոնտ, ուր պիտի լիներ խմբապետի ասած գնդապետը: Ճանապարհին նա մտածում էր խմբապետի տարօրինակ վերաբերմունքի մասին: Նա նրանց անվանեց «կտրիճ» երիտասարդներ, ասաց, որ խղճում է նրանց և վերջապես խստիվ պատվիրեց, որ նրանց ձեռք չտան... Ի՞նչ էր նշանակում այս: Գթասրտությո՞ւն, թե՞ կեղծավորություն: Իսկ գնդապետի մոտ ուղարկելը...

Չէ, լավ բան չէր կարելի սպասել: Ընդհակառակը՝ դա շարագուշակ մի բան էր:

— Շա՞տ պիտի զնանք, — հարցրեց Գրգռլը զինվորներին:

— Գնա՛, — եղավ պատասխանը և հրացանի կոթը հարվածեց նրա թիկունքը:

Ղոնդին շարժում արեց թոկի միջից ազատելու ձեռքերը: Նա ուզում էր հարվածել խփողին: Սա հասկացավ և հրացանը բարձրացրեց.

— Ի՞նչ ես ուրովում, սատկա՛ծ:

— Ինչո՞ւ ես խփում:

— Հա՛... դու մնացիր պակա՞ս, ահա մինն էլ քեզ,— ասաց շարախնդորեն զինվորը և մի հարված էլ հասցրեց Ղոնդուն:

Գրգռը կանգ առավ.

— Շա՞տ պետք է լրբություն անեք:

Զինվորները հրացանները ուղղեցին դեպի նա. և նրանցից մեկը հրացանի փողը մոտեցրեց Գրգռլի քթին.

— Հը, ուզում ես, որ սատկեցնե՞նք:

— Ձեզ ասում եմ լրբությունը թողե՛ք,— ատամները կրճտացնելով ասաց Գրգռը:

— Ի՞նչ կանես,— հեզնեց զինվորը:

— Ես գիտեմ ինչ կանեմ,— պատասխանեց Գրգռը, բայց զինվորներից մեկը՝ Գևորգը, որին խմբապետը հանձնել էր բռնվածներին կենդանի հասցնել զնդապետի ձեռքը՝ արգելեց զինվորներին խոսել բռնվածների հետ և բռնելով Գրգռլի ուսից՝ կոպիտ բռնեց առաջ:

— Դե՛, շան լեզուդ քե՛զ պահի, զնա՛:

* * *

Բարձր բլրից ներքև, հովտի մեջ, խավարի ծոցում ընկըղմած գյուղը նման էր մռայլ քարակույտի: Մի ճրագ, փոքրիկ լուսամուտի պես, ծանր սողաց մթան մեջ ու անհետացավ: Երկար ժամանակ օրորվում էր գյուղի անորոշ կերպարանքը և հետզհետե մոտենում: Մի պտույտ ևս, և ահա շները հաչեցին: Մռայլ ստվերներ շարժվեցին մի խրճիթի դռանը: Բայց ոչ ոք առաջ չեկավ: Գյուղի փողոցները մեռած էին: Ոչ մի շունչ: Զինվորներն անցան գյուղի հրապարակը և մոտեցան մի մեծ խրճիթի, որ պատշգամբի պես մի բան ուներ դռան մոտ: Կանգ առան հեռվում:

— Ո՞վ է,— ձայն տվեց պահակը:

— Կալանավոր ենք բերել, կանչի՛ր:

Պահակը մեղմ սուլեց։

Գուրս եկավ մի սովեր, մոտեցավ։

— Պարտը։

— «Այգի»,— ասաց Գևորգը։

Սովերն ավելի մոտ եկավ։

— Ներսն ո՞վ կա,— հարցրեց նրանց գլխավորը՝ Գևորգը։

— Քնած են,— եղավ պատասխանը։

— Սրանց ո՞ւր տանեմ։

— Գոմը։

Գրգռին ու Ղոնդուն տարան խրճիթի հետևը, ուր գոմն էր և բոթեցին ներս։

Երկու ընկերները՝ կարծես հրազի մեջ՝ մտան գոմը։ Մտատանջությունը, սաստիկ անհանգստությունը իրենց հանձնարարած գործի այսպիսի ելքից այնքան էր սուր, որ հոգնությունը չէին դգում։ Բարոյական տանջանքը ավելի ուժեղ էր։ Մինչև անգամ մոտալուտ մահը, որ հաստատ կանգնած էր նրանց առջև՝ չէր զբաղեցնում նրանց։

— Խայտառակվեցինք,— ասաց Գրգռը և գլխարկը գետնին խփեց։

— Վե՛րջ,— հաստատեց Ղոնդին։

— Հիմա ի՞նչ անենք,— հարցրեց Գրգռը Ղոնդուն,— ամբողջ գործը կքանդվի։

Ղոնդին զարմացած նայեց Գրգռի կողմը՝ թեև չէր տեսնում նրա դեմքը։

— Այսինքն ինչպե՞ս թե ինչ անենք, պետք է հանգիստ մեռնենք։

— Ապա գո՞րծը։

— Գործը վերջացա՛վ։

Աքաղաղները վանչում էին։ Այն ժամն էր, որ ուրիշ ժամանակ մի որևէ սայլ սկսում էր ճոնչալ փողոցում, կամ ձիավորի ձին դուրսելով գետինը, անցնում էր ու զարթեցնում աշխատավոր շինականին։ Ո՛չ, աշխատանք չկար, գյուղը մեռելային քնի մեջ էր։ Գտնվելու ֆրոնտին մոտ՝ նա անձկությամբ սպասում էր դեպքերի վախճանին։

Գըղըըը սկսեց ականջ դնել, որ իմանա, թե գլուղում ի՞նչ է կատարվում, կամ շե՞ն գալիս արգոք տանելու...

* * *

Խրճիթի սենյակներից մեկում նստած էր խմբապետը: Նա հասակավոր էր: Երբեմն ելումուտ էր անում մի այլ զինվորական՝ շորուցամաք, և լուրջ մի սպա, որը մկան նման աչքերը դեսուդեն էր ման ածում և շարունակ ինչ-որ բան էր որոնում:

Սեղանին դրված թույլ ճրագը հազիվ էր լուսավորում սենյակի ծխոտ, սև պատերը: Իսկ միակ պատուհանի հետև թանձրացած էր կեղտոտ խավարը:

Խմբապետը դարձավ դեպի շորուցամաք զինվորականը.

— Պարոն կապիտան, ի՞նչ կըսե խմբապետը, Կիտի հարձակ-վի՞նք բռնահիկներուն վրա:

Կապիտանը շեմոդանը խառնելով և ուշադրությունը դեպի այն կողմը՝ հազիվ քթի տակ, պատասխանեց.

— Օժանդակ մասերի ենք սպասում:

— Մինչև օժանդակ մասերը գան՝ թշնամին ու դավաճանները մեզի կխեղդեն ճակատեն ու թիկունքեն:

— Ուրիշ կերպ չենք կարող: Հրետանին պետք է հասնի:

Խմբապետը ծուխը բաց թողեց իր թավ բեղերի միջից և տխուր մտածելով, ասաց.

— Դավաճանները օր-օրի կշատանան: Թշնամու կողմ անցնող-ների բազմաթիվ են:

— Դավաճաններ կան՝ բռնեցե՛ք, բերե՛ք:

— Ահա այս երկուքին բռնեցի. մեկ ուզեցա պ՛նրջացնել, մեկ այլ ըսի՝ ուղարկեմ շտաբը, սխմենք՝ բան իմանանք:

— Ո՞ւր են:

— Գոմում:

— Գնդապետը քնած է:

— Չէ, նոր ընթրեց:

Կապիտանը, որ մինչև այժմ մռայլ էր և խմբապետի հետ խոսում էր անկամ ու թափթփված շեշտով՝ հանկարծ ժպտաց և անզական ձայնով դիմեց նրան՝ մոտենալով.

— Լսիր, Սեյրան, ինձ մի լավ ձի է պետք: Գյուղացիներից պոկիր:

Խմբապետը դրստովնց տեղում և լուրջ շեշտով՝

— Շատ աղեկ, ձի մը դրկեմ քեզի:

Այդ միջոցին հարևան սենյակի դուռը դանդաղ բացվեց, և ներս մտավ զնդապետը: Նա քառասունից քիչ անց, թիկնեղ և խըստադեմ տղամարդ էր: Քիչ խմած էր և հղփացած: Սակայն լուրջ և խուզարկող աչքեր: Նա հայացքը պտտեցրեց ներկա եղողներին վրա և եկավ նստեց սեղանի մոտ:

— Չո՛րտ վազմի,— մոմոաց նա,— գերմանական ֆրոնտ դարձրին անիծածը: Խրամատային կոի՞վ են ուզում վարել: Այս պարտիզանական շարժումը սպանեց մեզ:

Հետո դարձավ խմբապետին.

— Նու, ի՞նչ նորություն:

— Դասալիքները շատացել են, պարո՛ն զնդապետ:

Գնդապետը դեմքը ծանրացրեց գեպի սեղանը և գինովի լրջությամբ մոմոաց.

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր բան է:

— Ես կզարմանամ այս գյուղացիներուն վրա,— գանգատվեց խմբապետը:— Ասոնք հայրենիքի գաղափար չունի՞ն:

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր բան է,— մոմոաց նույն տոնով զնդապետը և գինովի մոռացության մեջ ընկած՝ սկսեց անիմաստ նայել իր առջև դրված քարտեզին:

— Երեկ էր,— շարունակեց խմբապետը,— հավաքեցի գյուղացիներուն, խոսեցի, հրամայեցի, որ կռվեն, խոսք տվին, երգում ըրին— բայց գյուղացի են խորամանկ — իրենց բանը գիտեն և չեն կռվում:

— Դա տխուր բան է, շատ տխուր,— մեքենայաբար կրկնեց զնդապետը:

Նրա գլուխը հաճելի գլխապտույտի մեջ էր:

Հանկարծ արթնացավ գինով վիճակից.

— Նու, ի՞նչ եք անում հիմա: Հեռախոսագիր կա՞:

— Լռել են ինչ-որ: Կասկածելի է:

— Բոլշևիկներն էլ սպասում են օժանդակ մասերի.— խմբապետը հազաց և շարժվեց տեղում:

— Այն երկուքին հարցուփորձ չե՞ք ընել:

— Չգնդակահարեցի՞ք, — հարցրեց գնդապետը՝ կապիտանին:

— Ո՛չ, — պատասխանեց նա, — սպասում ենք, որ հարցա-
քննենք:

Կապիտանը դուրս գնաց:

— Որտե՞ղ բռնեցիք, — հարցրեց գնդապետը քնատ ձայնով:

— Կամուրջին վերևը, ջրաղացին քով: Թե չհասնեի՝ պիտի
անցնեի ճակատը՝ բուլճեփեկների կողմը:

Գնդապետը թիթև հեղնական նայեց խմբապետին.

— Ինչո՞ւ եք ենթադրում, որ այստեղից էին գնում բուլճեփե-
կների կողմը: Գուցե հակառակն էր:

Ներս մտավ կապիտանը երկու պահակով՝ մեջներն արած Ղոն-
դուն և Գրդըլին: Նրանց թևերը կապած էին:

Գնդապետը բերանը ծռեց.

— Ահա՛, պատվեկինե՛րս, պատի՛վ ունեմ ողջունելու...

Ու շրթունքները ծծելով՝ սկսեց թուքը կուլ տալ:

Խմբապետը նայեց և ասաց.

— Ահա՛, տղա՛քս: Պարոն գնդապետին անկեղծ խոստովա-
նեցե՛ք ամեն բան: Եթե ճշմարիտը խոսեք՝ ես կմիջնորդեմ, որ
կյանքներդ խնայե:

— Որտեղացի՞ եք. ովքե՞ր եք, — հարց տվեց գնդապետը:

Գրդըլն ու Ղոնդին շպատասխանեցին, այլ անորոշ նայեցին
գնդապետին:

Գնդապետը ճիգ արեց լրջանալու և կենտրոնանալու և սկսեց
մեղադրականը.

— Ձեզ բռնել են ջրաղացի վերևը, մեր թիկունքում: Ո՞ր
կողմն էիք գնում: Լսո՞ւմ եք...

Ուղում էր խիստ տոնով մի բան ասել, բայց բարվոք համա-
րեց դեռ զսպել:

— Բայց, ա՛յ, եթե խոսեք, մի բան պատմեք՝ կասեմ, որ կըտ-
րիճ տղերք եք:

Ու հարբածի ժպիտով բերանը ծռեց:

— Պատմեցե՛ք, — կրկնեց խմբապետը:

— Իհարկե, կպատմեն: Նո՛ւ... — աշխուժացավ զնդապետը, — որտեղացի՞ եք:

Գրդըլը հավաց և շատ սառը պատասխանեց.

— Ի՞նչ օգուտ ունի սսեւը, — մին շի՛... —

Եվ դառը ժպտաց:

— Օգուտ ունի — կաղատվեք, — ասաց գործնական եղանակով զնդապետը և դարձավ Գրդըլին.

— Դու որտեղացի՞ ես:

— Էլ բան չունենք ասելու, — պատասխանեց Գրդըլը նույն եղանակով:

Լուսթյուն տիրեց: Այն լուսթյունը, որին անմիջապես հետևում են բավական դաժան բաներ: Կապիտանը, որ շեմոդանը խառնելուց շէր դադարում, թողեց գործը և հետաքրքրված վեր նայեց: Խմբապետը ևս նայեց զնդապետին: Բայց սա, ըստ երևույթին, դեռ չէր «վճռում»: Ընդհակառակը՝ ավելի մեղմացրեց ձայնը:

— Ո՛չ: Այդպես չի կարելի պատասխանել: Ասացեք մանրամասն, այ, ո՞ր գյուղացի եք, ո՞ր կողմն էիք գնում, ի՞նչ կաս ունեք բողբոջների հետ... մեկ-մեկ լավ կպատմեք, կասեք՝ քանի հոգի էիք: Մի՛ վախենաք, մենք նրանց վնաս չենք տա: Այ, խմբապետը կխոստանա, որ նրանց բոլորին վերցնի իր խումբը, դուք բոլորդ կկռվեք մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ:

— Խոսք կուտամ, որ բոլորիդ կընդունեմ խմբիս մեջ, — կցեց խմբապետը: — Ձեզի պես կտրիճ տղաքը ափսոս են, որ տուներնին մնան: Ես գիտեմ, ձեզի մոլորեցրել են, խաբեր են, թե խմբեր գյուղերում վնաս կուտան, դադան են: — Այ, տեսեք, ինչպես քաղցր կխոսենք հետևերդ: Կուզեք՝ բաց կթողնենք, ուր կամենաք կգնաք: Դե՛, տղաքս...

Լուսթյունը եղավ պատասխանը:

Գնդապետը կրկին մեղմաձայն խոսեց.

— Ես հայ ազգի կազրային զինվոր եմ: Ես շատ եմ կռվել գերմանացիների, ավստրիացիների, թուրքերի դեմ, շատ բան եմ տեսել: Թշնամին — ճիշտ է, բարեկամ է դառնում: Մենք բարեկամ կդառնանք, դուք շատ լավ կժառայեք մեր բանակում: Միայն մի՛ ծածկեք, ամեն բան մանրամասն պատմեցեք: Ի՞նչ օգուտ, որ

ձեզ սպանենք: Գործը տանուլ եք տվել: Եվ այն էլ կա, որ վաղը մյուս օրը ամբողջ Հայաստանը կմաքրենք բոլշևիկներից: Դա ամենապլխավորն է: Նո՛ւ, պատմեցե՛ք:

Գրգռլի և Ղոնդու լուսթյունը, որ արհամարհանքի արդյունք էր՝ արդեն սկսում էր համբերությունից հանել գնդապետին: Եվ սա, որ շնայած հարբած վիճակին՝ դեռ պահել էր իրեն հատուկ զգաստությունը՝ արդեն մի բոսի կատարյալ լուրջ հղանակով դիմեց նրանց.

— Դուք, գիտե՞ք, սուտ էջ մի՛ ձեռնաք: Շատ լավ հասկանում եմ, որ ամեն բան հասկանում եք: Գիտեմ, շատ բան եք տեսել գյուղում, զորքի մեջ, շատ լուրեր եք հավաքել, որ տանք բոլշևիկներին: Գուցե ձեզ համար լավ էր, որ տեղ հասցնեիք այդ լուրերը: Բայց ի՞նչ արած, բախտներդ չբանեց, և լավն էլ այդ էր: Հիմա օգուտ չունի պահելը: Հետո՝ չեմ կարծում, թե մեռնել ուզենաք:

— Այո, այո, հրիտասարդ եք և պետք եք ազգին, — կցեց խմբապետը:

Գնդապետը հազաց և տեղում դրսուվելով՝ սպասեց:

— Կտոմ եմ: Սկսեցե՛ք:

Կրկին լուսթյուն:

Գնդապետը վեր կացավ, գնաց մյուս սենյակը: Կապիտանը շարախինդ աչքերով հետևեց նրան, մտալլ նայեց երիտասարդներին խմբապետը, և լուսթյան մեջ, որ այլևս ծանր էր՝ սկսեցին ականջ դնել մյուս սենյակից լսվող թույլ շրջյուններին: Գնդապետը բաժակը դիպրեց գինու շշին. դա պարզ էր: Ուրեմն նա այնտեղ խմեց: Դա կապիտանի համար նշան էր, որ «պատմությունը» շուտով կվերջանա: Նա ժպտաց քթի տակ: Գնդապետը ներս եկավ մյուս սենյակից և բերանը թթվեցրած, դեմքը ուռած, օրորվելով կանգնեց դռան մոտ, հետո դանդաղ եկավ նստեց սեղանի մոտ, վառեց մի պապիրոս: Մխեց: Հետո խոժոռ, բայց զուսպ նայեց կանավորներին:

— Լեզուներդ պապանձվե՛լ է:

Հետո հռհռաց:

Ու արհամարհանքով դարձավ կալանավորներին.

— Հո՛ւհ, վախկո՛տ նապաստակներ:— Հանեց նադանը և դրեց սեղանի վրա:

Լուսթյունը, որ մի անգամ կարկամեցրել էր ամեն ինչ՝ շարունակվեց:

— Չե՛ք խոսում... հասկանո՛ւմ եմ: Շների պես վախեցած եք: Հետո վեր կացա՛վ, մոտեցա՛վ Ղոնդուն և քիթը մոտեցնելով նրա դեմքին՝ բերանը ծամածռեց:

— Է՛յ... հիո՛ւհ... լեզուդ հանիր, տեսնեմ:
Նույնը արեց նաև Գրգըլին:

— Հը, լեզուդ...

— Իշացել են,— դարձավ խմբապետին և հռհռաց:

Նրան ձայնակցեց խմբապետը, որին հետևեց և կապիտանը:

— Նու, ճշմարի՛տն ասացեք. դուրս էիք եկել թալանի՞, թե՞ բռնակիկների կողմն էիք անցնում,— սուր նայեց նրանց գնդապետը: Դռան հետևը ինչ-որ խլրտաց: Դուրսը, ինչպես երևում է, մարդիկ սպասում էին հետաքրքիր տեսարանին:

— Սրանք խուժաններ են, որտեղի՞ց հանեցիք, թե՞ կոլոզներ են: Խուժաններ են, դուրս են եկել թալանի, գողության:

— Այո, և եթե ճշմարիտը խոստովանին՝ ես իրենց պառնեմ խմբիս մեջ,— ասաց խմբապետը:

— Այդ կարելի է,— հավանություն տվեց գնդապետը:
Բայց բռնվածները լռում էին:

— Չե՛ք խոսում,— հանկարծ կատաղեց գնդապետը և բռունցքը սեղանին խփեց,— ես ձեզ խոսել կտամ, շան լակոտներ: Չեղպեաներին չէ՛ մենակ, որ խոսեցրել եմ:

Վերցրեց նադանը և դարձավ խմբապետին ու կապիտանին:

— Մի կո՛ղմ:

Նրանք քաշվեցին մի կողմ: Գնդապետը նադանը բռնեց Գրգըլի ճակատին:

— Քո հերն եմ անիծել... դե, որ չես խոսում...

Կարծես պիտի կրակիր: Բայց չկրակեց, այլ սկսեց ատրճանակը պտտեցնել մերթ Գրգըլի, մերթ Ղոնդու ճակատի վրա: Հետո ցած բերեց ատրճանակը և ղլուխն օրորեց:

— Դողա՛ց խարդախ հոգիներդ: Շների պես վախեցած եք:

Մի՛ վախենաք,— գոռաց նա հրամանի ձայնով,— կռիվ եք դուրս եկել՝ շան որդիք, կռվեցեք, մեռեք, ինչպես վաչել է զինվորին: СМЕРНО! ТАК! Ապա ի՞նչ, կարծում եք կատա՞կ բան է կռիվ դուրս գալը, փլա՞վ է՝ ուտեք: Դե շո՛ւտ ասացեք, թե ձեզանից ո՛րն է ղեկավարը: Թող մեկդ մյուսին մատնի: Մատնողին կազատեմ: Դարձյալ լռո՞ւմ եք: Ի՛նչ, վախկո՛ւտ շնեք: Տեսնում եմ՝ ինչ եք դառել:— Ու ատրճանակը սեղանին դրեց:

— Դե, որ այդպես է՝ չեմ խփում ձեզ: Ձեզ հիմա փակել կտամ գոմում, այս նագանն էլ կտամ ձեզ: Գնացեք ու որ մեկդ որ մյուսիդ խփեցիք սրանով՝ նրան կաղատեմ: Պատվավոր զինվորականի խոսք: Կազատեմ, ուր կուզի թող գնա, շան տեղ էլ չեմ գցի, ու այդպիսի վախկոտ շանից վնաս չկա: Իսկի ափսոս էլ է, որ այստեղ մարդ ձեռը կեղտոտի ձեզնից մեկն ու մեկին սպանելով:

Հետո նստեց աթոռին.

— Իսկ եթե իրար չեք խփի՝ քարափից վայր գցել կտամ ձեզ: Պատվավոր խոսք: Դե՛, մա՛րշ:

Եվ կապիտանին, որ կես շփոթված, կես ժպտալով նայում էր իրեն և հետո զվարճացավ այս տեսարանով, հանել էր ատրճանակը և պատրաստվում էր: Երանել կալանավորներին գնդակահարելու՝ զնդապետը զսպեց.

— Չհամարձակվել: Իրենք պիտի իրար խփեն: Ասացի, այդպես էլ կլինի: Մի փամփուշտ միայն դրեք, ավելի ոչ: Դե, հիմա տարեք:

Խմբապետը ծիծաղեց: Ծիծաղեց և կապիտանը: Սրամիտ գտնելով զնդապետի «կատակը», մանավանդ որ տեսնելով նրա գինովությունը՝ նա կարծում էր, որ միայն մինչև լույս կտևի այս «կատակը»:

— Գնանք,— դաժան ժպիտով դիմեց կալանավորներին և վերջրեց սեղանի վրայից նագանը, որի մեջ թողեց մի փամփուշտ միայն:

Կալանավորները դուրս գնացին. դռան մոտ նրանց շրջապատեցին զինվորները և տարան:

Խմբապետը ծխամորձը լցրեց:

— Ձուր ուշացրիք, պարոն զնդապետ, վերջացնելու էիք:

— Հույս ունեք, թե իրար վրա կկրակեն՞,— թերահավատ շեշտով հեղնեց խմբապետը:

Գնդապետը խեղճ նայեց խմբապետին.

— Կկրակեն ու կզան կմատնեն ամենքին:

Մի փոքր մտածեց և ասաց.

— Եթե մեկն ու մեկը այդ քայլը ընե՛ կդառնա մեր մարդը՝ հե՞: Կառնեմ խումբիս մեջ:— Եվ վեր կհնալով տեղից, դուրս գնաց: Գնդապետը սեղանի տակից հանելով օղու շիշը, դրեց բերանին, հետո դառնությամբ թքեց.

— Թյո՛ւ, սատանան տանի բոլորին էլ:

Ներս մտավ կապիտանը՝ շարաճճի ժպիտը սուր շրթունքներին: Գնդապետը նայեց նրան և նկատեց նրա ձեռքին նազանը:

— Տարար, փակեցի՞ր:

— Գնդակահարե՞մ,— հարցրեց իր հերթին կապիտանը:

— Ո՛չ, հարկավոր չէ. խուժաններ են, հասարակ թալանող-ներ:

— Լրտեսներ են:

— Թո՛ղ իրար կոտորեն՝ հետո կերևա, թե ինչ են:

— Ձեռ քաշեցեք, ձերդ գերազանցություն, կարծում եք բան դուրս կգա դրանի՞ց— կխփեն՞ իրար:

— Դուրս կգա,— հարբած համառությամբ պնդեց գնդապետը,— ճանաչում եմ այդ վախկոտներին: Մեկը մյուսին կվերջացնի ու կգա դեռ մյուսներին էլ կծախի:

Գնդապետը վեր կացավ, զնաց ներսի սենյակը և վերադարձավ մի մեծ շշով օղի և երկու գավաթ ձեռքին, կանգնեց սեղանի մոտ, փորը ուցրեց և կուրծքը դեմ անելով օղի մեջ՝ արտասանության պես դիմեց կապիտանին.

— Բաբախա՛նովիչ:

— Կսում եմ, ձերդ գերազանցություն:

Գնդապետը նստեց, լցրեց գավաթները և կարդադրեց.

— Նստի՛ր: Վերցրո՛ւ:

Կապիտանը նստեց և վերցրեց գավաթը:

Գնդապետը մթնեց և դեմքը իրոնիկ ժպիտով ծումեց.

— Да, «Հայրենիք»... «Հայրենիք» ենք պաշտպանում... ТО-ТО

«Հայրենիք»: К чорту полетели нուսական իմպերիան, Դենիկին³, единая, неделимая, եկել ենք այս քնժոռոտ Հայաստանը և վախկոտ նուպաստակների հետ կռվում ենք վախկոտ նապաստակների դիմ:

Խմեց: Նրան հետևեց և կապիտանը: Օղին սկսեց ազդիլ իր հատուկ խաբուսիկ տրամաբանությամբ, որին դիմում են հուսահատ մարդիկ:

Գնդապետը սուր նայեց կապիտանին:

— Ասում ես, շե՞ն սպանի իրար: Կսպանե՞ն: Ճանաչո՞ւմ եմ այդ ժողովրդին, — և կրկին լցրեց օղին, — Բաբախա՛նովիչ:

— Լսում եմ, ձերդ գերազանցություն:

— Ասո՞ւմ ես, շե՞ն սպանի իրար: Կսպանե՞ն: Իրենց սեփական հորը, մորը, քրոջը կծախեն, կսպանեն: Խուժաննե՛ր են, — գնդապետը գոռում էր արդեն, — խուժաններ են նրանք, մերոնք բոլորը, ЧОРТ ВОЗЬМИ, բաց թող դրանց վաղը: Դաժանորեն ծիծաղեց, հետո հանկարծ դառնությամբ՝ — Թո՞ղ ամեն բան, Բաբախա՛նովիչ, — սկսեց սեղանին թակել, — ձղենք Կոնստանտինոպոլ, լսո՞ւմ ես: Կոնստանտինոպոլ*: Առաջ Կարս, Տրապիզոն ու ուղիղ Կոնստանտինոպոլ, Գալիպոլի⁴ К ДРОЗДОВЦАМ⁵, գնա՛նք Նվրոպա, լակեյություն անենք: — Ու ձեռքը կատաղի զարկեց սեղանին: — Կչո՛րտու այս փոշոտ Հայաստանը: Ոչինչ չի դուրս գա այս կավարդակից:

— Այո՛, — հառաչեց կապիտանը հարբած լրջությամբ, — խմբապե՛տ ենք դառել: Պետք է մի ավելի մաքուր գործ:

— Լակեյությո՞ւն: Թճա՛ծ այս խուժանների վրա: Կչո՛րտու վսեխ իխ, այս խմբապետներին: Բա՛ց թող այն խուժաններին, թող զնան իրար կոտորեն ու թալանեն: Նրա՛նց էլ հերն անիծած, մե՛րո՛նց էլ, Անգլիա, Ամերիկա, Հայաստան, խալտո՛ւրա:

— Ձղե՛նք Կոնստանտինոպոլ, Բաբախա՛նովիչ... վերցրո՛ւ... Նորից լցրեց դավաթները:

Ու դառնությամբ խմեցին:

Խմբապետը կրկին ներս մտավ ու լուռ նստեց սեղանի մոտ:

Գնդապետը հզիացած ու չար նայեց նրան, հետո լցրեց դավաթը, քթով նշան արեց, որ խմի: Խմբապետը վերցրեց դավաթը,

ծանր տարավ շրթունքներին, խմեց ու քնատ աչքերը գցեց գետնին: Գնդապետը մրթմրթում էր հատուկինտ բառեր, որոնց իմաստը կապիտանն էր միայն հասկանում:

Գնդապետը նայեց կապիտանի աչքերին:

— Չհամարձակվես:

Կապիտանը հասկացավ, թե ինչի մասին էր խոսքը:

— Ո՛չ, ո՛չ, Գավրիլ Մոյխիսեկիչ:

— Տես, հա, նրանք պետք է իրար խփեն:

— Այո՛, այո՛, ես կհսկեմ անձամբ,— հանգստացրեց կապիտանը՝ քմծիծաղ նայելով ինքնասած գնդապետին, որի օրիգինալ խաղը նա համարում էր նրա տրյուկներից մեկը, որոնց սա ղիմում էր երբեմն, հուսահատ մոմենտներին:

Կապիտանը դուրս գնաց: Նրան հետևեց խմբապետը: Միջանցքում խմբապետը կանգնեցրեց կապիտանին:

— Ինձի նայե, պարոն կապիտան, ճշմարի՞տ պիտի ազատեք զարկողին:

Կապիտանը սառը նայեց խմբապետին:

— Ո՞ւմ, կարմիր սատանայի՞ն: Իմ ձեռից ո՞ր ճանճն է պրծել, որ սրանք պրծնեն:

— Գիտե՞ս ինչու կրսեմ: Ես իմ խմբերուս մեջ այդ տեսակ տղաներեն մեկ քանի հատ ունեցել եմ: Ատոնցմե մեկն ու մեկը շատ պետք է ինձի՝ հետախուզության համար: Կուզեմ քովս տանեմ, համոզեմ:

— Ո՞ւմ համոզես,— դաժանորեն ժպտաց կապիտանը,— բոլշևիկներին: Բոլշևիկին չես համոզի— Դառն շարությամբ նայեց խմբապետին:— Եվ զուր ես կարծում, թե կխփեն իրար: Բոլշևիկը չի անի:— Հետո շատ գործնական եղանակով.— Կուզի խփեն, կուզի ոչ: Երկուսին էլ գնդակահարելու եմ:

— Վախեցած եմ,— ասաց նույնպես գործնական եղանակով խմբապետը,— մեկն ու մեկը հոգին ազատելու համար կզարկեմ ձյուսին: Եթե զարկեց՝ ալ թո՛ղ, կտանեմ խումբս, կհամոզեմ:

Կապիտանը թույլ ժպտաց:

— Կարող ես համոզել, բան-ման դուրս քաշել: Ա՛յ, դա գործ կլինի: Փորձիր, խոսեցրու: Հետո... կխփենք:

— Լավ: Փորձենք:

Գոմը բոլորովին խավար կլիներ, եթե լրացած լուսնի լույսը շլուսավորեր նրա որոշ մասը՝ մսուրները, հատակի քարերը և սյուները: Սրա տակին մի քար կար, որի վրա նստած էին կալանավորները:

Նրանք նախ ականջ էին դնում դրսի ձայներին՝ հետևելու համար, թե ինչ է լինելու իրենց վերջը: Գնդապետի տարօրինակ վարմունքը զարմացրել էր նրանց, մանավանդ Ղոնդուն:

— Գի՞ժ էր անիծածը, թե՞ փորձել էր ուզում,— խոսում էր նա տարակուսած:— Մենք իրար սպանո՞ղ ենք*:

Գրգռը լուրջ էր: Ղոնդին հետախույզ հայացքով քննում էր նրա դիմագծերը:

— Կարծում ես, լո՞ւրջ ասաց,— հարցրեց Ղոնդին:

Գրգռը իսկույն շպտասխանեց:

Հետո Ղոնդին ինքն իրեն սպտասխանեց.

— Հարբած էր, շուտով ուշքի կգա ու... «կտանեն»: Միևնույն է:— Դուան հետև թեթև աղմուկ լսվեց: Նրանք վեր թռան:

— Չէ կարծես...— մումռաց Գրգռը՝ շարունակելով ականջ դնել,— կտուրը բարձրացան: Չե՞ս տեսնում ճեղքը—սլիտի հսկեն: Վերև նայեց, առաստաղին մի տեղ փոքրիկ անցք կար:

— Մի բան անենք,— ասաց Ղոնդին:

— Ի՞նչ:

— Ճղենք:

— Որտեղի՞ց:

— Վերևից:

— Չե՞ս տեսնում՝ կտրանք նստած են:

Ղոնդին նայեց կտրան ճեղքին, որտեղից երբեմն ստվերներ էին ընկնում լուսնի շողի վրա, որ սկսեց նաև այն կողմից ընկնել:

— Ճղելը այս բոպեխս մտքիցդ հանի՛,— ասաց Գրգռը:

— Լսիր, ինչո՞ւ ես հակառակում,— պնդեց Ղոնդին, — դուր չենք կարող կտտրել ու կրակելով ճղել:

— Կարող է չհաջողվել:

— Է, այսպես հաստատ կխփեն: Միևնույն չէ՞:

— Մի կենույն չէ,— լուրջ ու խորհրդավոր պատասխանեց Գրգըլը.— ոխակ է:

— Ռիսկ՝ ոխակ: Ե՛կ, նրանք դուռը բաց անելիս ճղենք: Նագանը դու վերցրու, առաջ ընկի, ես հետևիցդ կզամ:

— Երկուսիս էլ ձեռաց կպառկեցնեն: Կամուրջը կմնա: Ղոնդին անհանգստացավ:

— Այն է՛լ ես ասում, այն է՛լ:

Գրգըլը նույն զուսպ եղանակով ասաց.

— Շատ վատ բան հղավ:

— Է, ի՞նչ ես միտք անում:— Մեռնել՝ մեռնել: Մի օր եղել ենք, մի օր պիտի մեռնենք:

Գրգըլը ինչ-որ բան էր մտածում:

— Ո՛չ,— ասաց նա շեշտված ձևով,— մի՛ ասի: Մահը ուրիշ է, մահը խոր բան է: Երբեմն մարդիկ խորն են ապրում, բայց լինում էլ է, որ խորն են մեռնում: Պետք է երկուսն էլ իմանալ*:

— Դատարկ բան է: Մահը մահ է,— սրտնեղեց Ղոնդին,— հետո մտածմունքի մեջ ընկնելով սկսեց բարձր փիլիսոփայել:

— Հա՛յ գիտի, հա՛... ի՞նչ բան է կյանքը: Մի՞տդ է, որ երեխա ժամանակներս ես ու դու զնացիք անտառ պանտա բերելու:

— Ը՛մմ...— ցրված ձայն հանեց Գրգըլը:

— Զխկո՛ւմ,— աշխուժացավ Ղոնդին,— բան եմ պատմում, լսի՛ր: Մի՞տդ է, որ մնացիք անձրևի տակ, թրջվեցիք: Հետո եկանք մի ծառի տակ, ուզում էինք կրակ անել՝ լուցկի չկար: Նստեցինք ու իրար պինդ գրկեցինք: Մի՞տդ է, ասացինք, որ միասին ենք մեռնելու: Հը՞:

Գրգըլը ժպտաց.

— Հա... միտս է...

Ու խորասուզվեց մտքերի մեջ: Մանկությո՛ւն...

— Տեսա՞ր ինչպես ասածներս վատարվեց,— ասաց Ղոնդին: Գրգըլը լռեց ու հետո մեղմ ձայնով և երազող աչքերը գետնին գցած՝ մի տեսակ խորհրդածեց.

— Է՛, տնաշե՛ն, միասին մեծացանք, միասին ապրեցինք, միասին ընկանք կրակների մեջ ու հիմի էլ պարզ է... միասին պիտի գլորվենք:

— Վախենո՞ւմ ես:

— Շա՛տ,— կատակեց Գրգըլը:

— Բե վախենում ես՝ ծոցդ քա՛ր դիր: Մեռնելուց դենը էլ գյուղ չկա: Դենը դժոխքն է ու դրախտը: Այ տղա, ջոկ-ջոկ տեղեր չդցն՞ն մեզ: Մեկ թոկով կապվինք: Այ, այստեղ մի իշի պարան կա:

Վերցրեց մի թոկի կտոր, որ աղբի մեջ էր ընկած ու մոտեցավ Գրգըլին:

— Բե՛ր, վիզդ կապեմ:

Գրգըլը փափախով խփեց նրա դեմքին— գնա:

— Գլո՛ւսդ թաղեմ, Գրգըլ, ի՛նչ օրի ես,— ծիծաղեց Ղոնդին: Հետո լրջացավ:

— Լսիր, բան եմ պատմում:

— Թո՛ղ պատմություններդ: Ախր լա՛վ մտածիր: Քեզ բա՛ն եմ ասում: Միևնույն է, մենք այստեղից ազատվողը չենք: Երկուսիս էլ շանսատակ կանեն:

— Զհանդա՛մը:

— Կամուրջը մնաց:

— Կամուրջը մտքիցդ հանի՛ր:

— Կամուրջը ինչպե՞ս մտքից հանեմ: Մեզ սպասո՞ւմ են...

— Դե մի՛ հանիր— ինչպե՞ս ես պայթեցնում:

Գրգըլը բռնեց Ղոնդու ուսը:

— Դինամիտի տեղը հո իմանում ես:

— Իմանում եմ:

-- Այ, կզնաս ու գործը կկատարես:

Ղոնդին զարմացած նայեց Գրգըլին:

— Խելքդ թուցրի՞ր: Ե՛կ, աղոթեմ:

— Ես դրուստ եմ ասում: Կզնաս, գործը կկատարես: Դե, վերցրո՛ւ Եվ լսիր, թե ինչպես պիտի անես:

Ու նազանը մեկնեց Ղոնդուն:

— Հա՛, ա՛յդ ես ասում: Բեր,— կատակեց Ղոնդին ու արագ վերցնելով ատրճաճանակը՝ կատակով նշան բռնեց Գրգըլի ճակատին:

— Տրա՛խկ: Դե՛, ընկի՛ր դերասանի պես:

Հետո ցած բերեց ատրճաճանակը:

— Ա՛յ տղա, էդ հարբած շանն ասենք՝ բաց թողնի մեզ, զնանք դերասանություն անենք: Հավա՛տա:

Գրգռը տհաճ կերպով դեմքը կնճռոտեց.

— Հիմարությունները թո՛ղ: Բռնի՛:

Ղոնդին ծուռ նայեց և կեսկատակ կեսլուրջ հարցրեց.

— Հը՞, հարբե՞լ ես վախից, թե՞ այն զնդապետից բան սովորեցիր: Հետո՞ դու հավատո՞ւմ ես այդ հարբած գաղանին:

— Նա կատվի-մկան խաղ է անում: Հաճույք է նրա համար տեսնելը, թե ինչ վաննենք: Հարբած հակահեղափոխականը կատակ արեց՝ դու էլ հավատո՞ւմ ես:

Գրգռը ինքն էլ այդպիսի մտքեր ուներ, բայց նրան դայթակղում էր այդ կատակը: Ո՞վ գիտե, դուցե այդ կատակից մի ուրիշ բան դուրս գա...

— Հակահեղափոխական է նա և մեր թշնամին: Նա կարծում էր, թե մենք շատ վախեցած ենք: Նա մեզ արհամարհում էր: Դե, լա՛վ է:

— Դատա՛րկ բան է:

— Ամենավերջին հնարն էլ որ մնա՝ կոմերիտականը պետք է դործադրի՝ պրոլետարական գաղափարի համար: Լսի՛ր, այդ հակահեղափոխականը միայն մի լավ բան է անում՝ մեզ ժամանակ է տալիս՝ մի բան անելու: Նա հարբած է, ինքնասած մարդ, խաղ է անում, զվարճանում: Նա մեր «խաղին» է սպասում: Թե չէ, նա մեզ շանսատակ կաներ իսկույն: Վաղը կխփեն մեզ: Ե՛կ, փորձենք:

— Ախր ի՞նչ կարող է լինել, որ փորձենք, բավական է,— բարկացավ Ղոնդին:

— Զգիտեմ, մի բան պետք է անենք,— դործը կմնա,— մի աղմուկ, շփոթ, կամ նա պիտի հիմարանա, մեկնումեկիս բաց թողնի. կամ չգիտեմ, մեկնումեկիս տանեն խոսեցնելու, ձգձգվի գործը, մի բան լինի՝ մեկս փախչենք:

Մի պահ լռեց լարված.

— Խմբապետը թույլ կողմեր ունի, նա հուսով է, թե մեզ կծուի, իրեն պետք կգանք, այդպես էլ համոզում էր զնդապետին:

Դարձյալ լռեց.

— Վերջապես չգիտե՛մ, պե՛տք է դուրս պրծնենք, վամուրջը

պետք է պայթեցվի, հասկանո՞ւմ հս... ու ատամները կծեց կատա-
ղի մոլուցքով:— Դե՛, սկսե՛նք: Գնդապետը սրան է սպասում:

Ղոնդին զայրացավ:

— Սրա՞ն է սպասում: Դե թող շտպասի: Ահա այս զահրումա-
րը գրի լուանի շողքում, թող վերևից նային ու սպասեն հակահե-
ղափոխականները, թե հեղափոխականները իրար են սպանելու:

Եվ ատրճանակը գրեց լուանի շողքի ընկած տեղի վրա:

— Թող դան իրենք խփեն: Այստեղ մարդասպան չկա:

— Բայց կամուրջը կմնա:

— Կամուրջը կմնա՛:

Գրգռը զայրացավ:

— Ո՛չ, կամուրջը չպիտի՛ մնա:

— Հիմար-հիմար մի՛ դուրս տա:

— Ես հիմար դուրս չեմ տալիս: Ես քեզ հաստատ բան եմ
ասում: Կամուրջը պետք է պայթեցնենք:

Ղոնդին սուր նայեց Գրգռին.

— Դու լո՞ւրջ ես ասում:

— Լո՛ւրջ:

— Չե՞ս ամաչում:

— Ո՛չ:

Ղոնդին իբրև կատակ էր ուզում ընդունել, բայց Գրգռի թե՛
շարժումը, և թե՛ դեմքի խիստ արտահայտությունը նրան դժից հա-
նեց: Նա սաստիկ կոտորվեց: Գրգռ՛լը, այն Գրգռ՛լը, որի հետ նրանք
միայն ու միայն կյանքն էին ճանաչել ու զգացել, այս անգամ մահ-
վան կերպարանքով կանգնել իր դեմ, մահ էր առաջարկում:

Ի՞նչ պատահեց Գրգռին... Փոխվե՞ց մի զիշերովա մեջ, թե՛
նրա հոգու միջից դուրս նայեց մի ուրիշ մարդ, օտար, անընկերա-
սեր և դաժան մարդ: Շատ անախորժ, սառը մի բան զգաց Ղոնդին:
Այսքան տարվա մանկություն ընկերը այդպես ուրիշ մարդ լինի՞,
և նա՛ Ղոնդին շճանաչե՞ր նրան... Եվ Ղոնդին ցանկացավ նրան
ուշաբեր վիճակի հասցնել:

— Տո, դու ասացիր, ու ես էլ վերցրի ատրճանակն ու քեզ
խփեցի էլի՞...— և հուզված գլուխն օրորեց:— Հը՞մ... դր՛վսդ
մեռնի, տես թե ինչե՛ր են անցնում մտքով:

— Ի՞նչ կա որ,— հասարակ եղանակով ասաց Գրգըլը,— միևնույն չէ՞, նրանք են խփելու:

— Նրանք ինչ որ կուզեն թող անեն: Նրանց արածը հաշիվ չէ: Եվ Ղոնդին սկսեց քթի տակ մի երգ մոմռալ՝ վանելու համար անախորժ տպավորութիւնը: Հետո հետզհետե ձայնը բարձրացրեց և վերջը՝ բացականչեց.

— Է՛յ, հակահեղափոխականներ, ձեր հե՛րն եմ անիծել:

Ու ծիծաղելով հանդիմանորեն դարձաւ Գրգըլին.

— Տո՛, դու կարծում ես այս հնարքները քեզ կպրծացնե՞ն:

— Ես չգիտեմ, մի բան պետք է անեմ:

Ղոնդին շարժվեց տեղից.

— Է, հիմի ի՞նչ ես ուզում... որ մենք իրար խփե՞նք: Ես քեզ խփողը չեմ:

— Ուրիշ ճար չկա: Միևնույն է, մեզ սպանելու են:

— Ես քեզ խփողը չեմ: Թող նրանք սպանեն: Միասին կլինենք:

— Չէ՛, տեղ կա՝ պետք է ապրել, տեղ կա՝ պետք է մեռնել: Մի՛ կարծիր, թե ամեն ապրել ապրել է: Այնպես կապրես, որ մահի նման կլինի: Քեզ բան եմ ասում: Ես կխփեմ ինձ: Ասա, որ դու ես խփել:

— Դու որ քեզ խփես, ես էլ ինձ կխփեմ: Դա մտքիցդ հանի՛: Ես ընկեր սպանող չեմ: Գուցե դո՛ւ ես ուզում ինձ սպանել:

— Ո՛չ... ես չեմ ուզում սպանել: Ոչ էլ ուզում եմ, որ դու սպանես ինձ: Մենք ընկերներ ենք, ինչպե՞ս կարող էր ուրիշ ժամանակ այսպիսի միտք գալ ուղեղիս մեջ: Միևնույն է ինձ համար, թե ով ում կսպանի և ո՛վ կսպանվի մեզանից: Ինձ այստեղ մտահոգում է գործը: Ես ամաչում եմ, սարսափում եմ հրամանատարի առաջ, հետևանքների առաջ: Եթե ոչ, իմ կոմերիտական խիղճը հանգիստ է:

Լուսթյունը շարունակեց մի բուպե նրա մտքերը:

— Լսի՛ր, բան եմ ասում. կարող ենք մեկսումեկ կամուրջին հասնել, նամակը տանել: Բան եմ ասում: Ե՛կ, անասունի պես շմեռնենք, ե՛կ, մեռնենք պրոլետարական գործի համար:

Ղոնդին սկսում էր հետզհետե հասկանալ, որ Գրգըլը լուրջ է

առաջարկում: Նա մտածեց. այդպես կարելի է անել, բայց որ ինքը չի անի:

— Շատ լավ. ահա ես եմ ու քեզ խփեցի, կամ դու ինձ խփեցիր: Եթե կհաջողվի գործը, անսպառճառ, հաստատ կհաջողվի՝ ես համաձայն եմ: Իսկ եթե չհաջողվի՝ ի՞նչ խղճով կապրես նրանից հետո: Դու կանհո՞ս: Ես չեմ անի:

Գըղըըը թուլացավ մի պահ:

— Եթե չհաջողվի... Այո, եթե չհաջողվի՝ սարսափելի բան կլինի... — ասաց նա և ընկավ մտառանջության մեջ, բայց հետո թափահարեց իրեն. — ուրեմն այսպես պիտի մեռնե՞նք: Սատկած շների պես տանեն զցեն աղբանո՞ցը: Այն հարբած շունը մեզ ծաղրի՞, արհամարհի՞...

Նա սկսեց անցուդարձ անել դոմում: Լուսնի շողը գոմի հատակի վրա մթնեց: Վերևից նայում էին: Այնտեղից քրքիչի ձայն էր գալիս:

Հանկարծ Գըղըըը հարձակվեց Ղոնդու վրա և բռնելով նրա ուսը՝ պինդ ցնցեց ցավեցնելու չափ.

— Դու խելք չունես, դու չես մտածում: Դու շան պես պիտի սատկես անօգուտ:

Ու մի հարված հասցրեց նրան:

Ղոնդին, որի նյարդերը ծայր աստիճանի թուլացել էին՝ լացակումեց.

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, անխի՛ղճ, ինչո՞ւ ես խփում ինձ. թո՞ղ հանդիստ մեռնեմ:

Գըղըըը վանգ առավ: Ծանր էր նրա համար իր վարմունքը: Նա իր մտքերի և վճռի տաքության մեջ չկարողանալով սկզբում անդրադառնալ իր գործողություններին՝ Ղոնդու ներվային թուլության մեջ առած խոսքերից սթափվեց: Ղոնդին խիստ հանդիմանորեն նայեց նրա աչքերին և ասաց.

— Ուզո՞ւմ ես, սպանի՛ր ինձ: Եթե միտքդ այդ է՝ դո՞ւ խփի ինձ, ես քեզ չեմ խփի: Վերջին գիշերն է, ընկերություն չես անում, կովում ես հետս... ես մեռնելուց չեմ վախենում... բայց քո արածն արած չի...

Գըղըըը հենվեց մսուրին և սաստիկ մտառանջված նայեց Ղոն-

դուն: Ուրեմն ի՞նչ... Ղոնդին ինչպե՞ս է հասկանում իր միտքը: Գուցե նա ենթադրում է մի ստոր բան, թե Գըզըլը ուզում է գուցե իր գլուխն ազատել: Շատ դառնացավ և կարծես ինքն իրեն դիմելով՝ ասաց.

— Է՛հ, այստեղ հա՛րց է, թե ո՛վ է ում խփում: Խփելը մի տեսակ չէ:— Հետո մոտեցավ Ղոնդուն, փաթաթվեց և առաջին անգամ իրենց երիտասարդական կյանքում՝ համբուրեց նրան և շոյեց գլուխը.

— Ղոնդի՛ ջան, լա՛ցը թո՛ղ: Ախր լսի՛ր, սիրելիս, փահլեանության տեղ չէ. երկրում արյուն է կաթում: Գործի համար ենք եկել, ոչ թե քաջություն ցույց տալու: Ախր մտածի՛ր, սա ո՞ւմ գործն է, ինչի՞ հենք եկել: Սա աշխատավոր ժողովրդի գործն է, ոչ թե իմ ու բո, որ գանք մահվան հետ դժուրություններ անենք: Դժվարը գործն է, այստեղ գիտություն, խելք է պիտք, դիմացկունություն: Քաջությունն ի՞նչ:

— Լավ չէ՞ր ֆրոնտում ընկնեիր,— մոմռաց Ղոնդին:

Գըզըլը զսպեց իրեն և հանգիստ, քաղցր տոնով ասաց.

— Վնաս չունի, Ղոնդի ջան, սա էլ ֆրոնտ է: Էլի դու իմ Ղոնդին ես, ես քո Գըզըլը: Ի՞նչ անենք, այսպես պատահեց: Միասին ծնվեցինք, միասին էլ մեռնում ենք մի գործի մեջ: Ես քեզ կներեմ, դու ինձ:— Դե՛, վերցրու նազանը: Եթե չլիքրցնես՝ տե՛ս, ահա ես ինքս կխփեմ ինձ:

Այս ասելով Գըզըլը ետ քաշվեց ու ատրճանակը դրեց ճակատին:

— Դե, կանե՛ս ինչ որ խնդրեցի:

Ղոնդին հարձակվեց Գըզըլի վրա և ճիգ արեց ատրճանակը խլելու նրա ձեռքից: Սկսեցին մաքառել: Նրանք մեկ մտնում էին լուսնի մեջ, մերթ հեռանում անկյունների խավարը:

Դոմի կտուրից ներքև նայեցին՝ երևի կալանավորների քաշքշուկի ձայնը լսելով: Եվ մաքառողներն իրար հետ պայքարելուց շլսեցին նրանց քրքիչը:

Գըզըլը կանգ առավ:

— Հաստա՞տ չես խփի ինձ...

— Մեր ընկերությունը վկա:

— Ազնի՞վ խոսք...

- Ինձ հո ճանաչում ես:
- Իսկ եթե ես ինքս խփեմ ի՞նձ...
- Ես էլ ինքս կխփեմ ինձ:
- Հաստա՞տ խոսք,— կրկնեց Գըղըլը:
- Հաստա՞տ: Դու քո կյանքն ես ուզում ազատել: Ամո՞թ քեզ...

— Դե ա՛ռ, անիծվա՛ծ,— մոնչաց Գըղըլը կատաղի ու խեղդված ձայնով և այնպես կծկվեց ու կնճռոտվեց, որ Ղոնդին զգաց նրա վճռական միտքը: Ձեռքը բնազդաբար դեմ արեց նրա կողմը և կայծակնորեն արագ մտածեց, որ Գըղըլն ուզում է կրակել: Գերազույն արագ այդ վայրկյանում, ուր կարելի էր մի ամբողջ աշխարհ տեղավորել՝ նա մտածեց, որ Գըղըլն ուզում է իր վրա կրակել: Մի ինչ-որ կենդանական, մութ, վատ բան զգաց, բայց հաշիվ չտվեց: Ու մինչ մշուշոտ նայեց Գըղըլին՝ հրազում կարծես լսեց մի շատ ուժեղ, շոր հագոցի նման թնդյուն: Ու էլի մինչ կմտածեր, թե ինքը վայր է ընկնում՝ օդի մեջ երերաց Գըղըլը, ետ շրջվեց ինքն իր վրա, ցնցվեց ու մնաց: Կատա՞կ էր... Ո՛չ, ի՞նչ կատակ: Արյունը, իրական արյունը մթուժյան մեջ թելի պես կախվեց Գըղըլի քունքից: Ղոնդին վրա ընկավ, գրկեց նրա գլուխը և շրթունքները հպեց նրա ճակատին:

— Գըղը՛լ...— խեղդված մի ձայն հաղիվ հանեց նա և մնաց այդ վիճակում:

Դրսից աղմուկ լսվեց: Ղոնդին ետ քաշվեց դիակից: Ոտնաձայները մոտեցան դռանը: Դուռը բացվեց, և ներս մտավ պահակը: Նրանից հեռու կանգնեցին ուրիշ ղինվորներ՝ հրացաններն ուղղած Ղոնդուն:

— Ձեռքերդ վե՛ր, թե չէ կրակում եմ,— հրամայեց պահակը և հրացանը ուղղեց դձպի Ղոնդին:

Այս գործողությունները տեղի էին ունենում ինչ-որ մի շփոթ վիճակում, որովհետև ոչ Ղոնդին էր ուշքի եկել, ոչ էլ պահակն էր գլխի ընկել, թե ինչ աներ այսպիսի մի դեպքում— նախապես գիտեր գնդապետի խաղը:

Ու մինչ այս վարանման մեջ էին պահակները՝ ներս եկան խմբապետն ու կապիտանը:

— Ծո՞, իրա՞վ զարկեց... — զարմացաւ խմբապետը՝ մթան մեջ տեսնելով Գրգրլի դիակը, — այ գազան տղա...

Կապիտանը մոտեցաւ Ղոնդուն և սառը խոսեց.

— Ի՞ր համաձայնութեամբ կրակեցիր:

— Բող զնդապետը ներս դա՞ հետո:

Այդ ժամանակ ներս մտաւ զնդապետը: Նա զվարճացած նայեց Ղոնդուն:

— Ահա՛, կտրի՛ճ բոլշեիկ... Բռա՛շու: Որ ասում եմ, վախկոտ են բոլշեիկները: — Հետո Ղոնդուն մոտենալով՝ օձի պես ֆշշաց. — վախկո՞տ նապաստակ:

— Չեմ դողում, — ասաց Ղոնդին մռայլ:

— Ես և դարձաւ կապիտանին, — բերեք ձեր ատրճանակը: Կապիտանը տվեց:

— Հիմա ես քեզ ցո՛ւյց կտամ ընկերին սպանել: Ասա՛, այս տղան քո մո՞տ ընկերն էր...

— Մոտ ընկերս էր, — պատասխանեց Ղոնդին:

— Ապա ինչո՞ւ սպանեցիր: Մի՛ դողա...

— Չեմ դողում:

— Ասա, ինչո՞ւ սպանեցիր ընկերիդ: Կյանքդ ազատելու համար:

— Այո, պարոն զնդապետ:

— Ինչո՞ւ շթողիր, որ նա քեզ սպանի:

Ղոնդին շատասխանեց:

— Հը՛, ինչպե՞ս կթողնեիր, կյանքը քա՛ղցր է:

Հանկարծ զնդապետը ցնցվեց մի նոր մտքից:

— Սպասի՛ր, գուցե նա՞ ինքն իրեն սպանեց:

Լոռութուն:

— Հը՞, — սպառնալի մոտեցաւ զնդապետը և դաժան մտիկ տվեց Ղոնդու աչքերի մեջ, — ինչո՞ւ դու էլ քեզ շսպանեցիր... Չէ՛, կյանքը քաղցր է:

Հանկարծ ատրճանակը բռնեց Ղոնդու ճակատին:

— Դե հիմա տես, թե կյանքը որքա՛ն է քաղցր, — բռնեց երկար միջոց և ապա իջեցրեց ու զզվանքով նայեց Ղոնդուն. — ապրի՛ր, զնդակն ափսոս է: Ու դարձաւ մյուսներին:

— Hy, к чорты! ոչ ոք ձեռք չտա սրան: Դուրս գցեցեք այս կեղտոտ անասունին, թող ազատ գնա գյուղ: Կոպեկի վնաս չկա սրանից:

Աչքով արեց կապիտանին: Սա հասկացավ գնդապետին և մոտեցավ նրա դեմքին.

— Տար խմբապետի մոտ, խոսեցրեք դե հետո...— աչքով արեց:

— Հր՛մ... այո՛,— շնչաց կապիտանը սառը նայելով նրա աչքերի մեջ և դարձավ Ղոնդուն,— գնա խմբապետի մոտ, քեզ հետ ուզում է խոսել մի քիչ: Գնա, մի՛ վախենա:

Խմբապետը բռնեց Ղոնդու ուսը:

— Դե, տղաս, ևտեսնե՛ս, որ կյանքն անուշ է, արի՛ երթանք ինձի, հս քեզ կընդունեմ խմբիս մեջ, լավ գինվոր կդառնաս:

Գնդապետը հարբած՝ ծիծաղելով մատը թափ տվեց Ղոնդու վրա.

— Մյուս անգամ զգո՛ւյշ: Դե՛, մա՛րշ, վախկո՛տ նապաստակ: Ղոնդին հեռացավ դռնից դուրս: Գնդապետը նայեց նրա հետևից և ասաց իր շրջապատողներին.

— Տեսա՞ք թատրոնը:

Հռհռաց: Մյուսները նույնպես ծիծաղեցին:

— Դիակը տարե՛ք, գնա՛նք:

— Ափսոս չէ՞ կյանքը, խե՛նթ: Երիտասարդ ես, խելացի տղա: Այլրե՛ս, այդպես ալ մյուս դավաճաններուն մեջտեղեն վերցյուր, կյանքդ ա՛լ ազատե, հողիդ ա՛լ: Երթանք, տեսնենք ինչպե՛ս ընկար աս փորձանքներուն մեջ, ո՞վ խելքի հանեց: Ծս գիտեի, որ ասանկ պիտի վերջանար:

Այսպիսի հայրական եղանակով խոսում էր խմբապետ Սեյրանը իր տան ճանապարհին՝ կողքով գնացող Ղոնդու հետ: Քնկոտ էր, սակայն, նրա խրատը: Գինին օրորում էր խմբապետին: Սակայն նա երբեմն գինով զլուխը ետ էր շրջում և ստուգում հետևից ու հուվից իրեն հետևող գինվորին, որին հրամայել էր «թույլ թողնել սանձը» և դալ «հենց այնպես»:

— Շա՛տ լավ եղավ, շա՛տ լավ եղավ,— շարունակեց Սեյրա-

նը, — շատ ուրախացա, որ ազատվեցար: Շատ կմեղքնայի... պատմե, շա՛նս, պատմե:

— Կպատմեմ, — ասաց Ղոնդին խլաձայն և սաստիկ լարու՛մից թուրք կպավ քիմքին: Նա ծոծրակով հսկում էր հետևից եկող զինվորին, լուսթյան մեջ շափելով նրա քայլերի ձայնն ու հեռավորությունը:

— Կպատմեմ, շատ բան կա պատմելու... — խոսեց կրկին Ղոնդին մի ձայնով, որ նրան թվում էր, թե դուրս է գալիս ոչ իր, այլ ուրիշի բերանից:

Ու հանկարծ աչքով նշան դրեց զառիվայրի թփուտը, նեղ կածանը, հետևի սարը: Հասարակ ու հեշտ թվաց իրեն այն միտքը, որ կայծակեց նրա գլխում: Նա արդեն «սպանված» էր, ո՛չ միայն բռնված և բանտարկված: Նա անտարբեր էր դեպի ամեն տեսակ մահ: Երկյուղն անգամ, որ միշտ մշուշում, մեծացնում է վտանգը, գլուխը կորցնել տալիս՝ երկյուղը չքացել էր իսպառ: Ահա թե ինչու նա ամենահասարակ սառնասրտությամբ — այդպես էր թվում նրան, լարված էր — եղնիկի պես կծկեց իր մարմինը և զսպանակի պես թռավ դեպի թփուտը:

— Ծո՛, ծո՛...

Խմբապետը բերանաբաց նայեց ու ձևոքը տարավ դեպի ատըրճանակը: Զինվորը վազեց Ղոնդու հետևից: Թփուտից լավեց նրա հրացանի կրակոցը:

— Զարկի՛ր, — հարցրեց խմբապետը՝ սպասելով ուրախալի վստահացման:

Պատասխան չեղավ: Միայն ավելի հեռվից լավեցին մի քանի կրակոցներ ևս:

Հուսահատ էին այդ ձայները: Նրանք ամենից ավելի պարզ ցույց էին տալիս, որ գործը տանուլ տրվեց...

* * *

Ղոնդին սաստիկ հոգնած փախավ, հեռացավ դյուղից: Նա անց էր կացրել մի սարսափելի երկար և խորը գիշեր: Նրան թվում էր, թե մի տարի քաշեց այդ գիշերը: Եվ մարմնի հոգնածությունը, որ բթացել էր հոգեկան տազնապալի հուզումներից՝ զգալ տվեց նրան

իր գոյությունը: Ղոնդին հեռացավ գյուղից, և որովհետև լույսը բացվել էր, անհնարին էր մի բան ձեռնարկել՝ նա մտավ անտառը և խորանալով մի ապահով տեղ՝ պառկեց: Արճճի պես ծանր քունը նրան ընկղմեցրեց անէության մեջ: Մանր էր, սակայն, այդ քունը: Շուտ-շուտ վեր էր թռչում մի որևէ խեղդող մղձավանջից: Կեսօրին մոտ նա հանկարծ զարթնեց, կարծես մեկը նրան դրոշեց:

Ժամանակն էր: Նա վեր կացավ և աչքերը տրորելով ճանապարհ ընկավ: Շտապում էր, ուստի սկսեց արագ ընթանալ: Բայց ինչպե՞ս պետք էր անել՝ չգիտեր, թեև գիտեր, թե ինչ պետք է աներ... Արդեն սկսում էր գործն ուշանալ: Նա զրկվեց օգնականից: Հեշտ չէր դինամիտ դնելը: Պետք էր ամեն ընդհանուր հսկել, թե արդյոք մարդ չի՞ մոտենում կամուրջին, նշաններ տալ, սկսել գործը, դադարեցնել, թաքնվել... Ինչպե՞ս աներ մեն-մենակ:

Սակայն կամուրջի պայթեցնելու գործը հիմա արդեն բարդվեց ավելի սոսկալի մի հոգեկան բեռով: Ընկերոջ մահը, որ մղձավանջի պես գիշերն եկավ ու խեղդեց նրա զգացումները՝ այժմ արդեն սկսում էր լիովին պատկերանալ նրա հրեակայության մեջ իր սարսափելի պատկերով: Նա շատ ավելի հեշտ էր պատկերացնում այդ գործը: Եվ հիմա, երբ արդեն դա կատարված փաստ էր՝ նոր միայն նրա համար պարզվեցին բաներ, որ առաջ չէր կարող զգալ:

Հանկարծ ցնցվեց: Հիշեց մի մանրամասնություն այն վայրկյանից, երբ Գրդըլը ընկավ: Հիշեց-- և ինչպե՞ս նոր հիշեց նա-- հիշեց, որ երբ Գրդըլը գոչեց՝ «ա՛ռ, անիծվա՛ծ» ու հենց այն է՝ կրակում էր՝ ինքը՝ Ղոնդին մտածեց, որ Գրդըլն իր սեփական կյանքն է ազատում, որ նա՝ այդ քայլը, միայն գործի հաջողության համար քայլ չէր, որ դա վերջին հաշվով եսականություն էր և թուլամորթություն: Այո, մի վայրկյան էր ժամանակը, բայց հույժ լարված վիճակի մի վայրկյանում չէ՞ որ մարդ հավիտենականություն է ապրում: Ահա դա էր այն կենդանական մութ, վատ բանը, որ անցավ նրա մտքով այն ընդհանրություն: Հիշեց հիմա, հիմա գիտակցեց: Ղոնդին սուր խայթ զգաց սրտի մեջ: Ընկերը, իր սիրելի ընկերը հանդիմանական տխուր աչքերով նայեց իրեն: Հիմա հիշեց, որ Գրդըլի հայացքը այն վայրկյանին տաժան չէր, որ նրա մեջ մի անսահման ցավ կար:

Եվ հիմա ընկերը, սիրելի ընկերն իբրև մի ուրիշ մարդ, խորթ մարդ, բոլորովին այլ հոգով ու մտքերով նայում էր նրան: Այդ հայացքը երևում էր ծառերի բներում, թփերի, քարերի վրա: Ընդհանուր էր Ղոնդին, ուր դարձնում էր աչքերը՝ այդ աչքերը նայում էին իրեն: Եվ նա, որ կարծում էր, թե եթե ընկերն իրեն սպանի՝ այն վայրկյանին գերագույն ծանր բաներ պիտի զգար ինքը՝ նոր հասկացավ, որ հիմա սկսվեց մի նոր դժվարություն, որ պետք էր հաղթահարել: Արդյոք ինքը՝ Ղոնդին չէ՞ր պատճառը, որ Գրգըն սպանվեց: Իհարկե, ոչ: Բայց արտաբուստ այդ այդպես էր: Ղոնդին կարող էր ինքն առաջ ընկնել, բայց չընկավ, իրեն կանխեց ընկերը և խղճի խայթերը լցրեց իր հոգու մեջ: Օ՛, հավիտյան կմնան այդ խայթերը: Ի՞նչ անել, ի՞նչ անել... Հոգեկան խռովահույզ վիճակում նա փախած եղնիկի պես ապավեն էր միայն որոնում: Ի՞նչ էր այդ ապավենը:

Նա զգում էր, որ եթե իր պարտքը կատարի լիովին՝ հոգեկան տանջանքները կթեթևանան: Այո՛, այո՛, պարտքը կատարե՛լ, թեկուզ մեռնե՛լ իսկույն: Դա է ելքը: Չէ՞ որ այդ պարտականության համար էր, որ ձեռք բարձրացրեց ընկերն իր կյանքի վրա:

Այս նոր խնդիրը, խղճի տանջանքներից ազատվելու խնդիրը, բռնեց նախկին խնդրի տեղը — այն, որ ձգտում էր կալանքից ազատվել: Հիշեց, որ այն գիշեր նա հոգեկան մշուշի մեջ էր: Ապրել-մեռնելու: Չգիտեր ո՛րն ընտրեր, որի՛ն կառչեր: Անտարբերության մեղկարար մի թույն թմրեցնում էր նրա ուղեղը, և նա անձնատուր էր դրան այն գիշեր: Մինչ՝ պետք էր վճիռ կայացնել և շտապ, ինչպես իր հերոս ընկերը: Ընկերը վճռեց մեռնել, միևնույն է թե ով — և նա մեռավ ինքը: Երկար շմտածեց: Իսկ հիմա ինքը մտածում է և մտածում է երկար և չի կամենում մեռնել: Գիտակցաբար չի կամենում: Իր ընկերոջ պես գիտակցաբար, որ այդպես էլ մեռավ: Ընկերը պետք է մեռներ, այդպես էր այնժամ բոլորն: Հիմա ինքը պիտի ապրի, այդպես է բոլորն հիմա:

Պետք է ապրե՛լ, ամեն կերպ ապրել և գործը կատարել: Կատարել ընկերոջ նվիրական գործը: Ի՞նչ պիտի անի նա իր ընկերոջ հիշատակի առջև՝ եթե նրա այդ ավանդը տեղ չհասցնի սրբություն: Դա մի նպատակ է, որին պետք է հասնել՝ խղճի ձեռք խայթերը մեղմացնելու համար:

Եւ նա սկսեց մոլիզնաբար դիմել այդ նպատակին:

Նա գնում էր ծանոթ անտառով: Դա իրենց գյուղի անտառն էր: Նույնն էին ծառերը, արահետները, կարծես չի եկել և անցել համաշխարհային մեծ աղետը— պատերազմը, կարծես այժմ մոտակա լեռներում ու ձորերում իրար դեմ չեն կանգնած երկու բանակ, չեն ձգտում ոչնչացնել իրար: Ահա այն ծառը, որի տակ ինքն ու Գրգըլը պատանի օրերին պատսպարվեցին անձրևից. նա ցնցվեց: Ահա առարկան ավելի շոշափելի հոտ շրջեց ժամանակի անիվը և վերադարձրեց անցած օրերի կյանքը, մտքերը, խաղերը, իրեն՝ Գրգըլին, երազկոտ ու անձնվեր:

Ահա խոշոր շեշաքարը, որի փոսի անձրևաշրից խմել են ինքն ու Գրգըլը:

Ահա և փոքր քարայրը, ուր նրանք գողացած կարտոֆիլ էին խորովում:

Արահետին խաչաձևվեց մի շավիղ, որ դեպի սարերն էր գնում: Դա իսկապես բարակ ջրի ճամփա էր, որի եզրերով մարդիկ քայլել էին և դրել իրենց ոտքերի կնիքը:

Վերևից մի տղա էր իջնում: Դա, անշուշտ, իրենց գյուղի տղաներից է:

— Որտեղի՞ց ես գալիս,— հարցրեց Ղոնդին մեղմաձայն:

— Սարից:

— Արտակին ճանաչո՞ւմ ես:

— Արտակի՞ն,— հարցրեց տղան աչքերը խելացի կերպով շռած,— չեմ ճանաչում:

— Սաքանենց Արտակին չե՞ս ճանաչում, որ ականջն էլ կտրած է:

— Հա՛, հա՛, Արտոյին, ճանաչում եմ:

— Այ, երբ կգնաս գյուղ, նրան գտիր և ասա, որ իրենց հորթը ձորարերանին մոլորվել է, թո՞ղ գա, տանի:

Տղան քննող հայացքով նայեց Ղոնդուն և ասաց.

— Հա՛վ:

Բայց էլի նայեց նրան.

— Դու ո՞ւր ես գնում:

— Ես գնում եմ իմ գործին, մորուտը:

Տղան կրկին կասկածով նայեց Ղոնդուն ու լուռ գնաց:

— Կասես, հը՞:

— Կասեմ, ինչի՞ շեմ ասի:

Ղոնդին մի փոքր դանդաղեցնելով իր քայլերը՝ գնաց տղայի հեռացած կաթանով: Հասնելով մի բացատի, նա մտավ թփերի մեջ ու պառկեց: Նա մտառանջվում էր, թե արդյոք տղան կկատարի՞ հանձնարարությունը:

Հոսում էր ժամանակը: Հեղվում էր ժամանակը, ինչպես արյունը թանկազին... Բայց նա ուրիշ հնար չունեիր— ստիպված էր պատահական ու կասկածելի միջոցներով դորձել: Այն էլ մի գործում, որ այս բուսիս Գրդըլի ինքնասպանումից հետո պահանջում էր ամենահաստատ ձեռնարկումներ...

Օրը թեքվում էր, և Արտակը չկար: Արդյոք հայտնե՞լ է, արդյոք Արտակը հավատացե՞լ է, արդյոք ուրիշները շե՞ն իմացել և այժմ ընկել անտառները՝ որոնելու և բռնելու այդ կասկածելի օտարականին:

Անտառի կաթանի ուղղությամբ, որով գնացել էր տղան՝ մի սովեր սկսեց մերթ խառնվել ծառերի բներին և մերթ հայտնվել: Ղոնդին նայեց այն կողմ և լարվեց: Կարող էր Արտակի տեղ հայտնելու վտանգավոր մեկ ուրիշը, կարող էր և Արտակը լինել:

Այո, Արտակն էր, այն տղայի հետ: Նրանք գալիս էին շտապով: Արտակի շարժումները, հուզումնալի աչքերը և խուզարկու հայացքը ուրիշ բան էր գուշակել տալիս: Նա ուրեմն մի բան հասկացել էր... Բայց ինչո՞ւ էր տղային հետը բերել: Հասնելով բացատը, նա արագ անցավ նրա միջով: Ինչպե՞ս իմաց տալ: Նրանք խոսում էին, բայց ոչինչ չէր լսվում: Բայց և մի բան պարզ է, որ նրանք գնում էին ձորի կողմը:

Ղոնդին վեր կացավ և սկսեց հետևել նրանց: Երկար ժամանակ նա գնում էր նրանց հետևից: Մի տեղ Արտակն ու տղան կանգ առան և սկսեցին խոսել և նայել շորս կողմ: Ղոնդին շատ էր ցանկանում, որ տղան հեռանար, բայց հսկառակի պես նա կպել էր Արտակին: Ղոնդին մոտեցավ նրանց՝ թաքնվելով թփերի մեջ: Արտակը պարզապես սպասում էր և այդ ցույց էր տալիս: Մի անգամ միայն սարից էր, թե անտառից մարդիկ էին մոտենում՝ Ղոնդին

նկատեց, որ Արտակը տղային մղեց դեպի թփերը՝ հասկացնելով, որ թաքնվեն: Եվ իրոք՝ նրանք թաքնվեցին: Գյուղացիներն անցան: Նրանք կրկին դուրս եկան թփերից: Ղոնդու համար պարզվեց մի բան, որ տղան վստահելի է, և Արտակը նրա հետ գաղտնապահություն է անում: Սակայն զգուշացավ և սպասեց: Այդ ժամանակ Արտակը սուչեց: Պարզ էր՝ վանչում էր...

Ղոնդին ուսկ շարեց դուրս գալ: Նա զայրույթից ուտում էր իրեն և զգում էր, որ եթե հրացանը մոտը լիներ՝ երեւի կկրակել տղայի վրա: Շատ էլ վստահելի էր, բայց ո՞վ դիտեր... Ղոնդին հիվանդագին զգուշ էր: Եվ դա մի կողմից տանջում էր նրան, մյուս կողմից ուշացնում, հանցավոր կերպով ուշացնում էր գործը: Ժամանակն անցնում էր... Իսկ Արտակը կարող էր հեռանալ: Մի փոքր հույս կար միայն, և դա այն էր, որ Արտակը հասկացել էր: Բայց նա կարող էր այնպես հասկանալ, թե գործը շտապով չի և առհասարակ կարող է կասկածել, թե գուցե և ոչ մի խորհրդավոր մարդ էլ չի հղել իրենց հորթի մասին հոգացող պատահական մարդը: Կարող էր Արտակն ընկերանալ անցորդների հետ և գյուղ վերադառնալ: Այն ժամանակ անհնար կլիներ նրան մեկուսացնել: Ղոնդին շատ էր հանդգնել իր կյանքում և այս անգամ էլ նրա համար դժվար չէր ուսկ անել և մոտենալ Արտակին: Բայց նա մտադրվելով անպատճառ հաջող գլուխ բերել գործը, ուզում էր միանգամայն լրիվ զգուշություն բանեցնել:

Հանկարծ խնդիրը շատ հեշտ լուծվեց: Արտակը կամ գլխի ընկավ, որ Ղոնդին չի ուզում հայտնվել, կամ այդտեղ չի, տղային ուղարկեց ձորի ուղղությամբ: Տղան հեռացավ: Այն ժամանակ Ղոնդին, զգուշ սողալով, թփերի միջով մոտեցավ Արտակին և օձի պես գլուխը հանեց տերևների միջից, նայեց շորս կողմ: Վստահելով, որ ոչ ոք չի գալիս՝ դուրս վազեց թփերից և գնաց դեպի Արտակը:

Արտակը, որ տասնևինը տարեկան կոմերիտական էր, թե ինչպես էր ձեռք բերել որոշ զգուշավորություն և գործնականություն՝ դա հասկանալի չէր Ղոնդուն, բայց նա դուր եկավ նրան: Նա գիտեր միայն մի բան, երբ վճռեց կանչել նրան, որ նա Գըղըլի եղբայրն է: Բայց նա չգիտեր նրա կոմերիտական լինելը:

Մոտենալով Արտակին՝ նա ուզում էր նախ հարցնել, թե ո՞վ

է այն տղան, բայց Արտակը ավելի շուտ զգաց այդ հանգամանքը
և սասաց.

— Սա Մանուկի տղան է:

— Շատ էլ Մանուկի տղան է, ո՞ւր ես բերել հետդ:

— Որ հեշտ լինի քեզ որոնելը:

Ղոնդին մտածեց, որ խելքի մոտիկ բան էր նաև այդ, բայց
ժամանակ չկար, ուստի և սկսեց զլխավոր գործից խոսել.

— Մանուկը որտե՞ղ է:

— Գյուղում:

— Անմիջապես գնա և կանչիր, ասա թող հրացաններ վերցնի:

— Մեկը նա կվերցնի, մյուսը՝ ես:

— Դու է՞լ ես գալիս...— մտածեց Ղոնդին:

— Անսպասճառ:

— Դե, լավ, հրացանը բեր, հետո կվերադառնաս: Այդ տղա-
լին կորցրու:

— Լավ:

— Դե, գնա, շուտ:

Արտակը վարանեց.

— Բայց շասիր, թե Գըղըլը...

Ղոնդին դաժանորեն ընդհատեց.

— Գնա՞, դրա ժամանակը չէ:

Արտակը հնազանդվեց: Ղոնդին հեռացավ և ձեռքով ցույց տվեց
տեղը.

— Ահա այստեղ կլինեմ:

— Լավ:

Ղոնդին թաքնվեց: Արտակը գնաց տղայի ուղղությամբ՝ նրան
որոնելու և վերադառնալու գյուղ:

* * *

Խավարի մեջ երեք ստվերներ սողոսկում էին: Նրանք սահում
էին շտապ և անհանգիստ: Աստղալույս հրկիները արևելքում կար-
ծես գունատվում էր: Հորիզոնը հղի էր լուսնով: Մի ժամ հետո

թերևս, լիալիր դեմքը պիտի հաներ նա լեռան անտառի կապարճի միջից:

— Էս լուսնյակն ո՞վ շինեց, քանդվի դրա շինողի տունը,— մութնաց ստվերներից մեկը մյուսին, որ հավասարվեց նրան ձորափի տափակ սեղանի վրա:

— Հնար չկա, պիտի վերջացնենք,— ասաց մյուս ստվերը և սպասեց երրորդին, որ գա միանա իրենց: Սա մտտեցավ:

— Լսի՛ր, Արտակ: Դու լավ ծանոթ ես մտերին: Դու կնայես աջ կողմից կամուրջին մտտեցողներին, իսկ Մանուկը՝ ձախ՝ անտառի կողմից: Ես մի դինամիտը գտնեմ:— Նրանք մտտեցան մի քարաբլրի և կանդ առան:

— Ահա, այստեղ է,— ասաց Ղոնդին և ուշադիր կերպով տնադեց դինամիտի տեղը: Կասկածելի ոչինչ չգտավ: Ապա նայեց չորս կողմը և ասաց,— ես դինամիտը կտանեմ, իսկ դուք հսկեցեք: Բոլոր նշանները— ինչպես ցույց տվի: Ինչքան կարելի է՝ մի՛ կրակեք:

Մանուկը նստեց: Նա քառասունի մոտ, մազերով երեսը ծածկած տղամարդ էր: Հին որսորդ էր և վերջերս բոլշևիկյան կազմակերպության անդամ: Նա դրստեց իր տրեխի կապիչները, նախեց փամփուռտակալին, քաշեց փակաղակը, սլահունակը դրեց մեջը և փակեց:

— Տե՛նամ քոնը ոնց ա,— դարձավ Արտակին:

Արտակը լցրել էր իր հրացանը, բայց անխոս հնազանդվեց Մանուկին, որը մինչև անձամբ շատուղեր՝ չէր սկսի գործը:

Ղոնդին, որ այդ դիտեր՝ հույնպես ձայն չհանեց, թեև Մանուկը նրա հրամանատարության տակ էր: Երբ Ղոնդին կրկնեց իր հրամանը չկրակելու մասին՝ Մանուկը մռայլ պատասխանեց.

— Գիտում եմ:

Մանուկն ու Արտակը իջան ձորը: Իսկ Ղոնդին դինամիտը տարավ նրանց հետևից: Նրանք զգույշ իջնում էին, երբեմն կանգնելով և ախանջ դնելով: Լուռ էր. ըստ հրեություն մարդ չէր շարժվում ներքևի ճանապարհին, որը շատ թույլ հրեում էր: Կամուրջը ևս ազատ էր: Նրանք իջան մինչև ճանապարհը և մեծ քարի հետև թաքնված՝ սպասեցին: Ղոնդին տեղ որոնեց դինամիտը թաքցնելու համար՝ եթե տրա հանկարծակի կարիքը չզգացվեր*:

Մանուկը գնաց դեպի աջ, իսկ Արտակը՝ դեպի ձախ: Ղոնդին սպասեց, գնաց ձորի պռունկը, նայեց կամուրջին: Գժվարությունը նրանումն էր, որ կամուրջը գտնվում էր ճամփի կեռմանի վրա և լայն տեսադաշտ չուներ: Միշտ պետք է թե՛ աջից, և թե՛ ձախից լուր բերեին, թե մարդ է մոտենում: Ղոնդին կարող էր միայն այն ժամանակ իջնել կամուրջը և աշխատել, երբ այս ու այն կողմից մոտեցողները շատ հեռու էին: Նա պետք է աշխատեր մեջևմեջ, որսալով աղատ մոմենտները և շարունակ վերև բարձրանալով, միանգամայն ապահով լինելու համար, որովհետև ճամփորդներից որևէ մեկը կարող էր ո՞վ գիտե՞ իջնել կամուրջի տակը: Կամ կարող էր բուսե առ բուսե վրա հասնել որևէ պահակախումբ՝ կամուրջին հըսկելու: Կոխվ էր, օր-օրի, ժամ-ժամի. մարդիկ նոր զգուշական միջոցներ են մտածում...

Հանկարծ աջ կողմից եկավ Արտակը: Ղոնդին նայեց.

— Մա՞րդ վա...

— Ճամփորդներ են:

— Ի՞նչ գիտես: Զինվա՞ծ են:

— Ո՛չ:

— Լավ, սպասեք՝ ոտը հանդարտվի: Հիմի ևս քեզ ասեմ: Եթե անհաջող վերջացավ՝ քեզ մի բան կասեմ գուցե... մի տեղեկություն... կտանես մերոնց: Բայց եթե հաջողվի, պայթյունը լսես՝ իսկույն անհետացիր դեպի գյուղ:

Արտակը նայեց Ղոնդու մտախոհ դեմքին.

— Դու գյուղ չե՞ս գալու:

— Ո՛չ: Ուրիշ տեղ:

— Գրգըլի մո՞տ:

Ղոնդին չպատասխանեց:

— Դու էլի՞ չասիր, թե որտե՞ղ է Գրգըլը:

Ղոնդին չպատասխանեց:

— Հը՞... սպանե՞լ են...

Եվ Արտակը սրտատրոփ նայեց Ղոնդու տխուր դեմքին: Ղոնդին բերանից թափեց ակամա և անշեշտ.

— Ոչ...

Արտակին դուր չէր գալիս այդ ծածկամտությունը:

— Գըղըլն իմ ախպերն է, ի՞նչ զինվորական գաղտնիք է, որ շի կարեւր իմանալ, թե որտեղ է:

— Կիմանաս, դրա ժամանակը կգա:

— Լսիր, Ղոնդի, ես կգամ հետդ:

— Ո՛չ, դու ինձ հետ չես գա. կգնաս գյո՛ւղ...— և հառաչեց թեթեւ, — իմ ճամփան ուրիշ է:

Եւ սկսեց ականջ դնել: Անհանգստացաւ: Արտակը մի բան հիշելով՝ քթի տակին ծիծաղեց:

— Գյուղում ծիծաղում են:

— Ո՞ւր, ինչո՞ւ, — մեքենայաբար հարցրեց Ղոնդին:

— Գյուղացիները: Էլ էնքան բաներ են պատմում քո և Գըղըլի արարքներից: Պատմում են ու ծիծաղում:

— Լավ են անում, որ ծիծաղում են:

Արտակը նայեց կրկին նրա տխուր դեմքին:

— Քեֆդ ինչո՞ւ է կոտրած:

— Կոտրած չի...

— Ես իմանում եմ — Գըղըլը հետդ չի: Առանց նրան տխուր ես: Գիտե՞ս ինչ, Ղոնդի, ես միշտ ասել եմ, որ երկուսդ կամ միասին պիտի ապրեք մինչև ծերությունը կամ միասին մեռնեք: Դուք մեկդ առանց մյուսի չեք կարող ապրել:

Ղոնդին խոցովեց:

— Լսիր, այդ բաները թող: Իմացա՞ր, ինչ ասացի քեզ: Դու կատարիր՝ ինչ որ քեզ վարդադրեցի:

— Դու որ չես ուզում, ի՞նչ անեմ:

Ձախից երևաց Մանուկը.

— Հա, հրետանի՞ է... — վախեցած շշնջաց Ղոնդին:

— Հրետանի չի երևում անիծածը: Սալլեր են: Բան չի հասկացվում:

— Դատա՞րկ են:

— Բեռնած են՝ զահրումարը:

— Պարզ է, ֆրոնտ են քշում: Իմացիր՝ ինչ բեռ է:

— Գան հասնեն անտառ: Դեռ երկար կքաշի:

— Դու ասա պահակ չբերեն կամուրջի վրա: Հը՞, ինչպե՞ս անենք, ուշանո՞ւմ ենք...

— Էսպես հա՛ կզան ու կզնան: Գնանք, դնենք դինամիտը:

— Մեծ ոխակ է: Պետք է լավ մտածենք: Կամուրջը պետք է անսպասման պայթեցնել,— հետո դարձավ Արտակին...— Արտակ, դու գնա պոստդ: Զգույշ, Արտակ, շա՛տ, շա՛տ զգույշ, կրկնում եմ:

— Զգույշ որ լինի՛ չէի ծնվի,— ծիծաղելով ասաց Արտակը,— տնաշեն, մի կյանք չի՞: Երկու հո չի՞:

— Հիմարություններ դուրս մի՛ տա: Սա այն տեղն է, որ կյանքը շատ թանկ է և քոնը չէ:

Արտակը անհոգ թավս տվեց ձեռքը.

— Կռիվ է, կխփեն, թանկ չեն հարցնի:

Ղոնդին զազազեց անսպասելի թե՛ Արտակի և թե՛ Մանուկի համար.

— Զգույշ, ասում եմ քեզ, լակո՛տ...թե չէ ետ դառիր, դնա տուն:

Արտակն անխոս հեռացավ իր պոստի կողմը. Մանուկը նստեց.

— Փոխվել ես, մեր տղա: Ա՛յ, ինչ բան է պատերազմը: Քանի Գրգըլի հետ էիր՝ օրը հազար մահի հետ գլուխ էիր ջարդում: Հիմի, ինչպես տեսնում եմ, շատ ես զգույշ:

— Վախենում եմ,— ժպտաց Ղոնդին:

— Սուտ չի: Աչքդ մի բանում վախեցած կըլի: Մի զինվոր էնպես բան էր տեսել կուլում, որ չէր կարում պատմի: Էն է՝ սկսում էր թե չէ, մենակ դողում էր ու սփրթնում: «Այ տղա, կամ սպանել են, կամ տանջել, պատմի՛, ի՞նչ կա»: Զէ: Լեզուն կապվում էր: Երևի կուլում մարդու հետ գործ ունենալը դժար է:

Ղոնդին քմծիծաղ տվեց:

— Հը՛, դժվա՛ր... դործի մեծությունը որ չլինեիր՝ ո՞վ կդիմանար—... դեպքեր են պատահում...*

Սկսեց ականջ դնել.

— Հը՛, տեսնես ի՞նչ եղավ Արտակը..

— Բան եմ ասում, խոխին ո՞ւր բերիր,— ասաց Մանուկը ծանր նստելով:

— Գործը պահանջում էր... ուրիշ ի՞նչ մարդ կարող էի վերցնել գյուղից: Ա՛յ տղա,— խոսքը փոխեց,— ինչպե՞ս պիտի լինի հիմա... ինչպե՞ս պիտի անենք:

— Կանհեր, վախիլ մի,— հանգիստ ու հաստատ եղանակով
ասաց Մանուկը:— Շատ ես քեզ ուտում: Տնաշեն, հո ամբողջ կռիվը
մի կամուրջի գլխին չի:

— Իմ գլխին է:

— Ինչո՞ւ:

Լուսի: Զգաց, որ խոսքերով ավելի է հուրհրում ներքին կրակը,
բայց չէր կարողանում զսպել իրեն:

Ու հրացանը թափով նետեց գետնին:

Մանուկն էլ չէր հասկանում Ղոնդու հոգեկան վիճակը:

Խնդրի մարտական և տեխնիկական կողմը Մանուկի համար
պարզ էր և հեշտ: Նա սարի մարդ էր և վտանգի սովոր. ուստի և
զարմանում էր, թե ինչո՞ւ են այսքան անհանգիստ մարդուն ուղար-
կել այս գործը կատարելու:

— Քեզ հետ եմ, գնանք դինամիտը դնենք: Թե չէ՝ հրես լուս-
նակը դուրս է գալիս:

Արտակն արագ վազեց ձորի կողմից:

— Հա՞...

— Զինվորներ եկան վամուրջի վրա:

— Պահակներ կլինեն,— հուսահատ շեշտով ասաց Ղոնդին:

— Ախր քեզ ասո՞ւմ էի,— հանդիմանեց մեղմ ու հանգիստ

Մանուկը,— ինչի՞ հակառակեցիր: Ուշացանք:

Ղոնդին գլուխը բռնեց.

— Պահակներ կլինեն: Տեսա՞ր ինչ եղավ: Լսեցե՞ք,— դար-
ձավ նա Արտակին ու Մանուկին,— ժամանակ չկա... հիմա ամեն
ինչ կարող է պատահել... բայց էլի... Ի՞նչ եմ ասում, Արտակ,
դնա... չէ, սպասիր, ես գնամ:

Ու վազեց դեպի ձորը:

— Մինչև գործը գլուխ գա՛ սա իրեն կկորցնի: Ի՞նչ է պատա-
հել սրան:

— Գործ են հանձնել... երեխա ես,— ասաց Մանուկը և գրը-
պանից թուփոնի քիսան հանեց, սկսեց շիբուխը լցնել: Սակայն
հիշեց, որ չի կարելի ծխել, հետ դրեց գրպանը:

Ղոնդին ետ դարձավ: Նա այլայլված էր:

— Զորս հոգի են,— ասաց նա,— կարող են հետո ավելանալ:

Հսեցեք, գուցե կարելի է հենց... Մեծ ռիսկ է, բայց պատրաստ-
վեցեք:

— Ռիսկը ո՞րն է,— ասաց Արտակը,— մեռանք՝ մեռանք:

— Ի՞նչ անեմ մեռնելից... մեռնել կա, որ մեռնելն էլ քիչ չէ:

Հսի՛ր, Արտակ... Գիտե՞ս... Գըղըլն սպանված է...

Արտակը մոտ ցատկեց ուղիղ նրա աչքերի դեմ:

— Ի՞նչ, Գըղըլը՞... ո՞վ է սպանել...

— Մեկը նրան սպանեց:

— Մաուզերի՞ստ:

— Ո՛չ... մերոնցից:

— Ինչո՞ւ:

— Գործի համար... խոսք էր տվել վատարել...

Արտակը բռնեց Ղոնդու օձիքից.

— Ասա՛, ո՞վ էր... ասա՛, ո՞վ էր*:

Ղոնդին հտ մղեց նրան:

— Սպասիր, դրա ժամանակը չէ,— և ականջ դնելով ձորի
կողմից լավող շխկոցներին՝ ասաց,— սպասեցե՛ք մի րոպե, էլի մի
անգամ նայեմ ու սկսենք:

Ու թռավ դեպի ձորի կողմը:

Արտակը նայեց և գլուխը ձեռքերի մեջ առած՝ սկսեց մղկտալ.

— Ախր տեսնում եմ, աչքերից երևում էր...*

Բալց նրան սթափեցրեց Մանուկի շոր ձայնը.

— Վե՛ր կաց, վերցրու հրացանը:

Արագ նշաններ անելով՝ վերադարձավ Ղոնդին.

— Գնացին...

— Ահա՛, հա՞... լա՛վ է,— խուլ մոնչաց Մանուկը և վեր թռավ
հրացանը խլելով:

Ղոնդին արագ կարգադրեց.

— Դե, էլ հնար չկա: Լուսինը դուրս է գալու: Դուք դիրքերից
պահեցեք ճանապարհը— ես կգնեմ դինամիտը: Ամեն անցորդի
մի՛ կրակեք: Դե...

Ու արագ վերցրեց դինամիտը: Մանուկն ու Արտակը օդնեցին
նրան, տանելով գործիքները: Նրանք հրացանները կանատակերին
և գործիքները ձեռքներին շտապով իջան ձորը:

Հասնելով կամուրջին, Ղոնդին ու Արտակը սկսեցին դինամիտը դնելու աշխատանքը, իսկ Մանուկը հսկում էր: Ժամանակ չկար, պետք էր շտապել: Բայց երկար տեղեց աշխատանքը, քարը դիմադրում էր: Ղոնդին երազի մեջ էր. նա ամբողջովին դառել էր բնազդ, որը լսում է հազարավոր քայլերի ձայն՝ թեկուզ հինգ վերստից և տեսնում է մարդկանց՝ ժայռի հետև:

— Չը՞...

— Հիմա, Մանու՛կ, հիմա...

Ու Ղոնդին ծախում էր քարը: Մեկը վերջացրեց, անցավ մյուսին: Հիմա արդեն Մանուկն էլ էր անհանգստանում: Գործը զուլխ էր գալիս, բայց ո՞վ է իմանում: Հանկարծ վերջին մոմենտին...

— Դրի, պատրաստ է: Վառում եմ, հեռացեք:— Մանուկն ու Արտակը վաղեցին ձորափը, եկած ճանապարհով:

Ղոնդին պատրույզները վառեց ու մի անգամ նայեց: Լավ վառվում էին: Այլևս չէր կարելի սպասել, կարող էր պայթել: Բայց նա զգում էր մի քաղցր անտարբերություն: Հիմա միևնույն է, թող ինքն էլ կործանվի կամուրջի հետ:

Գործը կատարված է, հազարավոր կյանքերի գործը, և գլխավորն է՝ Գրգըլի կյանքը զուր չանցավ:

Նա դանդաղ բարձրանում էր ձորից և շուտ-շուտ ետ նայում: Ահա՛, հիմա՛... հիմա՛...

Նա, անշուշտ, կպայթի... Արդեն ձորափին էր, որ բոցն ու ծուխը ցայտեցին, և ահռելի թնդյունը պոսթիկաց կամուրջի վրա: Ձորն արձագանքեց ու կրկնեց հեռուն ու հեռուն: Հետո տիրեց հաճելի խաղաղություն*:

— Հիմա պետք է լուր տանե՛լ,— ասաց Մանուկին ու Արտակին՝ սաստիկ անհանգիստ:

Նրանք չհասկացան, թե ինչո՞ւ անհանգստացավ Ղոնդին:

— Դե՛, դեպի սա՛րը,— ուրախ հրամայեց Ղոնդին ու թռավ առաջ*:

— Դե հիմա նամա՛կը, շո՛ւտ...— ասաց Ղոնդին մի նոր, ավելի տապնապալի մտատանջությամբ: Նրան հիմա պաշարեց ավելի մեծ երկյուղ, որ պայթյունից առաջ լավ չէր զգում— հանկարծ իրեն բան պատահի և լուրը չհասցնի հրամանատարին: Բայց

միաժամանակ նա հոգու խորքում շոշափում էր մի այլ բան... Դա ընկերոջ ուրվականն էր.— Ի՞նչ պիտի աներ Ղոնդին իր ընկերոջ հիշատակի առջև՝ եթե նրա գործը չավարտեր սրբությամբ:

— Դեպի սարը,— հրամայեց նա և թռավ առաջ:

* * *

Լեոնային կածաններով կրակ կտրած գնում է Ղոնդին Մանուկի և Արտակի հետ: Նա չէր կարողանում մտքերը կարգի բերել: Կյանքի անիվը դուրս էր թռել ու սլացքով զլորվում առաջ:

Լուսինը փայլատակում էր երկնքում: Նրա աչքերը ուռել էին, և այտերը պայթում, և գունատ ու մեռած նայում էր ներքև:

Լեոնայանջը, որով գնում էին երեքը՝ քարքարոտ էր ու դարուփոս: Բայց ամայի էր, կարելի էր անտես անցկենալ: Չէին խոսում: Մտքերը փոթորկում էին նրանց գլխում: Նրանք մոռանում էին վերնաշեն գյուղին, որի ներքև՝ լեոնադաշտում սևին էր տալիս անտառի պես: Շուտով նրանք պիտի իջնեին մի ձոր, որից այն կողմ լեոնադաշտն էր:

Գարձյալ նույն տազնապալի հուպճեպը, դարձյալ նույն ժամանակի սղությունը: Ղոնդին պետք է մտներ գյուղ, դաներ հրամանատարի անվանած վարդանին և հանձներ նամակը:

Եվ հիմա նրա միտքն այրում էր դործի այդ մասը: Կամուրջի հետ կար նաև կարևոր նամակ, որ պետք է հասցնեք վարդանին: Ի՞նչ էր նշանակում այս: Անշուշտ, մի շատ կարևոր քայլ, մի անհրաժեշտ օղակ կամուրջի պայթեցման դործի հետ:

Գըղըլի ուրվականը կարծես վազում էր նրա կողքին: Չէ՞ որ Ղոնդին սովոր էր ամբողջ կյանքում նրան այդպես տեսնել, իր կողքին, իր հետ Գըղըլը շինի՞, Գըղըլը իր հետ շինի՞, սա ամենատարօրինակ, անբնական բանն էր Ղոնդիի համար:

Բայց Ղոնդին չէր կարողանում խորանալ այդ իրողության մեջ— ժամանակ չկար: Ուժն ու հոռանդը պետք էր լարել մի ուղղությամբ— դործը կատարել մինչև վերջը:

Բայց նա անձկում էր, շտապում ավարտելու այն գործը, որ մի նստի և իրեն հաշիվ տա, թե ի՞նչ էր կատարվածը Գըղըլի հետ:

Եվ նա շտապում էր, շտապում:

Իջնում էր ձորը: Այստեղ մի նեղ ճանապարհ կա, որով գյուղացիները գնում էին սար: Կարող է և հանգիպում տեղի ունենալ: Կրկին հրկյուղ այն երիտասարդի համար, որ հրկյուղ չէր իմացել իր կյանքում:

Նվ այդ հրկյուղը ամենից շատ ի՛ր վերաբերյալ էր: Հանկարծ բռնվի... Ինչպե՞ս պետք է նամակը հասցնել Վարդանին: Իհարկե, նա կարող էր այդ նամակը հանձնել Մանուկին կամ անգամ Արտակին: Բայց ինչո՞վ էր ապահով, որ նրանք էլ չէին բռնվի և տեղ չհասցրած չէին սպանվի: Նվ ո՞վ էր ապահով այդ երեքից, որի՞ մոտ պահվիր նամակը, որ վստահ լինիր, թե անպատճառ տեղ կհասցնի: Թերևս ամենից ապահովն ինքն էր, կամ ամենից անապահովը...

Սակայն հիմա Ղոնդուն պաշարեց մի ավելի մեծ հրկյուղ, որ կամուրջի պայթյունից առաջ լավ չէր զգում—հանկարծ իրենց բան պատահի և լուրը չհասցնի հրամանատարին: Հիմա հոգու խորքում շոշափում էր մի ավելի մեծ խռովքի սկիզբը, որ ծավալվում էր, արծարծվում հրդեհի պես, լուսավորում ավելի տանջալի մտքեր, քան ընկերոջ խնդիրը: Հիշեց ընկերոջ խոսքերը՝ «դժվար է աշխատավոր ժողովրդի գործը... այստեղ խելք է պետք, գիտություն»: Բայց Գրգրը, ինքը՝ Ղոնդին ժողովրդի համար գուրս եկան դոհվելու: Ահա այստեղ է, որ հազար ու մի ասեղի ծակով անց ես կենում՝ մինչև գործը զլուխ բերելը:

Այսպես մտածելով նա, ինչպես երազում, գնում էր և չէր կարողանում կանգ առնել մի մտքի վրա:

Այս մտքերով նա, ինչպես երազում, Մանուկի և Արտակի հետ անցավ ձորը, գնաց դաշտով և ահա վերջապես գյուղը: Նրանք սահելով փողոցներով՝ ստվերների պես հավիցին տներից մեկի դռանը:

* * *

Կիսախավար սենյակի լուսթյան մեջ Վարդանը, շորուցամաք ու մոռալ մի քսանամյա երիտասարդ, դանդաղ ու զգույշ բաց արեց հացի միջուկից նամակը, կարդաց, գրեց գրպանը և սկսեց մտածել:

Ղոնդին արդեն հայտնել էր նրան կամուրջի պայթյունը: Բայց ոչ մի տպավորութիւն, ըստ երևույթին:

Մտայլ Վարդանը ոչինչ չասեց Ղոնդուն ու Մանուկին: Միայն երբ մտածմունքի ու լուսթյան շափն անցավ՝ նա նայեց Ղոնդուն և կարծես ուզում էր հայտնել, թե հիմա ինչ է մտադիր անելու: Բայց նա միայն հարցրեց.

— Ո՞ր ժամին պայթեցրիր կամուրջը:

— Ժամը չեմ հիշում:

— Իսկ հաստա՞տ դիտես, թե հրետանին շանցավ: Թե՞ այնպես...

— Հաստատ:

Վարդանը լռեց երկար ժամանակ և հետո վեր կացավ:

— Լավ,— ասաց նա խոր մտածմունքի մեջ ընկած, կարծես դժվար էր հասկանալը, որ կամուրջը պայթել է, որ հրետանի չի անցել: Մանուկը լուռ նայեց Վարդանին և ըստ երևույթին հասկանալով նրան՝ ոչ մի հարց չտվեց: Հետո Վարդանը դարձավ դեպի Ղոնդին և այս անգամ, առաջին անգամ նայեց աչքերի մեջ և ասաց.

— Դու կսպասես այստեղ: Պատասխանը կգրենք կտանք քեզ, որ տանես: Մանո՛ւկ,— դարձավ նա Մանուկին կարգադրողի հայացքով և մտացի,— սրան...

— Հա՛, կտանեմ,— ասաց Մանուկը:

Վարդանը զնաց: Ղոնդին վիրավորված նայեց Վարդանի հետևից: Ի՞նչ է լուռ, ի՞նչ է թաքցնում իր անելիքը: Եվ վերջապես ի՞նչ ասել է իրեն «կթաքցնեն, կտան պատասխանը...»:

Կարծես հասարակ պոստի նամակաբեր լինի ինքը: Իսկ եթե այդ շուրջ Վարդանը իմանար, թե ինչե՛ր է քաշել Ղոնդին այս երկու գիշեր...

Ուրեմն Ղոնդին չի էլ կարող իմանալ, թե ինչ էր պարուլի միտքը և ինչ են վճռելու այստեղ: Իհարկե, չէր կարող և ներկա լինել այն ժողովին կամ խորհրդակցութիւն, ուր պիտի մշակվեր պատասխանը:

Նա այդ մտքերի հետ էր, որ իր առջև դրվեց սև հացի լավաշը: Խոտի դեղը, ահա նրա անկողինը մարագի հետև: Ու թեև դա շատ ապահով տեղ էր՝ մի կողմից մարագը, մյուս կողմից անմի-

ջապես այգին, բայց Ղոնդին մեծ տհաճությամբ մտավ մեջը և հրկար ժամանակ շէր քնում: Միաժամանակ նա գիտեր, որ մարտական կյանքն այդպես է: Նա զգում էր, որ Վարդանից չի կարելի պահանջել մտերմական զրույցներ: Բայց նրա լարված նյարդերը և այս հրկու օրվա ապրումներն այնքան էին նրան թափ տվել, որ նա դառել էր գյուրազգաց:

Վերջապես բնությունը փակեց նրա աչքերն ու մտածմունքներն հոսանքը: Նա ընկավ անէության սփոփիչ գիրկը:

* * *

Սվեկի անտանելի էր ցերեկը, հրբ Ղոնդին հարկադրված էր թաքնվել խոտի դեզի մեջ ամբողջովին թաղված: Շոգը, անշարժությունը, անգործությունը տանջում էին նրան: Երկարեց, դանդաղեց օրը: Ղոնդին իր «բանտում» խաշվում էր քրտինքից ու միջատներից: Բայց ամենից շատ անորոշ կացությունից: Ի՞նչ են որոշում այնտեղ, ե՞րբ են վերջացնելու, ե՞րբ պիտի ազատվի այդ տեղից...

Կերակուր բերին իրեն: Դա նույն սև հացն էր, միայն մի քիչ լոռով: Երևում էր, որ գյուղում սով էր: Եվ նա նկատեց, որ շարժում չկար և ոչ էլ ազմուկ: Խոտի արանքից նայեց հեռավոր տների կտուրներին: Մի մոմեղեն պառավ դողդողալով իջնում էր կտուրից: Նա կմախք էր, կենդանի մեռել: Գոմի կողքով՝ օրորվելով մի շուն անցավ: Նա կանգ էր առնում, հարբածի պես նայում և երբ որոշում էր շարժվել, տատանվում էր և քիչ էր մնում վայր ընկնել: Հետո հրկու հրեխա եկան գոմի պատի տակ կանգնեցին: Նրանք խաղում էին, ծիծաղում: Բայց Ղոնդին նկատեց, որ նրանք ծիծաղում էին զիմակի պես, դանդաղ և խոսելիս էլ բառերը կախ էին գցում: Նրանք հոգնեցին կանգնելուց, նստեցին, բայց էդ էլ հոգնեցրեց: Նրանք պառկեցին և քնեցին:

Ահա թի ինչեր կային գյուղում:

Վերջապես մութը հանդարտ բազուկներն արձակեց գյուղի վրա: Մանուկը եկավ և Ղոնդուն ներս տարավ: Սենյակում Վարդանն էր և մի քանի երիտասարդներ, որ ըստ երևույթին գյուղում

չէին անցկացնում իրենց օրը և գիշերաշրջիկ կյանք էին վարում մոտակա լեռներում:

Երիտասարդների ներկայութունը ղարմացրեց Ղոնդին:

Այդ ինչպե՞ս էր այդքան լուսկյաց ու գաղտնապահ Վարդանը նրանց բերել Մանուկի սենյակը իր տեսակցութեան: Նրանք ոգեվորված երիտասարդներ էին և արևառ ու կմախքացած դեմքերը պատկերացում էին տալիս նրանց շարքուշ, դաժան կյանքի մասին:

Բայց Ղոնդին մի փոքր անց հասկացավ Վարդանի մանյովրը: Սա երիտասարդներին բերել էր ցույց տալու ֆրոնտից եկած մարդուն, նրանց ոգին բարձրացնելու համար:

Վարդանը հանգիստ և մուսլ լուսթյամբ ընդունեց Ղոնդուն, և երբ սա ներս մտավ՝ դարձյալ հրկար ժամանակ լուռ էր:

— Հիմա այսպես է,— ասաց Վարդանը,— ընկերները քեզ կտանեն բոլորովին անծանոթ ճանապարհով, և երբ կհասնեք որոշ տեղ— նրանք դիտեն այդ տեղը— դու մենակ կգնաս: Ընդհանրապես մեր դրութունը,— ավելացրեց Վարդանը, և ժպիտի պես մի բան խաղաց նրա աչքերում,— լարված է: Սպասում ենք անհամբեր:

Ղոնդին սպասում էր մանրամասն զրույցի, սպասում էր, որ Վարդանը հայտնի իրենց անելիքի մասին:

Բայց նա իր մուսլ ու կարծես տիուր շարժումներով վեր կացավ տեղից և կարգադրեց.

— Դե, հիմի ճանապարհ ընկեք:

Այսքանը միայն:

— Ինչպե՞ս է գյուղերի վիճակը,— հարցրեց Ղոնդին:

— Ոչինչ, ոչինչ, կանե՛նք, լա՛վ է,— վրա տվեց Վարդանը և դարձավ երիտասարդներին:

— Դե, դուք առաջ ընկեք:

Երիտասարդները մեկ-մեկ հեռացան: Մնաց մեկը նրանցից, որ պիտի գնար Ղոնդու հետ: Վարդանը նրա մոտ հանեց մի խմորի կտոր և տվեց Ղոնդուն.

— Ահա՛, սա էլ... նամակը: Կտանես նույն ձևով ընկեր Դավթյանին: Պետք է շուտ հասցնել, ժամանակ չկա, գյուղերում կարող են անախորժ դեպքեր տեղի ունենալ: Վտանգ, «բան» պա-

տահելիս նամակը կտաք մեկ-մեկու և տեղ կհասցնեք: Դե, դուք էլ ճանապարհ ընկեք: Գնաք բարով:

— Մնաք բարով,— ասաց Ղոնդին և ձեռքը մեկնեց Վարդանին:

Սա սեղմեց Ղոնդու ձեռքը և թափահարեց ուժեղ ու սրտալի:

— Դե, քեզ տեսնեմ, ընկե՛ր ջան, դգո՛ւյշ և արա՛գ...

Վարդանի մռայլ աչքերի մեջ մի ջերմ շող վառվեց: Նրա դեմքի վրա խաղաց հոգսերի, մտատանջության և գործի կամքի այնպիսի մի հյուսվածք, որով ավելի շատ բան պարզվեց Ղոնդու համար, թե գյուղերում ինչ վիճակ էր, քան եթե Վարդանը պատմեր:

Ղոնդին դուրս գնաց երիտասարդի հետ:

— Այգու միջով, Պետրոս,— կամաց հրահանգեց Վարդանը և ինքը հեռացավ:

Ղոնդին դուրս եկավ Պետրոսի հետ: Այգու ծայրին սպասում էր Մանուկը: Նրանք գնացին դեպի լեռները, որ կողմով և գնացել էին մյուսները:

— Ի՞նչ կա գյուղում,— հարցրեց Ղոնդին Պետրոսին:

— Գյուղում ի՞նչ կա, տնաշե՛ն, ի՞նչ չկա...— հառաչեց Պետրոսը և քրտինքը սրբեց: Նա նիհարած էր և ըստ երևույթին զրկանքներից ուժասպառ:

Գիշերային խավարի մեջ հետզհետե միացան մյուսները, և խումբը գնաց դեպի լեռնային առապարները:

Ամբողջ գիշեր գնում էին և լուսնիստ լեռան լանջերը կլանում էին երիտասարդների հեռոցները: Նոր էր լուսաստղը հալած ոսկու պես պլպլում, որ խումբը կանգ առավ:

Առաջ եկավ Մանուկը և ձեռքը մեկնելով մի մռայլ ձոր, Ղոնդուն ցույց տվեց նրա հետագա ճանապարհը:

— Ահա էն ձորից, որ դուրս գաս քերծի գլուխը՝ էնտեղից կամենես քո եկած ճամփան:

Ղոնդին գլխարկը հանեց և թափահարեց օդի մեջ:

— Մնաք բարով, ընկերնե՛ր:

— Բարի ճանապարհ,— պատասխանեցին նրանք,— շուտ եկեք:

— Շո՛ւտ կգանք,— ասաց Ղոնդին և ուժով իրեն գցեց քա-

բաշեղջի վրա: Քարերը աղմկով թափվեցին, նրա ոտը խրվեց նրանց մեջ ու սահեց վայր:

Շուտով նա ստվերի պես կորավ գիշերվա մեծ ստվերի մեջ:

* * *

— Շատ գեղեցիկ:

Եվ Դավթյանը, կարմիր հրամանատարը, վայր դրեց սեղանին Տմբված նամակը: Կարծես չէր նկատում Ղոնդուն, որ կանգնած էր սեղանի մոտ և լուռ ու խռովահույզ նայում էր Դավթյանին:

— Շատ գեղեցիկ:

Լուսթյունը կլանեց այդ խոսքը ևս: Դավթյանն սկսեց մտախոհ նայել պղտոր պատուհանից դուրս, ուր գիշերը լցվել էր սև մրի պես: Ի՞նչ էր մտածում նա... Շրթունքները սուլելու նման կծկեց նա և առանց սուլելու անձայն փշեց շրթունքներով, նայեց դեսուդեն, նամակին, քարտեզին: Մի պահ հայացքն ուղղեց Ղոնդուն:

Երկուսի հայացքները հանդիպեցին իրար: Դավթյանը չափեց Ղոնդուն ոտից գլուխ, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում նրան: Ղոնդին ալլալված սուսսեց, որ Դավթյանը խոսի: Ցնցվեց: Բայց Դավթյանը սաստիկ լարված էր իր մտքերով: Նա միայն մեքենայաբար դարձյալ կրկնեց՝ առանց կապելու իր միտքը Ղոնդու, նրա բերած նամակի հետ.

— Շատ գեղեցիկ:

Հետո կիսաձայն.

— Հիմնովի՞ն պայթեց կամուրջը:

— Ամբողջ կամուրջը թափվեց ձորը, ընկեր հրամանատար:

— Հրետանին անցե՞լ է այս կողմ:

— Ո՛չ, ընկեր հրամանատար:

— Ստո՞ւյգ գիտես, թե ենթադրում ես:

— Ստուգեցի տեղում:

— Լա՛վ, դա կստուգենք:

Ու կրկին վերցրեց նամակը: Չէր կարդում, պարզ էր, մտաժուժ էր: Հանկարծ վեր նայեց, նայեց Ղոնդուն և արթնացածի պես.

— Հա, ընկե՞րդ ուր է:

Ղոնդին գլուխը կախեց:

— Սպանվե՞ց:

— Սպանվեց...

Դավթյանը շխոտեց: Մի փոքր անց միայն, կարծես ինքն իրեն՝
շնչաց.

— Ամեն բան կպատահի:— Հետո՞ բարձր.— Որտե՞ղ սպան-
վեց:

Ղոնդին դժվարութեամբ շունչ քաշեց և սկսեց.

— Դիպքն այսպես պատահեց, ընկեր հրամանատար...—
սկսեց հուղմունքից ծանր հեղուկ Ղոնդին:

Ներս մտան Ավետն ու Ռուբենը:

Նրանք բարձր տրամագրութեան մեջ էին:

— Ահա և նա,— ուրախ բացականչեց Ավետը՝ նայելով Ղոն-
դուն,— պատմեցի՞ր ընկեր հրամանատարին:— Մտեցա՞վ Դավթ-
յանին և մոտ նստեց նրան:— Կա՞վ նեղն հք ընկած հղել, մե՞ք
տղա: է, ի՞նչ, ուրիշ հնար չկար երևի:

Հանկարծ շուռ եկավ դեպի Դավթյանը և կռանալով նրա դեմ-
քին՝ հարցրեց.

— Հետաքրքի՞ր նամակ է: Ի՞նչ է գրում վարդանը:

Նրանք սկսեցին անլսելի ձայնով փսփսալ: Խոսեցին մի պահ
և հանկարծ երկուսն էլ շեշտ նայեցին Ղոնդուն:

— Այսպես է հղել,— մոռացվեց Դավթյանը և լարվեց,— հե-
տո՞, ձեզանից ո՞րը կամեցա՞վ առաջինը իրեն զոհել:

— Նա...— ծանր և ցածր ձայնով տասց Ղոնդին և զգաց, որ
ամենածանր վայրկյանը հասավ:

— Դու չառաջարկեցի՞ր, որ նա քեզ խփի...

— Ոչ...

Կռութունը բռնեց Ղոնդիի կոկորդից և սեղմեց: Դավթյանը,
Ավետը և Ռուբենը ծանր նայեցին Ղոնդուն, որ դատապարտվածի
պես նայում էր դետնին:

— Հա՛, շա՛տ հստիսում,— հարցրեց Ավետը ժպտալով մեղմ:
Ղոնդին հաղաց, կամենալով մաքրել կոկորդի ջղաձգութունը.

— Ընկեր կոմիսար... հս շատ դժբախտ եմ... որ ես չեղա

դոհը և թույլ տվի, որ ընկերս զոհվիր... Ես նրան ծանր խոսք ասացի... Չէի սպասում, թե նա...

Չվերջացրեց, դժվար էր:

— Ոչինչ,— ասաց Ավետը,— երբեմն կյանքն է պետք, երբեմն մահը, և այդ ամենը վերջ ի վերջո գնում, լցվում է այն մեծ գործի մեջ, որի համար պայքարում ենք մենք: Հարգենք ընկերոջդ: Հետո գործնական:

— Շա՛տ լավ, ազա՛տ ես,— ասաց Դավթյանը և նստեց՝ վառելով ծխախոտը:

Ղոնդին դուրս եկավ և դնաց այն տունը, որի սենյակներից մեկում նա և Գրգըլը ապրել էին երկու շաբաթ: Երբ ներս մտավ, աչքը տնկեց այն մահճակալին, որի վրա քնում էր Գրգըլը: Նրա վրա փոքրիկ կապոց էր դրած, որի մեջ կապած էր Գրգըլի զինվորական բլուզը, խակի բլուզը, որ նա ձեռք էր գցել ով գիտե որտեղից:

Ղոնդին քանդեց կապոցը, վերցրեց բլուզը, հոտ քաշեց, բաց արեց և բլուզի թևերը պարզած, բռնեց օդում:

Գրգըլը, իր սիրելի Գրգըլը կանգնած իր դեմ, թևերը պարզած, կաթվածահար թևերը: Այդպես կաթվածահարի պես Գրգըլը թևերը պարզեց օդում և ընկավ դետնին այդ սարսափելի գիշերը:

Ղոնդին գրկեց բլուզը, փաթաթեց նրա թևերը իր դեմքին և այդպես տխուր մնաց մինչև լույս:

Փողերը հնչեցին: Գունդը գնում է...

Ս Ա Ռ Ե Թ

Ե՛վ ամբողջ հարցաքննութեան ժամանակ, և՛ կոլտնտեսութեան նախագահ Սեթոյի հարձակողական մեղադրականի ժամանակ, երբ սա ամեն հնար մտածում էր Սաբեթի ամուսնու գողութեան հանցանքը ծանր ներկայացնել, և վերջապես այն ժամանակ, երբ ՄՏ Կայանի վարիչ Մարուքեն լրացուցիչ մեղադրականով ձայնակցում էր Սեթոյին՝ շրջգործկոմի նախագահ Հայկը նայում էր սենյակի մոռյլ անկյունում կիսամթան մեջ նստած Սաբեթին:

Սա գրկին մի ծծկեր երեխա ունեւր, որը ազահ ու արագ ծծում էր նրա թուխ ստինքը: Իսկ կողքին նստացրել էր երկու սև, գնդիկ տղաներին, որ ախորժակով կրծում էին գազարը և հանդիստ նայում Հայկին՝ միանգամայն անտարբեր՝ թե ինչ է կատարւում իրենց շուրջը:

Սաբեթը կոլտնտեսուհի էր և կոլտնտեսութեանից դուրս էր արված, որովհետև նրա ամուսինը գողութեան էր արել և այժմ բանտարկւած էր:

Սաբեթը գանգատ էր տվել շրջգործկոմ, որ իրեն հեռացրել են: Խնդիրը պարզ էր:

Սեթոն ու Մարուքեն էին, որ կրկին ու կրկին լրացումներով, նորանոր պատճառաբանութեաններով ծանրացնում էին գործը:

Հայկն սպասում էր Մարուքեի բացատրութեանների վախճանին: Նա մի քիչ մտորուն տրամադրութեան մեջ էր: Այնպես որ՝ թեև նա երկար ու մտախոհ նայում էր Սաբեթին, նրա ծծկեր երեխային ու խոշորաչվի տղաներին, բայց նրա հայացքի մեջ ուրիշ մտքեր էին մշուշվում, որովհետև նա մեջ ընդ մեջ նայում էր պատուհանից դուրս: Մի բլուր, մի կորամեջ բլուր, հասարակ, ինչպես բազմաթիւ նման բլուրներ՝ գրավել էր նրա ուշադրութեանը:

Դա էր հուզում նրան: Այո՛, հուզում: Դա այն բլուրն էր, որի վրա նրա զորամասը կռվի բռնվելով դաշնակցական խմբի հետ՝ փախուստի մատնվեց մի բուք, ցուրտ և լարված դիշեր: Այս գյուղը իր մի բուռ խեղճ ու կրակ բնակիչներով կծկվել էր ձյան մեջ, տխուր, ամայի լճափին: Կոմունարները ձյան մեջ թաղվելով ու դուրս պրծնելով՝ այս բլուրի վրա հարձակվելով, հենց այստեղ վճռեցին կռվի բախտը: Գյուղացիները դուրս եկան գետնափոր խրճիթներից*, կարծես գետնի տակից, հանդիպեցին իրենց գյուղից փախստական դառած կոմունարների, գյուղը կյանք առավ, բոլորը հավաքվեցին հաղթական կոմունարների շուրջը:

Հայկի մտքերը թռան առաջ: Կոլեկտիվացման տարիները: Նրբ ինքը նույնպիսի մի ձմռան օր մտնում էր այս գյուղը: Հենց այս շենքի դռանը՝ նրա առջև դուրս եկան երեսները ծածկած կանաչք և չթողին, որ նա մտնի շենքը, արգելելով, որ խոսի: Նրանք «գեմ» էին կոլտնտեսության: Պարզ էր, կուլակներն էին լարել կանանց և առաջ գցել՝ նրանց հտևում պահելով տղամարդկանց: «Հաղթել» էին կուլակները:

Իհարկե, ժողովը կայացավ, և կոլտնտեսությունը հիմնվեց:

Գյուղում կային կոմունիստներ, որոնք ղեկավարում էին կոլտնտեսության աշխատանքները: Այն ժամանակ կուլակները հարվածեցին ուրիշ կողմից: Սկսվեց անասունների կոտորածը: Գյուղը կոտորում էր իր տնտեսությունը, ինքն իրեն: Կույր տգիտությունը և աչքը բաց պրոպոկացիան համաճարակի սկս հնձում էր գյուղում անասուններին:

Հայկը հիշում էր իր այցերը այս գյուղին: Ամեն անգամ մի քան խանդարում էր կոլտնտեսությանը:

Դժվար էր սկզբում: Գյուղացին դիմադրում էր, դիմադրում էր ինքն իրեն, իր մեջ զարթնած նոր ցանկություններին՝ լավ ապրելու...

Հիշում է Հայկը իր զրույցները գյուղացիների հետ, որոնք ճորտ էին Մելիք-Բարխուդարի ձեռին: Մելիք-Բարխուդարը, այդ ֆեոդալը, որն իր այգին տնկել էր մի թուրք այգեպանի ձեռքով և նրբ այգին կանաչել, բարձրացել էր, սպանել էր տվել այգեպանին, որ սա ուրիշ տեղ այգեպիսի այգի չգցի, այն ֆեոդալը, որ

գյուղացիներին, իր ճորտերին միայն ծեծում էր, միայն կեղեքում, միայն սպանում:

— Ա՛յ տղա,— ասելիս էր լինում նրանց Հայկը, այս բոլորը դառնությամբ հիշելով,— ա՛յ տղա, շատ էլ ճորտ ես եղել, շատ էլ հարուստները լավ են ապրել, բա հիմի դու չե՞ս ուզում յուզ ու մեղր ուտես— ա՛յ սրիկա, բա դու մարդ չե՞ս:

— Ճիշտ ես ասում, ընկեր Հայկ, ճիշտ, ամա՛...

— Ի՞նչ ամա,— դաղվում էր Հայկը,— սրիկա՛,— ասում էր նա փաղաքշահան տոնով,— բա դու չե՞ս ուզում տրակտոր, կոմբայն բանեցնես, լուսավոր տուն-տեղ, մաքուր շոր, թատրոն, կինո...

— Ի՛ի՛, ընկեր Հայկ, բան չունե՞ս: Մեր պապերը տեսն՞լ են, որ ես տեսնեմ:

Ապա Հայկը մտածեց, որ հիմա, այդ գյուղացիները դաշնամուր են պահանջում, Մոսկվայից մահճակալ են բերել տալիս, կոլտնտեսականն իր կնոջը փափուկ վագոնով Մոսկվա է տանում:

Սաբեթը այս գյուղից է: Նախկին ճորտուհի, հիմա ազատ կոլտնտեսուհի, որին ահա դուրս են արել կոլտնտեսությունից:

— Հիմա դու ի՞նչ ես ասում,— դիմեց նրան Հայկը,— ա՛յ, ընկեր Մարուքեն ասում է, որ մարդդ յուրացրել է, կոլտնտեսության նախագահը հաստատ ասում է, հսազար վկաներ կան...

Սաբեթը վեր կացավ, բարձրահասակ, վայրի, կոպիտ գեղեցկությամբ հպարտ նայեց իր շուրջը և արձանացավ:

— Ի՞նչ պիտի ասեմ,— խոսեց նա պղնձի ձայնով,— էստեղ ամենքդ էլ վկա եք, որ անարդար դատ եք կտրում...

— Սպասի, սպասի...

— Ի՞նչ պիտի սպասեմ: Բա էսպես դատաստան կըլի՞:

— Սպասի՛, ասում եմ քեզ:

Ու Հայկը մատիտով տկակացրեց սեղանին:

— Կարդով խոսենք, կարդով վերջացնենք:

— Ես էլ հենց կարդով եմ խոսում: Ինչի՞: Իմ դատը որ պաշտպանում եմ՝ էդ ինչի՞ համար կարգին չէ, բա սրանք որ (ցույց է տալիս Սեթոյին ու Մարուքեին) իմ տունը քանդում են՝ կարգին ա: Բա ես...

— Ընկերուհի, ընկերուհի... մի վրա տա, չեղավ,— ընդհա-

տեց Հայկը և ասաց մեղմ հանդիմանութեամբ,— ախր, մի քիչ մտածի: Մենք էստեղ դատ ենք անում: Մարդդ բանտարկված է... Սրան ի՞նչ կասես:

Սեթոն մեջ ընկավ:

— Առաջ սրա մարդն ուզում էր ուրանա: Ասում էր. «բուրդը իմը չի, աներս ա բերել դրել իմ տունը»: Հարցրի՛ ի՞նչքան ժամանակ, ասում է՝ մի ամիս:

Սաբեթը սփրթնեց:

— Սուտ ա, ո՞նց կբերեր մի ամիս բուրդը կղնեք տանս:

— Ո՞նց թե, ոնց,— մեջ ընկավ Մարութեն և նրան ձայնակցեց հողբածնի վարիչը,— ինչի՞ շէր կարող:

— Բա ե՞ս որտեղ էի,— սաստեց Սաբեթը շանթահարող հայացքով:

— Դա փա՞ստ է,— ծիծաղեց Սեթոն:

— Սպասեցե՛ք, ընկերներ, մի ընդհատեք,— խիստ ձայնով ասաց Հայկը և հետաքրքրված նայեց Սաբեթին,— թո՛ղ քաղաքացի Սաբեթն իր խոսքն ասի:

Սաբեթը, երեսան գրկին, գլուխը բարձր բռնած, հոնքերը հպարտ իրար բերելով հարցրեց Հայկին.

— Ի՞նչ եք ուզում ինձանից:

Հայկն ահամա պաշտպանողական դիրք բռնեց.

— Ի՞նչ ենք ուզում... Դու հասկանո՞ւմ ես, որ սա դատարան է: Քանի՞ անգամ պետք է կրկնեն, որ ամուսինդ յուրացում է կատարել: Բա էս փաստը քեզ համար նշանակութուն չունի՞:

— Ես ինչ անեմ, որ ունի: Իմ մարդը գողութուն ա արել՝ դրա պատասխանը ե՞ս պիտի տամ յա իմ երեսնե՞քը: Նա ո՞վ, ես ո՞վ:

— Բա մարդդ...

— Նա ի՞նչ իմ մարդն ա, որ գողութուն ա անում: Սրանց հերը գողութուն անի՛ սրա՞նց ինչ (ցույց է տալիս երեսաներին): Բա սրանք մեծանան կողխող, բանակ չալիտի՞ մտնեն, երկիր չալիտի՞ պաշտպանեն*: Բա սրանք մեծանան՝ ձեզանից դատաստան կուղեն. ի՞նչ պատասխան պիտի տաք, որ էսպես կորցնում եք: Էդպես բան չկա, իմ դիմումը լավ քննեք, սրտոտ դատաստան կտրեք ու իմ ստախանովի՛ անուն, իմ ճեթը գողի հետ մի խառ-

ներք: Սա ո՞ր աշխարհն ա, է՞ն որ ասորում էինք... էն գնաց, էն չկա: Մարդս էլ կթողնեմ, հերս էլ, մերս էլ, կառնիմ իմ ճժեր կերթամ Հրեան, Մոսկով, դիմում կտամ: Ես էս սև գետնի տակից եմ դուս եկել, սև աշխարքից, էս լավ խմացեք:

Սաբեթը նստեց ու ստինքը պոկեց արդեն քնած երեխայի կոշտ շրթունքներից: Երկու տղաները իրենց սևաշուրթի խոշոր աչքերով հանդիստ նայեցին Հայկին:

Ապագա կարմիրբանակայինները...

Հայկը հուզված էր... ու երբ փորձեց խոսել՝ զարմացավ— կոկորդը սեղմվում էր... Ավելի անտանելին այն էր, որ աչքերը լցվում էին: Ամաչեց ինքն իրենից: Հին զինվոր, գերմանական, տաճկական, քաղաքացիական կռիվների բոլոր ֆրոնտներից անցած կոմունիստը՝ հանկարծ...

— Ընկեր Սաբեթ... դու ոչ մի տեղ էլ չես դիմի... մենք խորհրդային իշխանություն ենք... դու մեզ վրա էդպես մի՞ մտիկ տա... Քո մարդու հանցանքի համար քեզ չենք պատժի... Ես կարծում եմ, կոլտնտեսության նախագահը քեզ ե՞տ կընդունի: Գնա կոլտնտեսությունդ և շարունակիր գործդ...

Ու ազատ շունչ քաշեց:

Մինչ սրանք խոսում էին՝ սենյակը լցվել էին կոլտնտեսականները, որոնք հետևում էին այս դատին: Հայկի վճռական խոսքը հանդիպեց բուռն ծափահարությունների: Ծիծաղը հնչեց մռայլ սենյակում:

Սաբեթը գլուխ տվեց և հպարտ դուրս եկավ երեխաներից մեկի ձեռից բռնած:

Ինչպե՞ս էր Սաբեթը մտել կոլտնտեսություն՝ Հայկը չգիտեր: Ո՞րտեղից եկավ այդ կիներ: Ո՞րտեղ էր դաղթին, սովի օրերին: Ո՞վ էր վերջապես: Լեռնային շքավոր ու խավար գյուղի մեջ ո՞վ կնկատեր Սաբեթին: Այստեղ բոլոր կանայք ծածկված էին գնում հարեվանների տուն:

— Այ տղա, սա էն գյուղը չէ՞, որ սովի ճանկերում գալարվում էր: Սրանք էն ճորտերը չե՞ն, որոնց չորացնում էր Մեկիք-Բարխուդարի մտրակը: Այս ի՞նչ պատահեց, ե՞րբ աճեց: Հրաշք է...

Նայեց Հայկը կրկին այն բլրին և հիշեց բուք ու սառնամանիք գիշերը կոմունարների հետ...

Ն Ո Ր Պ Ո Ն Մ

Նրան, Հայրոյին, միշտ կարելի էր տեսնել դիսպուտներին: Ավելի շատ՝ գրական դիսպուտներին: Անխուսափելի հյուր էր նա, և ամենքի աչքին սուլորական մի կերպարանք: Եվ իր տեղն էլ ունեւր դիսպուտների սրահում—ամենավերջինը: Կնստեր, մեջքը ուղիղ պատին կպցրած և անշարժ կնայեր դեպի ամբիոնը: Կդիտեր խանդավառված: Նրա երկարավուն, արծվաքիթ և բերանաբաց դեմքին մի մշտական ժպիտ կար: Զարմանալի ժպիտ, ահա հենց նոր բացվող մի ինչ-որ շատ հետաքրքրական տեսարանի առջև:

Համբերությամբ, ներողամիտ հետևում էր բոլոր գրողների կրքոտ բանավեճերին: Հարգում ու կարեկցում էր ամենաթույլ գրողին անգամ:

Նա գրախանութների մշտական հաճախորդն էր, նրան կարելի էր տեսնել ընթերցարաններում, գրադարանապետների կաբինետներում, վերջին, դեռ նոր լույս տեսած գիրքը ձեռքին:

Ամենատեղյակ ընթերցողն էր: Զանադիր պրպտում, ուսումնասիրում էր ամենահամեստ մի բանաստեղծի գործերը, կարդում խորասույզ, հարզանքով:

Շատերին այնքան էր պատահել ամեն տեղ, որ ծանոթ էր կարծւում: Բարևում էր բոլորին, բարևն առնում էին բնական ձեւով: Միայն երբեմն մեկն ու մեկը մի փոքր հետաքրքրված՝ հարց էր տալիս.

— Ո՞վ է սա...

Այս հարցը մնում էր համարյա անպատասխան, որովհետև

ոչ-ոք նեղութիւն չէր կրում իմանալու Հայրոցի իսկական զբաղմունքը: Այնքան ամեն տեղ տանու մարդու պես աչքի առաջ էր լինում միշտ, որ մի տեսակ հատուկ տեղ էր գրավում գրողների շրջանում: Այսինքն՝ որ նա էլ «հենց այնպես մի երիտասարդ է», որի դերն այդ է. ներկա լինել դիսպուտներին: Նրա զբաղմունքի մասին այդպես էլ չհարցրին:

Թվում էր, թե նա շունենալով ստեղծագործող գրողի սեփական բախտը՝ ապրում էր ուրիշների բախտով*:

— Հասարակութունը եկել է, սկսե՞նք,— կատակում էին գրողները նայելով դահլիճը և տեսնելով միայն Հայրոցին, որ ամենից առաջ եկած էր լինում և նստած իր տեղը՝ հետին շարքերում:

— Ոչ մի ընթերցող էլ որ շունենանք՝ Հայրոն բավական է,— ասում էին նրանք, միաժամանակ մի ինչ-որ ներքին համակրանք զգալով դեպի այդ ջերմեռանդ ընթերցողը:

Հայրոցի դպրոցական ընկերները նկատելով նրա սերը դեպի գրական երեկոները՝ մեկ-մեկ իրենք էլ դալիս հետևում էին: Բայց երբեմն էլ քաշ էին տալիս Հայրոցին.

— Գնանք կինո, հերիք է ինչ լսեցինք:

Հայրոն մերժում էր,— դուք գնացեք:

— Է՛, ի՛նչ է, բանաստե՞ղծ ես դառնալու, գնա՛նք:

Հայրոն ծանր քարի պես մնում էր տեղում:

Մի օր էլ գրողներից մեկը Հայրոցին ասաց.

— Եթե ձեզ չափիս էլ մասնակցեի այս գրական երեկոներին՝ ես էլ գրող կդառնայի:

— Ապա գրող չեք, ի՞նչ եք,— վերադարձրեց կատակը Հայրոն:

— Ձեզ պես գրական հասարակութունը:— Հետո լրջությամբ ու մեղմ թախիծով ավելացրեց,— դժվար է գրելը:

Հայրոն գնաց տուն և երկար մտածեց այս խոսքի վրա: Երկար ժամանակ նստած իր գրասեղանի առաջ՝ խորասուզվել էր ինչ-որ մտքի մեջ և խորամանկ ժպտում էր:

— Չէ, դուր է այդպես ասում,— վճռեց Հայրոն և թափ տվեց այդ մտքերը՝ պետք է գրել:

Վեր թռավ, ձեռքերը տրորեց, անցուղարձ արավ սենյակում, հետո մոտեցավ սեղանին և գլրոցից հանեց մի հաստ տետրակ: Կարդաց մի քանի էջ և գրիչը վերցրեց:

Մի օր էլ, երբ թերթի խմբագիրը* ներվային ձայնով հեռախոսում էր տպարանի աշխատողի հետ, որը հինգերորդ անգամը ուշացրել էր կլիշեները՝ Հայրոն դուռը կամացուկ բացեց և քիթը ներս տարավ սենյակ: Խմբագիրը, որ սովոր էր դռների այդ հավիտենական բացուխուսիին՝ անգամ վեր շնայեց:

Այն ժամանակ Հայրոն կիսովին ներս մտավ:

— Կարելի՞ է,— հարցրեց:

Խմբագիրը վեր նայեց հոգնած ու մշուշային հայացքով.

— Հա, ի՞նչ կա...

Խմբագիրը նայեց Հայրոյի ձեռներին և մի տետրակ տեսավ: Հայրոն հանցավոր ժպիտով նրա առջևը դրեց տետրակը: Նրա մշտական հիացողի աչքերում ինչ-որ մի երկյուղ կար և հույս միաժամանակ:

— Ահա սա է... ես ունեմ և ուրիշները:

Բայց...

— Սա՞ ինչ բան է,— հարցրեց խմբագիրը, որ լավ գիտեր, թե ինչ է:

— Սա... նախկին գրածներս չէ, իհարկե... այն առանձին կբերեմ... դեռ մշակում եմ: Սա վերջին երկու տարվանն է, որ...

Խմբագիրը նայեց տետրակին, հետո Հայրոյին և կրկին տետրակին: Բթամատով բաց արեց մի էջը: Սյունաձև գրությունը մատնեց բանաստեղծության ներկայությունը: Հայրոն ճմրթված ժպիտով նայեց խմբագրին:

— Բանաստեղծություն է,— խոստովանեց նա հանցանքի նման և սպասեց:

Խմբագիրը շուռ ու մուռ տվեց տետրակը, կարդաց մի քանի տող.

«Խորին բնության ժպիտը
գունավոր
Նրանք թռչում են՝ մտքեր
թևավոր»:

.

«Կյանքը բազմագույն ծաղկանց
մի պարտեզ
Մաղիկների հետ մտորում եմ
ես...»:

— Նստեցեք,— ասաց խմբագիրն այնպիսի մի ձայնով, որ գուշակում էր պարզապես ձեռնարկության հետևանքը: Այսինքն թե՛ «ի՛նչ անհնք, պարտավոր ենք կարդալ, թեև սկզբից ասենք՝ գրածդ անարժեք բան է»:

Հայրոն նստեց և խանդակաթ ծնողի նման, որ սպասում է իր ղավակի քննություն բռնելուն՝ անձկալի ժպիտով սպասեց խմբագրին:

Սա մտավ իր դերի մեջ: Եվ սկսեց... Երկար էր բացատրությունը, թե ինչու անհաջող էր բանաստեղծությունների այս շարանը: Հայրոն լսում էր հուսալից անձկությամբ: Գուցե հույսի մի նշույլ, մի փոքրիկ պատուհան բացվեր դեպի բանաստեղծության աշխարհը...

Ոչ մի հույս: Հայրոն պետք է կամ թողնի բանաստեղծությունը կամ շատ աշխատի:

— Ես շատ եմ աշխատում, ընկեր Մարգարյան: Այդ կողմից կարող եմ ասել...

— Այո, բայց...

Հեռախոսը ղանգեց: Խմբագիրը դժկամ վերցրեց լսափողը.

— Հը՛... հը՛... ալլո՛...

Ոչ ոք չէր խոսում լսափողում: Խմբագիրը թափով տեղը դրեց այն և եղրակացրեց.

— Պատկերները բռնադբոսիկ են... մաշված... տաղաչափությունը վատ է... մարդկային կյանքը կորցրել էք բնության մեջ, փրկիստփայություն եք անում:

Հայրոյին թվաց, որ խոսակցությունը շատ էր շոր, շտապ, գործնական: Իսկ նա այնքան բաներ ուներ անելու...

Մի ամբողջ աշխարհ*:

Եվ իրոք, քանի տանն էր, պրոտ էր ինքն իր համար՝ հորիզոնը պարզ էր, և մտքերը թռչունների պես սլանում էին*: Հայրոն իր

տանը կախարդի էր նման: Նրա կամքի ամեն մի հրամանով դաշտը լցվում էր կրակե ծաղիկներով, աստղերը ադամանդներ էին շարում երկնակամարի վրա, մարդը ժպտում էր աշխատանքի հաճույքից: Իր տանը ամեն բան դյուրին էր, թուշում էր Հայրոն իր մտքերի, հույզերի հետ:

Իսկ այստեղ... Մտախոհ և խիստ խմբագիրը ահա գրչի հարվածներով կտրատում է իր տողերը և դտնում է անկյանք, սխալ, անճոռնի:

— Ուրեմն հաջող չէ՞, — վախով հարցրեց Հայրոն:

— Ո՛չ, և բանն այդ չէ: Իհարկե, հաջող չէ: Բայց խնդիրն այն է, որ հույս էլ չկա, թե դուք կարո՞ղ եք բանաստեղծություն գրել երբևէ...

— Մի՞թե... կակազեց Հայրոն...

Խմբագիրը ժպտաց և այս անգամ բարեկամորեն.

— Իհարկե՞, ընկեր... Սա է, որ ինձ այս բոպեիս դբաղեցնում է: Քանի որ, եթե այս անգամ հաջող չէ, թերևս ուրիշ անգամ հաջողվեր... Բայց...

Կրկին ժպտաց և ներողամիտ նայեց Հայրոյի աչքերի մեջ.

— Պետք է թողնեք այս գործը:

Այսպես կտրեց Հայրոյին և թողեց ինչ-որ դատարկ տարածության մեջ: Հայրոն հիմարավուն ժպիտով նայեց խմբագրին և մի վերջին ճիգ արեց.

— Մի՞թե ոչ մի կտոր ձեզ դուր չի գալիս:

Խմբագիրը նեղացավ.

— Դե՛, էլ ի՞նչ կարող է դուր գալ: Ահա մի կտոր.

«Ոգեշունչ կյանքը բխում է
ամենուր
եվ խոտից և ամեն կենդանի
չնչից,
Կյանքը ամենուր է, և իմաստ կա
խոր
Ամեն տենչի մեջ՝ որքան էլ շնչին»:

— Ո՞ւր է այստեղ տաղաչափություն, ո՞ւր է հանգ... Ոչինչ

չկա: Հետո՝ ընդհանուր, վերացական մտքեր կյանքի մասին: Մի խոսքով՝ անհաջող է:

Խմբագիրը ետ մղեց տետրակը դեպի Հայրոն և հառաչեց այս ձեռնարկութեան ծանր բեռից: Դժվար էր համենայն դեպս հուսահատեցնել մի երիտասարդի, որ միամտորեն մտել էր բանաստեղծութեան ծաղկանոցը, շիմանալով, որ դա իր տեղը չէ:

Հայրոն վերցրեց տետրակը, որ մինչ այստեղ բերելը մի կենսաթրթիռ թռչուն էր, բայց որը սպանվեց և թևերը կախեց: Նա դուրս ելավ սենյակից և բերանը բաց, սպանված դուրս եկավ փողոց: Մարդիկ հիմա պարզ ու հասարակ էին, ոչ այնպես հանդիսավոր՝ ինչպես մի փոքր առաջ: Հայրոն ուղեց տուն վերադառնալ, բայց զգաց, որ նա էլ դատարկվեց: Այս երիտասարդ մարդը, որին ոչ ոք չէր ճանաչում իբրև բանաստեղծ և որին բացի իրենից և մի փոքր առաջ՝ կոնսուլտանտից՝ ոչ ոք չէր կարող կշտամբել վատ բան գրելու պատճառով՝ մեծ հարված ստացած մարդու պես գնաց փողոցն ի վայր, հիասթափված սրտով: Նա զրկվեց մի մեծ հարստութունից, որի տերն էր մի կես ժամ առաջ: Պոեմը գրել էր նա մի տարի առաջ, մշակել երկար գիշերներ: Դրա համար նա ունկնդրել էր տասնյակ գրական դիսպուտներ, կարդացել էր համարյա բոլոր գրական կլասիկներին: Ծամփին դեռ երկար ժամանակ սառչում էր Հայրոյի դեմքին այն հիմարական ժպիտը, որ նրան այդ երկու-երեք տարին դարձրել էր ծիծաղելի, անլուրջ, անշնորհք մարդ ընկերների աչքում:

Նա գնաց քաղաքից դուրս, շրջեց դաշտերում և ուշ երեկոյան վերադարձավ տուն:

Խորապես դառնացավ Հայրոն: Մի քանի օր խելքի չէր գալիս: Եվ չէր էլ սպասում, որ այսպես վատ կազդի իրեն անհաջողութունը:

Մի քանի օր անց նա ուշքի եկավ. սկսեց սփոփել իրեն: Միաժամանակ զգաց ինչ-որ ներքին մղում. գիմադրել, փորձել նորից: Եվ կարծես այս նոր վճիռը Հայրոյին սփոփեց: Նա անցավ աշխատանքի: Նոր անհաջողութեան հեռանկարները նրան չվախեցրին: Շատ էր ուժեղ նրա մեջ ձգտումը ստեղծագործության: Անմեկնելի մի հաճույք, երանութեան հասնող մի զգացում նրան քաշում էր

դեպի այդ ստեղծագործութեան աշխարհը: Շատ էր այդ հրապույրը գայթակղիչ և արդարացի, իրավունք ուներ նա արտահայտվելու: Բուպեններ էին լինում, երբ Հայրոն անգամ զարմանում էր, թե ինչո՞ւ իրեն մերժեց կոնսուլտանտը: Ինչպե՞ս կարելի է մերժել այսպիսի ուժեղ, հիմնական, գեղեցիկ մի ձգտում՝ ստեղծագործել, անվերջ ստեղծագործել:

Նայում էր Հայրոն իր շուրջը, և ամեն առարկա, երևույթ քաշում էր նրան ինչ-որ մի վսեմ խորհուրդով: Նրա աչքին ամեն մի բան ստեղծագործութեան պրոցես էր ապրում: Մառը, որ աճում էր, տունը, որ կառուցվում էր, մարդիկ, որ շարունակ հոսում էին փողոցներում, գործարանների հեռավոր շշակի ձայնը, ավտոների հասցեկա վազքը նրա համար անվերջ ու անխափան ստեղծագործութեան պրոցեսներ էին. Հայրոն ուղղակի տեսնում էր, շոշափում այդ: Եվ ժամերով կզնար փողոցն ի վեր, դեպի բլուրը, կբարձրանար մի ժայռի վրա և այնտեղ նստած կսկսեր ունկնդրել սոցիալիստական քաղաքի թանձր, բազմաձայն սիմֆոնիային: Ու քանի երկար էր ունկնդրում, այնքան ավելի մոտ, ավելի շոշափելի զգում էր իր համար հաճելի, կրքի շափ անդիմադրելի մի բան:

— Քաղաքն է, ստեղծագործվում է ամեն րոպե,— մտածում էր նա:

Եվ հանկարծ մղվում էր կատարելու մի շարժում, որ անդիմադրելի ուժով խաղում էր իր մեջ: Ձեռը զնում էր... գրելու: Մտքերով ու զգացումներով լեցուն, ծանրաբեռն՝ Հայրոն միայն այդ կերպ էր կարողանում գտնել դրանցից ազատվելու ելքը— գրել:

Եվ գրում էր:

Եվ ահա այստեղ էր, որ տեղի էր ունենում ամեն սկսնակի ողբերգական սխալը:— Ոգեշնչված շարում էր բառերը բառերի հետևից և շէր հոգում նկատելու, թե իրո՞ք այդ բառերն այն մտքերն են և զգացումները, որ այրում են իրեն:

Հայրոն գրեց մի նոր պոեմ: «Քաղաքը լցված է շնչով»— այսպես էր սկսվում պոեմը: Եկել է նոր մարդը և ամենուրեք լցնում է ստեղծագործութեան ուրախութունը: Ազատ է այդ մարդը, նրան ոչ ոք չի շահագործում. նա բաց է արել իր միտքը և մտածում է մի բան միայն՝ լցնել աշխարհը հրաշքներով:

Հայրոցի դպրոցական ընկերները, որոնք շփոթեին, թե ինչ սիրով է դբազվում նա գրելով՝ ծիծաղում էին նրա երազկոտ մտքերի վրա: Դրա համար էլ Հայրոն նրանց ցույց չէր տալիս իր գրվածքները:

Բայց մի օր, ինչպես եղավ, երբ Հայրոն գյուղից պաշար էր ստացել, և ընկերները հավաքված էին նրա համարյա դատարկ սենյակը «քեֆ» անելու, ընթրիքից հետո Հայրոն հանկարծ վեր թռավ և ծառանալով սեղանի մեջտեղը՝ հայտարարեց, որ ուզում է կարդալ իր նոր պոեմը:

Ընկերները չքաշվեցին հենց սկզբից կատակասան ծաղրանքներով դիմագրելու Հայրոցի բանաստեղծական կարիերային:

— Այ տղա, էլի սկսեցի՞ր:

— Ձեռ շեռ քաշում, էլի՞:

— Կավ, լավ, կարգա, միևնույն է...

Հայրոն ծիծաղելով, բայց ներքուստ հուզվելով սկսեց կարդալ իր «Քաղաքը լցված է շնչով» պոեմը:

Նա կարդում էր ոգևորված, մեծ սիրով: Նրան թոցնում էին տողերը: Պատկերներով էին լցվում փողոցները, տները, մարդիկ մեծախորհուրդ մի ցնծությամբ կերտում էին սոցիալիստական քաղաքը, մուրճերը զնգում էին, գնացքները դղրդում, ամբողջ քաղաքը եռում էր ստեղծագործական ջերմով բռնված...

Երբ վերջացրեց՝ ընկերներից մեկը մոտեցավ և ձեռքի թաթը լայն բաց արած բամփեց Հայրոցի գլխին:

— Այ մեռնե՛ս դու ոչ, Հա՛յրո, — գոչեց նա անկեղծորեն ու սիրով, — մի՛ գրի, մի՛ գրի, մի՛ գրի:

Հայրոն կարմրեց, հուզված ժպտաց և հարցրեց.

— Ինչո՞ւ, վա՛տ է:

Ընկերը նորից բամփեց նրա գլխին:

— Հա՛, հա՛, է՛, հա՛ — մի՛ գրի, մի՛ գրի:

Մյուսները ծիծաղեցին և կատակով սկսեցին քաշալերել Հայրոցին:

— Ինչո՞ւ, այնքան էլ վատը չէր:

— Կարծես մեջը միտք կար:

— Կարծե՛ս, բայց ո՞ւր է միտքը:

Հետո սկսեցին իրար գզգզելը: Ոմանք գտնում էին, որ Հայրոն պետք է թողնի ծիծաղելի փորձերը, որ նրանից բանաստեղծ չի դուրս գա: Մյուսներն էլ նշում էին պոեմի մեջ ինչ-որ մտքեր, որոնք հուզում են կարծես: Բայց թե ի՞նչն է իրենց հուզում, որո՞նք էին այդ մտքերը՝ նրանք չկարողացան ասել:

Հետո վեր կացան և հեռացան:

Հայրոն դուրս եկավ նրանց հետևից, զնաց դեպի այգին: Նա անբավական էր, տխուր, կոտրված: Նստեց այգում և մթուձյան մեջ երկար նայում էր մի կետի: Նրա դեմքին այս անգամ սառչում էր մի հիմարական թախիծ: Անհաջողակի թախիծը: Բայց այդ թախիծի հետևից, նրա աչքերի խորքում լուրջ սևեռվում էր մի անբացատրելի, համառ միտք:

Հայրոն շէր ուզում պարտվել:

* * *

Հայրոյի նկրտումները դեպի բանաստեղծական կարիերան՝ շուտով դարձան քաղաքի երիտասարդության սեփականությունը: Արդեն շատերն էին ծիծաղում նրա վրա: Հայրոն շուտով հայտնի դարձավ ամենքին՝ շնորհիվ իր անշնորհքության:

Մի բան Հայրոյին փրկում էր: Անսահման բարի և ներողամիտ բնավորությունը: Նա ինքն էլ երբեմն մասնակցում էր այդ ծիծաղին: Սա փարատում էր ընկերների դայրույթը և ցրում այն կասկածը, թե Հայրոն մեծամիտ է կամ փառասեր:

Բայց ընդհանուր շրջապատում Հայրոն ծաղրանքի առարկա էր դառնել: Այդպես էր անհաջող «բանաստեղծի» ճակատագիրը: Հայրոն այդ գիտեր և այնքան էլ չէր դառնանում: Նա ավելի շուտ իրեն էր մեղադրում, քան ուրիշներին:

Բայց չէր կարողանում հրաժարվել գրելու «ախտից»: Գրեց երրորդ պոեմը: Գրեց վճռական շեշտով և նոր վերջացրած՝ տարավ մի ուրիշ թերթի խմբագրին: Տեսակցությունը կարճ տևեց: Խմբագիրը շատ քաղաքավարի մերժեց տպագրել: Բայց մի բան ազդեց Հայրոյին: Դա խմբագրի բացատրությունն էր— շատ հանգամանալից, խորը և խելացի: Նա ամեն տեսակ ստուգումներով բա-

ցատրում էր, թե ինչու է պոեմը անհաջող, ցույց էր տալիս օրինակներով և ապա հարցնում էր Հայրոյին, թե ինչ է ուզեցել ասել այս կամ այն կտորում:

— Տեսնում եք, դուք ուրիշ մտքեր ունեք և այլ բաներ եք գրում:

Հայրոն մտածեց.

— Մի՞թե...

— Ապա ի՞նչ,— ժպտաց խմբագիրը ընկերական հեղձանքով,— դուք աչքի առաջ ունեք շատ լուրջ և հետաքրքիր գաղափարներ, բայց չունեք ոչ մի միջոց այդ բոլորն արտահայտելու:

Հայրոյին հաղթահարում էր խմբագրի բարի, ընկերական զրույցը:

Եվ երբ խմբագիրը տեսարակը փակեց ու մեկնեց դեպի Հայրոն՝ նա զգաց, որ ինչ-որ մի թել, շատ թանկագին թել կտրվեց իր և տեսարակի միջև...

Հայրոն բանաստեղծ չէ: Սա՝ ճիշտ է և ապացուցված էր հենց սկզբից, բայց այս խմբագիրը ինչ-որ գտավ հնարը այդ հասկացնելու Հայրոյին:

— Այդպես, չեք կարողանում,— կնքեց իր խոսքը խմբագիրը և մեղմ ու բարի ժպիտով նայեց Հայրոյին:

Այդ ժպիտի մեջ կար և՛ սեր դեպի մարդը, և՛ ամոսոսանք, որ սա չի հաջողել, և՛ մի տարտամ հույս... Բայց ի՞նչ հույս, նորի՞ց գրելու, նորի՞ց փորձելու: Ո՛չ: Այդ չէր կարելի հուսալ խմբագրի ոչ մի բացատրությունից:

Տիրեց ծանր լուռություն, երբ հայտնի է դառնում, որ մեկը մեռնում է և ոչ մի հույս չկա: Չգիտես ինչու՞ Հայրոն համոզվեց այս անգամ, որ ինքը գրելու շնորհք չունի: Եվ սթափ ու տխուր նայեց խմբագրին: Սա մտախոհ էր սակայն: Կարծես մի բան ուզում էր անել, գոնե ասել: Եվ դա ճիշտ էր: Խմբագիրը ետ նայեց, նայեց Հայրոյի աչքերին և մի իմաստուն շեշտով ասաց.

— Դուք ուրիշ բան կարող եք դառնալ: Ինչո՞ւ միայն բանաստեղծ եք ուզում: Ստեղծագործությունը անսահման է և ամեն բանի մեջ: Փորձեցեք ուրիշ բան, գտեք ձեր մեջ ձեր մարդը:

Հայրոն վեր կացավ, մեղմակի գլուխ տվեց, շնորհակալ եղավ քրթմնջալուվ և դուրս գնաց խմբագրի մոտից:

Սրեխայական հույս... նրան թվաց, թե խմբագիրը հտ կկանչի, խորհուրդ կտա մի նոր պոեմ փորձել, հանկարծ կզգա, որ սխալվել է: Ախր, չի կարելի արմատից կտրել մարդուն:

Ո՛չ, խմբագիրը հտ չի կանչում: Վերջացավ: Հայրոն բանաստեղծ չէ: Այդ էին ասում բաղամթիվ անցորդների սառն ու անտարբեր հայացքները, որ ընկնում էին իր վրա:

Ուր գնա... կարծես գնալու և ոչ մի տեղ չմնաց: Կյանքը կարծես դատարկվեց Հայրոյի շուրջը: Նոր զգաց Հայրոն, որ նրա մեջ կոտրեցին բանաստեղծության ձգտումը: Զգաց, որ գրելու սերը դեռևս քիչ է գրելու իրավունք ձեռք բերելու համար:

Սրկար շրջելուց հետո գնաց տուն: Դուռը բաց էր: Սրբ ներս մտավ՝ տեսավ իր քրոջը, որը գյուղից եկել էր նրան այցելության:

Առաջին խսկ հարցուփորձը սթափեցրեց Հայրոյին: Քույրը կարծես կյանքի իրականությունն ինքը լիներ: Նա հաշիվ էր պահանջում:

— Կավ, դպրոցն ավարտեցիր, հիմա ի՞նչ ես անելու:

Իսկապես... Բանաստեղծ դառնալ չհաջողվեց, դա պարզ է:

Մինչև կեսօր քույրը մնաց եղբոր մոտ, խոսեցին գյուղի անցուդարձից: Էլեկտրակայանն են կառուցում, շուր են բերել սարից: Քսան ընտանիք արդեն նոր, գեղեցիկ տներ են կառուցել: Կամուրջը նորոգել են: Գյուղը փոխվել է...

«Այնտեղ էլ է կյանքը շարժվում»,— մտածեց Հայրոն:

Եվ նայեց քրոջը:

— Իսկ դու ի՞նչ ես անում:

— Ի՞նչ. գյուղխորհրդի նախագահության անդամ եմ,— պատասխանեց քույրը պողպատի ձայնով, կարծես կովի է դուրս եկել,— բա ի՞նչ, գործ պետք է անել: Իսկ դու պարապ վեր ես ընկել քաղաքում: Կամ մի բան դառիր, կամ եկ գյուղ: Գործ շատ կա, մարդու կարիքը մեծ է:

Հայրոն ընդունեց, որ քույրը ճշմարիտ է ասում, բայց սիրտը կոտրված էր—լռեց:

Քույրը վեր կացավ գնալու:

— Ո՞ւր, ի՞նչ կա:

— Գնամ ապակի ու մեխ առնեմ ու հենց այսօր էլ՝ գլուղ:

— Մնա այս գիշեր, — ասաց Հայրոն անկամ ու աննպատակ:

— Ո՛չ, վաղ առավոտ ղեկուցում ունեմ սերմերի պահպանութ-
յան մասին:

Հայրոն շատիպեց:

Սենյակի անկյունում մի բան կշկշաց: Զույգ վառեկներ էին,
ստեքերը կապած:

— Սա էլ մայրիկն ուղարկեց, վաղը մորթիր:

— Է, ո՞վ գլուխ ունի, — դժկամ ձայնով ասաց Հայրոն:

— Դե, դու գիտես, — վճռեց քույրը և մնաս բարով ասելով
դուրս եկավ՝ ծուռ-ծուռ նայելով Հայրոյի սենյակի անկարգու-
թյանը: Սանդուղքի գլխին կրկին կանգնեց և Հայրոյի աչքերի մեջ
նայելով ասաց.

— Պարապ մի մնա, կամ այստեղ մի գործի մտիր կամ հկ գլուղ:
Հայրոն ժպտաց և աչքերը քնկոտ, կիսախուսի նայեց քրոջը:
Քույրը զնաց: Հայրոն մտավ սենյակ, նայեց վառեկներին,
ուսերը թոթվեց և գնաց, ընկավ անկողնի վրա:

Զարգված էր հոգեպես: Ուզում էր մարմնական հանգստու-
թյամբ մեղմել ներքին հույզերը: Ուժեղ ապատիա եկավ վրան, որը
փոխվեց ինքնաձազկման ինչ-որ անհասկանալի հաճույքի:

Ուրեմն նոր կյանք... Բայց Հայրոն դեռ շատ էր հեռու այդ նոր
կյանքի զգացումներից: Դեռ կարիք էր զգում, որ բոլորովին մեռնի
իր մեջ այն, որ վիրավոր էր դեռ: Նա այժմ չէր կամենում վերա-
կենդանացնել այն բանը, սպասում էր նրա ոչնչացմանը: Հայրոն
այլևս կապված չէր նրա հետ, հույս չկար նրանից: Բայց Հայրոն
զգում էր, որ թեև դա մեռնում է իր մեջ, բայց մի ուրիշ զգացում
մնացել է անկոտորում, կենդանի:

Ի՞նչ էր այդ... լոկ դատարկ ապրելո՞ւ տենչը, թե՞ ուրիշ բան:
Հայրոն չգիտեր:

Ուշ երեկոն սկսում էր խորանալ, գիշերը դեռ նոր էր թանձրա-
նում, որ Հայրոն քնեց: Սենյակը մութն էր և միայնության լռու-

Թյունը պարուրել էր մտախոհ երիտասարդին: Ոչ ոք չէր կարող իմանալ, թե որքան խորն էր ազդել նրան անհաջողությունը...

Կեսգիշերին Հայրոն զարթնեց և զարթնեց միանգամից, լրիվ: Եվ առաջին միտքն այն եղավ, որ իրեն մերժել են, ինքն այլևս բանաստեղծ չէ: Իհարկե, նրան ոչ ոք բանաստեղծ չէր կոչել, և դա նրան այնքան չէր ազդել, քանի որ ինքն էր իրեն կոչել բանաստեղծ և զգացել էր բանաստեղծության շունչը: Իսկ հիմա ինքն էլ էր օտարացել իրեն, ինքն էլ էր միացել ուրիշներին:

Այո, Հայրոն բանաստեղծ չէ...

Բուժ, անձև, տարտամ մտքերը դալիս են անցնում տոթ գիշերի ամպերի նման*: Լուռթյուն էր սենյակում:

Հայրոյի պատուհանից ներս էր նայում դուրսը ծավալվող գիշերը, իր անտրոշ, բազմաձայն շշուռններով: Հայրոյի համար այդ պատուհանից անմիջապես դուրսը ոչ թե հասարակ փողոցն էր կամ քաղաքը, որ քնած էր, այլ աշխարհը, և այդ շշուռը քնած երկրի, մարդկության շնչառությունն էր*:

Կարծես դա երկրագնդի հեքն է տիեզերական իր թռիչքի մեջ: Քեզ զգում ես երկրի վրա պառկած, մի երկրի, որ շարժվում է, գնում: Զգում ես նրա տատանումը, ռիթմը: Հայրոն ունկնդրում էր այդ գիշերային ձայններին, ապրում էր այդ բոլորը: Նա ուներ այդ սովորությունը, սիրում էր անքուն գիշերը: Անդամադրելի կրքով նա նետվում էր գիշերային մտքերի վրա և անհաղորին սուղվում նրանց մեջ: Չէ՞ որ նա բանաստեղծ էր... Կամ այդ ի՞նչպես է, որ նա բանաստեղծ չէ: Թող ոչ ոք չընդունի այդ՝ նա անհիշաչար՝ մեկ-մեկ միտքը բերեց իր բոլոր «քննադատներին և ընթերցողներին», որոնք շարունակ ծաղրել են իրեն կամ անտեսել: Ժպտաց յուրովի, և բարի ժպիտը հավից նրա դեմքին: Նա լրջացավ: Է՞հ, ի՞նչ արած, շեն ընդունում իրեն: Բայց հո ինքը կարող է այժմ և միշտ խորհել անհուն տիեզերքի մասին: Նա շատ է խորհել այդ մեծ առեղծվածի մասին: Դա նրա համար մի անսպառ թանգամրան է՝ շքեղ առարկաներով: Նրան ամեն իր զարմացնում է, զբաղեցնում: Ամեն իրի մեջ նա տեսնում է տիեզերական մի գաղտնիք*:

Պատուհանից դուրս գիշերային անհուն թավիշը տեղ-տեղ կայծկլտում էր աստղերով: Նրանք թրթռում էին, դողում, կային

և աստղեր, որ անշարժ պեղացել էին ծծմբային լույսով: Արդյոք ո՞ր ժամն էր: Ոչինչ չէր կարելի իմանալ: Շուրջը ոչ մի բնակարանից չէր լսվում շշուռ, ոտնաձայն: Բակը, փողոցը, քաղաքը քնած էին: Հայրոն ընկավ անվերջ ու հախուռն մտքերի գետերի մեջ: Երկար ժամանակ նա մտքով կրկին ասլրեց իր մանկության օրերը, իր հոտաղի կյանքը, կրկին վերակենդանացրեց բազմաթիվ դեպքեր, կռիվներ, վեճեր ընկերների ու պատահական մարդկանց հետ: Հիշեց կարդացած գրքերի բովանդակությունը: Մի անգամ էլ աչքի առաջ բերեց իր «գրական» կյանքի սկիզբն ու վախճանը... Եվ հուսահատ հոգնածություն եկավ վրան, դառն ապատիա: Գրական կյանքն իր համար չէր: Ապա ի՞նչն էր: Ախր մի բան, ստեղծագործական մի մարմաջ անհանդիստ է անում իրեն: Մի բան կա իր մեջ: Թե՞ խաբուսիկ է այդ մարմաջը:

Սենյակի առարկաները մթնաթաթախ կերպարանքներով նայում էին նրան: Միտք չկար նրանց մեջ. ոչ մի նշույլ հույսի, ուրախություն: Եվ Հայրոն ծանր հառաչեց:

Հանկարծ սենյակի անկյունից, որ լավ էր լուսավորված գիշերային թաքուն լույսով՝ երիտասարդ աքաղաղը թևերը թափ տվեց և ծուղրուղու կանչեց: Նա արձակել էր ոտների կապը:

Հայրոն նոր նկատեց, որ վառեկներից մինը աքաղաղ էր եղել: Նայեց նրան:

Աքաղաղը, բավական գեղեցիկ մի ասպետ՝ ժիր ու հոգածու պատրաստվում էր գիմավորելու հետևյալ օրվա լուսաբացը:

— Օհո՞... — շշնջաց յուրովի Հայրոն, — սա ծուղրուղու էլ է կանչում:

Այո, աքաղաղին, ըստ երևույթին, չէր խանգարում ոչ իր տարապայման վիճակը, ոչ օտարությունը, ոչ էլ իրեն սպասող վիճակը՝ կերակրի կաթսան:

— Մարդը պատրաստվում է ապրելու և կատարում է իր պարտականությունը, — մտածեց Հայրոն և ժպտաց մթության մեջ:

Եվ իրոք, փոքրիկ աքաղաղն սկսեց իր առավուտվա «տուալետը». կոցով քրքրեց կուրծքը, թևատակերը, իր շարժումներով դարձեցրեց երկու մյուս հավիկներին, պատրաստվեց բացվող նոր տնտեսություն: Երևի հույս ուներ, որ իրեն կտրամադրեն որևէ

անկյուն նոր բակում, ուր նա կարողանա իր ընկերուհիներին հետ սկսել կյանք, ապրուստ: Եվ որքան համոզմունք ու լրջութուն կար այդ փոքրիկ արարածի մեջ, միամիտ, բայց Հայրոցի գերագրգռված նյարդերի համար հուզիչ հույս, հավատ, որ պիտի ապրի, որ այլ կերպ էլ չի լինելու հետևյալ օրը:

Փոքրիկ աքաղաղը այս մութ սենյակի փոշոտ անկյունում սպասում էր կյանքի, պատրաստվում էր կյանքի*:

«Ո՛րքան ուժեղ է կյանքը», — մտածեց Հայրոն, — ո՛րքան լուրջ է նա և ո՛րքան խոր իմաստ կա լինելության մեջ:

Եվ արդյոք այս աքաղաղն էր պատճառը — նրա մեջ զարթնեցին ինքնապաշտպանության մտքեր*: Եվ իսկապե՞ս աքաղաղը: Ո՛չ: Դա ինչ-որ անհաղթելի մի տննչ էր, մի ուժ, որ միշտ թրթռացել էր իր մեջ, Հայրոցի էության գաղտնարանում: Նա քնած էր իր մեջ, նա թողնում էր Հայրոցին շրջելու տարտամ ու տխուր մտքերով, բայց ահա երբ հասավ կյանքի վճռական մոմենտը, «աքաղաղը» զարթնեց: Հայրոն մի նոր հոսանք զգաց իր թուլացած հրակներում: Նոր դրդում, նոր ծարավ ապրելու:

Այդ ինքն էր, Հայրոն, կենսաթրթիռ, երիտասարդ Հայրոն:

Եվ մի՞թե ամեն բան պարփակված էր բանաստեղծության, պոեմի մեջ: Մի՞թե իսկապես իրեն հրահրողն ու գրավողը բանաստեղծի կրքերն էին: Մի՞թե ստեղծագործությունը կատարվում է միայն պոեմի մեջ: Ահա մի շնչին, փոքրիկ աքաղաղ, որքան կյանքով է լեցուն: Ի՞նչ հոգ, թե ընկած է մի անհայտ սենյակի անկյուն, ոտը հազիվ կապից ազատված, իր կաշկանդված ընկերուհիներին կողքին, վաղվա օրվա անհայտությունը: Կյանքը մղում է ապրելու, և աքաղաղն ասյրում է:

Հայրոցի մեջ զարթնեց լինելու, ապրելու և կրկին ստեղծագործելու տենչը: Ստեղծագործելու ուրիշ բան, այն, ինչ որ ինքը, Հայրոն կարող է: Մեր այս սոցիալիզմի վերելքը ասպարեզ է անվերջ, բազմազան, հրաշալի ստեղծագործության: Եվ Հայրոն իր գերն ունի դրա մեջ:

Լույսը բացվում էր:

Աքաղաղը կրկին կանչեց: Լավեցին հեռվից ուրիշ կանչեր: Հետո մոմռացին զարթնող ձայներ: Մի սալ խուլ դղրդաց հեռվում:

Պատուհանից ներս նայեց վաղ առավոտի հում, միամիտ լույսը: Մի աստղ գունատվել, ուշաթափվել էր երկնքի հատակում: Օրը հուսալից, կենսազվարթ սկսվում էր: Որքան մեծ էր նրա խորհուրդը, նրա ուժը:

Հայրոն նայեց աքաղաղին: Դա մի սիրուն, ոսկեփետուր ասպետ էր, հպարտ և լուրջ: Նա խնամոտ ու գորովալից նայում էր իր կողքին կապած ու հատակի փոշում թավալած ընկերուհիներին և սպասում: Սպասում լիահույս, ծարավի, ուրախագին...

«Ո՛չ, չեմ մորթի»,— կարծես աքաղաղի հարցին պատասխանեց Հայրոն,— մարդը պատրաստվում է տուն-տեղ սարքել, ընտանիք կազմել:— Եվ ծիծաղեց:

— Գնա, ապրիր, թույլ եմ տալիս,— կատակեց նա աքաղաղի հասցեին և շուռ եկավ մյուս կողքին:— Չեն ուզում, որ բանաստեղծ լինեմ, է՛հ, ես էլ կապրեմ համեստ արարածի պես: Ամեն տեղ կյանք է, ստեղծագործություն, անգամ շնչին բանի մեջ*:

Մտքերը, այրող մտքերը հանդարտվեցին, քաղցրացան: Կարծես մի բան վճռվեց Հայրոյի համար— թե ինչ, ինքն էլ չգիտեր, բայց Հայրոն մի նոր կյանքով լցված աչքերը փակեց և քնեց:

* * *

Հետևյալ օրն իսկ Հայրոն աքաղաղն ու վառեկներն առավ ու գնաց դյուղ: Առաջին խոսքն այն էր, որ թռչուններին ձեռք չտան: Տնեցիք ծիծաղեցին, բայց երբ Հայրոն լուրջ պնդեց՝ մի փոքր վարմացան նրա հիմարության վրա:

— Բա ի՞նչ ես անելու սրանց,— հարցրեց քույրը:

— Ոչինչ, թող մեծանան:

Այնուհետև Հայրոն սկսեց դրքեր կարդալ: Բնագիտական դրքեր: Դրանց մեջ նա գտավ այն մթնոլորտը, որի շունչը զգալիս էր լինում բանաստեղծություններ գրելիս: Բնագիտությունը, բնության կյանքը, բնության ստեղծագործ կենսագրությունը հագեցնում էր այն ծարավը, որ կար Հայրոյի հոգու մեջ:

Հայրոն ոգի առավ, ամրապնդվեց: Սկսեց խառնվել իրենց գյուղի կյանքին: Մոտիկացավ գյուղատնտեսին: Ժամերով դիտում

էր նրա աշխատանքը, գնում էր հետը դաշտերը, լսում էր նրա զրույցները կոլտնտեսականների հետ և խորասուզվում իր մտքերի մեջ: Նա այժմ սկսում էր պարզ ու որոշ տեսնել, շոշափել իր ներքին ձգտումների առարկան: Այն, ինչ որ Հայրոյին գրավել, վառել, տանջել էր բանաստեղծութայն մեջ, այժմ կերպարանք առած, ամբողջ հասակով կանգնել էր նրա առջև և ժպտում, կանչում էր նրան:

Գյուղական հրեկոն հալում էր իր ոսկեղեն նարինջները բլուրների ու ձորակի քարաշեղջերի վրա: Հայրոն ու գյուղատնտեսը նստած էին ձորափին: Նրանք երկար ժամանակ զրուցել էին և հիմա լուռ մտորում էին: Հեւվում ձորափին նկատվում էր նոր գյուղը: Քառակուսի, համեստ, բայց ուրախ շենքերով, որոնք իրենց տրամադրութեամբ հաղթում էին քարափների թախիժը: Երիտասարդ գյուղատնտեսը Հայրոյենց գյուղից էր: Նա մի քանի տարի առաջ էր ավարտել գյուղատնտեսական ինստիտուտը և մոլեռանդի պես եկել, հարձակվել իրենց գյուղի հողերի վրա, բարձրացնում էր բերքը:

Ահա այդ երիտասարդ գյուղատնտեսի հետ էր անցկացնում Հայրոն իր օրերը: Նրա հետ շրջում էր դաշտերը, շփվում կոլտնտեսականների հետ, աննկատելի մասնակցում նրանց հոգսերին, ժողովներին, աշխատանքներին: Նոր կյանքի կրակը վառվում էր գյուղում, գյուղացիները մոլեղին, կրքով կպել էին իրենց դաշտային աշխատանքներին: Ստեղծագործ մի կյանք էր փոթորկվում գյուղում: Հայրոն նկատում էր, որ կոլտնտեսականները բոլորովին փոխվել են, դառել են նոր մարդիկ:

Դիմացը, քարափից այն կողմ խոժոռ նայում էր անշրդի մի լայն դաշտ: Գյուղատնտեսը ցույց տվեց այն կողմը և ասաց.

— Ա՛յ, ջրի են սպասում այդ հողերը: Զուրը կզա և կտեսնես ինչ պոհ կատեղծվի այնտեղ: Դու միայն քո պոհմի կորուստն ես ողբում:

Հայրոն քնից ղարթնեց կարծես: Կարծես ինքն էր, որ այդպես խոսեց: Հաճելի էր նրա համար զրույցի-այդ ձևը: Եվ՝ նա ուշադիր նայեց գործի մարդու այս փիլիսոփայութայնը:

— Այո՛, ապա ի՞նչ,— շարունակեց գյուղատնտեսը,— նեղ մտածողություն է այն, որ պոհմն է ստեղծագործությունը: Պոհմն

ինչ է՝ կյանքի արձագանքը: Դու կյանքին նայիր, տես ինչ ստեղծագործություն է նա: Լավ մոտեցիր մեր կուտնտեսականին, տես ինչ փոփոխություն է ենթարկվել նա: Դարեր են թռել նրա գլխի վրայով, իբրև մի ժամ: Չինաստանից է հարցնում, բեհուային հերոսների վիճակով է հետաքրքրվում: Միաժամանակ տես ինչպես է հարձակվել իր հանդի հողերի վրա և դուրս է քաշում հողի ուժը, ևս կասեմ գեղեցկությունը: Դա ստեղծագործություն չէ՞: Կարգում ևս մի պոեմ և զգացվում: Ապա պոեմի պես կարգա այս նոր տնկարը, գյուղի նոր աղբյուրները, ջրանցքը, էլեկտրակայանը, մեքենաները... Մարդիկ են ստեղծել այդ բարիքները: Սա մի՞թե պոեմ չէ:

Հայրոն մտասուզվեց: Նրան ուրախացնում, ջերմացնում էր այս զրույցը: Նրա մեջ զարթնում էր մի նոր կիրք: Սկսել մի նոր գործ, թաղվել նրա մեջ, նվիրվել մինչև մոռացությունը: Ի՞նչ էր այդ նոր գործը—նա թերևս չգիտեր, բայց զգում էր, որ դա մոտ է-երևան գալու: Դա ինչ-որ հողի մեջ էր, ահա այս խոտերի, թըռչունների, ահա այն հեռավոր նոր տների, իրենց գյուղի նոր մարդկանց մեջ: Հայրոն զգաց ապրելու այնպիսի մի սուր պահանջ, որ կուրծքն ուռավ, շունչը կտրեց:

— Այո, մի բան պիտի անել, մի բան պետք է սովորել:

— Իհարկե,— հանդիմանական բարեկամական շեշտով հաստատեց գյուղատնտեսը: Գործը խեղդում է մեզ հեղեղի պես—մարդը պակասում է: Գնա մի բան սովորիր:

Հայրոն վեր թռավ տեղից:

— Գիտես ինչ... Ես կասեմ, դու մի ծիծաղիր: Ճիշտ որ ամեն բան ստեղծագործություն է, և ևս դրա գերին եմ եղել սկսելով բանաստեղծությունը*: Թերևս սխալ է եղել իմ ուղին, բայց ես կասեմ, որ դարձյալ ճիշտ եմ եղել ես: Ես կրկին ուզում եմ սկսել ստեղծագործությունից:

— Էլի գրել...— խեթ նայեց գյուղատնտեսը:

— Ո՛չ, ես ուզում եմ վետերինար դառնալ: Ես սաստիկ սիրում եմ կենդանիներին: Մի ծիծաղիր:

— Ե՛ս, ես չեմ ծիծաղում,— ժպտաց քթի տակ գյուղատնտեսը,— ես միայն քեզ կասեմ, որ գյուղը լցնել նոր, առողջ կենդանիներով—դա ինքնին գեղեցիկ գործ է:

— Եվ ուրախութիւնն է,— ասաց ինքն իրեն Հայրոն:

Գյուղատնտեսը խոր նայեց Հայրոյին և ասաց.

— Գնա՛, գնա՛, սովորիր ու եկ, սկսենք բարձր կուլտուրական անասնապահութիւն: Շրջանը միտ ասպագա ունի:

Հայրոն մտքում կրկնեց. «շրջան»... Եվ նա երևակայեց այդ շրջանը— ծանրանիստ, հյութալի խոտով բեղուն լեռներ, հովիտներ, հողի կատաղի ուժը և նրանց վրա ուռճացող գեղեցիկ, առողջ անասունները: «Շրջան»— դա մի պոեմ էր, առողջ ստեղծագործութիւն: Հսկայակա՛ն կյանքի դիրք...

* * *

Մի շքեղ ֆերմա, անասնապահական ֆերմա գողտրիկ ու գրավիչ պատուհաններով, սպիտակազգեստ կնոջ մտերմութեամբ ուրախացնում էր լեռնադաշտը: Հանդիսավոր է այդ լեռնադաշտի փովածքը: Նրա կրծքին արածում են ոսկեղեն կովեր: Առողջութիւն է բուրում նրանցից, և վարիչը՝ Հայրոն սուր ու ղննող աչքերը հառած նրանց՝ բացատրում է էքսկուրսանտներին այդ կովերի ցեղային հատկութիւնները: Նրա խոսքերի մեջ ջերմանում է մի ինչ-որ շատ ավելի հարուստ ու փարթամ ասպագա մեր երկրի անասնապահութեան համար*:

Նա հարուստ երևակայութիւնն ունի, որով էքսկուրսանտներին գրավում, սիրել է տալիս այնպիսի մի «պրոզայիկ» նյութ, ինչպես անասնապահութիւնն է: Երբ նա բացատրում է անասունների կյանքը, զգում ես, թե ինչպես է լեռների խոտը, ծաղիկը, ջուրը, օդը արևի լույսի հետ հոսում այդ ոսկեղեն կովերի ու եզների մարմինը և գեղեցկացնում նրանց:

Արդոք Հայրոն սխալվե՞լ էր մի ժամանակ...

Ո՞վ գիտե: Կամ ինքն արդոք հիշո՞ւմ էր իր իսկ տողերը և՛ անշնորհք, և՛ կարծես թե ինչ-որ ներքին մի՛ նշույլ երևակայութեամբ ջերմացած:

«Ոգեշունչ կյանքը բխում է
ամենուր
եվ խոտից և ամեն կենդանի
շնչից»

Կյանքն ամենուր է, և իմաստ կա
խորը,
Ամեն տենչի մեջ՝ որքան էլ
չնչին»:

* * *

Ամբիոնն ելավ եռանդուն, համակրելի և լուրջ մի կերպարանք:
Ամբողջ երկրին ծանոթ և սիրելի այդ երիտասարդը: Նա պետք է
տար իր հեղինակավոր ղեկուցումը, որից հետո համագումարը
նրան և ուրիշներին ուղարկելու էր Մոսկվա:

Համամիութենական համագումարին...

Եվ Հայրոն ղեկուցում էր: Նրա խոսքերի մեջ նկարվում էին
լեռնահովիտներ, ոսկեզօծ եզներ ու կովեր, ցողաթարմ, բառող սե-
զեր ու լուսեղեն ջրեր: Ուրախությունն էր լցված ամբողջ համագու-
մարում:

Հայրոն խոսում էր իր, ընկերների և մասսայի ստեղծագոր-
ծության մասին: Եվ հրկիրը լսում էր նրան խորին ուշադրությամբ:

Ա Ր Ա Մ Բ Ա Գ Ա Վ Ո Ր Ը

Գալառական քաղաքումն էր: Հինգ տարեկան տղա էի այն ժամանակ: Իմ աշխարհը մեր տան բակն էր, բակում կենող հարե-վանները, նրանց երեխաները: Իսկ որ՝ մի աշխարհ հաղար ու մի հրաշքներով լի:

Ես երկու ընկերուհի ունեի՝ Սանդուխտը և Խոսրովիդուխտը, երկու քույրեր, որոնք մի փոքր մեծ էին ինձանից:

Օրնիբուն նրանց հետ էի: Խաղում էինք, վազվզում, զրուցում: Նրանց հայրը չէր երևում ինչ-որ: Ինձ շատ էր վարմացնում այդ բանը: Մի՞թե նրանք հայր չեն ունեցել և շունեն:

Մի անգամ, երբ հարցրի Սանդուխտին և Խոսրովիդուխտին, թե հայր ունե՞ն, նրանք պատասխանեցին, որ ունեն և իրենց հայ-րը Արամ թագավորն է:

— Արամ թագավո՞րը...

Սա ինձ շքեցրեց և շատ վարմացրեց*: Կա՛վ, որտե՞ղ է:

— Ուրիշ տեղ է:

— Ինչո՞ւ տուն չի գալիս:

— Կգա:

Արամ թագավո՞րը: Դա վերի՞ն աստիճանի հետաքրքրական բան է— մեր հարեանը, այս տան բակում ապրում է Արամ թա-գավո՞րը:

Նախ ես չէի տեսել և ոչ մի թագավոր, հետո՝ հայոց թագավոր: Բայց ինչո՞ւ չի գալիս, երևում քաղաքում, որտե՞ղ է շրջում, ի՞նչ գործ ունի ուրիշ տեղերում: Եվ ի՞նչ տեսակ մարդ է, ինչպե՞ս են լինում թագավորները:

Հետաքրքրակա՞ն, շատ հետաքրքրական բան:

Երբ մի փոքր շփոթմունքս անցավ, սկսեցի հարց տալ ինձ, թե այդ ինչպե՞ս է, որ Սանդուխտի և Խոսրովիդուխտի հայրը թա-

գավոր է: Երեկոյան մորս հարցրի, թե ինչո՞ւ Սանդուխտի և Խոսրովի դուստրի հայրը թագավոր է, իսկ իմ հայրը ատաղձագործ:

— Դե՛, նա Արամ թագավորն է, նրա բանն ուրիշ է, տղաս,— հանգստացրեց ինձ մայրս՝ իբրև թե բացատրեց մի բան:

Տարակուսանքներ մնացին հոգուս մեջ և մեծ տարակուսանքներ: Չէի կարողանում լուծում գտնել հարցասիրութեանս: Ուզում էի օր առաջ տեսնել Արամ թագավորին: Ամբողջ ժամանակ մտածում էի այդ մասին և պատկերացնում էի... Դե՛ հնա՞ր կա բացատրելու, թե ինչե՞ր էի պատկերացնում: Ոսկեհուռ թագը գլխին, հագին ծիրանի, մարդարտաշար գոտուց ակնազարդ սուրը կախած, ձեռին զայիսոն կամ աշխարհագունդը... Ահա իմ գիտեցած թագավորը, որ տեսել էի նկարների մեջ: Չէ, հետաքրքիր է, հետաքրքիր:

Նվ ուրիշ աչքով սկսեցի նայել Սանդուխտին և Խոսրովի դուստրին: Նրանց անունները նոր նշանակութուն ստացան իմ աչքում*։ Նրանք ինձ համար այժմ արդեն դառան միստիկական արարածներ, հեքիաթական հերոսուհիներ*։ Նրանց դեմքը, հագուստը, խոսվածքը ինչ-որ արքայական էր, այլևս ոչ այս աշխարհի:

Հանկարծ մտածեցի*— տեսնես Սանդուխտն ու Խոսրովի դուստրն ի՞նչ ձևով են դառնում դեպի Արամ թագավորը և խոսում նրա հետ: Նվ ի՞նչ խոսքերով: Նա էլ, իհարկե, պատասխանում է... Նվ հետո այն հանգամանքը, որ Արամ թագավորը նրանց հայրն է: Երջանիկ, երջանիկ են նրանք: Նվ ինչպես մինչև օրս ես շեմ նկատել այդ երկու ընկերուհիներիս մեջ, որ նրանք թագավորի աղջիկներ են*։ Նվ նրանք պահում էին ինձանից իրենց գաղտնիքը: Տես, ինչպիսի աղջիկներ են նրանք: Սա էլ առանձնապես ներգործեց ինձ:

Չքավոր էին նրանք: Լսվում էին հրբեմն նրանց տան վեճերն ու տրտունջները, անգամ լացը: Մայրը, մի շարքաշ, թախծոտ արարած*, շէր տալիս աղջիկներին ինչ-որ բան, սրանք պահանջում էին: Երբեմն էլ ծեծում էր նրանց, բայց շնայած նրանց խեղճութեան, կարիքին՝ ինձ համար ոսկեղօծ էր նրանց կյանքը: Դա Արամ թագավորի տունն էր: Ու մինչ այդ լսած հայոց պատմութունից բոլոր խառն ու անորոշ ակնարկները իմ գիտցած բոլոր ֆանտաստիկ դեպքերն ու անձերը կոնկրետանում, պատկերվում էին ահա այդ ընտանիքի մեջ:

Մի օր էլ ահա, երբ փողոցում ես ընկերուհիներիս հետ՝ արդեն մոռացած այդ հանգամանքը՝ տարված էինք մեր խաղով՝ հանկարծ խոսքով իջուկատը ձայն տվեց.

— Սանդո՛ւխտ, հայրիկը...

Սանդուխտն ու խոսքով իջուկատը վաղեցին դեպի փողոցի անկյունը, որտեղից հրեաց նրանց հայրը: Այսինքն՝ Արամ թագավորը: Աղջիկները բռնեցին նրա ձեռքերը և հետը եկան տուն*:

Ես արագ ու սրտատրոփ վաղեցի նրանց հետևից և աչքերս լայն բացած մոտիկ տվի եկողին: Դա մի հասարակ մարդ էր՝ դեղնած մորուքով, սևագանգուր մազերով, դլխին... կարտուղ և հագին մի կարկատած պիշակ: Ոտներին շուպտեր*։ Ուսին էլ մի լիքը խուրջին:

Իմ դարմանքն աճեց, ես արդեն կորցրի ամեն չափ ու համեմատություն: Բայց մոտ գնացի Արամ թագավորին և շարունակ աչքերս վրան պահած ուղեկցեցի մինչև տան բակը: Արամ թագավորը հասավ իրենց տան շեմքին, խուրջինը վայր բերեց և ցածրիկ դռնով՝ մեջքը կռացրած՝ մտավ ներս:

Ես շհամարձակվեցի մտնել ներս, ընկերուհիներս էլ իրենց ձեռքով տարված դուրս շեկան: Գնացի տուն և մորս հայտնեցի.

— Մայրիկ, Արամ թագավորն եկավ:

— Եկա՞ր, — մեղմ ժպտաց մայրս և էլ ոչինչ չխոսեց:

Ես մնացի բակում: Երկար ժամանակ ականջ դրի ներսի խոսակցություններին, բայց անորոշ ձայններից բացի՝ բան լսել չկարողացա: Միստիկական անձնավորությունը՝ Արամ թագավորը չէ՞ր խոսում, թե՞ ցածր էր խոսում, բայց շարժանացա նրա մի բառին:

Գնացի տուն և նստելով մեր պատուհանի գոգին՝ սկսեցի ուշի ուշով, լարված նայել Արամ թագավորենց պատուհանին: Խորհրդավոր աղոտ լույս կար ներսը: Ինչ-որ ստվերներ միստիկական ռիթմով խլրտում էին պատի վրա: Արդյոք Արամ թագավորի ստվեքը չէ՞ր դա: Ահա պարզ գծազրվեց մի ձեռքի թափահարումը: Ո՞ւմ ձեռն էր դա: Երևի այնտեղ խոսում էին, չէի կարող լսել: Անշուշտ: Եվ խոսում էին, իհարկե, Արամ թագավորի... ներկայությամբ... թերևս մինչև անգամ նրա հետ... Բայց տեսնես ի՞նչ էին ասում

նրան և ի՞նչ էր պատասխանում նա: Ի՞նչ հրաշք բան, ի՞նչ նշանավոր դեպք պիտի լիներ լսելը, տեսնելը այդ ամենը:

Այս մտքերի մեջ էի, երբ մայրս ձայն տվեց ինձ, որ քնեմ: Ես մտա անկողին և դեռ երկար օրորվեցի Արամ թագավորի և նրա աղջիկների երազանքով, մինչև որ քունը վարագուրեց իմ աչքերից այս հոյակապ տեսարանը:

Հետևյալ առավոտ դարթնեցի բավական ուշ: Արևն ընկել էր իմ դլիտին: Վեր թռա և վազեցի պատուհան, նայեցի Արամ թագավորենց տան կողմը: Այնտեղ հանդիսավոր լուսթյուն էր: Հաղնվեցի, դուրս եկա բակը*:

Արամ թագավորը* երեկվանից էլ դեռ կախարդիչ անձնավորություն էր ինձ համար՝ շնայած իր «տարօրինակ» զգեստին, այդ պիջակին և կարտուզին* (թագավորի համար անհամապատասխան): Ես փափագ ունեի, սակայն, լսել Արամ թագավորի ձայնը, խոսքը...

Հանկարծ դուռը բացվեց, և դռան մեջ գծվեց իր ամբողջ հասակով Արամ թագավորը, մի ինչ-որ դյուղացու հետ, որ շես հասկանում ինչ հրաշքով գիշերը, թե առավոտը եկել էր Արամ թագավորի մոտ: Նա հտ նայեց ներս և* ասաց իր կնոջը, թե աղջիկներին.

— Դե՛, ինչ որ ասի...

Եվ դառնալով դյուղացուն, կցեց.

— Երթանք:

Նրանք եկան անցան իմ մոտով: Ես մոտ վազեցի և շատ լարված նայեցի* Արամ թագավորին, որի հայացքը ինձ թվաց թախծալի և խորհրդավոր:

Սանդուխտն ու խոսրովիդուխտը դուրս շեկան տնից:

Արամ թագավորը գնաց փողոց, շուռ եկավ անկյունով և կորավ իմ տեսողությունից հեքիաթային արարածի պես*: Ո՛ր գնաց, ի՞նչ գործով—այս ևս իմ մանկական երևակայության համար դառավ անվերծանելի մի սեպագիր, ընդունակ միայն իմ մանկական երևակայությամբ զարդարվելով շքեղացվելու*:

Ես այլևս խուսափում էի հանդիպել Սանդուխտին և խոսրովիդուխտին: Սաստիկ քաշվում էի նրանցից: Նրանք դառան ինձ համար անմատչելի և օտար էակներ: Ուստի և աշխատում էի փողոցի

անկյունում սպասելով հանդիպել Արամ թագավորին և մի բան հասկանալ: Ա՛խ, եթե հաջողվեր լսել նրան, իմանալ, թե ինչեր է ասում*:

Վերջապես այդ հաջողվեց. հետևյալ երեկո նա բակը մտավ մի քանի գյուղացիների ընկերակցությամբ: Սրանք լուռ անցան իմ կողքով: Հետո մտան տուն: Սանդուխտն ու Խոսրովիդուխտը ներս վազեցին ու կրկին առանձնացան:

Ես կամաց-կամաց, ոտներիս ծայրով մոտեցա նրանց պատուհանին և սկսեցի ականջ դնել: Այնտեղ ուրախ զրույց էր սկսվել: Չէի կարողանում որոշել, թե ինչ են խոսում: Ինձ ղարմացրեց գյուղացիներից մեկի ձայնը, որ ամպի պես գոռում էր: Արամ թագավորի կինը մոտենում էր պատուհանին, որի գոգում փայլում էր ինքնակուրբ, և բաժակները թեյ լցնելով հտ էր տանում: Հանկարծ գյուղացին գոռաց.

— Է՛, կենդանություն, սաղ ըլիք:

— Անուշներ, — լավեց չգիտեմ ում ձայնը:

Սկսեցին ծիծաղել, ձայները բարձրացավ: Ես ավելի մոտեցա պատուհանին: Գոռոտացող գյուղացին սկսեց հրգել: Նրա ձայնը երեբում էր: Մեկ էլ նա ասաց.

— Էն խաբարը մեկ էլ ասա, էն ի՞նչ բան էր:

— Քա՛նի անգամ պիտի ասի, ասաց էլի, — լավեց պատասխանը:

— Ամ-մա՛ն, թե հոգիդ կսիրես, Արամ թագավոր, մեկ էլ, — պնդեց գոռոտացողը:

Ձայները լռեցին: Եվ հանկարծ լավեց... Արամ թագավորի խոսելը.

— Նամակն եկել է մի ամիս առաջ: Չինացոց թագավորը գրել է մեր հայոց ազգին, թե՛ մոտոս ուղարկեցեք Մամիկոնյան իշխաններից մեկին, որ զա ստանա նրանց թողած դանձերը:

— Մամիկոնյան իշխանները ո՞րտեղ են:

— Դե, էն է, փնտրում ենք, որ գտնենք:

— Հա ա՛... — լավեց ընդհանուրի կողմից:

— Բերանդ տաճար, Արամ թագավոր, — գոռաց գյուղացին, — մի հատ էլ լցրու, Արամ թագավոր: Ու երգեց կրկին:

Երբ երգը դադարեց, նորից լսվեցին Արամ թագավորի խոսքերը.

— Նամակը բերել է շինացոց իշխան՝ Խին-Խոն, կաշի փաթ-թոցի մեջ, մագաղաթի վրա գրած, շինական թանաքով, որ ջրի մեջ չի ծրում:

— Զո՞ւրն ինչացու էր, Արամ թագավոր,— հարցրեց գյուղացին երգը մոլտալով:

— Ծովի ափերից լողալով եկել է իշխանը, որ Անգլիան չկոահի,— բացատրեց Արամ թագավորը:

Ես ղգացի մի հաճելի դուռ ողնաշարիս վրա:

— Հա՞յ, աստված բերնեդ լսի, Արամ թագավոր,— գոռաց գյուղացին,— դե, լցրեք, լցրեք մի-մի հատ էլ տնկենք:

.

Երազանքի ցերեկ էր այդ օրը և կախարդանքի գիշեր, երբ մտա անկողին... Ո՞րտեղ էր հիմա շինական իշխանը, արդո՞ք կգտնե՞ն Մամիկոնյան իշխաններին: Ի՞նչպես կարելի է տեսնել այդ բոլորը...*:

Անցան տարիներ, ես դարձա խելահաս պատանի, և Արամ թագավորի առեղծվածը լուծվեց: Լուծվեցին շինացոց թագավորի և Մամիկոնյան իշխանների գաղտնիքները...* Դուրս եկավ, որ նա մի հասարակ, մասնավոր ուսուցիչ է և գյուղերում եկեղեցիների բակերում կամ օղաներում մի քանի աշակերտ հավաքած՝ նրանց հետ անցնում է տարրական գրագիտություն՝ բնավճարի դիմաց և ընտանիք սպհոմ: Աղնիվ, խեղճ մարդ է, նվիրված ընտանիքին: Բայց՝ ինչպես վերջը պարզվեց ինձ համար՝ սիրում էր* հավաքել գյուղացիներին և սպտմել*: Ֆանտաստիկ դեպքեր*, ջարդեր, հաղթություններ, սխրագործություններ...*: Եվ ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ նախճիրներ է նկարագրել, որ կատարել են հայոց թագավորները* Արամ թագավորի ուժեղ ֆանտազիայի շնորհիվ: Եվ, անշուշտ, ջարդված թշնամիների թիվն այնքան ունցրած է եղել կամ ով գիտե հայոց թագավորների քաջությունները նկարագրելիս այնքան անվերապահ է եղել, որ գյուղացիներն ավելի վարճանալով, քան բանի տեղ դնելով այդ պատմությունները՝ նրան կայցրել են Արամ: Թագավոր մականունը՝ իր անվան՝ Արամ վարժապետի հարմար*:

Հետաքրքրականն այն էր, որ հրք իրեն դիմելիս էլ այդ անունն էին տալիս՝ չէր վիրավորվում*:

Ահա այդ անվանակոչությունը գյուղերից եկել քաղաքի շուկան և ամենուրեք տարածվելով՝ հասել էր մինչև անմեղ Սանդուխտին ու խոսքով իդուխտին:

Արամ թագավորը մերկացավ իմ աչքում և դառավ Արամ վարժապետ: Արդեն խոսում էր հետս, զրուցում դյուղերում պատահած դեպքերից, ընդհանուր քաղաքական անցքերից, ամեն տեսակ պատահարներից, որոնցից մեծ մասը* բնության մեջ գոյություն չունենր:

Պարզապես ֆանտազյոր էր*:

Օրը երեք-չորս բան էր հնարում ամենազարհուրելի մանրամասնություններով, առանց աչքը ճպելու:

Ո՞րտեղից էին գալիս այս բոլոր անհնարին ֆանտազիաները*: Ինչի՞ց ստիպված հնարում էր* այդքան անհեթեթ, անգամ կուպիտ ֆանտազիաները: Թե՛րևս նյութակա՞ն ակնկալություններից... Բայց ի՞նչ օգուտ կար նյութական, թե հոգեկան: Նրան չէին հավատում, ծիծաղում էին և անցնում:

Վերջին տարիներս մի դեպք պատահեց, որ ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Արամ թագավորի համար:

Կրագրում, վերջի էջերի վրա մի տարօրինակ հայտարարություն երևաց մի հատիկ բառով:

«Աերուլիտա»:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

Մի քանի լրագիր կարդացողներ սկսեցին հետաքրքրվել, թե ինչ է նշանակում այդ միակ բառը՝ հայտարարություն սև շրջանակի մեջ: Խոսում էին, ենթադրություններ անում, բացատրում:

Բան չի դուրս գալիս:

Չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչ է նշանակում այդ բառը: Գտնվեց մի ուսուցիչ, որ ինձ ասաց թե՛ դա ուրուս է, և ով լուծի գուցե մի ահագին գումարի մրցանակ* կստանա:

Հետաքրքրությունն առավել գրգռվում էր այն հանգամանքով, որ չէր տրվում ոչ մի ակնարկ, բացատրություն, թե ի՞նչ նպատակ ունի այդ մի հատիկ բառը հրատարակել՝ թողնելով անհայտ, թե

իբրև ինչ էր առաջարկում ընթերցողներին, իբրև ուրիշ, թե այլ բան: Չկար նաև հնար բացատրելու, թե ինչպես էր պետք վարվել այդ բառի հետ:

Կատարյալ միստիկա...

Այդ հարցով զբաղվում էր երևի նաև Արամ թագավորը: Բայց ո՞վ զարմանք. չէր խոսում այդ մասին, այլ լսում էր միայն և լուռ մտածում: Երբ իրեն հարցրին մի օր՝ պատասխանեց.

— Դա ուրիշ բան է...

— Ի՞նչ բան...

— Ո՞վ գիտե, — բացատրեց Արամ թագավորը և լռեց:

Բայց խորասուզված էր և լարված:

Մի օր էլ՝ երբ քաղաքի ընթերցարանում հավաքվել էին մի խումբ ընթերցողներ, մեծ մասը ուսուցիչներ, Արամ թագավորը ներս մտավ և իբրև սենսացիա հայտնեց, որ քաղաքի սյունքերին փակցրել են մի նման հայտարարություն.

«Ահրուխտա»:

Բոլորը հետաքրքրվեցին:

— Ի՞նչ կարող է լինել...

Այն ժամանակ Արամ թագավորը բոլորին հավաքեց իր ղլխին և հայտնեց հետևյալը.

— Դա մի բառ է, որ ինչ-որ մի քաղաքում ինչ-որ մի անհայտ օղակայան ընդունում է մթնոլորտից և ենթադրվում է, որ Մարսից է:

— Ո՞վ ասաց, — հարցրինք մենք:

Արամ թագավորը բացատրեց.

— Այս քանի օրերս կարդացել եմ մի մասնագիտական ժուռնալում: Այնտեղ լուր էր տրված, որ Ամերիկայում պատրաստվում է մի տորպեդ օղանավ, որ պիտի թռչի դեպի Մարս, և այնտեղից էլ ազդանշաններ են դալիս լույսի շարժումներով: Գիտնականները կարդացել են այդ նշանները — դրանք մի բառ են արտահայտում: Բառի միտքն անհասկանալի է:

— Իսկ ինչի՞ց իմացար այդ ամենը, — հարցրինք մենք:

Արամ թագավորը ողևորվեց և սկսեց բացատրել, որ ինքնահաս մի ամիս է ուսումնասիրում է մի հին ձեռագիր, որ քաղղեա-

կան² ծագում ունի և նրա մեջ օղերևութաբանական գուշակություններ ու նշաններ կան: Այնտեղ նա այս օրերս կարդացել է... և Արամ թագավորը շորս կողմ նայելով, ցածր ձայնով և համարյա դաշադրորեն փսփսաց.

— Ես կարդացի մի բառ— այա... հոտո... ելլի... տահ... Հենց այդ բառն էլ պետք է որ լինի այդ «աերուլիտան» և Մարսի ազդանշանների հետևանքը երևի մեծ կապ ունի այդ բառի հետ և թերևս շուտով կիմանանք, որ երկար դարեր այնտեղից կանչում են երկրագունդցիներին:

Տիրել էր մեռելային լուսթյուն: Ֆանտազիան, լրջությունը, այդ մարդու համառ պայքարը հանուն ֆանտազիայի մի տեսակ պարմանալի թվաց մեզ: Ի՞նչպես*, երբ մարդը օրը ցերեկով այդպիսի բաներ է հնարում կամ մտածում:

Բայց հենց այդ լուսթյունն ընդհատեց մի ֆիզիկայի ուսուցիչ, որ ամբողջ ժամանակ լուռ կարդում էր և հարեանցի լսում այդ միստիկական զրույցը:

— Հարգելի քաղաքացիներ,— ասաց նա բարևսիրտ իրոնիայով,— «Աերուլիտա»³— դա ուրս հայտնի զրոզ Ա-ի համանուն վիպի ֆիլմն է, որ շուտով պիտի ցուցադրվի ամբողջ Միության մեջ: «Աերուլիտան» պարզապես այդ ֆիլմի հերոսուհին է:

— Ուրեմն դա ֆիլմ է:

— Ֆիլմ է, և այդ մի բառով հանդես գալն էլ առանց բացատրություն ունենալու է հետաքրքրություն զրգեկու համար: Ի՞նչ Մարս, ի՞նչ ռադիոկայան, ձեռագիր...

Հոմերական քրքիշը թնդացրեց ընթերցարանը: Արամ թագավորը կարմրեց, ապուշ նայեց մեզ և զլխիկոր դուրս եկավ ընթերցարանից:

Մի քանի տարի անց լսեցի, որ մեռել էր: Մեռել էր շհասնելով իր անհայտ նպատակին, թերևս ֆանտազիայով կառուցել մի անուն, մի դիրք՝ իր անուրախ, անհայտ ու կորած անձի համար:

Խեղճ Արամ թագավոր:

Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն Ի Ն Յ Ո Ւ Թ Ե Ր

Երիտասարդը ծեծեց նախասենյակի մթան մեջ հազիվ երևացող դուռը: Ներսից մեկը շարժվեց, կարծես եկավ դուռը բանալու, բայց դադարեց: Երիտասարդը սպասեց մի փոքր ևս ու կրկին ծեծեց դուռը: Վերջապես մեկը մոտեցավ դռան, շոշափեց նիզը և զգուշորեն, կանացի ձայնով հարցրեց.

— Ո՞վ է:

— Ես եմ,— ասաց երիտասարդը բարձրաձայն և պարզ:

Դուռը բացվեց և կիսամթան մեջ երևաց մի պառաւ կին:

— Հա՛, ընկեր խոսքովյանն է: Համե՛ցեք:

Երիտասարդը ներս գնաց մի կոկիկ, մաքուր սենյակիկ, որի պատերը դարձարված էին լուսանկարներով: Դրանց միջին աչքի էր ընկնում մի մեծագիր յուղաներկ պատկեր՝ հին սերնդի մի մարդու, հաստ բեղերով, նուրբ ածիլած կզակով և բարձր ճակատով:

Խոնացած, հին կոմոդի վրա բազմաթիվ մանրիկ իրեր կային շարած, որոնց տակին փռած էր նուրբ ժանեկավոր մի սփռոց: Նրանք էլ կոկիկ, մաքուր:

Վերջապես պատից կախած էր հնօրյա ժամացույց, որը սակայն չէր բանում այլևս: Երևի հնար չկար—շատ էր հին:

— Նստեցեք խնդրեմ,— ասաց պառավը թարմ ու աղջկա ձայնով և մոմեղեն գեմքի կիսաիրոնիկ ժպիտով աթոռ հրամցրեց երիտասարդին:

— Ձեզ պիտի հայտնեմ,— ասաց պառավը հանգիստ ու հոգնած,— որ այն օրը ձեր գնալուց հետո ես մտածեցի, որ...

— Դե՛, ի՞նչ պիտի մտածեք երկար, տիկին...— ասաց ու իս-

կույն մեղանշողի պես հաղաց երիտասարդը—պառավը օրիորդ էր—
հավիտյան հո շեք պահելու իրերը: Պետական թանգարանն ավելի
ապահով տեղ է և վերջապես գինը կարծում եմ լավ կտրեցի:

— Համաձայն եմ,— հեզ ու տխուր ասաց պառավը:

— Վերջացնենք, որ այդպես է:

Պառավը պահարանից հանեց մի քանի իրեր, նամակներ, այլ
գրություններ, լուսանկարներ և բերեց դրեց սեղանին:

Երիտասարդի աչքերը վառվեցին, բոլոր թանգարաններում
աշխատողների հատուկ կրքով: Բայց և իսկույն խորամանկորեն
զսպեց իրեն. միայն աննշմարելի ժպտաց բերանի անկյուններով:

Շատ կարևոր էքսպոնատներ էին իրենց թանգարանի համար,
ըստ երևույթին, որոնց մասին լավ տեղյակ էր ինքը նախօրոք:

— Սրանք նամակներ են,— ցույց տվեց պառավը մի հաստ
կապոց:— Հանգուցյալ հայրս սրանք հավաքել՝ սիրով կարդում էր:
Ասում էր՝ մեծ գրողի նամակները գրքի պես են կարդացվում: Եվ
իսկապես գիրք,— հառաչեց հանգիստ պառավը,— ես էլ եմ կար-
դում մեկ-մեկ, երբ գործ չի լինում տանը: Դե մենակ եմ, ի՞նչ
գործ էլ պիտի լինի:

— Կարելի՞ է մեկ նայել,— հարցրեց երիտասարդը այնպիսի
մեղմ ու հոգատար ձայնով, կարծես հրեխա էր ուղում առնել պա-
ռավի գրկից, որին պետք էր զգույշ վերցնել:

— Այս բոպեիս,— ասաց պառավը՝ նամակների կապոցը
պինդ սեղմած կրծքին:

Նա վայր դրեց իր առջև նամակների կապոցը, ծածկեց մի
ձեռքով, իսկ մյուսով առաջ քաշեց լուսանկարներ:

— Սրանք էլ լուսանկարներ են: Ինքն աշխարհահռչակ ար-
տիստ՝ իր պես աշխարհահռչակ արտիստի հետ լուսանկարված.
սա ամեն տեղ շեռ գտնի: Հիմա ո՞ւր են այդպիսի արտիստներ,—
ժպտում է պառավը նուրբ, արիստոկրատիկ աչքերով:

Երիտասարդը կամեցավ ձեռքից վերցնել նայելու, բայց վա-
խեցավ խրտնեցնել պառավին. ուստի և կրկին զսպեց իրեն: Բայց
և անհամբեր էր սաստիկ, այրվում էր ուրախությունից և հետա-
քըրքրությունից:

Իրերն, անշուշտ, հաղվագյուտ էին, իսկ պառավը կապրիզներ

ուններ, կասկածոտ էր և ինքնասածի—կարող էր միտքը փոխել, սատանան գիտե ինչ մի հովից կամ ճանճի թռիչքից:

Հանկարծ սլառավը կարծես մի բան հիշեց, թե՞ վճռեց.

— Սպասեցեք, գիտե՞ք ինչ, ընկեր խոսարովյան, քանի որ այս իրերը տալիս եմ ձեր թանգարանին՝ եկեք... ի՞նչ կասեք դավթարի մասին:

— Հա՞... դրդավթա՞ր,— կակազեց երիտասարդը:

— Ձեռագիրը, մագաղաթը, միջնադարյան երգարան է:

Երիտասարդը շփոթվեց.

— Հապա՞... մեջը հին ոտանավորների կան. «Այ լուսնկա շուշան ծաղիկ»¹: Հը՞, ի՞նչ կասեք, ծախե՞մ, թե...

Պառավը կանգնեց ու նայեց երիտասարդին տարակուսանք-ների մեջ:

Երիտասարդը արբած վիճակի մեջ էր: Ոտանավորներ, շուշան ծաղիկ—անշուշտ, միջնադարյան երգիչներից անհայտ մնացած բեկորներ կամ մի նոր երգիչ...

Պառավը, սակայն, վճռեց և պահարանից հանեց քողի մեջ փաթաթած մի մագաղաթ մատյան, մինիատյուր նկարներով զարդարուն:

Դնելով իր առջև, ձեռքը վրան պահած՝ պառավը սկսեց պատմել այն մասին, թե քանի անգամ ուզեցել է ծախել, բայց քանի որ դա իր հոր ամենասիրելի գիրքն է, ինքը վճռած էր եղել երբեք հրապարակ չհանել:

— Բայց, է՛հ, կյանքս էլ գնում է, մեռնեմ՝ պիտի ընկնի ով գիտե ում ձեռքը: Լավ է թող պետական թանգարանին մնա:

— Անշուշտ, անշուշտ,— սրտատրոփ ձայնով ասաց երիտասարդը և լարվեց վերին աստիճան:

Պառավը խոսում էր սակայն, պատմում ինչ-որ բաներ, որ երիտասարդը չէր կարող լսել և՛ հուզմունքից, և՛ շլացումից:

Եվ իրոք, վտանգավոր մոմենտ էր, պետք էր շատ զգուշ համբերել և մի կերպ այդ սլառավ ձեռքի տակից մեղմով դուրս քաշել ձեռագիրը: Աղատել:

Երիտասարդն սպասեց, որ պառավը վերջացնի:

Չանձրույթ էր գալիս նրանից: Նա ոչինչ չէր կարողանում ասել

հետաքրքրական: Դա արդեն իր կյանքն էր— թիրևս շատ կարևոր միայն իր համար: Թիրևս կարելի էր և ունկնդրել նրան: Բայց ի՞նչ կարելի էր անել, որ գոհացում տրվեր նրան: Վերագարձեն՞ լ անցյալը՝ անկարելի էր: Համաձայնել՞ օգուտ չուներ:

Պատմությունն էր, որ պիտի պատմվեր վերջանար — ուրիշ ոչինչ:

Երիտասարդը, սակայն, խոնարհ ու հլու լսում էր, ավելի շուտ նայում էր պառավի ձեռին, որ հենց վերջանար պատմությունը՝ խլեր ձեռից հազվագյուտ գիրքը:

Մի անգամ պառավն ընդհատեց: Երիտասարդը շարժում արավ և ձեռը երկարացրեց: Սակայն պառավը ձեռը սեղմեց մատյանի վրա և շարունակեց պատմելը: Իսկական տանջանք էր. այնքան անհետաքրքրական զրույց և այսքան կարևոր, կենդանի, հետաքրքրական մի գյուտ...

Բայց, այդպես է շատ անգամ կյանքի իրոնիան, ամենակարևոր բաները գերության մեջ են լինում երբեմն այսպիսի մի սովորական, աննշան անկյուններում:

— Վերցրե՛ք,— ասաց վերջապես պառավը և ձեռագիրը քշեց երիտասարդի կողմը:

Սա խլեց ձեռագիրը, բայց և իսկույն զսպելով իրեն՝ հանգիստ ու հասարակ նայեց ձեռագրին, բացեց և սկսեց դիտել ու կարդալ:

Թանկագին գյուտ... Դա մի հին, շատ կարևոր գիրք էր, իրոք որ միջնադարյան երգիչներից մեկի գեռ անհայտ երգերով: Կարդաց: Սքանչելի տաղեր, վսեմ երգեր...

— Ի՞նչ պիտի տամ,— հարցրեց երիտասարդը սրտատրուփ:

— Տվե՛ք ինչ ուզում եք, վերջացած է ամեն բան,— հռաչեց պառավը և լռեց:

— Հինգ հարյուր ուրբլի:

Պառավը ձայն չհանեց: Նա խորհում էր իր աննշան կյանքի մասին, անընկեր, անսեր, հավիտյան անամուսին կյանքի, որ ահա վերջանում էր: Վերջանում էր, որովհետև եթե կար նրա մեջ կամ նրա տանը որևէ բան, որ կարող էր դրսի աշխարհից մարդ բերել իր մոտ, զգալ տալ իր գոյությունը՝ դա իր թղթերն էին, նամակները, լուսանկարները, գրքերը: Ահա դրանք էլ մեկ-մեկ զնում են

իր տանից: Մնալու է ինքը և իր վերջին օրերի սենյակը՝ նույնքան դատարկ, որպես և ինքը:

Երիտասարդը հանեց պորտմոնեն, իսկույն հաշվեց գինը և դրեց պառավի առջև, ու մինչ սա կհաշվեր դրամը՝ նա արագ գրեց ստացականը: Սա էլ մոտեցրեց պառավին և առաջարկելով իր ինքնահոսը՝ շատ մեղմաձայն, մինչև երաժշտության հասնող քնքշությամբ ասաց.

— Ստորագրեցեք:

Երիտասարդն արագ փաթաթեց ձեռագիրը:

— Իսկ նամակներն ու լուսանկարները՞,— հարցրեց պառավը:

— Դրանք էլ անպատճառ կվերցնեմ:

Եվ կտրեց մի գին, որ պառավը մի փոքր սակարկելուց հետո համաձայնեց:

Երիտասարդը զնած թղթերն ու ձեռագիրը դրեց իր պորտֆելը: Ու վեր կացավ:

Վերջացել էր ամեն բան:

Այդ սենյակն արդեն ոչ ոք չէր մտնի: Պառավն անցավ հուշերի շարքը: Նյութերը գնում էին դեպի նոր կյանք:— Թանգարան:

Երբ դուրս եկավ և իջնում էր սանդուղքներից՝ թևի տակ կրծքին սեղմեց զնածները և հառաչեց բեռից ազատվածի պես— տանջված և ուրախ:

Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ղ Բ Ա Յ Ր, Ե Ր Կ Ո Ւ Ք Ո Ւ Յ Ր

Դա իմպերիալիստական պատերազմի՝ տարիներին էր...

Ինչպես փոքրիկ դեպքերը երբեմն կարողանում են հանկարծ... բայց թողնենք այս... ինչպես ասացի՝ շարադետ տարիներին էր այդ: Երեկոյան ուշ տանից դուրս եկա, ես՝ տասներկու տարեկան աշակերտ՝ Բաթումիի ծովափը: Մովը հետո էր ավին, քամի էր, ցուրտ: Զբոսնելը միտք չունեի: Որոշեցի մի փոքր էլ անցնել ծովափի փողոցով և վերադառնալ տուն: Դրսի ցրտին ու քամուն, երբ մուժն էլ վրա է հասնում՝ առանձնապես կարոտում ես տաք սենյակին, ամփոփ անկյունին: Առնել մի գիրք, նստել ուրախ ու հանգիստ մի անկյուն և կարդալ:

Հանկարծ ուշադրութունս դրավեց մի տեսարան: Փողոցով անցնում էին երկու երեխա, մի տղա և մի աղջիկ: Ինը և յոթը տարեկան կլինեին: Աղջիկը լաց էր լինում, իսկ տղան համոզում էր, հանգստացնում: Ես չէի հասկանում նրանց լեզուն: Հասկացա, որ հայեր էին և փախստականներ: Ես հետևեցի նրանց: Աղջիկը դողում էր և շարունակում լացը՝ կծելով ձեռը, որ երևի շատ էր մրսեցրել: Տղան, որ նույնպես դողում էր՝ կանգ էր առնում դռների առջև և բռնելով աղջկա ձեռը՝ քաշում էր ավելի հեռու: Ես հասկացա, թե բանն ինչումն էր: Աղջիկը չէր դիմանում ցրտին, տղան ուղում էր մի տեղ գտնել, տաքացնել նրան: Հասկացա և չգիտեմ ինչու չէի կարողանում հեռանալ, գնալ տուն: Ինձ պաշարեց այն միտքը, թե ի՞նչ պիտի անի տղան, ի՞նչպես պիտի փրկի աղջկան սառչելուց, երբ ինքն էլ նույն վիճակի մեջ էր: Մուժը վրա հասավ, անձրևն սկսեց ձաղկել մայթերն ու պատերը: Ես թրջվում էի: Գնամ տո՞ւն... բայց մի բան բռնեց ինձ—ինչպե՞ս գնամ, երբ...

Այս մտքերի մեջ էի, երբ աղջիկը բարձրաձայն սկսեց լաց լինել: Տղան կանգնեցրեց նրան մի ծառի տակ և նրա թևը ցնցելով սաստեց, որ ձայնը կտրի: Հետո բարկացավ, գոռաց աղջկա վրա ու սկսեց ինքն էլ լաց լինել բարկութունից:

Ես մոտեցա և վրացեի (ես վրացի եմ) հարցրի, ո՞վ եք, ի՞նչ բան ունեք այստեղ: Ով պետք է լինեին, հասկանալի էր... Ես տղային հասկացրի, որ չգոռա այդպես աղջկա վրա: Նա լուռ ու խեթ նայեց վրաս: Ես սկսեցի համոզել: Նա ոչինչ չէր հասկանում:

— Տուր սրան, կտանեմ մեր տուն,— ասացի տղային և բռնելով աղջկա ձեռքը քաշեցի մեր տան կողմը:

Տղան հասկացավ և ինքն էլ քաշեց աղջկան: Սա կամաց հեկեկալով հեկալ: Հասանք մեր տուն: Տղան կանգ առավ: Ես աղջկան տարա ներս: Ինչո՞ւ այդպես արի, ի՞նչ էր իմ իսկական մտադրությունը՝ ես ինձ հաշիվ չէի տալիս: Ես միայն մի բան գիտեի, որ նրանցից հեռանալ չէի կարող, չէի կարող թողնել փողոցում: Ես աղջկան տարա ներս: Մտանք միջանցքը: Բայց ինչո՞ւ տղային էլ չտարա: Մի պահ ես չէի իմանում, թե ի՞նչ եմ անում: Աղջկան ներս տանեմ, թե հտ դառնամ տղային էլ կանչեմ ներս: Կարծում էի, թե տղային հետո կհամոզեմ ներս գալ: Ուստի և առաջին վայրկյանին հոգացի միայն աղջկա մասին: Օ՛, երբեք ձեր կյանքում չանեք ճակատագրական սխալներ, սիրելի ընկերներ, չանեք, շատ թանկ կնստի ձեզ վրա այդ... բայց դա հետո, հետո. ես աղջկա ձեռքից բռնած տարա մինչև հորս սենյակի դուռը, բաց արի և նրան տարա ներս: Նոր զգացի, որ ես մի քայլ եմ արել, որ դեռ պետք է հանդիպի մերոնց, մեր ընտանիքի դիմադրությունը: Նրանք կարող էին դուրս անել աղջկան իսկույն ևեթ: Երբ մտանք ներս, հայրս լրագիր էր կարդում և նրա ալեհեր գլուխը թաղված էր լրագրի էջի հետև: Նա ուշադրություն չդարձրեց մեզ վրա: Բայց մեր լուսթյունը և անշարժ վիճակը հանկարծ արթնացրեց հորս: Նա գլուխը դուրս բերեց լրագրի տակից, ակնոցները հանեց և նայեց մեզ:

— Հա, ի՞նչ կա, ո՞վ է դա...

— Փողոցից եմ բերել, մրսում է...

Հայրս նայեց աղջկան և հոնքերը կիտեց:

— Փախտակա՞ն է, պապա, հայ է, ասացի ես, մրսում է, տուն չունի:

Հայրս լուռ նայում էր աղջկան: Հետո մռայլ նայեց ինձ: Նայեց աչքերիս մեջ, այո՛, այո՛, ուղիղ աչքերիս մեջ: Առաջին անգամ հայրս այդպես նայեց ինձ քննող, խորը, զարթնած մտքերով: Ի՞նչ պիտի ասի տեսնես:

— Ինչո՞ւ ես բերել դրան,— հարցրեց ուսուցչի ձայնով, որ դաս է հարցնում իր սիրած աշակերտին:

— Քույր արա սրան, պապա, մեղք է, թող սա լինի իմ քույրը, ես չեմ մնա այս տանը, հի՞ն...

Հայրս նայեց ինձ, նայեց աղջկան և հանդիստ ձայնով ասաց.

— Լավ, թող մնա մեզ մոտ, դառնա քո քույրը:

Եվ վեր կացավ, մոտեցավ աղջկան, բռնեց ուսը, դովանքով նայեց և ասաց.

— Միրուն էլ աղջիկ է, խելոք աչքեր ունի, լավ աղջիկ կդառնա: Օ՛, թանկագին, թանկագին պապա, ի՞նչ ուրախություն տվիր ինձ: Այնպես հուզված էի, որ շնկատեցի մեր տանեցիներին, որ ներս էին եկել և դիտում էին տեսարանը: Իմ երկու եղբայրս և մի քույրս ավելի շուտ զվարճացան այս տեսարանով, քան զարմացան: Մայրս միայն կիսաձայն հարցրեց հորս.

— Կարո՞ղ ենք... ապրուստը դժվարանում է ու...

— Մամա, խնդրում եմ... ես չեմ ուտի, չեմ հագնի, միայն...

— Լավ, լավ, դու էլ հորդ կտորն ես: Թող մնա,— ծիծաղեց մայրս և աղջկան տարավ խոհանոց ու հորաքրոջս հետ հանեց նրա ցնցոտիները, ջուր դրին տաքացնելու և...

— Պա՛հ, տղան մնաց, տղան սպասում է,— հանկարծ կայծակի պես շողաց իմ մտքում և հիմա էլ եմ հիշում՝ հետը մի շար կասկած, թե չլինի՞...

Վազեցի դուրս, որ կանչեմ նրան: Հասա փողոցը՝ նա չկար:

Չկար... արդյո՞ք կամեցել էր աղջկանից ազատվել և ուրախացավ, որ մի կերպ տեղավորեց, թե՛ շատ սպասելուց հուսահատվեց, որ իրեն ներս կառնեն, թե՛ վերավորվեց, վշտացավ... Չկար, ինչպես հեքիաթի մեջ: Բայց աղջկան փրկելու ուրախությունը տաք էր իմ տղայական սրտում, դեռ լավ չէի զգում, թե ի՞նչ խղճի խայթեր պիտի կրեի հետագայում իմ խոշոր սխալի համար: Ետ դարձա տուն՝ մի փոքր ուրախությունս մթագնած և

անհամբեր սպասում էի, որ աղջկան լողացնեն և բերեն ներս: Նա էլ լաց չի լինի, նա կտաքանա, կկշտանա, նա հիմա պաշտպանների ունի՝ հայրս, մայրս, ես, եղբայրներս, քույրերս:

Հորս սենյակում սպասում էինք նրան... Եվ ահա մայրս ձեռից բռնած ներս բերեց նրան՝ մաքուր, գեղեցիկ, բայց տխուր... Մենք շրջապատեցինք նրան, սկսեցինք խոսել, բայց նա լաց հղավ:

— Հանգիստ թողեք նրան այսօր,— ասաց մայրս և դարձավ քրոջս,— տար սրան սեղանատուն, ուտեցրու և միայն դու ու Բամարան խոսեցեք հետը:

— Այդպես էլ արին: Աղջկան տարան սեղանատուն, մենք մնացինք հորս սենյակում: Հայրս գլուխը ծանր օրորեց և շնչաց. «Անիծվի՛ պատերազմը... տեսնես ի՞նչ տանից է, ո՞վ է... ինչպե՞ս է ընկել Բաթումի»...

Որոշվեց այսպես: Աղջիկը կգառնա մեր տան անդամ, հավասար անդամ, ինչպես բոլոր երեխաները: «Դա Սանդրոյի (իմ) բերածն է, նրա բարությունն է, թող այդպես էլ լինի՝ հավասար»,— ասաց հայրս ու խրատեց սիրելի աղջկան և խնամել:

Աղջիկը մնաց մեր տանը, սովորեց վրացերեն, ընտելացավ մեզ, բոլորս նրան սիրում էինք ավելի, քան իրարու: Դուրս եկավ, որ նրա անունը Մարո է, և այն տղան իր եղբայրն էր եղել: Մարոն մեծացավ, նրան տվինք դպրոց: Հայրս այնքան էր սիրում նրան, որ մինչև նա դպրոցից տուն չգար՝ սեղան չէր թույլ տա գցել: Մարոն լավ ձեռագործ գիտեր, հիշում էր, թե ինչպես գործում էր իր հայրենի տանը տեսած բաները: Մենք շուտով մոռացանք նրա ծագումը, նա դառավ մեր տան սիրելի և հարազատ անդամը:

Բայց մի գաղտնի վիշտ նրան կրծում էր: Դա զգացվում էր: Երբ հարցնում էինք՝ ասում էր շեմ տխրում: Բայց մենք գիտեինք և մինչև հիմա էլ գիտենք— դա նրա եղբոր վիշտն է: Մենք սկսեցինք որոնել նրա եղբորը: Մի անգամ լսեցինք, որ Բաքվումն է: Գնացի Բաքու, ոչինչ դուրս չեկավ: Յավն այն է, որ Մարոն միայն իր և իր եղբոր անունները գիտե, ազգանունն անհայտ է նրան...

— Տարօրինակ պատմությունն է,— ասաց ինքն իրեն ժպտալով երիտասարդ ուղևորը՝ նույնպես երիտասարդ պատմողին,— այսինքն ոչ թե պատմությունն է տարօրինակ, այլ...

— Իմ սենտիմենտալիզմը...

— Ինչպե՞ս ասեմ. շատ խորը հետք է թողել ձեր հոգում այդ պատմությունը:

— Այո՛, այդ պատմությունը դառավ իմ կյանքի պատմությունը: Այդ տղայի ուրվականը միշտ իմ աչքի առջև է: Նա մնաց դռանը: Հետո ի՞նչ եղավ— հետաքրքրում է ինձ անչափ: Մեռա՞ծ է նա, ապրո՞ւմ է, արդյոք զո՞ւր եմ մտածում նրա մասին, կփրկելի նրան էլ, եթե ներս տանելի... Սա իմ հիվանդոտ միտքն է, որ հետապնդում է ինձ: Կոչեցիք ինձ սենտիմենտալ — ոչինչ:

Վագոնը սուրում էր, օրորում էր մտքերը երկու ուղևորների, որոնք ճամփա էին ընկել Թբիլիսիից դեպի Հայաստան և մտել լուռ ու վիթխարի ձորը:

— Այո՛, այդ պատմությունը դարձավ իմ կյանքի, մեր ընտանիքի կյանքի պատմությունը: Մի ծիծաղեք, Մարոն ոչ միայն դարձավ մեր ընտանիքի սիրելին, այլև հեղինակությունը մեր երեխաների, իմ: Մարոյին փրկելը ուրախություն բերեց մեզ: Ամենամեծ ուրախությունը՝ մարդկայնությունը: Մարոն դարձավ մեր ընտանիքի՝ կասեմ՝ խիղճը: Նա մաքրագործեց մեզ: Իհարկե, այդտեղ կա և մեր տարօրինակ ընտանիքի հանգամանքը: Մեր ընտանիքի տրադիցիան... Հայրս հեղափոխական ուսուցիչ էր Գուրիայում², Լնատուղիստ էր, իսկ պապս մի ժողովրդասեր դատավոր էր: Երբ մեռավ, նրա վրա ողբալու եկավ իր խմբով սարերում ապաստանած ասպետ ավազակ Գոբեչիան: Վտանգվելով, քաղաքում, օրը ցերեկով... Այսպիսի տեսարան...

Լեոնիձեն ծիծաղեց:

— Ես շատ եմ հրազել ուրախացնել Մարոյին՝ գտնելով նրա եղբորը: Նա ինձ ոչինչ չի ասում, բայց ես զգում եմ, նա տանջվում է: Գիտե՞ք, լինում են շատ խորը նատուրաներ, այնքան խորը, որ չեն կարողանում խոսել: Բայց խոստովանանք լինի՝ նրանից շատ ես եմ տանջվել: Խի՞ղճու: Որ այդ անապաստան տղային լքեցի դռանը, և նա գնաց երևի ինձնից վիրավոր: Ասում եմ, մարդ երբեմն կատարում է ճակատագրական սխալներ:

Գնացքը ծանր թափով բարձրանում էր ձորնիվեր:

Լեոնիձեն դուրս նայեց պատուհանից:

— Չեմ կարողանում պատկերացնել, համենայն դեպս, թե ինչ երկիր եմ գնում: Չնայեցի քարտեզին:

— Պատկերացրեք մի փոքրիկ ձկնիկ՝ աղջկա գլխով— դա Հայաստանի քարտեզն է:

— Օհո՛, այդպես պատկերավո՞ր,— ծիծաղեց Լեոնիձեն:

— Այդ աղջկա կրծքի մեջ էլ մի կապույտ սիրտ՝ Սևանի լիճը:

— Հետո՞, հետո՞:

— Ականջին մի մեծ խոպոպ՝ Արագած լեռը: Եվ այլն...

— Դուք բանաստեղծ չե՞ք պատահաբար:

— Ո՛չ,— ժպտաց Վազգենը մեղմորեն,— ես քիմիկոս եմ:

Նրանք լռեցին մի պահ: Լեոնիձեն դուրս նայեց մուժ պատուհանից: Խավարի միջից, վերևից ներքև էին նայում ամեհի քարափները՝ հոնքերը վրա տված: Խոսակիցը՝ Վազգենը պատմեց այդ ձորի և ընդհանրապես Հայաստանի մասին: Բայց հանկարծ մի տեղ ընդհատեց.

— Ձեզ չի՞ ձանձրացնում այս խոսակցությունը:

— Ընդհակառակը: Ես այս բոլորը պիտի պատմեմ Մարոյին:

— Այսպես ուրեմն: Հայաստանը մեզ կյանք է տալիս սովետական իշխանության շնորհիվ: Այլապես նա մահվան երկիր է: Մեր ժողովուրդը ո՛չ ազատվել է իրեն ջնջողներից, ո՛չ էլ ոչնչացել: Տանջվել է և դիմացել*: Եվ այդ դիմանալու մեջ կա մի դադարների: Դա այդ ժողովրդի շինարարական հանճարն է: Այդ հանճարով նա դարևր կպած է եղել ի՛ր հողին, ի՛ր կառուցողական հուշարձաններին, ի՛ր գրքերին և երկիրը շենացնելու անզուսպ ծարավին: Նրան շատ են քանդել և հասցրել հուսահատության դուռը, բայց նա պահել է վառ մի հույս, որ մի օր կազատվի, որ կզա շինարարության դարը: Նա բնազդով դնացել է դեպի այնպիսի մի իրավակարգ, ուր աշխատանքը լինի երկրի ամենաբարձր օրենքը: Ո՞րքան հարմար են եղել նրա որոնումներն ու տենչերը մեր էպոխայում: Աշխատանքը մեր ժողովրդի դարավոր կիրքն է եղել:

Վազոն մտան մի խումբ երիտասարդ մասնագետներ: Ծիծաղով ու կատակներով նրանք տեղավորվեցին կուպեններում:

— Օհո՛, Վազգե՞ն,— գռչեցին երիտասարդները խուժելով նրա կուպեն:

Վազգենը ծանոթացրեց նրանց Լեոնիձեի հետ: Շուտով սարքվեց նախաճաշի սեղան, և երիտասարդները բոլորվեցին: Նրանք էլեկտրո-ինժեներներ էին, քիմիկոսներ, գյուղատնտեսներ: Գնում էին էքսկուրսիա՝ Երևան—Քանաքեռ—Սևան:

Լեոնիձեին դուր եկավ մի ծիծաղադեմ, շարաճճի երիտասարդ, որ շարունակ զննում էր նրան իր ածուխի աչքերով: Նրանք մտերմացան շատ շուտ, և երիտասարդը հարցրեց Լեոնիձեին, թե ո՞ւր է գնում:

Լեոնիձեն հայտնեց, որ գործով գնում է Երևան, իրենց հիմնարկի ներկայացուցչի մոտ:

— Գիտե՞ք ինչ,— ասաց Վազգենը,— եկեք մի լավ ծանոթացեք մեր ընկերների հետ: Սա նախ և առաջ: Հետո՞ պատմեցեք ձեր երկրից, մեր երկրից, ձեր պատմությունը, մեր պատմությունը, և կարգին, ինչպես պետք է գնանք Երևան: Սրանք բոլորը էքսկուրսիայով գնում են այնտեղ:

Եվ Վազգենը մեկ-մեկ ներկայացրեց.

— Ահա այս շարաճճին՝ Սուրենը հիզրավլիկ ինժեներ է: Սրան 15 թվին կազակները ռուս-տաճկական ֆրոնտից բերել են՝ հանելով գետից, ուր սրան նետել էր նրա հոգնած՝ փախստական մայրը: Ինչպես տեսնում եք՝ իմունիտետ ունի ջրից և հաղթում է ջրին: Սա Տիգրանն է՝ նույնպես նախկին որբ: Սա եկել է եզան մեջքին նստած. նրան հանել են Լենինականի եթերաշարժի ժամանակ մի տան փլվածքի տակից, դրա համար էլ գեոլոգիա է ուսումնասիրում: Մյուս ընկերները բոլորն էլ մասնագետներ են գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերում: Ահա սա էլ վիճակագիր է, ընկեր Լեոնիձե...

Եվ Վազգենը երիտասարդներին պատմեց Լեոնիձեի պատմությունը:

— Դատարկ բան է,— ասաց Սուրենը,— մենք կգտնենք «նրան»:

— Անհույս բան,— ծիծաղեց Լեոնիձեն:

— Խո՞նչ է անուն ազգանունը,— ասաց Տիգրանը:

— Խո՞նչ, ասում եք կրկին զբաղվեմ այդ հին ու տխուր պատմությամբ,— ասաց Լեոնիձեն,— Լեոն է անունը, բայց ազգանունը շգիտե անգամ նրա քույրը:

— Կգտնենք,— պնդեց Սուրենը: Ես որբերի գործերին հմուտ եմ: Այո՛, այո՛, կգտնենք: Բայց մենք ձեզ «պատանդ» կպահենք Հայաստանում, բաց չենք թողնի, մինչև մեր «գերին» շտաբ մեզ:

Զրույցն աշխուժացավ: Իսկ Լեոնիձեն խորասուզվեց մտքերի մեջ: Նրան ժպտալ սկսեց այդ շարահանի միտքը: Հանկարծ... Խոչ ուրախ և հետաքրքիր սյուրպրիզ: Բայց մի՞թե կրկին հեքիաթ, կրկին անակնկալ պատմություն:

Եվ Լեոնիձեի հետ պատահեց այն, ինչ պատահում է մարդկանց մեծամասնության հետ՝ չի հավատում, բայց երազում է: Նրան զվարճացնել սկսեց այդ երազը—տեսնել Լեոնին, հայտնել նրան, որ...

Լեոնիձեն տխուր ժպտաց...

— Զուր հույսեր են, շատ ենք որոնել և հիմա հավատացած ենք, որ նա գոյություն չունի:

— Բայց ձեր «բույրը» դեռ հույս ունի՞:

— Ո՛չ, նա հույսը կորցրել է բոլորովին: Եվ հետո՝ շարժե նորոգել նրա վիշտը՝ կրկին որոնելով անհայտ կորածին:

Խոսակցությունները լռեցին: Ճիշտ էր ասում Լեոնիձեն:

Այդ լռության մեջ ևս՝ ամեն մեկը դարձյալ երազում էր: Հանկարծ գտնվեիր... Խոչ ուրախություն կլինեիր, թեկուզ և իրենց համար, որ չեն տեսել ո՛չ քրոջը, ո՛չ եղբորը: Բայց Լեոնիձեի տխուր վճիռը, թե կորածը մեռած է՝ հանգցրեց այդ հույսը:

Այդ մտքերով էլ հասան Երևան:

Վաղգենն ու մյուս երիտասարդ մասնագետները խոստացան Լեոնիձեին այցելել: Լեոնիձեն հյուրանոցում սպասում էր իրենց հիմնարկի ներկայացուցչին, որը քաղաքում չէր: Նա համարյա պարապ էր:

Մի առավոտ, երբ նա նստած էր հյուրանոցի համարում և մի գիրք էր թերթում, հանկարծ դռան մոտ շտապ ոտնաձայներ լսեց.

— Սա՛նդրո, Սա՛նդրո, «նա» գտնված է...

Եվ Սանդրոյի ընկերները ներս թափվեցին նրա համարը:

— Ինչպե՞ս... վեր թռավ Սանդրոն մեծ հուզմունքով:

Նրանց* հետ եկած երիտասարդ ուսուցիչը պատմեց իր գիտեցած մի երիտասարդ ինժեների մասին, որն աշխատում է էլեկտրակայանի կառուցումներում:

Մի քանի ընդհանուր անց ավտոն թուով: Ամբողջ այդ վաղքի ընթացքում Լեոնիձեն դառել էր լարված ներվերի մի կծիկ*: Նրա աչքին պատկերացավ կրկին այն անձրևային օրը Բաթումում, այն թրջված խեղճ տղան, որ լացող քրոջ ձեռքից բռնած քայլում էր փողոցներում: Նա այնքան էր տենչում հիմա տեսնել կորած տղային, որ եթե հանկարծ սխալ դուրս դար այդ ամենը՝ նա հրեկ կհուսահատվեր ամեն բանից: Միաժամանակ էլ բուռն հետաքրքրություններ...

Ավտոն կանգ առավ էլեկտրակայանի շինմասում: Լեոնիձեն հուզմունքի մեջ՝ չգիտեր կառուցումների՞ մեջ է, թե ինչ-որ մի հեռավոր աշխարհում, աֆրիկյան անտառում, ուր որոնում է մի շատ կարևոր մարդու:

Ախր, մի քանի ընդհանուր հետո նա պիտի հանդիպեր այն էակին*, որ այնքան տանջել է թե՛ իր «քրոջը», և թե՛ իրեն:

* * *

— Ահա այնտեղ է, մենակ «նա».— երիտասարդները ներս մտան էլեկտրակայանի շենքի տուրբինների բաժինը: Կիսամութի մեջ՝ տուրբինների կուռ խողովակներին կռացած դիտում էր մի սև, նիհար երիտասարդ: Նա լուրջ էր և կարծես բարկացած: Փոշոտ ու մրոտ զգեստներն ու ձեռները ցույց էին տալիս, որ նա անձամբ է ստուգում մեքենաների մասերը: Նա սաստիկ խորասուզված էր իր աշխատանքի մեջ:

— Ընկեր Լեոն, ձեզ հն ուզում, ասաց առաջնորդող բանվորը:

Երիտասարդը ծանր վեր նայեց և մարմնով դարձավ դեպի եկվորները: Վաղգենն առաջ եկավ:

— Ընկեր Լեոն, ծանոթացեք մեր հյուրի հետ—Վրաստանից: Լեոնը թախծալի ժպիտով ցույց տվեց իր մրոտ ձեռները: Ծանոթացան, և Լեոնը շարունակեց նայել իր մեքենաներին:

— Ընկերը եկել է ծանոթանալու Հայաստանի շինարարության հետ և...

Լեոնը բացատրում էր: Նա խոսում էր հանդարտ, պարզ և համեստ, մաքուր ուսերենով: Որտե՞ղ էր սովորել: Սուրենն ուզում

էր մատնել «գաղտնիքը», բայց տղաները արգելեցին: Սանդրոն դիտում էր Լեոնին և միաժամանակ լսում նրան:

— Վալը դեռ վիբրացիա է տալիս³, — ասաց Լեոնը, — ուղղում ենք: Պետք է մաթեմատիկ ճշտություն: Մոսկվայից կգա ընդունող հանձնաժողովը և... մենք պիտի քննություն բռնենք նրա առջև: Ծիծաղեց, նայեց Լեոնիձեփին, որ խորհրդածելով նայում էր իրեն և չէր կասկածում, որ պատրաստ էր հայտնելու մի այնպիսի գաղտնիք...

Լեոնը տարվել էր իր նյութով (Լեոնիձեփն արդեն նկատել էր, որ իրեն շրջապատող երիտասարդները տարվում են առհասարակ) և Լեոնիձեփին գրավեց իր էնտուզիազմով, մտքերով: Սա մի՞թե այն խեղճ տղան է, որ... Լեոնիձեփն վճռեց համբերել դեռ...

— Ո՛չ, մեր երկիրն այլևս այն խեղճ ու կրակ երկիրը չէ, որ տեղից փախչում էին բնիկները... — ասաց Լեոնը: Նա անճանաչելի է...

— Ինչպես դուք, — դուրս թռավ ակամա Վազգենի բերանից:

— Ինչպե՞ս, — շհասկացավ Լեոնը և ժպտաց:

Լեոնն իր մտքերի ջերմության մեջ էր դեռ...

Սուրիկն ու Վազգենն իրար նայեցին.

— Հայտնե՞նք...

— Ոչ, սպասիր, — փսփսաց Վազգենը:

Երիտասարդները որոշեցին վերադառնալ բանավան — ձորի ղրուխը: Լեոնը հայտնեց, որ իր հերթը վերջացավ, ինքն էլ է գալիս:

— Մենք ուզում ենք ձեզ մոտ հյուր լինել այսօր, — ասաց Վազգենը:

Լեոնը մեղմ ժպտաց, — համեցեք, շատ ուրախ եմ:

Լեոնի սենյակը մի տախտակի համեստ խուց էր: Նստեցին: Նվ լռեցին: Նայեցին իրար: Հետո՝ Վազգենը հարցրեց Լեոնին նրա հին հայրենիքի մասին: Լեոնը պատմեց ինչքան որ հիշում էր: Պատմեց Մարոյի մասին:

— Բայց մի՞թե նրան երբեք չորոնեցիք:

— Որոնեցի, բայց դուր անցան փորձերս: Նա կորած է, — ասաց Լեոնը հանգիստ տխրությամբ... տունը մոռացել էի...

Դարձյալ լռություն: Հետո հանկարծ Սուրենը.

— Ոչինչ, մի մտածեք, ընկեր Լեոն, մեր հյուրը ձեզ իր քրոջը կուղարկի ձերի փոխարեն:

Լեոնը տխուր ժպտաց և նայեց Լեոնիձեին: Սա լուրջ ասաց.

— Այո, կուղարկեմ իմ քրոջը, և նա ձեզ միանգամայն կհատուցի կորածի փոխարեն:

— Մինչև անգամ հնին կմոռանաք,— ասաց քիմիկոսը:

Լեոնը կատակի մեջ ինչ-որ բան զգաց:

— Դուք լո՞ւրջ եք ասում...— Նայեց Լեոնիձեին: Սա հուզված լրջությամբ նայեց Լեոնին: Լեոնը գունատված վեր թռավ և մոտեցավ Լեոնիձեին:

— Այո... նա հիմա իմ քույրն է,— ասաց Լեոնիձեին, վեր կացավ և բռնեց Լեոնի ձեռը, որ սա մեկնել էր դեպի նա:

— Ուրեմն... ուրեմն դուք նա՞ եք, որ...

— Այո, այո, այո,— գոչեցին երիտասարդները աշխույժ և հուզված ու վեր կացան, շրջապատեցին երկու անծանոթ հարազատներին:

Լեոնն ու Լեոնիձեին համբուրվեցին... Նորից լռություն, որի մեջ հատ-հատ լսվեց Վազգենի խորը ձայնը.

— Այո... ուրեմն դուրս է գալիս երկու եղբայր, երկու քույր:

— Ինչեղով երեք հոգի,— վրա բերեց Սուրենը,— աշխարհը այդպիսի հանելուկներ էլ ունի...

Լեոնը շշմած էր, զարմացած, ուրախացած, բայց և շէր կարողանում տանել այդքան զգացումների բեռը: Նա հուզված նստում էր, վեր կենում, անցուդարձում:

— Նա՞, Մարոն... Մարոն,— խոսում էր նա ինքն իրեն և նայում Լեոնիձեին երազանքով ու երախտագիտությամբ:

Ընկերները լուռ նայում էին սրանց և իրենք էլ երազում:

— Է՞, ինչ կա,— վեր կացավ Սուրենը,— հեռագրենք Մարոյին, թող գա:

— Այո՞, այո՞, թող գա,— պնդեցին երիտասարդները:

Լեոնիձեին ասաց.— ոչ, ավելի լավ է գրեմ, համոզեմ, որ գա, եթե ոչ՝ հեռագրով...

«Սիրելի Մարո: Ես երկար մնացի: Մնացի մի երկրում, որտեղից դարեր շարունակ փախել են բնիկները, փախել օտար բռնակալներից, սեփական կեղեքիչներից, սովից, երկրաշարժից, կոտորածից, և որտեղ հիմա այդ ժողովրդի համար այնքան է ապահով, հարուստ և ուրախ, որ դեռ ամեն կողմերից հավաքվում են աշխատավոր ներգաղթողներ... Դրանք ապրում են իրենց ավաններում՝ Նոր Արաբկիր, Նոր Սեբաստիա, Նոր Բուժանիա և այլն: Ունեն ընդհանուր արհեստանոցներ, կիսագործարաններ, դպրոցներ, ամեն բան: Ավաններում լավում է ֆրանսերեն, հունարեն, անգլերեն... Որքան շատ բան կա այս մի փոքրիկ խորհրդային երկրում... Տեսնելով այս միայն՝ կարելի է գաղափար կազմել, թե որքան մեծ բովանդակություն ունի խորհրդային Միությունը՝ եթե նրա այս փոքրիկ մասը այսքան... բայց մի՞թե, սիրելի Մարո, չէիր ցանկանա ինքդ զալ Հայաստան և անձամբ տեսնել: Կուրջ առաջարկում եմ քեզ Նինայի հետ իսկույն ճանապարհ ընկիր Երևվան ամսիա 20-ին, մենք մի ահագին խմբով ձեզ կգիտավորենք: Սպասում եմ, անպատճառ եկ: Ե՛կ և հետո... Ես քեզ մի բան կասեմ»:

Երբ Մարոն և Նինան վերցրին իրենց փոքրիկ պայուսակները, որ իջնեն վագոնից՝ Սանդրոն ու Լևոնը ներս ընկան, նրանց հետևից՝ Վազգենը, Սուրիկը, գեոլոգը և մյուսները: Սրանք եկել էին հանդիպման վայրկյանը դիտելու Սանդրոն առաջ վազեց, բռնեց Մարոյի իրանից և ներկայացրեց Լևոնին: Մարոն ցնցվեց, ընկավ նրա ուսին և հեկեկաց: Ապա, երբ հուղմունքի առաջին պոռթկումը մարեց՝ Մարոն վեր նայեց Լևոնին, որ տեսնի նրան: Սա նա է, նա, այն խեղճ ու կրակ երեխան, որ մնաց դռների մոտ և անհետ կորավ...

Մի հինգ րոպեից հետո Նինան և Մարոն շրջապատված երկտասարդներով սլանում էին Երևանի փողոցներով դեպի հյուրանոց՝ Սանդրոյի համարը:

Երեկո էր: Սանդրոյի համարում ոչ ոք չկար, բացի Լևոնից ու Մարոյից: Նինան Սանդրոյի, Վալզենի և մյուսների հետ գնացել էր դրոսնելու:

Եղբայր ու քույր մնացել էին մենակ, դեմուդեմ: Կարծես նոր միայն պիտի տեսնվեին իրար հետ և իսկապես որ նոր պիտի խոսեին սրտանց, իմանային իրենց անցյալի այն մասը, որ մթությամբ էր պատած:

Նրանք խոսում էին և իրար դիտում: Այդ քույր ու եղբայրը նայում էին իրար և այն վայրկյանին, երբ զգում էին հարազատ՝ հետն էլ զգում էին ինչ-որ օտար մի բան, բայց հենց որ մտածում էին այդ օտարության մասին՝ մի հարազատ բան կրկին շերմացնում էր նրանց:

— Հետո՞, պատմի՛ր ուրիշ էլ ինչ որ գիտես,— ասաց Լևոնը և մեղմով ծեծեց քրոջ ձեռը:

— Շատ բան կա պատմելու,— պատասխանեց Մարոն,— բայց ինչքան էլ որ պատմեմ, չեմ կարող վերջացնել: Շատ բան տեսա, շատ բան ապրեցի: Միայն այդ բոլորի մեջ Սանդրոն ու իր ընտանիքը ամենաքաղցրն են եղել իմ կյանքում:

Լևոնը հանկարծ վեր կացավ տեղից:

— Լսիր, Մարո, մի՞թե դու չես գա Երևան...

Նրանք վեր կացան երկուսով և սկսեցին անցուդարձել:

Մարոն շեշտ նայեց Լևոնի աչքերի մեջ, դրկեց Լևոնի մեջքը և նրան առաջ տարավ անխոս. Լևոնն սպասեց, որ նա խոսի: Բայց Մարոն աչքերը հատակին հառած լռում էր:

— Հը, Մարո, եկ Երևան, միասին կապրենք, տեսնում ես ինչ է դառել երկիրը:

— Տեսնում եմ, շատ ուրախ եմ:

— Չե՞ս գա...

— Ո՛չ... — ասաց Մարոն դեմ առնելով և գնաց ընկողմանեց բազմոցում: Նրանք լռեցին: Լևոնը շարունակեց անցուդարձել:

— Լսիր, դու գուցե... սիրում ես Սանդրոյին և պետք է...

— Ո՛չ, ես սիրում եմ Սանդրոյին և չպետք է... Սանդրոն ունի

իր ապագա զուգըր: Ես Սանդրոյի քույրն եմ և նա իմ եղբայրն է,—
ասաց Մարոն և հանկարծ գրկելով Լևոնին համբուրեց նրան:

Լևոնը հասկացավ.

— Ճշմարիտ է, Մարո: Շատ ճշմարիտ է:

Հետո, երբ բավական լռել էին՝ Լևոնն սկսեց՝ կարծես ինքն
իրան.

— Ի՞նչ անակնկալներ ունի կյանքը, ո՞րքան անսպասելի՞, երբ
բեմն էլ ողբերգական, տարօրինակ, անհարիր, երջանիկ, անսահ-
ման սիրով լի— ո՞րտեղից որտեղ...

— Գիտե՞ս ինչ,— ասաց Մարոն*,— ինձ թվում է, թե ես
զարթնել եմ մի շատ ծանր, մեռցնող քնից, և այդ քունը մարդուս
նախամարդկային վայրենի բնազդներն են, որով դեռ շարժվում է
մարդկության մի մասը: Դա մարդկային խորությունն* է մարդու
վերաբերմամբ: Դասակարգերը խորթ են իրար— դա հասկանալի է
և պետք է: Բայց միևնույն դասակարգի մարդը ուրիշ մարդուց խոր-
թանա... Դու, անշուշտ, հասկանում ես, թե ինչ եմ ասում:

Լևոնը վրա բերեց.

— Իհարկե, Մարո, իհարկե: Մենք զոհ դարձանք այդ ազգայ-
նական ատելությանը: Իսկական սովետական մարդը հեռու է այդ
ատելությունից, անգամ հասարակ խորթությունից:

Մարոն սկսեց պատմել Սանդրոյին ընտանիքի մասին: Դա
բացառիկ, հրաշալի ընտանիք է: Դա մի գոհար է մարդասիրու-
թյան և ազնվության: Դա այնպիսի մի ընտանիք է, որ ամեն
մարդ իրեն կզգա հարազատ միջավայրում:

— Ափսոս, որ դու կորար:

— Այո, ես կորա, լավ կորա, մինչև որ գտնվեցի մեր երկ-
րում:

— Դե հիմա պատմիր, Լևոն:

Լևոնը պատմեց:

Դուրս է գալիս, որ Լևոնը այն բոլորին, երբ բաժանվել էր Մա-
րոյից՝ մի բան էր միայն մտածել: Այն է՝ ազատվել քրոջից:

— Այո, Մարո ջան, ես այնպես էի հուսահատվել, այնքան էի
վախենում, որ դու կմեռնես իմ աչքի առաջ, որ... միայն ուրախ էի,
որ քեզ տանեն մի տեղ, ինձանից հեռու: Մի խոսքով՝ ես մտածում

էի միայն, որ դու ազատվես: Եթե ես դայի քեզ հետ՝ կծանրացնիի երկուսիս վիճակը:

Մարոն գլուխը դրեց եղբոր ուսին, և արցունքները հոսեցին նրա թախծոտ աչքերից:

— Իսկ մենք մտածում էինք, որ դու վիրավորվեցիր շատ սպասելով և հեռացար վշտացած: Բայց շիս պատմում, թե հետո ուր հեռացար, ինչպի՞ս ազատվեցիր սովից, նեղութուններից:

Լևոնը պատմեց, որ ինքը այնուհետև բաժանվելով զնաց ընկավ տների բակերը, սրճարանների, ճաշարանների դռները, սկսեց կես մուրալով, կես աշխատելով ապրել: Նա եղել էր Թիֆլիսում, Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում:

— Հետո եկա քեզ որոնելու: Բայց ընկա որբանոց, ինձ բերին Հայաստան և բախտը ժպտաց: Այստեղ ինձ ապաստանեցին, դրպորոց տվին, համալսարան և ահա տեսնում ես, ես այժմ...

— Տեսնում եմ, տեսնում եմ,— ուրախ բացականչեց Մարոն և ծիծեղ Լևոնի ձեռները:

— Մենք այսպես կանենք,—ասաց Մարոն մի փոքր մտածելուց հետո:— Դու կգաս Բաթումի, մեզ մոտ, կտեսնես մերոնց, նրանք էլ քեզ կտեսնեն: Իսկ մյուս ամառ մենք կգանք, երկար կամանք քեզ մոտ:

— Շատ լավ, շատ լավ,— հանգստացավ Լևոնը,— ապրիք այնտեղ, ուր ցանկանում ես, միայն երջանիկ եղիր:

Մարոն շեշտ նայեց եղբոր աչքերին և զննել սկսեց նրա հոգեկան ապրումն այդ րոպեին: Նա զգում էր, որ Լևոնը սիրում է իրեն և որ նա հեռու լինելով իրենից՝ չի սառել, չի մոռացել իրեն: Բայց Մարոն վեր կացավ և զնաց դեպի պատուհանը: Ապա հենվելով պատուհանի գոգին, դարձավ դեպի Լևոնը.

— Գիտե՞ս ինչ, Լևոն: Ես քեզ շատ լավ եմ հասկանում: Դու շիս կամենում ինձ ստիպել, որ դամ քեզ մոտ: Բայց դու կկամենայիր, որ ինքս իմ կամքով դայի: Բայց և այն մտածիր, Լևոն, որ Սանդրոյինց ընտանիքը կապված է ինձ հետ, որ վերջապես ես չեմ կարող որևէ կերպ վիրավորել հայրիկին: Նա ինձ խնամել է իր հարազատ զավակներից ավելի: Ես պարտավոր եմ նրա տանը լինել, նրա ծերության օրերում:

— Հասկանում եմ, հասկանում, Մարո,— աշխույժ ու ջերմ
բացականչեց Լեոնը,— մենք զուր ենք երկարացնում: Մարդկա-
յինը ուժեղ է և այնքան ուժեղ, որ նրա առջև ոչինչ են դառնում
հարազատի անցավոր զգացումները:

Ներս մտան Սանդրոն և Նինան: Նրանք հոգնել էին զբոսան-
քից, բայց դո՛հ էին և ուրախ:

* * *

Նրեկոն մարում էր Արարատյան դաշտում, Երևանի վրա իջ-
նում էր խաղաղ գիշերը: Քանաքեռի խճուղով բարձրանում էին
Սանդրոն ու Մարոն—մյուս քույրն ու հղբայրը, որ խորթ էին եղել,
իսկ հիմա հարազատ էին:

Սանդրոն ուզում էր Մարոյին հարցնել մի բան, բայց ուշաց-
նում էր: Ներքեում ծփում էին հազարավոր լույսերը՝ սովետական
կյանքի լույսերը: Մայրաքաղաքը թրթռում էր երիտասարդ ու գե-
ղեցիկ կնոջ նման, իր ժպտուն զարդարանքների մեջ: Այդ լույսերը
երբեմն խմբված, երբեմն նոսր, երբեմն էլ այնպես էին հեռանում
մի, կամ զույգ գծերով, որ կարծես աներևույթ մի ձեռք կրակն
թեյեր էր քաշում դաշտի միջով:

— Գեղեցիկ է,— ասաց Սանդրոն:

— Գեղեցիկ է,— պատասխանեց Մարոն խորասուզված իր
մտքերի մեջ:

Սանդրոն անցավ բուն նյութին.

— Մարո, դու պիտի մնա՞ս եղբորդ մոտ:

— Ո՞ր եղբորս, — հնչեց մեղմաձայն կատակը Մարոյի ձայնի
մեջ:

Սանդրոն աշխուժացավ:

— Հարազատ եղբո՛րդ:

— Իմ հղբայրներս հարազատ են,— կրկին կատակեց Մա-
րոն:

Սանդրոն կարծես հանգստացավ:

Բայց էլի սպասում էր ավելի որոշ պատասխանի:

— Սանդրո, — խոսեց մի փոքր հետո Մարոն լրջությամբ և
վճռական ձայնով,— դու ավելի լավ գիտես, թե ինչ եմ զգում ես

և կամ ինչ կանհամ ես: Ի՞նչ բացատրեմ քեզ, մի՞թե հասկանալի չէ, որ կան բաներ...

— Այո, կան բաներ, — ընդհատեց Սանդրոն, — որ ես, դու, Լև-վոնը, Նինան, Վաղգենը և ամենքս նոր ենք զգում, նոր ենք հասկանում*: Դա եղբայրական զգացումն է, որ տածում է ազնիվ մարդը մարդուն, որը վեր է ընտանիքից, ցեղից, երկրից, լեզվից, գույնից: Դա ես հիմա եմ հասկանում այնքան պարզ, որ...

— Այո՛, այո՛, այնքան պարզ, որ, — վրա բերեց Մարոն, — ես վերագառնում եմ մայրիկի մոտ:

— Իսկ Լևո՞նը...

— Լևոնը կգա մեզ մոտ, մենք Լևոնի մոտ:

Մարոն փաթաթվեց Սանդրոյին և համբուրեց նրան:

Սանդրոն հանգստացավ: Միաժամանակ զարմացավ, թե որքան ուժեղ էր հզել իր մեջ սերը դեպի Մարոն:

— Հազար նախապաշարումներ փշրվեցին այստեղ, Մարո, — ասաց Սանդրոն:

— ... Նախապաշարումներ, որով լիքն են շատ մարդիկ, թե՛ այնտեղ մեզ մոտ, և թե՛ այստեղ, անշուշտ:

Նրանք լռեցին: Համաձայն էին և ուրախ:

Իսկ ներքևում երիտասարդ քաղաքը ծաղկում էր լույսերի մեջ:

* * *

Երկու ավտո՝ թուղ կոկորդիլոսների պես սուրում էին դեպի Սևան, դեպի լեռները: Հեռևում Արարատյան դաշտն էր, ձախում՝ Զանգվի անդունդները, որոնք նույնպես սողում էին դեպի լիճը:

Հյուրերը վերագառնում էին տուն: Հրաժեշտը՝ Սևանի կղզում: Ահա մի բլուր ևս ու մոնումենտալ, դրամատիկ բացվեց Սևանի հայելին, լույսերի անդունդը: Երկնակապույտ էր նա գույնով և հստակ ջրով: Ափերի լեռները կորչում էին երկնքի և լճի կապույտի մեջ: Նոտեցին նորաձև բարկասը և մտան կղզին: Հինավուրց վանքերը քնել էին իրենց պատմության մեջ: Կղզին՝ վանականների լոակյաց աքսորավայրը, զնգում էր իր՝ սանատորիայի հանգստացողների ու տուրիստների երգերով, կանչերով: Բարձրացան բլուրը, նստեցին ժայռի ափին, ջրերի վրա...

* * *

Ուրախ հյուրասեղանը, սուփրան փռած ծաղիկների վրա, ծաղկել էր նրա շուրջը բուլտրված երիտասարդներով: Հայաստանի ոսկե գինին, Սևանի երկնակապույտը, լեռնային թեթև օդը և հրաժեշտի թախծալի թրթիուր խոսեցնում էին, երգել տալիս սեղանակիցներին:

Սանդրոն և Մարոն, ինչպես Նինան և Լեոնը տարբեր ու խոր հուզումների մեջ էին: Լեոնը մնում էր իր նոր հայրենիքում, Մարոն վերագառնում էր իր նոր հայրենիքը, Սանդրոն թողնում էր նոր եղբորը, Նինան սիրել սկսեց իր նոր եղբորը...

Վեր կացավ Լեոնը.

— Սիրելի Մարո, սիրելի քույրս, մենք կորցրինք մեր հին հայրենիքը, գտանք նոր հայրենիքներ: Գնում եք դուք եղբայրական Վրաստան, բայց մենք չենք բաժանվում ո՛չ քեզնից, ո՛չ Սանդրոյից, ո՛չ Նինայից, ինչպես և մենք բաժան չենք ամբողջ Միության ժողովուրդներից: Հայրենիքը մեր մեջն է, Միության ժողովուրդների մեջ: Սիրենք մեր մեծ հայրենիքը՝ Միությունը, սիրենք մեր փոքր հայրենիքները՝ Հայաստանը, Վրաստանը, սիրենք մեր աշխատանքի և ստեղծագործության վայրերը՝ մեր հայրենիքը: Ամենքի հայրենիքը՝ ամենքիս հայրենիքն է: Գնաք բարով, սիրելիք:

* * *

Մի տասնհինգ րոպե անց՝ ավտոն դողաց, ցնցվեց և թռավ: Երկու քույր, երկու եղբայր բաժանվեցին՝ շուրթերի վրա պահած չերմ համբույրների քաղցրության զգացումը:

Ա Ն Խ Ո Ի Ս Ա Փ Ե Լ Ի Ն

Մինչև թարգմանը կվերադառնար, որ զինվորների հետ գնացել էր նշանավոր պարտիզանի հորը բերելու՝ գյուղատվեաի շենքում հավաքված գյուղացիներն ու գերմանացի սպան սպասում էին: Բոլորը լուռ կանգնած էին սեղանի առաջ, որի մոտ նստած էր սպան, որ շրթունքները կծելով և թուքն արագ-արագ կուլ տալով մեկ նայում էր դռնից դուրս և ապա գյուղացիներին: Անհամբերությունից նրա կաս-կարմիր դեմքը, ծալքավոր ծոծրակը և ներվային կծկումներով խլիլխլիլոզ այտերը կապտում էին: Նրա մազերն ու հոնքերն սպիտակ էին, լուսանկարի նեղատիվի նման: Իսկ ապակի աչքերը որևէ բարի բան չէին գուշակում: Դրանից թշուրը հատակին էին նայում: Միայն մեկը նրանցից՝ միաչքանի ու նենգ՝ համառ նայում էր սպային: Սպան ընդոտտ շարժումով թևքվեց դեպի դռան կողմը և անհամբեր ու գժգոհ փնթփնթաց.

—Նո՛ւ, ի՞նչ են անում այնտեղ:

Շների հաշոց էր գալիս «այնտեղից», որ երբեմն ընդհատվում էր հանկարծակի, աղիողորմ կլանչոցով: Դա զինվորներն էին, որ ծեծում էին շներին:

Վերջապես մի խուլ աղմուկ՝ խառն ոտնաձայնի հետ: Սպան լարվեց: Գյուղացիներից մեկը ծանր հոգոց քաշեց՝ թևթևացնելու համար խեղդող շնչառությունը:

Ներս մտան զինվորները թարգմանի հետ՝ հրելով մի բարձրահասակ, նիհար գյուղացու:

— Ա՛, սա՞ է... — շարախինգ նայեց գյուղացուն սպան և ոտից գլուխ շափեց նրան:

Թարգմանը, ղեղնաղեմ ու մտտ աշտերով մի կարճահասակ մարդ, որ շեռ հասկանում որտեղից էր լույս ընկել և ինչպես էր ծանոթ գյուղացիներին, նրանց կյանքի անցուգարծերին՝ կոտրած յայտով հաստատեց սպայի հարցմունքը:

Գյուղացին հանգիստ ու հպարտ եկավ ուղիղ կանգնեց սպայի առաջ: Հավաքվածներն ավելի քարացան իրենց լուռության մեջ:

Սպան, որ ըստ երևույթին մեծ կրքով սպասել էր այս վայրկյանին՝ ուզեց սկսել, բայց ատելության և շարության բեռից խեղդվելով՝ շարողացավ ոչինչ ասել. նա միայն հառաչեց և հայացքը սեռեց եկողի վրա:

Սա հենց եկել ու արձանացել էր նրա դիմաց՝ պարթևահասակ, փառահեղ մորուքով և աջ ձեռքի բթամատը գոտկի մեջ խրած, սապոզների միջի երկաթի ոտները պինդ ու համառ հատակին դրած՝ ուղիղ նայում էր սպայի աչքերին:

— Ի՞նչ ես նայում աչքերիս մեջ, ես շեմ սիրում, որ նայում են աչքերիս մեջ, — սկսեց սպան:

Թարգմանը բացատրեց: Բայց գյուղացին համառեց ու շարունակեց ծանր նայել սպայի աչքերին:

— Դե՛, հիմա ասա՝ ո՞ւր է պարտիզան որդիդ, — սկսեց հարցաքննությունը սպան՝ շսպասելով թարգմանին և խոսելով կոտրաված ուսերեկնով:

Գյուղացին շարտասխանեց և շարունակեց վերևից ներքև նայել սպային:

— Լսո՞ւմ ես... հը՞... ո՞չ միայն դու, այլև սրա՛նք պիտի ասեն ու հաստատեն, թե ո՞ւր է պարտիզանը: Դե՛:

Գյուղացին աչքերն անդամ շճպեց: Նվ եթե շլինիր նրա ելեէջող կուրծքը, որ շարժում էր նրա մարմնի այդ մասը՝ կարելի էր ասել, որ նա արձան է:

Սպան դսպում է իրեն, որովհետև դեռ տատանվում էր՝ ծեծո՞վ սկսել ու սպանելո՞վ վերջացնել գյուղացուն, թե՞ խսկույն ևեթ սպանել և վերջ տալ նրան: Նա որոնում էր կոտանքի ազդու ձևեր և մեկից մյուսին անցնելով՝ դանդաղում էր և նայում գյուղացուն: Նրան ատելի էր այդ կերպարանքը, որի մեջ նա տեսնում էր մի ցտար երկրի ողջ բնակչությունը: Նա այրող նախանձ էր զգում

տեսնելով այդ գյուղացու բարձր հասակը, ուղիղ իրանը, կոշտ, ջլուտ մատները և այն համառ, պինդ կեցվածքը, որով նրա ոտները կպել, տիրում էին երկրին, այն հարուստ սևահողին, որի մասին սպան աճասպիներ էր լսել: Նա շատ էր տեսել այդպիսի գյուղացիներ և հիմա իր դիմաց կանգնածը կարծես միախառնել էր նրանց բոլորին:

Սպան հիշեց շարանն այն մարդկանց, որոնց նա կտտել և ոչնչացրել էր հարձակման ճանապարհին: Բայց և ահա նրանք կրկին հարույթուն են առել: Սրանք անվե՛րջ են, սրանք շե՛ն ոչնչանալու: Սրանք այսպես անվերջ կմաշե՛ն, կհատցնե՛ն հենց իրեն, սպային:

— «Մի՛շտ միևնույն մարդը դիմացս», — մրթմրթաց սպան յուրովի և թափ տվեց իրեն կաշկանդող մտքերը:

Նա ձեռքը զարկեց սեղանին և թնդաց.

— Դու չպե՞տք է ասես որդուդ տեղը:

Գյուղացին կրկին ոչինչ չպատասխանեց և միայն մի ոտից հենվեց մշուս ոտին: Եվ միշտ՝ հայացքը սպային, հաղթական ու լուռ: Նա կարծես չէր մասնակցում սպայի սարքած տեսարանին, այդ համարելով իրեն շվերաբերող մի գործ: Բայց նրա աչքերի մեջ՝ խորը պահված էր մի կայծ, որ ապրում էր, մտածում, որ խոսում էր մի ինչ-որ ահավոր բանի մասին:

Սպան նայեց բոլոր գյուղացիներին, որ ուղիղ կանգնել էին իր դիմաց, աչքները հատակին և զգաց, որ նրանք ևս լռելու են շարունակ: Եվ կատաղեց.

— Ի՞նչ, դուք չե՞ք ուզում խոսել: Ես ձեզ հիմա խոսել կտամ...

Մոտեցավ պարտիզանի հորը:

— Դու վերջ ի վերջո չե՞ս խոսելու...

Մոմռեց բերանը, վնդաց և բռունցքով սաստիկ զարկեց գյուղացու դեմքին: Գյուղացին դեմքը թեթևաշարժ թափ տվեց և մնաց նույն տեղը, նույն դիրքով: Արյունն աշխույժ փայլով հոսեց նրա մորուքի վրա և սկսեց կաթկաթել հատակին:

— Ա՛ռ, — մի անգամ ևս հարվածեց նույն տեղին: Կրկին մի անգամ ևս:

Եվ եկավ նստեց տեղը: Հետո դարձավ բազմությանը.

— Է՛, լսեցեք, և թող սա էլ իմանա վճիռս: Բուրբիդ պիտի կոտորեմ՝ եթե չիմանամ, թե ուր է պարտիզանը: Ծն նրան պիտի ոչնչացնեմ քանի նա դեռ չի եկել գաղտագողի: Նո՛ւ,— կրկին դարձավ ծեծվողին:

Բայց պարտիզանի հայրը լռում էր համառությամբ ու շարությամբ: Նա անլսելի հեռում էր և հայացքը հառած սպային՝ նայում էր սպառնալի: Սպան վեր թռավ և սկսեց մոլեգնությամբ ծեծել նրան: Եվ ինչքան զարկում էր՝ այնքան այլանդակվում էր գլուղացու դեմքը, որն ինչքան այլանդակվում էր, այնքան ավելի կատաղեցնում էր սպային, չէր հաղթահարվում, ընդհակառակը՝ ուժ էր առնում, ճնշում էր, ինքն էր հաղթում: Սպան խելագարվում էր: Ձեռքը հոգնել էր, արյան մեջ կորել, ցավում էր: Նա խլեց ատրճանակը պատյանից և սկսեց կոթով հարվածել գլուղացուն: Բայց ծեծված դեմքն անճանաչելի այլանդակվեց թքախառն արյան, մորուքի պատառներով մսակույտերի մեջ:

— Հիմա կասե՞ս...— խռպոտ հարցրեց սպան:

Գլուղացու դեմքն այդ բույեին արդեն իրոք սաթսափելի էր: Սպան նայեց նրա արյունոտ աչքերին, ատրճանակն ուղղեց դեպի նա, նա ուզեց կրակել, բայց ետ քաշվեց: Գլուղացին անողոք նայում էր նրան...

— Սա կսպանի ինձ իր հայացքով, իր լռությամբ,— դարձավ գինվորներին,— դուրս տարեք սրան, վերջացրեք, չեմ կարող տանել սրա հայացքը:

Ձինվորները խլեցին գլուղացուն և դուրս տարան: Սենյակի բազմությունը շունչը պահեց: Դրսից լսվեց մի շոր կրակոց: Հսվեց, թե ինչպես թրմիաց գետին գլուղացու մարմինը: Հետո դարձյալ կրակոց, կրկին, ու դուրսն ամեն ինչ լռեց: Բազմության մեջ մեկը խուլ նվաց:

— Նուս՛...— խեղդված մոմոտցով լռեցրին նրան մյուսները: Սպան գնաց դեպի դուռը, նայեց դուրս.

— Դու այդպես կնայե՞ս ինձ, դու նրան կբերե՞ս ինձ ոչնչացնելու... համա՛՛ռ շուն... Երկաթի ներվեր են պետք սրանց համար: Բայց ևս ունե՛մ հրկաթի ներվեր,— նորից քաշալերվեց սպան և սպառնալի դիրք բռնեց:

Ու թքելով եկավ նստեց, հեաց սեղանին հենվելով և գլուխը թաղելով ափերի մեջ:

Հետո գլուխը բարձրացրեց դեպի մնացածները.

— Գիշերս էլի կկանչեմ ձեզ՝ վերջացնելու համար պարտիզանի գործը: Ձեզ ևս սպասում է այսպիսի մահ: Հիմա քաշվեցե՛ք տներդ և մտածեցեք...

Եվ ծանր դուրսելով հատակին ու սանդուղքի փայտե աստիճաններին՝ հեռացավ:

* * *

Խուպոտ երգն ու հարբած բացականչությունները հետզհետե մարում էին արբշիտ, հղփացած սպանների շրթունքներին: Մի կրկուսը քնում էին մահճակալի վրա:

Սպան և մի այլ պաշտոնյա դեռ խմում էին: Սպան չէր հարբում, թեև խմել էր կարգին:

Չորուցամաք պաշտոնյան, որ ավելի սակավ էր խմել, քթի տակ մոմռալով մի երգ, երբեմն դուրս էր նայում պատուհանից, որ սև քառակուսի խավարով մի անդունդ էր բաց անում դեպի դուրս, դեպի երկինք: Դուրսը ամպ էր ու մշուշ:

Պաշտոնյան վեր կացավ, դնաց դեպի պատուհանը, դուրս նայեց երկար ու կրկին եկավ նստեց սեղանի մոտ:

Սպան նայեց նրա աչքերին և իրոնիկ շեշտով հարցրեց.

— Հը՛, ո՞ւմ ևս սպասում:

Պաշտոնյան ներվային ժպիտով նայեց սպային.

— Ե՞ս... հենց այնպես...

— Նա կգա՞...

— Ո՞վ:

— Հը՛մ:

Պաշտոնյան շարունակեց ժպտալ:

— Չի կարող:

Հետո լրջացավ և տարակուսած հայացքը հառեց սպային:

Սպան հառաչեց.

— Նա կգա՞, նրան կբերի այն սարսափելի սպանվածը: Ինձ

կատաղեցնում, հուսահատեցնում է այդ համառ, չար հայացքը՝ նա ինձ նայում է ամեն տեղ: Լսիր, դու հավատո՞ւմ ես նախա-
զգացման:

— Ե՞ս... չգիտեմ:

— Ես հավատում եմ: Ես նախազգում եմ, որ նա կգա:

— Ո՞վ նա,— սրտնեղեց պաշտոնյան, թեև կրկնվեց մի քանի անգամ, թե ում մասին է խոսքը:

Սպան վերջրեց գինով լի բաժակը: Նրա ձեռքը հուզմունքից դողում էր:

— Ես հավատում եմ նախազգացման: Նա կգա, այն պարտի-
զանը: Այդպես էր ասում սպանվածի հայացքը: Նա կգա՞ և կգտնի
ինձ: Ես զգում եմ: Անիծյա՞լ երկիր...

— Անհիմն զգացումներ են,— ասաց պաշտոնյան, բայց և
ինքը սարսափեց այդ մտքից:

Հետո կրկին վերկենալով տեղից՝ անցավ դեպի դուռը՝ բացեց,
նայեց դուրսը և վերադարձավ:

— Բայց ախր ի՞նչ հիմք ունես,— հարցրեց նա,— գյուղացին
սպանված է, մյուսները համարյա բանտարկված, գյուղում մեր
գինվորներն են: Մինչև մտնի գյուղ, մինչև մոտենա տանը...

Դուրսը մի բան սվսվաց: Կարծես քամին շոշափեց դռան ճա-
ղերը:

— Պահակներն են,— ինքն իրեն սիրտ տվեց պաշտոնյան,—
այնպես չէ՞...

Սպան բերանբաց ու մտքերի մեջ կորած՝ հեալով նայեց նրան:
Դուրսը լսեց ամեն ինչ: Միայն հեռվից, անտառից հաս-հատ
կաթոցի նման տնքում էր գիշերահավի ծկլթոցը:

— Ծանր է այս երկրում,— խոսեց պաշտոնյան՝ խլացնելու
համար այն խռովքը, որ զարթնել էր: Նրա մեջ գիշերային այս պա-
հին օտար, թշնամի երկրում, օտարի տան հարկի տակ:

— Անիծյա՞լ ցեղ,— մռնչաց սպան:— Չի՛ ընկճվում, չի՛
հանձնվում: Այստեղ ես կգտնեմ իմ վախճանը— ահա թե ինչով
կվերջանա բանը...

— Դու նախապաշարված ես, էրիս,— խոսեց պաշտոնյան
հասարակ ձայնով, վերջ տալու համար այն միստիկական մթնո-

լորտին, որ լցրել էր սենյակը և տոգորել նրանց,— դու նախասպա-
շարված ես:

Հաղիվ էր վերջացրել իր խոսքը պաշտոնյան՝ երբ դուռը ան-
նկատելի բացվեց և ներս նայեց մի կերպարանք, որի պղնձե դեղ-
նագույն, նիհար դեմքին փայլում էին շարաժպիտ աչքերը: Եվ
միայն այս էր, որ տեսան սպան ու պաշտոնյան: Նայողը հտ
ընկրկեց և արագ թաքնվե՞ց, թե հեռացավ տանից: Հետևյալ վայր-
կյանին պայթեց ումբը և ամեն ինչ խեղդվեց ու կտրտվեց ծխի ու
մետաղի մեջ:

Դա կատարվեց այնքան հեշտ ու բնական, որքան անխուսա-
փելի բանը, որ սպասվում է:

Շները հաչեցին, դուրսն իրար անցան, լավեցին անկանոն, եր-
կարատե կրակոցներ, ասպա հետզհետե ձայները հեռացան և ամեն
ինչ լռեց:

* * *

Անտառի խաշամկուտը ութմիկ խշշում էր պարտիզանի քայ-
լերից: Նա գնում էր հանգիստ և երբ ծխախոտը տանում էր բերա-
նին՝ մի վայրկյան խավարի միջին կարմրում էր հոգնատանջ, բայց
հուսալի մի դեմք, որ մտածում է:

Պարտիզանը վերադառնում էր իր ջոկատը:

լորտին, որ լցրել էր սենյակը և տոգորել նրանց,— դու նախապաշարոված ես:

Հաղիվ էր վերջացրել իր խոսքը պաշտոնյան՝ երբ դուռը աննկատելի բացվեց և ներս նայեց մի կերպարանք, որի պղնձե դեղնագույն, նիհար դեմքին փայլում էին շարաժպիտ աչքերը: Եվ միայն այս էր, որ տեսան սպան ու պաշտոնյան: Նայողը հարնկրկեց և արագ թաքնվեց, թե հեռացավ տանից: Հետևյալ վայրկյանին պայթեց ռումբը և ամեն ինչ խեղդվեց ու կտրավեց ծխի ու մետաղի մեջ:

Դա կատարվեց այնքան հեշտ ու բնական, որքան անխուսափելի բանը, որ սպասվում է:

Շենքը հաչեցին, դուրսն իրար անցան, լավեցին անկանոն, երկարատև կրակոցներ, ապա հետզհետե ձայնիւրը հեռացան և ամեն ինչ լռեց:

* * *

Անտառի խաշամկուտը ռիթմիկ խշշում էր պարտիզանի քայլերից: Նա գնում էր հանգիստ և երբ ծխախոտը տանում էր բերանին՝ մի վայրկյան խավարի միջին կարմրում էր հոգնատանջ, բայց հուսալի մի դեմք, որ մտածում է:

Պարտիզանը վերադառնում էր իր ջոկատը:

համար: Ես այնպես պիտի անեմ, որ դուք կարողանաք ապագայում պարծենալ ձեր ծնողով: Հետո՝ ես առանձին հաշիվներ ունեմ ֆաշիստների հետ, ծնողներիս համար, որոնց խոշտանգել են նրանք Ուկրաինայում: Շուտով ես կրկին այնտեղ կլինեմ:

Ձեր Միխայիլ Չերկեսով»:

Կապիտանը սա գրել է իր կնոջն ու երեխաներին՝ թիկունքի հիվանդանոցից, ուր նա ապաքինվում է բազմաթիվ կախիկներում ստացած վերքերից:

Նամակը հասարակ է գրվել: Եվ ուրիշ կերպ էլ չէր լինի: Կապիտանը շատ բան ունի ասելու, քան այս մի քանի բառերն են: Այս հասարակ բառերն իրենց տակ պատմություն ունեն: Մի պատմություն, որ խոր կնիք է դրել մարտիկի հոգու վրա:

Կապիտանն իր զորամասով հենց պատերազմի առաջին օրից մարտերի մեջ էր: Նա սկսեց այդ մարտերը մղել իբրև զինվորական գործ: Նա շատ բարեխիղճ զինվորական էր և լիովին էլ նվիրվեց երկրի պաշտպանության:

Մարտական կյանք էր, ուներ իր մասնագիտական կողմը, որ դբաղեցնում էր սկզբում: Զինվորական գիտությունը, նրա տեսությունն ու գործնականը, խաղաղ ժամանակի մաներները «մարտական վիճակում» — այս ամենը հետո փորձվեց իսկական պատերազմի բովում: Ակտիվ նահանջը, որ կատարում էր Կարմիր բանակը, ստեղծելով հաղթություն իմաստությունը՝ հարստացրեց նրա գիտությունը:

Բայց քանի խորացավ պատերազմը, քանի բազմացան մարտական դեպքերը, այնքան կապիտանի հոգեկան կյանքը լրջացավ ու խորացավ: Նախկին պարտաճանաչ ու տաղանդավոր զինվորականը շատ նոր բաներ տեսնելով ուղղամտադաշտի ուժը՝ կրեց մի քանի ապրումներ, որ այժմ հալչուցինացիա են լինում նրա երևակայություն մեջ:

Չերկեսովը շատ բաներ տեսավ ֆաշիստների շարագործություններից: Մարտի կորուստներին սովոր զինվորականը, որ սպանվածներին ու վիրավորներին նայում էր իբրև պատերազմի անխուսափելի շարիքի՝ տեսնում էր սպանածներ ու խոշտանգած-

ներ: Տեսնում էր ծառերից կախած երեխաներ: Պատահում էր հրացանազարկ արած գյուղացիների:

Այս բոլորը լցնում էին Չերկեսովի սիրտը դառնություն, ատելություն մարդակերպ հրեշների հանդեպ: Չարագործությունը պատերազմի մեջ՝ դա ավելի էր նրա աղնիվ զղացմունքներին դիպչում:

Եվ ահա, այն կարճատև ժամանակը, որ բաժին էր ընկնում հանգստանալու մարտերի արանքում, Չերկեսովին պաշարում էին այդ շարագործությունների մտքերը: Նա մտաբերում էր օրվա մեջ լսածները և երկար մտածում էր դրանց մասին:

«Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս անել, որ վերջ տրվի այս անլուր բարբարոսություններին...»: Ոչինչ չէր մնում անելու: Միայն կովե՛լ, ոչնչացնե՛լ շարիքի բուն արմատները:

Կովե՛լ վճռակա՛ն, անխնա՛, ցատումնալի՛, ոչնչացնե՛լ, հետքերն անգամ ջնջել աշխարհիս երեսից:

Սա էր, որ կարծես հանգստացնում էր Չերկեսովին, և նա կարողանում էր մի փոքր հանգստանալ և աչքերը փակել: Թեև երազում այդ մտքերը մարմնանում էին և քստմնելի պատկերներով անցնում նրա աչքի առջև, տանջում: Կարճատև քունը չէր հանգըստացնում Չերկեսովին:

Նա մի անգամ տեսավ այրած բանակայինի դիակ: Սա ընկել էր բերանքսիվայր, թևերը կրծքի տակին կուշ եկած, ածխացած:

Դիակն ածուխից շինած մարդու կերպարանք ուներ: Սարսափելի էր կնճռոտած, սևացած դեմքը և գլուխն անմազ ու բշտոտ: Մարտիկին խոշտանդել էին այրելուց առաջ:

Չերկեսովը չէր մոտանում մի երկաթուղային բանվորի ալլանդակված դեմքը, որ կարծես շարունակում էր տանջվել և չէր կարողանում մեռնել:

Ձինվորականը հետզհետե փոխվեց— մասնագետի հետ նրա մեջ խորացավ մտածող, զղացող մարդը:

Բայց ահա մի անգամ նրա հետ մի դեպք պատահեց, որ ցնցեց նրան:

Ձորամասը նոր էր վերադրավում այն գյուղը, ուր ապրում էին Չերկեսովի ծնողները:

Չերկեսուվը, որ երբեմն մտածում էր հայրենի գյուղի և հայրենական տան մասին, ծնողների գերության մասին՝ չգիտես ինչու միշտ պատկերացնում էր նրանց գերության սովորական ճնշումների մեջ: Երբեմն էլ զգում էր, որ ինքը խուսափում է ավելի բաներ երևակայելուց, որ այնտեղ, անշուշտ, սարսափներ են կատարվում: Ու երբ միտն էր գալիս իրենց գյուղը՝ նա միշտ սքողում էր այդ պատկերը ինչ-որ մշուշով: Այդպես լավ էր, նա չէր տեսնի իսկությունը, չէր տանջի իր հոգին:

Եվ ահա, երբ զորամասը մոտենում էր գյուղին, Չերկեսուվը ավելի տարված էր տակտիկական խնդիրներով, քան գյուղի իսկական վիճակով: Վճռվում էր շատ կարևոր մարտական խնդիր՝ գրավել դիրքը և ամրանալ այնտեղ: Եվ նա իբրև հրամանատար զգում էր, որ պետք է լարել վերջին ուժերը:

Գյուղից սկսեցին ծխի քուլաներ բարձրանալ: Ուրեմն թշնամին նահանջում է: Նահանջում է վերջին գազանություններն անելով: Պետք է շտապել խանգարել թշնամուն շարագործությունները լրացնելու:

Չերկեսուվը լարված էր իբրև մի բարդ մեքենա, որ բանում է լրիվ բեռնվածությամբ: Իր հրամանատարական դիրքում նա հիվում էր՝ իրար հետևից հղելով նոր հրամաններ:

Ֆաշիստները նահանջում էին գյուղի մի ծայրից, բայց համառում էին մյուս ծայրին: Չերկեսուվը նրանց դեմ ուղարկեց թևանցելու մի դասակ և սպասում էր հետևանքին: Կարմիրբանակային շարքերն արդեն գրավել էին գյուղի կեսը և տներից դուրս էին քշում ավտոմատավորներին: Գյուղի փողոցներում ոչ ոք չէր երևում, պատուհանները փակ էին, շատերը կտտրված: Կային և այրված տներ:

Չերկեսուվը ժամանակ չէր գտնում և չէր էլ մտածում՝ դո՞նե հեռադիտակով նայել իրենց տանը: Եվ չգիտես ինչու, երևակայում էր, որ իր ծնողները թողել են տունը և թաքնվել մոտակա անտառում: Կամ, թերևս նրանք փախստականների հետ են՝ խորը թիկունքում:

Թևանցը կատարվում էր Չերկեսուվի ենթագրության համաձայն: Ժամանակին հասնում էր: Ահա գյուղի ծայրին հրաձգու-

Թյունը սաստկացավ: Ահա և դասակը դուրս է գալիս անտառից և հարձակվում է դիմադրող թշնամու թիկունքից: Գյուղի երկար փողոցից անցավ սովիտական տանկը և սկսեց կրակ թափել համառող թշնամու վրա: Մի քանի համազարկ ևս, և ահա լավեց դասակի դրոհը: Թշնամին ցնցվեց և թողեց վերջին դիմադրութեան կետը: Գյուղն առնված էր: Զորամասը մտավ գյուղը:

Չերկեսովը հրամայեց հետախուզել թշնամուն և ինքն անցավ գյուղը: Այստեղ նա պիտի սպասեր տանկային համալրումների: Նա գնաց գյուղսովետի շենքը, որ ֆաշիստները չգիտես ինչպես հապճեպ նահանջի ժամանակ չէին կարողացել հրդեհել: Երբ մտավ շենքը՝ նրան զզվեցրեց այն տեսարանը, որ ներկայացնում էր ներսը: Կեղտի ու կոտորված դուռ ու պատուհանների անկարգութեան մեջ նկատելի էին արյան խոնացած հետքեր պատերին ու հատակին: Անկյունում դիզված էին օղու դատարկ շշեր: Ամեն ինչ մատնում էր զինվորական օրգիաներ, խոշտանգումներ և գազազած թշնամու անզոր կատաղությունը մի երկրում, որին չի կարողանում տիրել, նվաճել՝ թեև գրավել է:

Չերկեսովը դուրս եկավ պատշգամբ: Նայեց փողոցը, հեռու մոտիկ տներին: Նրանք նայում էին ծամածուռ, ինչպես խոշտանգված դիակի դեմքեր:

Փողոցում սկսեցին երևալ մարդիկ, որ շես խմանում որտեղից բսնեցին: Նրանց խոնացած դեմքերը ժպտում էին տենդային փայլով: Միայն ցնծությունն էր առողջ այդ դեմքերին, մնացածը ներվային էր, տանջված:

Ահա և մոտենում է մի մարդ, որի գլուխը փաթաթված է կեղտոտ շորով: Նա մոտեցավ Չերկեսովին և ժպտաց: Չերկեսովը շեշտակի նայեց նրան և ճանաչեց: Դա իրենց հարևանն էր: Այդ մարդու երևալը հանկարծ Չերկեսովին զարթնեցրեց: Նա, որ գյուղ մտնելով զբաղված էր իր զորամասի մարտական խնդիրներով և հետաձգել էր ծնողների և իրենց տան գործը՝ այս բոպեին խիստ կարիք զգաց գնալ տուն, տեղեկանալ ծնողների վիճակի մասին:

— Բարև՛, Տիմոֆեյ՛յ,— ասաց Չերկեսովը ներվային, անհանգիստ ձայնով:

— Բարև՛, սիրելի՛ կապիտան, Միշա... Միխայիլ՛ Պետրովիչ... Ահա, տեսնո՞ւմ ես... — ասաց հարևանը հառաչելով:

— Տեսնո՞ւմ եմ, այո, տեսնո՞ւմ եմ:

— Դրա համար են ասել՝ պատերազմ:

Չերկեսովը խուսափեց հարցնել ծնողների մասին: Ընդհակառակը՝ հեռվից հեռու հարցրեց դյուզի մասին:

Հարևանը գլուխը օրորեց.

— Է՛, Միխայիլ՝ Պետրովիչ, ընկե՛ր կապիտան, մի՛ հարցնի: Ամեն ինչ տակնուվրա արին: Հացը, մթերքը, կահկարասին տարան: Էդ ոչինչ դեռ... Ապականեցի՞ն, մարդո՞ւնք ապականեցին: Մարդ արարածի պատկե՛րը կեղտոտեցին:

Եվ շատ մոտենալով Չերկեսովին՝ փսփսաց.

— Ախր, մի կ՛կ, տես... Չե՞ս ուզում տեսնես...

— Ի՞նչը,— անհանդստացավ Չերկեսովը:

— Ձեր տունը:

— Նրանք այնտե՞ղ են...

— Այնտեղ են, բայց ի՞նչ... նոր մտա՛ էլի՛... մնացել են... նրանց ձեռ տալ շէին թողնում... պետք է մի բան անել...

Չերկեսովը ներքին կշտամբանքով դեպի ինքը, խղճի խայթ դգաց: Նոր արթնացավ և նոր միայն հասկացավ, որ ինքը պետք է անմիջապես գնա իրենց տունը, հասնի իր ծնողներին, իմանա նրանց վիճակը: Բայց հարևանի խոսքերը նրան վախեցրին: Եվ այդ աննկուն զինվորականը, որ մարտի դաշտում տեսել էր հարյուրավոր սպանվածների դիակներ, այժմ իսկական սպանության տաղանապ դգաց և այլաչլվեց:

— Գնա՛նք,— ասաց նա հարևանին:

Նրանք անցան հետևի փողոցը: Ճանապարհին հարևանը հառաչում էր միայն: Լուռ էր նաև Չերկեսովը: Նա վախենում էր հարցնել, թե ի՞նչ է պատճհել: Թեև արդեն հասկացավ պատահածը:

Ահա և իրենց տունը, դաշտի վրա բացվող դուռը, փոքրիկ պարտեկը, ուր դալարում էր կեռասենին: Տան պատերը խունացած էին, գաջը թափած: Պատուհանի կտրած ապակու հետև չգիտես ինչպես պահպանվել էր խորդենու թաղարը:

— Դո՞ւռն ինչու է փակ,— շշնջաց Չերկեսովը:

— Ես փակեցի... վախենում էի, թե շները...— հարևանը շվեր-
ջացրեց:

Չերկեսովը քացիով բացեց դուռը:

Ծանր հոտ էր կանգնած սենյակում՝ երբ ներս մտավ նա:

Եվ ահա նրա առջև բացվեց մի քստմենկի տեսարան: Հատա-
կին պառկած էր նրա հայրը՝ թևերը լայն փռած հատակին: Նրա
գեմքն ուռած էր և աչքերը դուրս պրծած: Ականջներից ու բերանից
արյունը հոսել, սև լերդացել էր: Չերկեսովը նայեց մերկ մահճա-
կալին: Այնտեղ ձեռները կրծքին պառկել էր նրա մայրը: Նրա փակ
աչքերը իրոնիկ ծպտում էին: Ինչ-որ մի միտք էր մնացել կիսատ,
չգիտես ում ուղղված մի խոսք, որ այդ գեմքին սառելով ստիպում
էր մարդու վերձանել, ըմբռնել: Նրան վիրավորել էին կրծքից, դա
երևում էր մահճակալին թափված արյունից, որի գիծը գնում էր
հատակից մինչև նրա կուրծքը:

Չերկեսովի աչքերը մթնեցին. է՛լ բան չէր տեսնում: Նրա հա-
յացքը շրջում էր հոր գեմքից դեպի մոր գեմքը: Հոր պաղած աչքե-
րում լարված էր մի գերադույն ճիգ՝ դիմադրել մահին: Նրա աչ-
քերը դուրս էին վազել՝ վանելու այդ մահը, ամբողջ մարմինը
կծկել, կուտակել էր իր բոլոր ուժերը և հոսեցրել էր դեպի այդ
աչքերը, դիմադրելու համար սեղմող մատներին, բայց չէին հերի-
քել այդ ուժերը: Ծերուկը խեղդվել էր:

Անբացատրելի մի ցավ կծկվեց Չերկեսովի սրտի մեջ: Նրան
շատ անբնական, խիստ դաժան թվաց այդ հարվածը: Մի միտք
կայծակի նման արագ ու դաժան փայլով լուսավորվեց նրա գլխում:
Նա մինչև հիմա չէր մտածել իր ծնողների մահվան մասին, կար-
ծես նրանք շոկաթ է մեռնելին: Եվ թերևս չէր մտածել այդ պատ-
ճառով, որ նրանք չէին մեռնում, կենդանի էին և կային, ինչպես
որ բնությունը կա: Հիմա հանկարծ կտրվեց այդ բնության կապը
իրենից: Կարծես մեռցրին բնությունը: Այնքան անբնական էր
թվում ծնողներին մեռցնելը: Ծնողների, որոնք կյանք են տվել իրեն
և ոչ թե խլել: Ծնողներ, որ կյանքի՛ համար են միայն և ո՛չ թե
մահվան:

Չարագո՛րծ, ճիվաղայի՛ն ոճրագործություն:

— Ապա՞, — շնչաց Չերկեսովի հարևանը և գլուխն օրորեց:

Չերկեսովը ձեռքը դրեց մոր կրծքին՝ կարծես զգալու նրա սիրտը և ապա շոշափեց նրա ձեռքը: Մոր սիրտը միշտ, միշտ մանկությունից սկսած, քանի աչքը բաց էր արել Չերկեսովը՝ զարկում էր ջերմ, անդադար: Այդպես է միշտ լինում մոր սիրտը, այդպես գիտեր միշտ Չերկեսովը: Սակայն հիմա մոր սիրտը դադարել էր: Փայտի կարծրություն էր զգացվում նաև մոր սառը ձեռք վրա:

Ամբողջ կյանքը Չերկեսովի միտն եկավ: Այն կարմիր գարնան առավոտները, երբ մայրը նրան մի կալաչ տալով ուղարկում էր դաշտը խաղալու և հետն էլ հորթերին նայելու: Տարիներ, երկար ժամանակներ մայրը միշտ նայել է իրեն կարոտով, սիրով, հոգածու: Հիմա աչքերը փակ են և չի տեսնում ոչ աշխարհը, ոչ իր որդուն:

Կրկին նայեց հորը: Նա առողջ էր: Աշխատանքը կուրծք էր նրան: Նա ուժի կապուկ էր, կոճղ: Իրեն, Չերկեսովին միշտ դաստիարակել էր պինդ մնալու, պայքարելու, ուժ կուտակելու ոգով: Բանակ ուղարկելիս նրան ասել էր. «Տղամարդու տեղ ես դնում, տե՛ս տղամարդու պատիվը գետին չզցես»: Դե, իհարկե, երբ նա գերի էր ընկել գերմանացիների ձեռք՝ սպասում էր Միխայիլին: Ասած կլինե՞ր՝ «Ա՛յ, թե կգա՛, կհա՛սնի Միշան»: Եվ այս վերջին, մահվան խոշտանգման բուսիին նա դառնացել է, որ Միշան չհասավ:

— Հա՛ա՛, — հառաչեց Չերկեսովը, կրկին նայեց հոր դեմքին, մոր ձեռներին, շորս կողմ, նայեց բոլոր առարկաներին, ոչինչ չտեսավ և ապա դուրս եկավ:— Տեղավորի՛ր նրանց մահճակալի վրա, ես չեմ կարող,— ասաց նա հարևանին: Սա ներս գնաց: Չերկեսովը նայեց դաշտին և այս բոլորը նրան թվաց մի շար երազ:

Հարևանը վերադարձավ և կանգնեց նրա մոտ՝ սպասելով նրան:

— Ե՞րբ պատահեց,— հարցրեց Չերկեսովը խուպոտ ձայնով:

— Չորս օր առաջ: Եկել էին, հարցնում, թե որտեղ է թաքցրած հացը: Իսկ հացը թաքցրած չէր, այլ խլված: Խլեցին նրանցից առաջ եկածները: Ես սպանել էի նրանցից մեկին, ինձ վերավորեցին կովի մեջ: Ես անտառ փախա:

Հարևանը զայրացած էր խոսում գյուղի իրադարձությունների

մասին: Եվ հիմա ինչ որ պատմում էր՝ բոլորը Չերկեսովին պատկերանում էր նույն սոսկալի զույներով, ինչպես մի փոքր առաջ տեսածը:

Հետո՝ դարձավ Չերկեսովին և գործնական եղանակով ու բարձր ասաց.

— Դուք մի՛ անհանգստանաք, Միխայիլ՝ Պետրովիչ, մենք ամեն ինչ կկարգադրենք: Դուք զնայեք շտաբը: Մենք ձեզ իմաց կտանք, թե կամենաք զալ թաղմանը:

— Ես այդ չէ... այլ... Ուրիմն այդպե՛ս են խոշտանգում ու սպանում: Գարշելի՛ դահլճներ, — մռնչաց Չերկեսովը:

Բայց հանկարծ հիշեց, որ պետք է շտապի հրամանատարական վայրը:

— Նու, ես զնայի... Չգիտեմ, թե ինչպես պիտի լինի...

— Ոչ, ոչ, դուք մի վբաղվեք այդ գործով. մենք կանենք ինչպես հարկն է, — հանգստացրեց հարեանը:

Նրանք դուռը փակեցին և շարժվեցին դեպի գյուղսովետի շենքը: Գյուղի զխամվոր երկար փողոցը լցվել էր կարմիրբանակայիններով, սալներով և դյուղի բնակչությամբ:

Լացի ու խնդության ձայներ էին լսվում տներից:

Չերկեսովի ականջին այդ բոլորը հասնում էր հիմա արդեն այլ նշանակությամբ: Նա մի բուրբուն փոխվել, լցվել էր մի ուրիշ իմաստությամբ: Պատերազմը խորացավ նրա համար, դառավ մարդկության համար մղվող մի գերագույն գործ՝ մեծ, բնդարձակ. համաշխարհային: Նա այդ բոլորը, ասենք, լավ գիտեր, հրք պատերազմն սկսվել էր: Բայց հիմա նա խորապես զգաց այդ: Խեղճված ծնողի դուրս ընկած աչքերում նա տեսավ այնպիսի մի բողոք, այնպիսի ցասում, որ նրա ողջ կյանքի համար հերիք էր:

Նա տեսավ անմոռունալին:

Եվ եթե նա զսպեց իրեն և չգոռաց՝ այդ միայն այն մտքից էր, որ նա վճռեց վրեժխնդիր լինել, վճռեց աղատել գերված երկիրը, մարդկությունը:

Եվ դրա մեջ տեսավ նա պատերազմի իմաստը և իր դերն ամբողջ մնացած կյանքում:

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ

Գյուղացիք արտասուվոր ուրախության մեջ են՝ թեև տանջված ու հոգնած երեւոյթ ունեն: Նրանք մի բույի մոռացել են իրենց տանջանքները, երբ թշնամին գյուղում էր*: Նրանց մեծ մասը փախած էր եղել և նոր էր վերադարձել Կարմիր բանակի հետ, ոմանք եկել էին շրջակա անտառներից, իսկ ոմանք էլ, որ մնացել էին գյուղում՝ հիմա ազատ, համարձակ փողոց էին դուրս եկել և զիտում էին վերադարձողներին:

Գերիներ բերին, որոնք աչքերը գետնին՝ անցկացան գյուղի միջով: Նրանց հողագույն դեմքերին դրոշմվել էր պարտության դառնությունը՝ քաղցի և հոգնածության զգացման հետ միասին:

Գյուղի միջով արագ անցնում էին կործանիչ գումարտակի մարտիկների խմբերը:

Մի գյուղացի դիմեց նրանց.

— Տեսա՞ք գերիներին, աչքները գետնին էր: Վախենում են սողունները:

Մարտիկները չսրտասխանեցին: Նրանք կարծես տարված էին մարտական կյանքի ուրիշ հոգսով, որ կարծես կապ չունեի գյուղացիների կյանքի հետ: Նրանք շտապում էին գյուղի զանազան փողոցները՝ ոչնչացնելու գյուղում թաքնված ավտոմատավորներին:

Եվ փողոցը պատկերացնում էր մի տարօրինակ խառնուրդ՝ զանազան վիճակների ու հոգսերի: Մինչ գերիները կոտրված և կենդանական զգայունքով տարված գնում էին թիկունք, և գյուղացիները շուրջն էին դիտում՝ պատրաստվելով տեղավորվելու,

գյուղի ծայրին հրաձգությունն էր տեղի ունենում: Կյանքը մահին փաթաթված պարում էր գյուղի փողոցներում:

Շտաբը տեղավորվել էր գյուղի ծայրին, ճակատամերձ վայրում: Ամեն րոպե բացվում-փակվում էին դռները, ներս էին մտնում գերիներին, բերում էին ռազմաավարի նմուշներ, գրաված թղթերի կապոցներ: Դա տանկիստներն են խլել մի ժամ առաջ: Հեռախոսը հաղորդում է նոր հաջողության մասին:

Ահա և գյուղում սկսվեցին կրակոցներ: Կործանիչները մաքրում են տները, դուրս են քշում թաքնված ավտոմատավորներին: Նրանք արագ դուրս են թռչում թաքստոցներից, արագ ընկնում են որևէ ապաստան, կաշում, մնում և ապա կրկին դուրս փախչում, որ վերջապես ընկնեն զետի՛ն ու մնան անշարժ:

Կործանիչներն ստուգում են ամեն տուն, ամեն շարդախ և երբ մաքրում են տունը՝ դռանը կավիճով գրում են. «մաքրված է»:

Փողոցի միջով դանդաղ անցնում է մի սալ: Անհնարին բեռնվածությունից ուռել է նա կուշտ կերած եղան նման և ցնցվելով շարժվում է առաջ: Սալլի վրա նստած են մի ծերունի, մի կին և երեք երեխա:

Ծերունին բերանբաց նայում էր շորս կողմ: Նա սաստիկ հետաքրքրված է. կարծես առաջին անգամն է տեսնում գյուղը: Եվ այն վայրը, որ ծնվել է նա և ծերացել՝ նրան խորթ է թվում: Ե՛վ տները իրենց տեղահանված պատուհաններով, կոտրած, այրած դռներով, և՛ բոստանները, որ քջուջ են արված, այնքան փորփրել են թշնամու զինվորները, և՛ մարդիկ, որ պատահուոված են, ցնխոտ ու նիհարած— այս ամենը ամենակենդանի հետաքրքրության առարկա է դառել ծերունու համար:

— Իսկ սա՞ ինչ է,— հարցնում է ծերունին՝ նայելով այրված ու ցրված մի տան, որի մեջ ձագար է բացվել: Եվ ինքն իրեն պատասխանում է.

— Դա ումբ է ընկել ինքնաթիռից:

Նրանք հասան գյուղի ծայրին: Ծերունին նայեց մի տան կողմ: Կործանիչ գումարտակի մարտիկները դռան վրա գրեցին և հեռացան: Սալը մոտեցավ տանը և կանգ առավ:

— Այս ի՞նչ են գրել դռանը,— հարցրեց ծերունին երիտասարդ կնոջը:

— Գրեւ են «մաքրված է»: Ասել է՝ Ֆաշիստներ շկան մեջը,—
սպատասխանեց կինը հողմած ձայնով և սպասեց ծերունուն:

— Մաքրված է, ասել է կարող ենք վերադառնալ:— Իջի՛ր:
Կինը իջավ և արագ վազեց առաջ:

— Կա՛ց, բանալի՛ն,— խոսեց ծերունին:

— Ի՞նչ բանալի, կոտրել են կողպեքը, տարել են մնացած
իրերը:

Ծերունին ղզուլշ իջավ սալլից, մոտեցավ տան դռան, նայեց
տանը, տնտղեց ամեն կողմից: Եվ տեսնելով, որ չեն այրել, չեն
փլցրել՝ սրտապնդվեց:

— Ոչի՛նչ, կապրե՛նք: Դե՛, վե՛ր եկեք, իրերը կրեք նե՛րս:

Երեխաները ցած թռան և ուրախ-ուրախ վազեցին տան բակը:

— Ապե՛ր, ապե՛ր, տե՛ս սարյակի բույնը շի քանդվել, — գո-
չեց նրանցից մեծը:

Երեխաները աշխույժ աչքերով նայեցին սարյակի բնին և՛
ծափ տվին:

— Մեր բույնը շի քանդված, — է՛դ ասեք, թի չէ սարյակը
բույն շինելու տեղ կդտնի, — ասաց ծերունին և թիթե, ուրախ շունչ
քաշելով բաց արեց դուռը:

Իր բնակարանի ծանոթ հոտը մտերմորեն լողաց նրա քթով
ներս: Նա շունչ քաշեց և տուն մտավ:

Մի բոպի միայն օտարացած թվաց նրան իր տունը: Դա հետքն
էր այնտեղ մտած զինվորների, որ եկել էին կողոպտելու և ոչինչ
չզտնելով մի-մի բան ջարդել էին, ցեխոտել:

Այդ տունը, մի ժամանակ առաջ սարսափն էր մտել և ապա-
կանել տան խաղաղությունը: Այնտեղ լցված էր ծերունու դառն
մտքերով. հիմա ցնդեց այդ ամենը, և տունը կրկին հարազատա-
ցավ:

Ծերունին գնաց դեպի պատուհանը և կոտրած պատուհանից
դուրս նայեց: Ահա անտառը և նրա կողքին փուլած միապաղաղ
կոլտնտեսական դաշտը, ուր կոխոտված, փորփրած է սևահողը:

— Ոչի՛նչ, — մոմռաց ծերունին, — քրքրված է, կոխոտված
է, բայց կա՛ հարազատս, իմ սեռ՛կս: Կհարթե՛նք, կշոյե՛նք, կբե-
րի՛: Դե՛, երեխանե՛ր, իրերը վայր բերենք: Էլի եկանք տո՛ւն:

— Եկանք տուն, օխա՛յ,— բացականչեցին երեխաները և դուրս թռան:

Ծերունին զզաց այտի վրայից կաթող արցունքի գրգիռը և մրտա թևքով սրբեց: Նայեց՝ իրեն էր նայում երիտասարդ կինը: Նրանց հայացքը հանդիպեց: Ծերունին հայացքը փախցնել էր ուզում, բայց չկարողացավ:

— Հը, նա՞ն ևս հիշում: Նա այս անտառներումն է: Հրեա կերևա:

— Պարտիզան է, ո՞նց կդա՛ կմնա տանը,— հարեց կինը:

— Ոչինչ, հարսիկս, հենց պարտիզա՛ն է, որ մենք էլ տուն եկանք: Հենց դրա համար էլ պատերա՛ղմ է: Դե՛, մաքրիր տունը, իրերը զարսե՛նք:

Կինը նայեց շորս կողմը և զայրույթով լցվեց:

— Տես ի՛նչ են արել: Դե՛, թող հիմա Կոլյան լա՛վ հարվածի անիծածներին:

— Ապա ի՛նչ...

Երեխաները ներս էին բերում իրերը, որոնք քանի լցվում էին՝ այնքան սենյակները ուրախություն էին բուրում:

Ծերուկը նայում էր կնոջը, որ սկսեց ավլիլ սենյակները, և երեխաներին, որ տնքալով կրում էին իրերը:

— Դե, դե, իմ կարմիրբանակայիններս, լավ աշխատե՛ք: Շուտով կգնանք պարտիզանների մոտ, պապան էնտեղ է:

Երեխաները կանգ առան և ուրախ հետաքրքրությամբ նայեցին իրենց պապին:

— Ապա, էնտեղ է պապան, կուլում է ֆաշիստների դեմ: Ուրախ կացե՛ք, լավ կլինի: Եկանք տուն: Հողն էլի մերն է: Էս մեր հայրենիքն է:

— Ուո՞ւ,— զոչեցին երեխաները և թռչկոտելով արագացրին իրենց գործը:

Տունը ժպտում էր:

Բ Ժ Ի Շ Կ Ը

Ես և բարեկամս խոսում էինք Բ-ի մասին:

— Վերջապես ի՞նչ արեց նա, — հարցրի ես, — թողե՞ց բժշկությունը:

— Թողե՞ց, — մտածելով պատասխանեց բարեկամս և հանկարծ պապիրոսը վառելով՝ կարծես ինքն իրեն խորհրդածեց, — ս՛չ, թողնել չի կարելի ասել:

— Ես նրա դործը շեմ տեսնում, — ասացի ես, — նրան կարելի է գտնել և՛ դրադարաններում, և՛ կոնցերտներում, և՛ հասարակական հավաքույթներում, բայց նրան քիչ եմ տեսել հիվանդանոցներում կամ տներում՝ հիվանդների մոտ:

— Այդ ճիշտ է և սխալ, — խոսեց բարեկամս, կրկին խորհրդածելու տոնով՝ կարծես մտքում որոնում էր մի ինչ-որ եզրակացություն բժիշկ Բ-ի մասին և չէր գտնում:

Նոր տարու գիշերն էր:

Ժամանակը բնակարանի մտածկոտ լուսնային մեջ գցում էր իր կյանքի հաշվիչը: Իսկ պատի վառարանից ուռնաձևիկ ժպիտով նայում էր մարմրոզ կրակը:

Բարեկամս վեր կացավ և սկսեց անաղմուկ անցուղարձել դորդի ծաղիկների վրա:

— Այո, այդ ճիշտ է և սխալ, — կրկնեց նա իր պարագոքսը:

Ես մտածում էի Բ-ի մասին, որին վաղուց էի ճանաչում հեռավրից: Ինձ թվում էր երբեմն, թե նա իր մասնագիտությունն արհամարհում է, դժգոհ է դրանից, կուզեր ուրիշ գործով զբաղվել:

Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ՝ ես նրան երբեմն համարել եմ անբարեխիղճ, անտարբեր բժիշկ:

Երբ այս մասին խոսեցի՝ բարեկամս շարունակելով իր անցու-

դարձը՝ հանկարծ կանգ առավ և պատուհանից նայեց սեպիշեր հորիզոնին, ուր աստղերը քուրան ընկած ոսկիների պես հալհլում էին: Հետո մտախոհ ասաց.

— Ո՛չ, բժիշկ Բ-ն անբարեխիղճ չէ և ոչ էլ անտարբեր:

— Ապա ի՞նչն է նրան խանդարում զբաղվել մի մասնագիտությամբ, որ միաժամանակ պրակտիկա է: Պարտավո՞ր է նա վերջապես բժշկել՝ երբ բժիշկ է:

Բարեկամս նստեց և այս անգամ խոհանրից արթնացած նայեց աչքերիս.

— Այո՛, պետք է բժշկել՝ երբ մարդ բժիշկ է: Այս մասին ես նրա հետ խոսել եմ շատ վաղուց: Լավ չեմ հիշում, թե ի՞նչով էր բացատրում նա իր թույլ եռանդն այդ գործում, բայց մի անգամ նրան տեսա զեղարանում, ուր շտապեցնում էր, որ շուտ պատրաստեն զեղը, որովհետև ինքն էր ուզում անձամբ տանել հիվանդին:

— Ուրեմն այդքան ուշագի՞ր բժիշկ է:

— Այո՛, իհարկե: Բայց տարօրինակ բաներ էլ ունի: Հիշում եմ փողոցում նրա հետ խոսում էի կանգնած՝ մին էլ մոտեցավ մի երիտասարդ և գանգատվեց, որ սիրտը թրթուում է: Բժիշկը ձևով արեց, որ հեռանա և իրեն շխանդարի:

— Տարօրինակ մարդ է:

— Համենայն դեպս՝ ոչ հասարակ: Մի ժամանակ էլ ամեն բան մոռացած՝ զրքեր էր հավաքում: Եվ պիտի ասել, որ հրաշալի զրագարան ունի, հետն էլ մի այլ հրաշալիք:— Կարդացել է և կարդում է բոլորը:

— Թերևս ասենք ավելի շուտ հարմար էր, որ նա փիլիսոփա, գիտնական լիներ, քան բժիշկ:

— Թերևս... բայց ինչո՞վ պակաս կլինի մի բժիշկ՝ եթե փիլիսոփա և գիտնական լինի:

— Ես այդ չեմ ասում:

Բայց ի՞նչ էր ուզում իսկապես ասել՝ շխորացա այդ հարցում: Ինչ-որ մի միտք գառնում էր զլիսիս մեջ, որից ազատվել չէի ջանում, բայց և չէի կարողանում պարզել: Բժիշկ Բ-ն ինձ զբաղեցնել սկսեց: Ես նրան հանդիպել էի շատ անգամ, բայց ոչ իբրև հիվանդ:

— Բժիշկներն ի՞նչ կարծիք ունեն նրա մասին:

— Մեկը նրան «դերվիշ» անվանեց մի անգամ:

— Ի՞նչ է, նրան չե՞ն սիրում:

— Չեն հասկանում,— մտածելով ասաց բարեկամս և մի փոքր հետո կարծես իրեն պատասխանեց,— թերևս հասկանում են, բայց... լսիր, գիտե՞ս ինչ, կյանքի պայմանները շատ անգամ անողոք են: Լինել այնպիսի մասնագետ, որից ամենքը գոհ լինեն կամ սիրեն՝ շատ դժվար է: Իհարկե...

Դուռը բախեցին:

Բարեկամս գնաց բաց անելու: Միջանցքում նա խոսքի բռնվեց մի այցելուի հետ:

— Այդպես շուտ-շուտ գալիս եք մեր բակը և ինձ չե՞ք այցելում, բժի՛շկ,— հարցրեց բարեկամս ներս գալով:— Դե, նախ համեցեք ներս, տաքացե՛ք:

— Հա՛, շատ եմ մրսել... մի բոսի վատ չէր լինի... ներեցեք...— դողալով ու կցկտուր խոսեց նրա հետևից այցելուն՝ ինչպես գերասանը իր մուտքի ժամանակ,— բա՛րև ձեզ...

Նա ընդառաջ գնացի և սեղմեցի նրա ձեռք:

Դա բժիշկ Բ-ն էր:

Նա նստեց վառարանի մոտ և ձեռները շփելով նայեց կրակին: Նա ներշնչված դեմք ունեիր: Հակառակ սովորության՝ նա մորուք էր պահում և հիշեցնում էր Ռաբինդրանաթ Թագորին՝: Թերևս դա իմ տպավորությունն էր: Նա հոգոց հանեց և ինչ-որ մտմտաց իր մեջ: Ինչ-որ մի հոգս, մի միտք զբաղեցնում էր նրան:

— Հանեցեք վերարկուն, բժի՛շկ,— ասաց բարեկամս:

— Ո՛չ, ես հիմա պիտի գնամ հիվանդիս մոտ, հերթակա՛ն այցելությանս:

— Ի՞նչ մարդ է:

— Նրան հիվանդանոցից ուղարկել են տուն... հետագա բուժման...— թեթև իրոնիայով խոսեց բժիշկը:

— Հույս կա՞ բուժելու նրան,— հարցրեց բարեկամս:

— Հո՛ւյս... հույսը միշտ գալիս է մեզ հետ մինչև դերեղման և նրանից էլ հետո,— կրակին նայելով խորհեց բժիշկը:

Ծխախոտ հանեց:

— Միայն հո՛ւյս կա շատ անգամ և ուրիշ ոչինչ,— ավելաց-
ուեց նա:

— Միայն հույսով ի՞նչ կլինի:

— Ե՛վ դա կյանքն ի՛նքն է... է՛հ, ներեցեք, ես շտապում եմ,
ինձ հիվանդն սպասում է,— վեր թռավ նա, պապիրոսը կայցրեց և
ցտեսություն ասելով դուրս գնաց սենյակից:

— Ցտեսություն,— ասաց բարեկամս,— հիվանդի մոտից
դուրս գալիս՝ անցեք, կխոսենք մի փոքր:

— Հազիվ թե կարողանամ...— խոսեց կոտրած ժպիտով
բժիշկ Բ-ն և նրա աչքերում ցուլաց մի խորհրդավոր թախիծ:

Բժիշկը գնաց իր հիվանդի մոտ:

Իմացել էի, որ բժիշկ է գալիս հիվանդի մոտ, բայց շփ-
տեի, թե սա է: Վաղուց է բերել են հիվանդանոցից,— մտածելով
շարունակեց նա,— ի՞նչ հիվանդություն պիտի լինի: Եվ էլ ինչո՞ւ
են տուն բերել...

— Եվ էլ ինչո՞ւ են բժիշկ հրավիրել... կցեցի ես: Երիտա-
սա՞րդ է հիվանդը:

— Ի՞նչ երիտասարդ,— կարծես վրդովվեց բարեկամս,—
վաթսուն, վաթսունհինգ կլինի...

— Ո՞վ է:

— Չեմ ճանաչում, նոր է եկել, կարծեմ՝ Մոսկվայից: Հյուծ-
ված էր դեռ հիվանդանոցից առաջ: Հիմա արդեն...

— Ուրեմն հույս չկա՞, որ ասրի:

— Չեմ հասկանում: Միայն դիտեմ, որ մի երկու բժիշկ եկան
ու դադարեցին:

Բարեկամս մի փոքրիկ սեղան սարքեց, հանեց կոնյակի շիշը,
ուտելեղեն:

— Շուտով կխփի ժամի 12-ը,— ասաց նա,— բժշկին կբա-
րեմաղթենք բախտավոր նոր տարի:

Մենք որոշեցինք սպասել բժշկին: Բայց նա ուշացավ: Ենթա-
դրեցինք, որ նա հիվանդի մոտից գնաց իր տունը: Եվ չգիտեինք
սպասել, թե՛ ոչ:

— Ընտանիք ունի, երեխ շտապեց տուն, հասնելու տարեմու-
տին,— ասաց բարեկամս:

— Հնարավոր է:

Բարեկամս դուրս դնաց պատշգամբ: Այնտեղ մեկի հետ խոսեց և վերադարձավ սենյակ:

— Հիվանդի մոտ է,— ասաց նա,— ի՞նչ կարող է լինել: Անցավ ժամի 12-ը: Անցավ ավելի:

— Գնաց տուն, պարզ է,— ասացի ես:

Նախասենյակում ոտնաձայն լսվեց: Դուռը ծեծեցին:

— Մտե՛ք:

Ներս մտավ բժիշկը.

— Ես զգացի, որ քնած չեք: Ասացի՝ մինչև դնամ տուն, վերադառնամ հիվանդի մոտ, լավ է այստեղ, ձեզ մոտ մի փոքր...

— Բժի՛շկ ջան, խնդրե՛մ, խնդրե՛մ, մենք հենց սպասում էինք ձեզ:

Բժիշկ Բ-ն տարօրինակ, բայց և հանդիստ ժպտում էր: Ի՞նչ էր պատահել հիվանդի մոտ՝ հայտնի չէր:

— Հազիվ քունը տարավ և քնեց,— ասաց նա բարի, խորամանկ ժպիտը պահելով դեմքին:

— Դուք սպասում էիք նրա քնելո՞ւն,— հարցրեց բարեկամս:

— Մի որևէ հանդիստ դրուՅյան համեմայն դեպս:

— Եվ այսքան ժամանակ ի՞նչ էիք անում, ներեցեք որ հարցընում եմ:

— Ոչինչ, խոսում էինք:

— Ուրեմն հիվանդը կառողջանա՞:

— Ո՛չ, նա գիշերս կ'ոհոնի,— ասաց բժիշկը մեղմ, թախծալի ժպիտով:

— Եվ ոչ մի միջոց չկա՞ փրկելու նրա կյանքը:

— Ոչ մի միջոց:

— Ի՞նչ տխուր պարտականություն,— ասաց բարեկամս,— նստել անհույս հիվանդի կողքին և իմանալ, որ պիտի մեռնի, և դու ոչինչ չունես անելու:

— Ոչի՞նչ,— ընդոստ շարժումով դարձավ նրան բժիշկը,— ինչպե՞ս ոչինչ:

— Դե՛, նա մեռնում է և կմեռնի առանց ձեզ, բժի՛շկ:

Բժիշկն իսկույն չպատասխանեց: Նա հոգոց քաշեց ու վառեց պապիրոսը:

— Գործ կա, և շատ կա և դա անվանել «ոչի՛նչ»...

Եվ հանկարծ վեր թռավ:

— Դուք այդքա՞ն եք ճանաչում մարդու տրագիզիան... ա՛յ, ա՛յ:

ա՛յ...

— Տրագի՞զմ, ի՞նչ տրագիզմ:

— Ապրելու, կյանքը պահելու, շահունելու պայքարը: Կարծում եք մարդը մինչև անհույս հիվա՞նդն է, մարդը շարունակվում է մինչև վերջին շունչը:

— Համեցեք սեղանի մոտ, բժի՛շկ,— հրավիրեց բարեկամս:

Մենք կրկին նստեցինք սեղանի մոտ: Բժիշկը հոգնած դեմք ուներ և կարիք էր դգում թարմանալու մի փոքր: Խմեց մի ըմպակ կոնյակ և կրկին սկսեց ուժգին ծխել՝ ծխի բուլաների մեջ կորցնելով դեմքը: Հետո դարձավ բարեկամիս:

— Ոչի՞նչ, եթե մի փոքր հետո հիվանդի հարազատներն այստեղ գան ինձ հարցնելու: Թեև ես այստեղ շատ էլ չեմ մնա:

— Ի՞նչ եք ասում, բժի՛շկ,— ջերմ վրա բերեց բարեկամս,— թեկուզ մինչև լույս նստեք այստեղ:

— Դե, դա լավ է,— հանգստացավ բժիշկը,— թեև կարծեմ շուտով կարթնանա, և ես կգնամ մոտը: Դեղ եմ տվել, որ մի փոքր թմրի իր մահից առաջ:

Բարեկամս դուրս գնաց և մի քանի րոպեից վերադարձավ: Նա հանգստացրեց բժշկին, որ տեսել է հիվանդի հարազատներին և խնդրել է առանց քաշվելու գիմել իր բնակարանը՝ եթե հիվանդը զարթնի:

Բժիշկը շնորհակալ եղավ դրանից և սկսեց ավելի ապահով զգալ իրեն: Ապահով եմ ասում, որովհետև տարօրինակ անհանգրստություն մեջ էր երևում:

— Միայն թե երկար շտեղի առաջին «քնի» և երկրորդ «քնի» միջոցը,— խոսեց նա կրկին մի առեղծվածային կիսաժպիտով:

— Ի՞նչ առաջին և երկրորդ «քուն»,— հարցրի ես:

— Այսինքն, երբ արթնանա՝ շուտ վերջացնի հաշիվները կյանքի հետ: Ախր նա, իսկապես ասած, հիմա մահվան ցուցակումն է արդեն: Կյանքի հետ քիչ կապեր ունի:

Բժիշկն սկսեց պատմել հիվանդի մասին: Որ նա հետաքրքիր

զրադարանապետ է: Ծառայել է մայրաքաղաքների առաջնակարգ զրադարաններում:

— Այն տիպերից է, որ զրադարանների լուսթյան մեջ ապրում են գրքերի ներհայեցական կյանքով: Գրանք տեսնում են անհնարին թվով մեծ գրքեր: Անդունդ: Լուռ ճամփորդներ են դրանք, աննկատելի շրջում են հեռավոր վայրեր, խորասուզվում են մարդկային մտքի, հոգու անհունության ծովում, խոսում են աշխարհի բոլոր իմաստունների հետ, քննում այս կյանքի և մահվան առեղծվածները,— խոսում էր կարծես ինքն իրեն բժիշկը:

Հետո աչքերիս նայելով շեշտեց.

— Շատ է ապրել նա, ինչպես գրքերի աշխարհն ընկած մարդ,— ասաց բժիշկը,— նրբացե՛լ է և հիմա դժվա՛ր է մեռնում:

— Բայց կա՞ մարդ, որ հեշտ մեռնի,— խոսեցի ևս ավելի ինձ հետ:

— Եվ ո՛չ մի մարդ,— ուղղեց իրեն բժիշկը,— և ո՛չ մի մարդ: Տարբեր է մեռնողի երևույթը միայն:

Նա լռեց: Վառարանի կրակը շիկահեր կատվի նման կծկվեց, դունչը կոխեց փորի տակ և հանդարտ շնչառությամբ քնեց: Լուսթյունն սկսեց փսփսալ:

Գիշեր էր անցնում:

Նս չէի շտապում տուն գնալ: Այդպես էր իմ ու բարեկամիս սովորույթը՝ իրար մոտ հյուր գնալով կնստեինք երկար, մինչև խորին գիշեր:

Բարեկամիս սենյակը հրավիրում էր հայեցական մտքերի. զրադարակներում ինքնամիտի գրքերը խորհում էին և մարդու միտքը տանում լինելության խորին աշխարհը: Գրասեղանի վրա հին շրջանակի միջից նայում էր Միքելանջելոյի² Մովսեսը՝ պատրաստ հրաբորբոք մի խոսքի:

Նրան ի պատասխան՝ դիմացի պատից փոթորկում էր Բեթհովենի³ գիսախափվ գլուխը:

Եվ արդյոք բժշկի զրո՞ւյցն էր պատճառը, նրա տրամագրությո՞ւնը, թե ինչ—մեր մտքերը թափառում էին կյանքի և մահի ոլորտներում:

— Ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է մահը— սրա վրա գլուխ շատ է

կոտորել հին մարդկությունը և շի դադարում կոտորել տակավին,— խոսեց բժիշկը:— Սա շատ կղբաղեցնի թերևս, բանաստեղծներին ու փիլիսոփաներին, բայց մեզ՝ բժիշկներին կանգնեցնում է այդ առեղծվածների լուծման առջև: Մեզ չեն հարցնում ի՞նչ է կյանքը— մեզնից պահանջում են կյանք՝ թի ապրողները, և թե մեռնողները: Գուք պատկերացրեք մի պրոֆեսիա, որի գործը կյանքն ու մահն է, բայց որը...

— Գուք հավատո՞ւմ եք բժշկության,— հարցրի նրան հանկարծ՝ կանգ չառնելով այն բանի առաջ, որ նա կարող էր թերևս անախորժել:

— Բժշկությա՞ն... — հարցրեց իր կողմից բժիշկը և նայեց աչքերիս մեջ՝ բարի, նենդ հայացքով:— Որպեսզի զարմանաք՝ կասեմ՝ այո: Մանավանդ նրա ապագային: Բայց չեմ կարծում, որ դրանով բավարարվեք: Ճշմարիտ չէ՞:

— Ճշմարիտ է, բժի՛շկ:

— Այո, չեք բավարարվի: Բայց ես գիտեմ շատ սկեսպտիկ բժիշկներ, որ նեղ հիվանդ ժամանակ շտապել են բժիշկ հրավիրել: Եվ դա անմտություն չէ և ոչ էլ ծիծաղելի քայլ: Եվ կարծում եք հիվանդը բժիշկ է կանչում, որ միայն բուժի՞, փրկի՞ իրեն: Ո՛չ, նա մտք է կանչում իր մտտ, նրան նաև մարդն է պետք՝:

— Իսկ հարադատներն ի՞նչ են:

— Հարադատները վատ չեն, նրանք պետք են և քիչ չեն օգնում մահամերձին: Բայց նրան պետք է մարդ, առանձին հատկություններով: Պետք է մի մարդ, որ նրան խաբի: Նո՛ւ, այս բառը կոպիտ է: Ասենք՝ պատրի: Հիվանդը պատրանք է որոնում այն օրերին, երբ ինքն էլ շի հավատում ոչ մի պատրանքի: Նա որոնում է մի մարդ, որ իրեն պատրի ի՛ր պես: Պատրանք, ինքնապատրանք— դա է երբեմն էլ բժշկի պրոֆեսիան:

— Նո՛ւ, բժիշկ, դուք...

— Չարախոսո՞ւմ եմ... Ո՛չ... ես չեմ շարախոսում, ես ուրիշ բան եմ ասում: Ես խոսում եմ բժշկի այն դերի մասին, որ ամենից ձանձրալին է՝ թերևս շատ բժիշկների և շատ մարդկանց համար: Վերջ ի վերջո՞՝ մարդս միայն շի բուժվում, ալլե... մեռնում է: Բժիշկը պետք է նաև մահի համար: Գուցե նույն շափով, որքան և կյանքի՞: Այո՛, այո՛, լա՛վ խորհեցեք...

Բժիշկը տաքացալ: Նա սկսեց ինչ-որ պայքար ում-որ դիմ:

— Այո: Հիվանդը չի՞ կարողանում մեռնել— հասկանո՞ւմ եք ի՞նչ ահաւոյր տանջանք է սա: Նա դառնում է անհանգիստ, վհատ, թուլահոգի մի էակ: Նա հորիզոն շունի այլես, այլ մի բուլ՝ հողի վերջակետ: Նա մի խարխուլակ է այլես, նա որ հոյակապ մարդ էր մի ժամանակ՝ տեսնում է իր ավերակը: Նրան պետք է մի մարդ, որ վերջին ժամերին բարձր պահի նրա ողին: Դա բժիշկը պիտի լինի:

— Սրտամաշ պրոֆեսիա,— ասաց բարեկամս՝ շգիտես իրոնիկ, թե լուրջ:

— Այո, իհարկե: Շատ անգամ հողնում էս, թուլանում, տրտնջում անգամ...

Բժիշկը ծխախոտ վառեց:

— Բայց նկատեցիք նաև ժամանակը, այս պատերազմը, որ բժշկի առաջ դնում է անհնարին մեծ խնդիրներ: Այ, ես աշխատում եմ հոսպիտալում: Հարյուրավոր մարդկանց կյանքը քո ձեռին է: Ի՞նչ կանես: Կընտելանա՞ս նրանց տանջանքներին, մահվան: Վա՛յ քեզ, եթե ընտելացար: Այլես դու բժիշկ չես, այլես դու մարդ չես:

Դուռը ուժգին ծեծեցին:

— Հա: Հիվանդն է,— վեր թռավ բժիշկը և զնաց դուռը բացեց:

— Բժի՛շկ, հիվանդը զարթնեց, ձեզ է խնդրում:

— Եկա:

Նա վրան դցեց վերարկուն:

— Կարելի՞ է ձեզ հետ զալ հիվանդի մոտ,— հարցրի ես:

— Եթե չեք ձանձրանա՝ խնդրեմ,— ասաց բժիշկը,— զնանք:

— Իսկապես, հետաքրքիր է,— ասաց բարեկամս,— նա ինձ ճանաչում է և տանեցիք չեն նեղվի:

Մենք զնացինք հիվանդի բնակարանը:

Դռան մոտ մեզ դիմավորեց մի երիտասարդ կին, հոգնած և գունատ դեմքով: Հետո պարզվեց, որ նա հիվանդի աղջիկն է: Նա աղերսող հայացքով նայեց բժշկին և ուղղակի նրա բերանին էր նայում՝ լսելու մի հուսադրող, ջերմ խոսք:

— Հարազատներին էլ զցնցեք հիվանդի շարքը,— խոսեց բժիշկը միջանցքում, դասախոսի եղանակով,— պետք է բուժել նաև նրանց:

Նա ժպտալով ներս մտավ: Հիվանդի վրա կախվել էր նրա կինը, հիստունից անց մի նուրբ պառավ: Նա մի բան էր փսփսում հիվանդին, որը թերևս չէր լսում: Նրա բարձր ճակատը, խելացի աչքերը և բրոնզե արձանի գլուխը պարուրված էին մահվան վեհուժյամբ և անհունուժյամբ: Նա գլուխը թեքած դեպի մի կողմ՝ նայում էր մի ինչ-որ անդնդային հեռավորության: Տեսնելով բժշկին՝ նա մեղմ ու խոր ժպտաց և ինչ-որ բան ասաց, որ չլսվեց: Պառավը ետ քաշվեց և կանգնելով իր աղջկա կողքին՝ նայեց բժշկին: Երեւում էր, որ նրանք պայքարում էին անտանելի մի բանի դեմ— հուսահատության: Մի նոր խոսք, նոր հնար, նոր միջոց հիվանդին փրկելու մահից:

Մեղ հրավիրեցին նստել:

Բժիշկը թեթև շարժումով մոտեցավ հիվանդին, մեղմ բռնեց նրա զարկերակը և ուրախ ու հաստատող շարժումով գլուխը թափ տվեց.

— Շատ զեղեցիկ:

Հետո դարձավ տանեցիներին.

— Մի բաժակ ջուր:

Բերին: Գոհունակուժյամբ վերցրեց, մոտեցրեց հիվանդի շրթունքներին: Սա թրջեց բերանը և աչքերը պարզ բաց արած նայեց բժշկին: Սա խորը և մտերմորեն հայացքը հառեց նրա աչքերին և մեղմ ու զվարթ ժպտաց:

— Կարծես մի տեսակ թեթևացավ, բժիշկ, լավին է դառնում, չէ՞,— խոսեց հիվանդի աղջիկը մե՛կ հիվանդին, և մե՛կ բժշկին նայելով:

— Եվ ավելի կթեթևանա,— ասաց բժիշկը:

Պառավն ուրախացած առաջ եկավ:

— Բժիշկ ջան, ճիշտ է, հասակն առած է, բայց ախր նա կարող է էլի ապրել: Ես շեմ ասում 30, 40 տարի, դռնե...

Բժիշկը կրկին բռնեց հիվանդի ձեռը և զլխով հաստատական շարժում արեց.

— Իհարկե, իհարկե: Ձեր հիվանդը կարող է և պետք է դեռ էլի ապրի:

— Ա՛խ, բժիշկ ջան...— ուրախացած լցվեց աղջիկը և արտասուքները խոնավացրին նրա հոգնած աչքերը:

Բժիշկը շարունակելով պահել հիվանդի ձեռքը՝ կրկին ժպտաց նրա աչքերի մեջ և հարց տվեց.

— Հիմա, իհարկե, ավելի սկսեցիք լավ զգալ, այնպես չէ՞:

Հիվանդը թախծոդի ժպիտով նայեց բժշկին:

— Այնքան լավ չե՛մ, բայց մի փոքր թեթև է կարծես,— շշնջաց հիվանդը:

Հետո գլուխը թույլ թափ տալով հրկարացրեց.

— Ի՞նչ բան է կյանքը... մա՛հը...

Ու խնքն իրեն շարունակեց.— հրկուսն էլ խո՛րը, խո՛րը, անհատա՛կ, անհո՛ւն...

— Բայց կյանքը կարճ է,— ասաց բարեկամս:

— Ո՛չ, կյանքը երկա՛ր է, սարսափելի՛ խոր, հավերժակա՛ն՝ մինչև վերջին վայրկյանը: Կյա՛նք, մա՛հ.— հրկու անվերջություն-նե՛ր...

Բժիշկը որսաց այդ միտքը և ծածուկ գլուխն օրորեց: Համա-ծայն էր հիվանդի հետ, ըստ երևույթին:

Ես խորհել սկսեցի այդ սարագոքսի մասին:

Բժիշկը «ներարկեց» նրան ուրիշ միտք:

— Բայց խորհեցեք, բարեկա՛մս, ախր ի՞նչ նշանակություն ունեն տևողությունները, որ հավերժություն եք ասում: Ապրեցիք, ասենք հարյուր տարի, հարյուր քսան տարի, ի՞նչ եմ ասում, ձգե՛նք թիվը՝ միլիո՛ն տարի. հազա՛ր միլիարդ տարի... Վե՛րջը:

— Վերջը մա՛հն է,— հառաչեց հիվանդը:

— Ուրեմն ի՞նչ է կյանքի տևողությունը հավերժության մեջ:

— Օ՛, կյանքն է՛լ է հավերժական՝ ո՛չ իր գծի հորիզոնակա-նի մեջ, այլ իր ուղղահայացի—կյանքը խո՛րն է, սարսափելի՛ խորը...

Հիվանդը դառն ժպիտով լռեց և հառաչելով վերջացրեց իր միտքը.

— Հավերժական՝ մանավանդ վերջին ժամին:

Եվ ապա՝ մի փոքր հետո ավելացրեց.

— Օ՛, այդ փոխանցումը մեկ հավերժից մյուսը...

Բժիշկը մոռացվեց, հազիվ նկատելի, սակայն և որոնում էր ուրիշ «դեղ»... Նա զգում էր մահամերձի անհուն տանջանքը, հոգեկան տրագիզիա: Տրագիզիան հիվանդի, որ փիլիսոփայում էր մի մտքի մասին, որ իրականացնում էր անձամբ: Իրականացնում էր իր անձի մեջ:

Բժիշկը, սակայն, հանդիստ ու անվրդով ձև տալով իր գործողութուններին՝ ձևնարկեց բուժման միջոցների: Նա խնդրեց թեյի բաժակ, գդալ, վերջրեց դեղերի սրվակները, նայեց մեկ մեկ, խառնուրդ ստեղծեց և խմեցնելով հիվանդին՝ սկսեց կրկին սրվակները ղննել:

Բայց որքան հուզիչ էր այն, որ հիվանդը, այդ խելացի և սկեպտիկ մարդը երեխայի հավատով, մահամերձի ամենատրագիկ հատկությունը, հետևում էր բժշկին և սպասում: Ինչի՞ն...

Հետո՞ իբրև թև նշանակալից և կարևոր գործողութուններին հետ՞ ի միջի այլոց անցնելով փիլիսոփայության՝ հիվանդի գլուխն ուղղեց և սկսեց շփել ձեռները:

— Ճշմարիտ եք, բարեկամս, կյանքն էլ հավերժական է իր խորությամբ...

Հիվանդը հառաչեց.

— Եվ խորացրո՞ւ ինչքան կուզես... նա կխորանա՞ հավիտյան:

Հնա՞ր չկա... հնա՞ր չկա... աղատվելու այդ մտքից...

Բժիշկը նշանակալից նայեց մեզ: Հիվանդի և նրա գիալոգի երևույթի տակ տեղի էր ունենում մի ապրում, որ իրոք խորապես տրագիկ էր: Հիվանդն իր բարսափն էր բացատրում: Նրան հասկանալ էր պետք:

— Եվ ի՞նչպես պետք է լինի... — խոսեց թույլ, բայց անհանդիստ ձայնով հիվանդը:

— Դուք կքնեք, դա ամենալավ բանն է, որ կլինի: Քունը ամենաքաղցր դեղն է նեղացած ժամանակ, — չհասկանալու տվեց բժիշկը:

Հիվանդը խոժոռ նայեց բժշկին: Սա սկսեց հանգիստ.

— Բնությունը ամեն բանի դեղն ստեղծել է: Իսկ մենք շենք գտնում: Քնել, քնել, քնել: Շատ մտքերի սարսափը երբևմն մարում է այդ պարզ բանի մեջ— քնել, բարեկամ... ընդունեցեք այս, հանգստացեք, ի՞նչ եք հուզվում: Դուք հո ծանր հիվանդ չեք:

Հիվանդը հառաչեց և իրոնիկ ժպտաց բժշկի երեսին:

— Ծանր եմ, թե թեթև, բժիշկ, դիտեմ, ինձ քնել է պետք, քնել, մոռանա՛լ, անէանա՛լ: Ճշմարի՛տ է...

— Հանգի՛ստ, անվրդո՛վ, լա՛յն մտածեցեք,— սկսեց օրորել բժիշկը,— կյանքից հագենալ չկա, մահից խուսափել չկա: Իհարկե, դուք կառողջանաք, բայց մի օր, թե՛ դուք, թե՛ հս, թե՛ ձեր հարազատները վճարելու՞ ենք մեր պարտքը բնության: Եվ մեռնելով մենք հո հեռու չենք գնում: Մնում ենք միևնույն բնության մեջ: Մենք գնում ենք, գալիս են նորերը, ինչպես մենք նորերս եկանք, երբ գնում էին հնիրը: Եվ հանգի՛ստ եղեք, իսկապես մահ գոյություն էլ չունի: Կյանքն է միայն որ կա, կյանքն է միայն խոսում, գործում, անհանգստանում: Եվ հետո մի՛ մոռանաք—մենք ապրում ենք հետագա մարդկության կյանքի մեջ: Պառկեցեք ավելի հանգիստ: Դուք հոգնած եք, պիտի քնեք: Այդպես:

Հիվանդը կարծես կամենում էր պառկել, բայց հանկարծ ձեռք պարզեց օդում և փորձեց խոսել: Նրան այդ չէր հաջողվում: Հետո նա ճիգ արեց, նրա դեմքի մկանները լարվեցին, դողացին:

— Ի՞նչ եք կամենում,— մեղմ հարցրեց բժիշկը՝ կարեկցաբար թեքվելով նրա դեմքին:

— ...Մարդկայնությո՛ւն... խորի՛ն մարդկայնություն...

Նա լռեց մի պահ և աչքերը դեսուղեն շրջելով նայեց իր կնոջն ու աղջկան, որոնք ճնշված կանգնել էին նրա մահճակալի դիմաց և կրկին խոսպոտ ու դառն ձայնով կրկնեց:

— Մարդկայնությո՛ւն, խորի՛ն մարդկայնություն: Մարդկայնությո՛ւն տվեք:

Հիվանդի ուժերն աճեցին: Կարծես նա գտավ մահվան դեղը, փրկությունը: Կարծես դա նրա ամենամեծ, գերագույն գյուտն էր, այն խոսքը, որ որոնել էր ամբողջ կյանքում: Այդ խոսքը նրան թեթևացրեց կարծես, ազատեց երկար, անվերջ խոսելուց: Մի բան—մի ամբողջ տիեզերք:

Հանկարծակի բռնկման՝ հետևեց մարումը: Նա ներս գցեց ձայնը, սմբեց և դառնագին նայեց բժշկին:

— Բարեկամ...— հարցրեց սա:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ... Մեռել է Պլատոնը⁴, մեռել է Արիստոտելը⁵, Սոֆոկլեսը⁶, Ալեքսանդր Մակեդոնացի՛ն⁷, Միքելանջելո՛ն, Շեքսպիրը⁸, Գյոթե՛ն⁹, մեռել է Բեթհովենը, մեռել են միլիարդավո՛ր, միլիարդավո՛ր էակներ...

— Այո, ո՛վ է հավերժական...— վերջացրեց բժիշկը, զգուշ տոնով:

Հիվանդի կինը, մոմեղեն մի պառավ, լի հեղությամբ և խոր վշտացող մարդու արտաքին հանդատությամբ՝ ունկնդրում էր այս տանջալի փիլիսոփայությունները և նայում էր բժշկին տխուր համաձայնությամբ:

Բայց աղջիկը տանջվում էր լացի ներքին պահանջից և ճիգ էր անում զսպել իրեն:

Հիվանդը ինչ-որ բան շնջաց:

— Ի՞նչ է ասում, բժիշկ,— հարցրեց հիվանդի աղջիկը:

Բժիշկը հասկացավ և բռնեց հիվանդի ձեռքը: Սա թույլ բացեց աչքերը, շնորհակալությամբ նայեց բժշկին և աչքերը կրկին փակեց:

— Հանգստացե՛ք: Այդպե՛ս: Այդպե՛ս: Դուք քնեցե՛ք, ես կբռնեմ ձեր ձեռքը. ես այստե՛ղ եմ, չե՛մ գնա...

Հիվանդը երեխայի պես լսում էր նրան և հնազանդվում: Նրա սրված գունատ դեմքը ծածկում էր իր տակ դերմարդկային տանջանք և սարսափելի մտքեր: Նա մի անգամ ևս սևեռեց հայացքը, նայեց շորս կողմ, բայց ոչինչ շտեպավ ըստ երևույթին: Հետո նրա դեմքն աշխուժացավ, մեղմացավ:

Հիվանդի աղջիկն ու կինը մոտեցան մահճակալին և հարցական նայեցին բժշկին: Սա կարծես չէր տեսնում նրանց: Տանջող մտքերով լի և միաժամանակ ծիսական ինչ-որ լրջությամբ համակված՝ նա սպասում էր վախճանին:

Հոգևարքն սկսվեց: Հիվանդը հանկարծ ամբողջ մարմնով ցնցվեց, դեմքն սկսեց կծկումներ անել:

Բժիշկը դեռ բռնել էր նրա ձեռքը և նայում էր հատակին:

Միայն մի անգամ ազատ ձեռք բարձրացրեց հիվանդի աղջկա վրա, որ ուզում էր հեկեկալ և հայացքով արձգելից նրան:

Հիվանդը հանգավ: Բժիշկը ձեռք ազատեց նրա ձեռից և մոտեցավ գրկից հիվանդի հարազատներին.

— Զգո՛ւյշ, կարող է թերևս լսել... Հանգստացե՛ք. հնար չկար փրկելու. երեխաներ չեք, հանգստացե՛ք, սիրելի՛ք:

Հիվանդի աղջիկը դիմքը ձեռներում թաղելով դուրս վազեց և սկսեց հեծկլտալ: Նրա հետևից գնաց պառավը՝ ձեռները ծեծելով:

— Սա չկա այլևս,— ասաց բժիշկը,— հիվանդը մնացողներն են:

Ու դառն ժպտաց:

Հետո գնաց դուրս, պատշգամբ: Այնտեղ ինչ-որ խոսեց ում-որ հետ: Շուտով ներս եկան հարևանները: Գեպքերն անցան իրենց կենցաղային կարգը: Մեր մնալն այլևս ավելորդ էր:

Եկանք բարեկամիս սենյակը: Բժիշկը ձեռները լվաց և հոգնած եկավ նստեց սեղանի մոտ:

— Է՛, հանգստացեք, բժի՛շկ, — ասաց բարեկամս՝ լցնելով կոնյակի ըմպանակները: — Վերցրե՛ք, վերցրե՛ք:

Բժիշկը վերցրեց ըմպակը և քմծիծաղ տվեց.

— Եթե մահամերձն իմանար, թե որքա՛ն անգոր էի ես:

— Թերևս իբրև բժիշկ, — ասացի ես:

Բժիշկը դառն ժպտով նայեց ինձ և աչքը պաղեց: Խորհո՞ւմ էր, հաշի՞վ էր տալիս իրեն, կշտամբո՞ւմ: Շա՛տ բան:

— Ի՞նչ տվի նրան: Ոչի՛նչ, — շարունակեց նա պաղած աչքերը դարձնելով դեպի պատուհանը: — Կյա՞նք: Միևնույն է, վերջի վերջո մահվան դեմ ոչ մի դեղ չկա: Բայց փորձեցեք մեռնել: Փորձեցեք հաշտվել մահի հետ: Խեղճ մարդ, նա իմ ձեռներին էր նայում, որ նրան կյանք տամ... Կարողացա՞, կարո՞ղ էի... Բայց ես պայքարում էի կյանքի համար միևնչև վերջը, և հիվանդը տեսնում, հավատում էր ինձ: Այս անք մոռանում հաճախ՝: Այս է, որ չենք սովորում: — Գիտնալ մարդուն հոգով-մարմնով, դառնալ նրա ամենամոտ ընկերը: Գործուղել նրան կյանք, ուղեկցել մինչև գերեզման, պայքարելով նրա կյանքի համար՝: «Մարդկայնությո՞ւն, խորի՛ն մարդկայնություն», — ասում էր այն մարդը՝ շգտնելով

ուրիշ և ոչ մի այլ խոսք իր հոգին հասկացնելու: Մարդ է պետք: Դա է, որ մոռանում ենք հաճախ տալ մարդուն*: Դա է պետք մարդուն: Մա՛րդը, մա՛րդը... Տվե՛ք տեսնեմ, ո՞րտեղից այդքան մարդկայնություն: «Խորի՛ն մարդկայնություն»...

Բժիշկը ոգևորվել էր. նրա հնդկական դեմքը վարդագույն էր դառել, և աչքերը ցուլում էին վեհ մտքերով:

— Գիտե՞ք ինչ—սպազայում, մարդկության շատ ավելի խոր և նրբին կյանքում բժշկին սպասում է մի նոր, վեհ, դժվարին, ծանր թերես, բայց բարձր առաքելություն: Հերոսական կոչում: Լինել մարդ, սովորել մարդուն, գիտենալ մարդուն և դառնալ մարդու դաստիարակը, նվիրական ընկերը: Այսպիսի մի «պաշտո՞ն»...

— Անկարելի դժվարին բան է,— ասաց բարեկամս:

— Դժվարին է, երբ արհեստ է: Բայց այս նոր գիտությունը պիտի դառնա ստեղծագործություն և այն ժամանակ կդյուրանա, կազնվանա, կվեհանա: Երբ մի բան դառնում է արհեստ՝ ինչպես բժշկությունը— մառդո՛ւ գիտությունը— նա դառնում է անսիրտ, ամարդի, հաճախ դաժան: Բժիշկը շպետք է ընտելանա հիվանդի տանջանքներին, մահվան: Նա պիտի կենդանի, թարմ մարդ լինի մարդու մահիճի մոտ:

Բժիշկը լռեց: Նա վրդովված էր, բորբոքված, ներքուստ պայքար էր մղում՝ ամենքի դեմ, նաև իր դեմ:

— Բայց դա իդեալական բժիշկն է,— ասաց բարեկամս:

— Ի՞նչ ասել է իդեալական,— բարկացավ բժիշկը,— իսկ ձեզ ո՞վ ասաց, որ կատարելատիպ դառնալը մեր պարտականությունը չէ:

— Նստեցե՛ք, բժի՛շկ, դուք հոգնեցիք,— ասաց բարեկամս խոսքը փոխելով:

— Այո, բավական հոգնեցիք,— հաստատեցի ես:

Բժիշկը նստեց: Բայց ախորժակ չունիր: Միայն խմում էր:

Մութ լուսամուտի մեջ սև սաթի պես փայլում էր դիշերը: Աստղերը, որոնք պիտի անհետանան մեկ-մեկ տիեզերքի անէություն՝ մեջ՝ տենդային փայլով այրվում էին՝ շարունակելով իրենց միլիոնավոր դարերի հատնումը՝ մի նոր տիեզերական կյանքի համար:

— Լավ,— ասացի ես,— բժիշկ ի՞նչն ստիպեց ձեզ բժիշկ դառնալ:

— Այո՛, ես բժիշկ չեմ՝ ուզում եք ասել, այսինքն՝ պետքական բժիշկ:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ այդպես: Ի՞նչպես եղավ, որ վճռեցիք բժիշկ դառնալ: Երևում է, որ պատահական չեք բժիշկ դառել:

Բժիշկը ժպտաց:

— Պատահական եղավ, բայց մի խորը տրագեդիա պատճառ դառավ իմ բժիշկ դառնալուն: Դուք կծիծաղեք, բայց ես մինչև օրս չեմ մոռանում: Այո, դուք կծիծաղեք:

— Պատմեցեք, եթե անհարմար չէ:

— Այո... դա մի փոքր պատահմունք էր, բայց ուժգին ցնցեց ինձ: Միծաղելի կլինի գուցե, բայց պատմեմ:— Անցնում էի փողոցով: Ես այն ժամանակ նոր էի վերջացրել գիմնադրիան: Ուրախ անցնում էի փողոցով: Մեկ էլ տեսնեմ՝ դեմից գալիս է մի սալ, եզներ լծած: Սալապանն իջել էր սալից և եզների կողքից գալիս էր: Ես պատահմամբ, թերևս ուշքս այլ բանի՝ նայեցի եզներից մեկին, որ առաջի ոտից կաղալով գալիս էր և... քաշում սալը: Նրա ոտը ցավում էր: Ես նայեցի նրա աչքերին՝ նրանց մեջ թեթև պղտորություն կար: Նրա թիակի կաշին ցնցվում էր: Նրա բերանը կիսաբաց էր և լեզուն կիսովին դուրս էր դցել, կծում էր անզոր, երկարելով լեզուն և երկար մի լորձունք, որ ամեն տեսակ ազգի չեզու արժեր... Եզը լուռ էր, տանջվում էր լուռ, ինքն իրեն: Հարցրի սալապանին՝ ասաց, կճղակի միջից մեխը խրվել է ոտը... Եվ եզը պետք է քաշեր սալը մինչև տուն, տանջվեր անտանելի ցավով՝ մինչև արձակեին նրա լուծը և մեխը հանեին... Ի՞նչ տանջանք: Իսկ տունը հեռու էր, և սալապանն անվրդով, համենայն դեպս ոչ շատ անհանդիստ: Պետք էր նայել այդ անասունին, հասկանալու համար, թե ինչ բան է ցավը, երբ չի արտահայտվում գոնե մի բառով: Ի՞նչ պիտի ասեր եզը, այդ անասունը— ոչի՛նչ: Ես հետո հասկացա, թե ինչու ինձ խորապես տանջեց այդ դեպքը: Այո, սիրելի՛ք, դուք ինձ գուցե հասկանաք, թե ինչն էր ինձ հուզող պատճառը: Ես հետո հասկացա, որ այդ բոպիին ինձ ցնցեց այդ եզան լուրջունը և այն բանը, որ նա չգիտեր, թե այդ ցավը մի ժամից,

կես ժամից կդադարի, որ մեխը կհանեն: Նա, անշուշտ, ապրում էր հավերժական մի ցավի զգացումը: Մարդը կդիմեր մարդուն, օգնություն կհայցեր, կսպասեր օգնության, կհուսար և կթեթևացներ այդ գերբնական ցավը: Բայց անասունը զուրկ էր այդ հույսից և... չորձո՞ւնք, երկարավո՞ւն, ձգվո՞ղ, անխո՞ս, անտրտո՞ւնք և ծա՛նր պարտականություն—քաշիլ սա՛յլը: Դեպքն այնքան ազդեց ինձ, այնպիսի խոր վերքով մտավ հոգուս մեջ, որ երկար ժամանակ ես չէի կարողանում էլ տեսնել: Ես ստացա մի հիվանդություն՝ խղճահարություն նոպա, որ երբեմն բռնում էր ինձ և հոգեկան ծանր տանջանքներ պատճառում: Ես վճռեցի բժիշկ դառնալ... և դուք տեսնում եք, թե ինչպիսի բժիշկ եմ:

— Դուք հրաշալի բժիշկ եք,— ասացի ես:

— Թողեք,— ձեռքը թափ տվեց բժիշկը,— իմ բաժինս՝ ես ինձ կանվանեի խղճով արհեստավոր... Տեսա՞ք ինչ էր ասում հիվանդը. «մարդկայնություն՝ խորի՛ն մարդկայնություն»: Ի՞նչ էր ձգնում ասել այդ մի բառով:— Մի ամբողջ տիեզերք: Բայց ի՞նչ է այդ բառը, ո՞րքան աղքատ է այն արտահայտելու մի այնպիսի անբավ, անհուն հավերժություն—Կյա՛նք, Մա՛հ... Ի՞նչ է այդ բառը, ի՛հ, լորձո՞ւնք, այն եզան համր, անձայն, անզոր լորձունքը՝ անհնարին տանջանքի այդ խղճուկ արտահայտությունը...

— Ի՞նչ ահավոր մեծ բան է կյանքը,— բացականչեց բարեկամս՝ կարծես կամենալով ազատվել մտքերի ծանր բեռից:

— Ահավո՞ր մեծ... անշափելի՛, անարտահայտելի՛...

Բժիշկը թիկնեց՝ բավկաթուռի մեջ և հայացքն ուղղեց գրասեղանի վրա դրած մի փոքրիկ յուղանկարի: Նա գլուխն օրորեց և մատով ցույց տվեց նկարը:

— Ահա, տեսե՛ք...

Ծիրանավառ հորիզոնի հարթ, անվերջություն շեշտող գծի վրա նկարվում էին եզրպտական բուրգերը: Ինչպես հավերժության վրա կամ նրա դեմ լուռ պայքարի մտած ամենահակիրձ, ամենասուր մի ձև՝ եռանկյունին:

— Մարդկության հի՛ն տանջանքը,— խոսեց բժիշկը,— պայքարը մահի դեմ: Ապահովումը կյանքի՛ անդամ մահվան մեջ: Ի՞նչ անօրինակ պայքար մահի դեմ, հանուն կյանքի*:

Ուժեղ բան է կյանքը...

Խ Ո Շ Տ Ա Ն Գ Վ Ա Մ Ի Ա Վ Ա Ն Գ Ը

Շուլցը*, էսէսական զորամասի կապիտանը, երկաթե կազմվածքով, հին կադրային զինվորական էր, դեռ բավական երիտասարդ: Նրա սուր հայացքը* և սեղմ շրթունքները՝ երբ նա աչքերն անթարթ նայում էր դիմացինին՝ ակամա ազդում էին: Նա ճակատ եկավ սովետա-գերմանական պատերազմի հենց առաջին օրից: Եվ երբ սկսեց գործի անցնել՝ իսկույն զգացվեց հմուտ պրոֆեսիոնալի ամուր ձեռքը:

Կապիտանը շէր կարողանում առանց իրոնիայի լսել, թե պարտիզանական ջոկատները լուրջ խանդարում են գերմանական զորքերին: Նա պարտիզանների հաջողությունները բացատրում էր գերմանական հրամանատարութեան տարտամ վերաբերմունքով դեպի գործը, պատժիչ զորամասերի անվճռականութեամբ:

Տեղական բնակչութեանը վերջնականապես ճնշելու համար նա միշտ առաջարկում էր գնդակահարել*:

— Իսկ երբ չեն հնազանդվում՝ դարձյալ գնդակահարել և կրկին գնդակահարել:

Շուլցը շէր ընդունում պարտութուն հասկացողութունը: Նա բացատրում էր, որ միայն պետք է հաղթել և ուրիշ ոչինչ չպատկերացնել:

— Անդիմադրելի— ահա թե ինչ կարծիք պետք է ունենանք մենք մեր մասին,— ասում էր նա*:

Կապիտան Շուլցը շէր խուտափում նաև փիլիսոփայութունից: Բայց դա զինվորականի փիլիսոփայութուն էր: Երկաթյա մի օրենք էր դա, որ կաշկանդել էր նրա մտքերի թելը, կարծես հենց պողպատի մի լար էր դա նրա գլխի մեջ պարուրած:— Ամեն ինչ, որ

իբրև արգելք դեմ է կանգնել գերմանական զորքի առաջ՝ լինի զորք, բնակիչ, դիրք, հրանոթ— բոլորն ընդհանրապես վերցրած՝ դիմադրական նյութ է միայն, որ պետք է ճզմել, ոտնատակ անել և անցկենալ վրայից: Ուստի և նա գերի շէր ընդունում՝ գնդակահարել էր տալիս: Չէր էլ սիրում շարշարել— այդ էլ ոչ թե գթությունից, այլ ավելորդ ժամանակի կորուստ էր համարում, անօգուտ վլարձություն:

— Նյութը, օրինակ, հողը, քարը, փայտը շին շարշարի, նյութը կոչնչացնեն,— ասում էր նա: Մեր նպատակը տիրելն է նյութին, մեջտեղից քշելը:

Այս պատճառով էլ նրա զորամասի անցած ուղին «անաղմուկ» էր դառնում միշտ: Դեպքերը դաժանորեն կարճ էին տևում— կտկտում էին զնդացիրներն ու ատրճանակները, վայրը «մաքրվում էր» և սկսվում էր զորամասի թիկունքային «խաղաղ» կյանքը մինչև առաջավոր դիրքեր հասնելը:

Նա գործադրում էր իր առանձին ղինվորական կանոնները: Եթե այն բնակելի կետը, որ ինքն էր մտնում իր զորամասով՝ իրենցից առաջ գետապոն՝ «եղի է» մի անգամ՝ նա կատարում էր մի հավելյալ մաքրագործում և ու նա կամենում էր անձամբ վստահ լինել վայրի կատարյալ անվտանգության: Իսկ այդ կարելի էր ձեռք բերել, նրա ասելով, միմիայն կանխիչ խստությունը հասցնելով մինչև սարսափի և ճնշման վերջին կետը: Ճնշել վերջնականապես, վճռականապես, անխնա:

Միայն մի «արիստոկրատիզմ», թե ռացիոնալիզմ ուներ՝ չէր սիրում կախել:

Այն առավոտ, որ կապիտան Շուլցը մտավ ռուսական ավանը, ուր ինչ-որ բան էր լսել այդ ավանի մոտակայքում դռնվող ռուսական հուշարձանի կործանման մասին, և ուր երկու սպաներ խոսում էին ռուսական կուլտուրայի մասին, նա փնթիփնթաց.

— Կուլտուրան գերմանական է: Ուրիշ կուլտուրա չկա:

Հետո դառնալով մի սերժանտի, որ իր հետ ներս էր մտնում իրենց հատկացված տան բակը՝ նա մեքենական տոնով ասաց.

— Հանգստացնել գյուղը:

— Լսում եմ, կապիտան,— նույնքան մեքենական տոնով

պատասխանեց սերժանտը և իսկույն կրնկի վրա պտտվելով դուրս գնաց:

Սերժանտը լավ գիտեր, թե իր կապիտանի տերմինով ինչ է նշանակում հանգստացնել. — վտանգի վերջին հնարավորութիւնը՝ դիմադրութիւնը հակառակորդ գյուղացու, պատանու, հասակավորի ու կրտսերի բոլոր գոյութիւնը մեջտեղից վերացնել:

Մի տասը բոսիկից զնդացիրները կտկտացին: Հեռվից խուլ աղմուկի, շների հաշոցի հետ լավիցին սուր ծղրտոցներ: Կես ժամից ամեն ինչ հանդարտվեց: Միայն շները շարունակում էին ոռնալ ու հաշել անտառի եզրին:

Կապիտան Շուլցն անտարբեր լսեց այդ ձայները, որ նրա համար սովորական էին որևէ բնակավայր մտնելու առաջին ժամերին և սկսեց տեղավորվել սենյակում:

Նա իսկույն հանվեց և պառկեց մահճակալին: Նա ապահով էր միանգամայն: Գյուղը «մաքրված էր և հանգիստ»: Վտանգավորները մինչև վերջին մարդը գնդակահարված էին, գյուղը՝ խուզարկված: Մնացած արարածները՝ «զառամյալներն ու շները» ոչ մի վտանգ չէին ներկայացնում:

* * *

Տան հետևում՝ կից մի երկու փոքրիկ տնակներ կային, որոնցից մեկի դուռը բացվեց և տարտամ քայլերով դուրս եկավ մի գունատ ծերուկ: Նա հտ շրջվեց դռան մեջ և խիթ նայեց ներս:

— Հա, ի՞նչ ես էլի նվում:

Ու դժգոհ նայեց ու սպասեց պատասխանի*:

Տնակից դուրս եկավ մի պառավ, որ լացակումած աչքերով նայեց շորս կողմ և ապա գլխիկոր մտածելով՝ կարծես ինքն իրեն ասաց.

— Սիրտս մղկտում է: էլի զարթնեց երևի:

Ծերուկը, որ միականի էր, մի աչքով խիթեց նրան: Բայց պառավն անհանգիստ էր: Նրա ձեռները դողացին և այտերի մկանները խաղացին հիվանդագին ցնցումներով: Նա գունատվեց: Ծերուկն ինքն էլ անհանգստացավ: Եվ կարծես վախենալով, որ պառավը կբռնվի ինչ-որ մի հիվանդութեան նոպայով՝ անախորժած,

բայց տարօրինակ դժգոհությամբ, որի մեջ նաև մեղմություն կար, ասաց.

— Գնա մտիկ տուր, տես:

Պառավը զարթնեց իր մտքերից, որ նրան կաշկանդել էին:

— Բա ի՞նչ կըլի... էնքան թխթխկոցներից: Գնամ, այո, դնամ, հիմի զարթնած կըլի:

Հետո նայեց ամուսնուն և ասաց ցած ձայնով.

— Հիտունի շափ գնդակահարեցին: Պավլովն էլ մեջն էր, Կուզման, կողքին Ջյորնիխն էր: Հասկերի նման պառկեցին: Հենց իսկը հասկերի նման: Էն որ վարպետ հնձողի գերանդու տակ պառկում են, է՛: Իսկը:

— Կավ, լավ, հերիք հաշիվ տաս, գնա բանիդ:

Պառավը կրկին հիշեց իր ցավը, անհանդստացավ և շտապով գնաց:

Մերուկը գնաց մտավ կողքի մութ, մեջեմեջ շենքը: Գրպանից հանեց մի դանակ և սկսեց եղունգները կտրել: Այդ զբաղմունքը նրան շատ երկար ժամանակ մխիեց միևնույն տեղում*: Հետո, երբ վերջացրեց՝ դանակը ծալեց, դրեց գրպանը և մտազբաղ սկսեց նայել հատակի մի կետին՝ կարծես մի բան էր որոնում, կամ գտել էր: Իրոք՝ նա շարունակում էր իր մտքի թելը: Մտածում էր պինդ, լարված: Ապա սկսեց հոգածու և խուզարկու հաշացքով նայել շենքի խորքը:

Դա բազմիք էր: Թաց տախտակների դաղջ հոտը մտնում էր նրա քիթը: Նա տնտղեց անկյունները, որ խավարի մեջ էին: Հետո ինքն իրեն մի բանի հավանություն տվեց և գլուխը վճռականորեն թափ տալով՝ դանդաղ դուրս եկավ բազմիքից:

Նրա կռացած իրանը՝ պինդ ամրացած երկու փակագծածև, ծուռ ոտների վրա, ցուլց էր տալիս, որ նա շատ է բանել զաշտերում ու տանը:

Մերուկն սպասում էր պառավին, որ գնացել էր մարագի հետևը: Նայեց այն կողմը և բարկացած՝ աչքը բացուխուփ արեց անհամբեր:

Պառավը լացակումած վերադարձավ և տարակուսանքով նայեց ամուսնուն:

— Հա, ի՞նչ է, չի՞ հանգստացիլ:

Պառաւլը հեծկլտաց.

— Ախր ո՞նց կհանգստանա, Լեկսէյ Պետրովիչ, ո՞նց կհանգրստանա իմ աղունակ Ֆեդկան, որ միշտ հարցնում ես, ո՞նց կհանգստանա իմ արև բալին: Հնգաթև աստղերն այրում են նրա թշերը, կսկծում, շեն թողնում քնի: Ախր, աչքերը չկան, որ փակի, խոռոչներ են...

— Դե, դե, զոտը մի դնի, ես սիրտ չունեմ,— սրտնեղեց դյուրագրգիռ ծերուկը և շար, միակնի հայացքով ծակեց պառաւլի հայացքը:— Սուս,— սաստեց նա կտրուկ ու շրջվեց, որ գնա դեպի անտառը: Նրա շոր ձեռները դողացին:

— Ո՞ւր,— ուրախ տարակուսանքով հարցրեց պառաւլը:

— Ո՞ւր,— բարկացաւ ծերուկը,— գնամ տեսնեմ ինչ կանեմ,— ու ինքն իրեն փնթփնթաց,— չի հանգստանում էլի, ինձ էլ չի թողնում հանգստանամ:

— Բա, չի հանգստանում... Ասում ես, ասում ես,— կենդանացաւ պառաւլը,— ո՞նց հանգստանա, էս զնդակների կտկտոցը զարթեցրեց:

— Լավ, լավ, տեսնենք, կանեմ մի բան,— հանգստացրեց ծերուկը և շարժվեց:

— Շատ հեռու չգնաս: Հիմա երևի կհրամայեն, որ բաղնիքը տաքացնեմ:

— Ես փայտի եմ գնում,— բացատրեց ծերուկը և հանկարծ կանգ առավ ու ընդոստ դարձավ դեպի պառաւլը.— թող հրամայեն: Այո, թող հրամայեն: Ամեն օր շին հրամայի: Չեն հրամայի ամեն օր:

Եւ իր միակ աչքով շարագույժ նայեց պառաւլին:

Նկատելի էր, որ ծերուկը ևս բռնված էր ինչ-որ հոգեկան անհավասարակշիռ դրությամբ: Բայց, ըստ երևույթին, նրանք իրար հասկանում էին:

Մերուկը գնաց: Պառաւլը հրկար նայեց նրա հետևից և ինքն էլ ուղղվեց դեպի մարագի հետևը, ուր կանգ առավ մի գերեզմանի մոտ, որ տեղ-տեղ ներս էր փլել: Պառաւլն սկսեց խոսել գերեզմանի հետ:

— Ա՛խ, շես հանգստանում, Ֆեդկա, ախր դու պետք է հանգրստանաս, որ մենք էլ հանգստանանք:

* * *

Կապիտան Շուլցը ճաշի մոտ վարթնեց, դուրս եկավ պատըշգամբ և փորը ճաղերին սեղմած՝ սկսեց դիտել տան բակն ու փողոցը: Մոտ եկավ սպասչակը որևէ հրաման ստանալու:

— Սա բաղնիք է՞,— հարցրեց Շուլցը ցույց տալով բաղնիքը:

— Այո, բաղնիք է,— ասաց սպասչակը:

— Ա՛,— կենդանացած շեշտով ձայնեց կապիտանը,— և այն էլ այսքան մո՞տ, մեր տա՞նը... Իսկ կլողանամ այս երեկո:

Եվ մտքում ավելացրեց ժպտալով. «ոռոսական միակ կուլտուրան, որ ճանաչում եմ»:

Սպասչակը տաքուրեա բերեց, որի վրա նստեց կապիտանը և անձնատուր եղավ իր մտքերին: Նա երազող չէր: Նրա մտքերը ուսել հաշիվներ էին իր նեղ մասնագիտական գործերի, որոնց մեջ սիրում էր թաղվել նրա գործնական խելքը:

Շուտով, շուտով, և դա պարզ է, պատերազմը կվերջանա հաղթությամբ: Նա հող կստանա այս հարուստ երկրում, կդառնա կալվածատեր: Նա Գերմանիայից ընդմիջտ վտեղափոխվի այս նախկին ոռոսական երկիրը, որի անունը հետո կփոխվի, իհարկե: Եվ իհարկե, պատերազմը կվերջանա թշնամու հավիտենական պարտությամբ: Կսկսվի խաղաղ կյանքը և ինքն այստեղ կաճի ու կբազմանա, թողնելով իրենից գերմանական մի նոր, երկաթյա սերունդ: Սա պարզ է, ինչպես մի հեշտ, թվաբանական խնդիր:

Այս մտքերի հետ էր, որ նրա առջևով անցան պառավն ու ծերուկը՝ վերջինիս մեջքին փայտի կապոց:

Դա կտրեց նրա մտքի թելը: Նա իհարկե, նրանց միջատի տեղ էլ չէր գնի, բայց նրան մեքենաբար վիրավորեց սրանց համարձակությունը՝ անցնել այն տան բակով՝ որ ինքը գրավել է:

— Իսկ ինչո՞ւ են օտարներն անցնում բակով,— հարցրեց կապիտանը դժգոհ:

— Նրանք նախկին տնատերերն են,— բացատրեց սպասչակը:

— Քշեղ բակից:

— Լսում եմ, կապիտան:

— Եվ բաղնիքը տաքացնել տալ:
— Սրանք են տաքացնողները: Արդեն սկսում են տաքացնել:
— Իսկ ո՞վ հրամայեց:
— Ես վարդադրեցի, կապիտան, մտածելով, որ դուք ըստ սովորության այսօր կլողանաք:

— Հա, լավ, թող տաքացնեն:

Կապիտանը նայեց ծերուկի ոտներին, որ այնպես էին ծովել, կարծես նրա ցամաքած իրանն անգամ ճնշում էր և պատրաստ էր կոտորել դրանք: Ծերուկը քայլում էր հրեհալուով, ոտի քիթը կայուն-լուով քարերին ու հողի կոշտերին:

Նայեց կապիտանը ծերուկին ու պառավին և զզվանքի ու արհամարհանքի մի նշույլ փայլեց նրա ապակե աչքերի մեջ:

«Նայելն անգամ կեղտ է աչքի համար: Չնչին մարդուկներ», — մտածեց նա և ատելութամբ թքեց պատշգամբից վայր:

Ուշ երեկոյան կապիտանը գնաց դեպի բաղնիք: Դուան մոտ, ճանապարհի մի կողմ, կանգնած էր ծերուկը: Սա շնայեց կապիտանին, այլ աչքը գետնին զցած սպասեց, որ անց կենա: Կապիտանն արհամարհանքով նայեց ծերուկին և կոշկի ծալքով լուռ զարկեց նրա ծնկին: Ծերուկը հտ-հտ գնաց, բայց ուժ արեց, մնաց իր ծուռ ոտների վրա: Նա մի ծպտուն շհանեց, միայն իր մի աչքով խոր նայեց կապիտանին:

Կապիտանը մտավ բաղնիք, որի հանվելու նստարանի վրա սպասյակը արդեն վաղօրոք ներս մտած՝ բաց էր արել փոքրիկ ճամպրուկը սպիտակեղենի և ցամքոցի հետ: Սպասյակը հայտնեց, որ ամեն ինչ պատրաստ է*:

Կապիտանը հանվեց ու մտավ ներսի մասը: Այնտեղ նա լվաց իր պիրկ մարմինը, հետո բարձրանալով վերևի դարակը՝ պառկեց: Նա վարժվել էր ուստական բաղնիքի ձևերին:

Սպասյակին պատվիրել էր սովորել տեղացիներից և գործադրել գոլորշի առաջ բերելու կերպը: Եվ երբ սպասյակը գոլորշին բարձրացրեց ներսում և դուրս գնաց՝ կապիտանը մտավ ներս ընդունելու «ուսական կոլտուրան», — ինչպես ինքն էր ասում:

Գոլորշին պարուրեց նրա կարմրած մարմինը, որը երբեմն սոսկոտվում էր մի քաղցր, անհասկանալի սարսուռով: Սարսուռ, որ

կատաղեցնել կարող էր մարդու, մոլուցք առաջ բերել՝ մարմինը ծեծել, խաշել, ցնցել:

Հետո նա «թթվեց», թուլացավ, երազել սկսեց: Մի անորոշ, անձև պատկեր սկսեց երևալ նրա հրեակայության մեջ: Քուն էր գալիս վրան, բայց նա զսպում էր իրեն և երանության մեջ աչքերը կիսախուփ վայելում էր ջերմ գոլորշին, որ շնչում էր նրա մարմնի վրա, շոշափում պլաստիկական շարժումով և ցրվում:

Դա մի ճերմակ մորուք էր, որ գալարվում էր հատակին, պատերին, առաստաղին: Միայն խոնավությունից սևացած դուռն էր գծագրվում իբրև մի սև, քառակուսի ստվեր: Այդ ստվերը թանձրանում էր մերթ ու նոսրանում: Կաթնագույն գոլորշին էր այդ, որ խաղալով դռան կողմը՝ առաջ էր բերում գուլյների այդ ռիթմը: Շուրջը լավ չէր էլ նայում այդ կողմը: Եվ կիսամիակ աչքերը դարձրեց առաստաղի կողմը:

Մի անգամ միայն նա հայացքը ակամա կրկին դարձրեց այն կողմը, որովհետև նրան թվաց, թե ինչ-որ մի բան լողաց դռան մեջ: Նայեց կողքանց, այնտեղ ոչինչ չկար: Եվ հենց ուզում էր կրկին աչքերը դարձնել առաստաղին, որ հանկարծ դարակի տակից վեր սողաց մի սիլուետ: Մարդկային կերպարանք: Եվ գոլորշին էր արդյոք սպիտակեցրել նրան, թե իրոք նա սպիտակ էր խողաճարպի նման: Նա մերկ էր ու դեմքից կախ էր ընկել և պարուրում էր մի գոլորշու քուլա՞, թե մորուք:

Հենց այն է, կապիտանն ուզում էր շարժվել և լավ նայելով որոշել, թե ով էր այդ արարածը՝ հանկարծ սիլուետը հարձակվեց նրա վրա, դանակը պիրկ հարվածով մխեց նրա որովայնի մեջ և հուժկու մի շարժումով պատռեց ամբողջ որովայնը վերից վար: Միաժամանակ մի թանձր, թաց շոր գցեց կապիտանի բերանի վրա և ճնշեց: Հարվածող ձևքը պրկվելուց դողաց: Մինչ լողացողը փորձ արեց ցատկել վեր՝ աչքերը մթնեցին և զլուխը պտտվեց: Նրան թվում էր, թե գոռում է, բայց իրոք դա անձայն արտաշնչումն էր: Ականջները թշշացին, տակի դարակը խորտակվող մակույկի պես շուռ եկավ իր հատակի վրա, առաստաղը շրջվեց անդունդի վրա և կապիտանը ուշքը կորցրեց:

Սպասյակը, որ գոլորշին պատրաստելուց հետո դնացել էր

բակը և միամիտ շրջում էր այնտեղ և հեռանում էր, մոտենում բաղնիքին՝ բնազդորեն անհանգստացավ: Նրան թվաց, թե ինչ-որ ստվեր էր սահել ներս՝ բաղնիքը: Մոտեցավ դռանը և խլրտում ու ճնշված ձայնիւ լսեց: Սպասյակը ներս վազեց: Մշուշի մեջ նա տեսավ ծերուկին ու պառավին, որ ինչ-որ բան էր փաթաթում սավանի մեջ:

— Հա՛լտ (կանգնի՛ր),— դուայ սպասյակը և երկաթի մագիլները ցցեց ծերուկի վզի մեջ, մյուս կեսը զցելով պառավի ուսին: Նրա համար պարզվեց եղելութունը: Անլուր սարսափելիութուն... նա դուայ և ծերուկին ու պառավին խփելով պատին՝ բաց արեց արնաթոր փաթեթը: Նրա մեջ կապիտանի արյունոտված դիակն էր: Սպասյակի գոռոցի վրա ներս վազեցին երկու զինվորներ: Նրանք բռնեցին ծերուկին ու պառավին և դուրս բերին:

Ծերուկը հանգիստ էր, ըստ երևույթին, միայն արագ թարթում էր մի աչքը և թեթև հևում: Նրան ցնցում էին, բայց նա շարժվում էր իբրև առարկա: Պառավը դողում էր հուլմունքից: Նա թուրք կուլ տալով նայեց ծերուկին և բավարարված հանգստացավ:

* * *

Ծերուկին ու պառավին տանում էին հրապարակ, կախաղանի մոտ: Հակառակ սպանվածի սովորության՝ որոշել էին կախել սպանիչներին՝ բնակչության համար խրատական տեսարան սարքելու նպատակով: Գյուղացիներին, զնդակահարման սպառնալիքով, հարկադրել էին ներկա լինել: Ու մինչ մի կողմից հրացանի կոթերով ժողովում էին ուշացած բնակիչներին՝ դատապարտված զույգը գնում էր դեպի կախաղան: Ծերուկը իր ծուռ ոտները հաստատ դնելով գետնին, գնում էր շուտ-շուտ նայելով իր շուրջը՝ կարծես ինչ-որ մարդկանց որոնելով, իսկ պառավը որքան կարող էր, գնում էր մի տեսակ շտապով, կարծես ձգտելով հասնել մի ցանկալի դործի: Միայն նրա դեմքը հանգիստ էր և հանգիսավոր: Այդպես հավատացյալները եկեղեցի էին գնում հաղորդվելու: Պառավն իր ամենօրյա հագուստը, որով բռնվել էր սպանության վայրում, այդ օրը ձեռքով հարթել էր մեծ խնամքով:

Երբ մտան հրապարակ՝ բազմութունը հազիվ լսելի հևաց:

Պառավը շնայեց ոչ ոքի: Նա իրեն ղգում էր մի մեծ անջրպետով բաժանված՝ կյանքի մարդկանցից: Բայց նա ղգում էր մի ջերմ համակրանք, որ հոսում էր բազմության կողմից դեպի իրենց:

Մերուկը հասարակ քայլերով գնաց կանգ առավ կախաղանի մոտ: Նա կանգնեց, հանգիստ շունչ քաշեց և անվրդով նայեց բազմությանը: Նրա հայացքում կար մի ամուր վճիռ՝ մեռնել, երբ մահն եկել է և իր գործն էլ դրանով փակել:

Զինվորները կատարեցին վերջին արարողությունները, փորձեցին պարանների պնդությունը, կարծես մահապարտները ահագին տոնանաներ կշռելիս լինեին կամ կարող էին փախչել: Բազմությունը գլխիկոր գետնին էր նայում: Նրանց միջից լսվում էր խեղդված հեծկլտոց:

Հանկարծ ծերուկը ալլակերպվեց, ցնցվեց և գոռաց.

— է՛է՛է՛յ...

Բոլորն ակամա լարվեցին:

Մերուկի կրծքից դուրս թռավ մի դողդոջ և վարմանալի ուժեղ բաս ձայն.

— Ասեք սրանց, որ մենակ մի բռնակալ չի փորձել մաքրվել իմ բաղնիքում: Նրանք շատ են և հիմա իջել են իմ ջրհորի դժոխքը: Ասեք, որ ոչ մի բաղնիքում ու ջրհորում չեն լվա իրենց արարմունքները:

Սպան արագ մոտեցավ և մի շառաշուն ապտակ շփեց մոլեգնած ծերուկի երեսին: Սա պահեց իրեն, ետ-ետ շղնաց, ուղիղ նայեց սպային և թքեց նրա դեմքին: Սպան հայհոյեց և գոչեց զինվորներին, որ գործի անցնեն:

Այդ ժամանակ պառավը, որ շարունակում էր հանդիսավոր նայել հեռուն՝ մի ձևորք քամակին դրեց և մյուս բռունցքը մեկնելով դեպի սպան՝ գունդուկժիկ թնափ տվեց իր կուլ մեջքը և ետ առաջ պար գալով տեղնուտեղը կոնչաց.

— Բա՛,— թուքը կուլ տալով դողացրեց շրթունքները,— բա իմ Ֆե՛դկան, իմ անթառամ Ֆե՛դկան, որին խոշտանգեցիք աչքերիս առաջ. նրա արյան փոխարեն միլիոնները պիտի պատասխան տան:

Պառավի ամեն մի ֆրազի պոռթկումից նրա կուլը ութմիկ

ու աղբու ցնցվում էր: Կարծես այդ կուզի մեջ, դառն աշխատանքից, պայքարից գոյացած կուզի մեջ լիներ հավաքված նրա կյանքի ողջ մաղձն ու զոհված դավակի, գչուղում տեսած խժողովյունների ծանր վիշտն ու վրեժը: Պառավի սղալած մաղերը գզգզվեցին, և նա շարագույժ աչքերով սոսկալի էր այդ մոմենտին և նման էր կատաղած հսկա թխսկան հավի, որ փշաքաղված փետուրներով հարձակվում է ուրուրի վրա և կտցում նրան:

Ջինվորները պառավին ուժգին հրեցին կախաղանի տակ, բայց նա նույնպիսի ուժեղ թափով առաջ մղվեց և իր ցնցապարով և խուպոտ ձայնով ֆշշաց զինվորների վրա.

— Իմ Ֆեդկան շի մեռած, նա քնած է հողի մեջ. նա կվերկենա մի օր: Բոլոր թաղվածները կվերկենան և էն օրը վա՛յ ձեզ, անիծյալ հերովցիկոններ²:

Ջինվորները խլեցին պառավի ոսկրացած թևերը և պարաններով կապկպեցին: Պառավը դադարեց խոսելուց, բայց նրա կզակը ցնցվում էր ու դողում:

Մի երկու րոպեից հետո ծերուկի ու պառավի մարմինները պարեկ սկսեցին օդում՝ իրար տնազ տալով կարծես, կամ կրկնելով իրար:

Հավաքված բազմության միջից, որոնց մեծ մասը ղանաղան հասակի կանայք ու փոքրաթիվ երեխաներ էին ծերերի ու պառավների հետ՝ դուրս թռավ մի ճիշ, որ և իսկույն խեղդվեց հեկեկոցի մեջ: Ծերուկներից մեկն անձայն կափկափեցնում էր ներքին կզակը: Իսկ մյուսները արձանացած ու գլուխները հպարտ, ցնցագույժ աչքերով նայում էին հեռուն, լի փոթորկալի մտքերով:

Շ Ո Ւ Ն Ը

Գերմանացի լեյտենանտը նստել էր տան բակում քարի վրա: Դա մի հասարակ գյուղական տան բակ էր: Մեջտեղը մի ջրհոր կար առատ ու սառը ջրով, մի մեծ հավանոց, մի շնաբուն: Տանեցիք, աչսինքն՝ փախստական շղառածները, մի ղառամյալ էր, սրա կույր թուր՝ տասներեք տարեկան և մի հիվանդ հասակավոր կին: Սրանք քաշվել, ծվարել էին տան կողքին ինչ-որ մի ներքնատան մեջ: Տունն ամբողջ գրավել էին զինվորները:

Տեղավորվելուց հետո ամեն ինչ հանդարտել էր*:

Գարնանային մեղմ կեսօր էր, արևը հաճելի այրում էր և սաստկացնում հողի ու խոտերի բուրմունքը: Զինվորները քնած էին տան մեջ, միայն մեկը պահակ էր կանգնել բակի դռան: Պարտիզանների երկյուղը ստիպել էր դիմել այդ միջոցին:

Լեյտենանտը նայում էր բակին: Ունևոր կոլտնտեսականի հետքերը դեռ կային այնտեղ՝ շնայած որ տան դռները, պատուհանները խարխուլվել էին, պատերի գաջը թափթփվել:

Ջրհորի մոտ՝ փոքրիկ թմբին մի դամփռ էր պառկել առաջին թաթերի վրա: Դա մի խոշոր, առողջ շուն էր, որի լոշտակ ականջները և խրոխտ դեմքը հիշեցնում էր սֆինքսին և նրա մկանուտ, ձուլլ մարմինը ներդաշնակ դրվել էր գետնի վրա իբրև արձան: Լուրջ ու խելացի աչքերի մեջ մի վեհ հանգստություն կար և զգաստություն միաժամանակ:

Լեյտենանտը ծխում էր դառնությամբ, շոտ-շոտ թքում:

Թքում էր բարձրաձայն մաքրելով կոկորդը: Այդ ժամանակ շունն իր լուրջ ու խոշոր աչքերը դարձնում էր նրան և նայում պարզ

աղբյուրի նման ցոլուն հայացքով: Լեյտենանտը նույնպես նայում էր, բայց չէր տեսնում նրան:

Նա անհանգիստ էր և դառն մտքերով պաշարված: Նրա զորամասը շատ էր բզկտված ուղմաճակատներում և հոտ էր քաշված մի փոքր ուշքի բերելու: Լեյտենանտը պինդ մտածում էր պատերազմի ընթացքի մասին: Սա նրան զրգուում էր ավելի: Ներքուստ ամեն միտք նրան ալեկոծելով դարձնում էր անհանդուրժող դեպի ամեն բան— և՛ այդ գյուղը, և՛ այն տունը, ուր ինքը իջևանել էր, և՛ բակը, ուր այժմ դիտում էր նա ու չէր ուզում տեսնել:

Երբեմն այս մտքերի դառն հանդույցների ժամանակ նրա հայացքը շորս կողմ պտտելով՝ կանգ էր առնում՝ շան վրա: Նա երբեմն տեսնում էր շանը, որ լոշտակ ականջները վեր էր քաշում հեռվից հասնող ինչ-որ ձայներից, հետո կրկին իջեցնում էր և անգորր նայում:

Լեյտենանտը քարի կողքին մաքրեց* ծխամորձը և բարձր փնթփնթաց: Շունը, որ այս անգամ դունչը դրել էր թաթերին և գետնին էր զցել աչքերը՝ բարձրացրեց և խելացի նայեց նրան:

Լեյտենանտը այս անգամ զննեց նրան: Շունը նայում էր ազատ, բնական, ազնիվ հայացքով*:

Նրան դուր չիկավ շան հայացքի ազատութունն ու հանգստութունը և կարծես շունը մտքեր էր փոխանակում իր հետ:

«Սա նրանց շունն է» — դառնորեն մտածեց լեյտենանտը: Ու թքեց շան կողմը: Շունը շհասկացավ ու անվրդով նայեց լեյտենանտին:

— Թո՛ւհ, կեղտոտ անասուն,— ձեռքը թափ տվեց շան վրա լեյտենանտը:

Շունը լարվեց և խիստ նայեց նրան: Ու դեռ լեյտենանտը չէր ձեռնարկել ավելի մի խիստ բան, որ շունը հազիվ լսելի մոմոաց՝ մերկացնելով սազաֆ ատամները սև ընդերքների արանքից:

Պահակը նայեց լեյտենանտի կողմը և ժպտաց:

Լեյտենանտը հանեց ատրճանակը և կրակեց շան վրա: Գնդակը կպավ շան ականջին: Սա խլաձայն հեծեց ու թավալվեց գլխի վրա: Լեյտենանտը ձեռքով հրամայեց պահակին: Պահակը սվի-

նով պատուեց շան որովայնը: Շունը մռնչաց: Զինվորը սվինը խառնեց նրա փորոտիքում:

Շունը անձայն վնգստաց, ուժ արեց և փորոտիքը քաշ տալով քակից դուրս սողաց: Հետևից վարդագույն ժապավենի նման քաշ եկան նրա աղիքները:

Շունը հավաքեց իր վերջին ուժերը և իրեն դցեց մոտակա դաշտը: Անգամ իր մահվան մեջ, անգամ այլանդակված վիճակում համակրելի էր նա և գեղեցիկ իր թարմ, առողջ փորոտիքով*, կախ ընկած մաքուր լեզվով, մարգարտաշար ատամներով և խելացի աչքերով, որոնց մեջ մարում էր թախծալի մի տենդոտ շող: Շունը դողաց, ոտները շոնց և շունչը սփռեց: Այժմ կեց իր տերերի լայնա-նիստ տափաստանում:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Կ Տ Ո Ւ Ր Ի Տ Ա Կ

Հայկական դիվիզիան՝ ինչպես մի ալիք ամբողջ անծայրածիր օվկիանոսի մեջ՝ հորձանք է տալիս: Նա ևս լցված է այն հարձակման ոգով, ինչ որ տողորել է ազատարար ժողովուրդներին և կապել իրար: Նա էլ է դնում ազատելու մարդկությանը:

Երեք մարտիկ՝ Հակոբը, Ռուբենը և Ալեքը՝ միշտ անբաժան են այս երթի մեջ: Նրանցից առաջինը՝ Հակոբը երկուսի կատակների առարկան է միշտ՝ անխոս, բազի պես օրորվելով դնում է մեջքին ռազմական ծանր բեռը տանելով: Նրանց դասակը աչքի է ընկել իր խիզախությամբ. ուստի և նրանք շարունակ իրար հետ կատակում են ու ծիծաղում: Հակոբը մի փոքր դժվարաշարժ երիտասարդ է: Տանը լավ բանող կոլխոզնիկ էր: Բանում էր դանդաղ. բայց հաստատ: Եվ հիմա, երբ զորամասը շարժվում է արագ ընթացքով՝ գունդուկձիկ Հակոբը քրտինքի մեջ կորած է: Կաթիլները գլորվում են նրա քթի ծայրից: Նա թևով սրբում է այդ կաթիլները, հետո հրացանի փոկը նետում է մի ուսից մյուսը, թափ է տալիս իրեն և մշմշալով քայլում:

Օդում տագնապ կա, սակայն:

Մարտիկներից առաջ մի առաջապահ զորամաս շփման մեջ է թշնամու հետ: Այնտեղից՝ հեռվից լսվում է նրա հրանոթների խուլ որոտը:

Զորամասը գնում է հասնելու և փոխարինելու նրան:

Ճանապարհի սառած հողն ու սառույցը փշրվել, խառնվել են իրար՝ գծելով մի սև ժապավեն: Աջ ու ձախ թափված են ջախջախված տանկեր, սալեր ու ավտոններ: Տեղ-տեղ անշարժ փռվել են մարդիկ: Դա գերմանացիների դիակներն են: Նրանք մի վերջին

շարժում ևս կանեն տեղից մինչև գերեզման և այնտեղ կմնան հավիտյան անշարժ:

Ջորամասը մտալ մի բնակավայր: Ամայի, ավերակ, այրած մի վայր էր դա: Քառակուսիներ՝ գետնի վրա, ածուխի և մոխրի սև գույնով տալված. դա նախկին տներն են: Երկար ձգված է մի սև շերտ. դա գյուղի գլխավոր փողոցն է: Երբեմն միայն մի նեղ քառակուսի սվաղած սյուն տնկված մնացել է այդ քառակուսիների մեջ. դա վառարանի հետքն է:

— Մինչև տակը վառել են անիծածները,— ասաց Ռուբենը:

— Քար չկա, եղածը փայտ է, բա ի՞նչ կըլի,— բացատրեց Ալեքը:

Հակոբը լուռ նայեց ավերակներին և խուլ հազաց: Նրա աչքերից շին խուսափում ամայի գյուղերի մոխրակույտերը: Նա մտածում է հին բաների մասին: Իրենց գյուղերը հեռավոր հայրենիքում:

— Մերն ուրիշ տեսակ էր. պատերը մնում էին,— ասաց Ռուբենը:

— Դե՛, մերը քար էր,— ասաց Ալեքը:

Ճանապարհից մի փոքր աջ՝ թմբի վրա մի բարակ ծուխ էր գզգզվում քամուց: Մի կարմիր թիթեղն կտուր էր, որ հրդեհից իջել էր, նստել գետնին: Ահա նրա տակից, ինչպես գետնի տակից, ծուխը դուրս էր գալիս: Ինչ-որ խորհրդավոր բան կար այնտեղ: Ի՞նչ ծուխ էր դա...

Ռուբենը քայլերը ծռեց գետի այն կողմ:

— Հա՛, ի՞նչ կա,— հետաքրքրվեց Ալեքը:

— Գնամ, տեսնեմ ի՞նչ ծուխ է:

— Զգո՛ւյշ... — խուլ խոսեց Հակոբը:

Ռուբենը շպտասխանեց և գնաց: Ալեքը շուղեց նրան մենակ թողնել, հետևեց նրան:

Հակոբը կանգնեց:

Ռուբենը մոտեցավ ավերակին:

Թիթեղն կտուրից մի փոքրիկ թիթեղն խողովակ էր ցցված, որտեղից ծուխն էր դուրս գալիս: Կտուրի մի եզրին գետնափոր սանդուղք էր փորած, որ տանում էր ներքև, փոսը: Ռուբենը կռա-

ցավ, նայեց: Կիսամութի մեջ մի կին էր կծկվել փոսի մեջ՝ երեխան գրկին: Կինը վեր նայեց, բայց շարժվեց տեղից: Ռուբենը ժպտաց:

— Էս ի՞նչ բան է, էս ո՞ւր ես մտել,— հարցրեց նա կնոջը:

Կինը միայն տխուր վեր նայեց:

— Ի՞նչ բան է,— հարցրեց Հակոբը և մոտեցավ, հետաքրքրված նայեց փոսին:

— Զլինի՞ վիրավոր կա:

— Չէ, ի՞նչ վիրավոր,— ասաց Ալեքը,— մտել է ծակուռը, տաքանում է:

Հակոբը նշանակալից նայեց կնոջը, գրկի երեխային, թիթեղի առաստաղին, փոսին, վառարանին՝ կարծես շատ կարևոր էին այդ բաղմազնին դիտողությունները: Հետո գլուխն օրորեց:

— Վաղո՞ւց է եկել ես,— հարցրեց կնոջը:

— Չէ,— պատասխանեց կինը,— հենց որ մերոնք մտան գյուղ՝ թաքստոցից եկա տուն:

— Տո՞ւն... ախր սա ի՞նչ տուն է,— ծիծաղեց Ռուբենը:

— Դե, ո՞ւր գնար,— բացատրեց Ալեքը:

— Ասենք՝ դրուստ է,— մտածեց Ռուբենը բարձրաձայն:

Հակոբը համակված նայեց կնոջը և ինչ-որ բան անցավ նրա հոգով՝ ծանոթ այնպես, սիրելի՛...

Նվ նա գլուխն օրորեց:

— Լա՞վ է այդտեղ, քույրի՛կ,— հարցրեց նա կնոջը:

— Իհարկե, լավ է, իմ տունն է,— պատասխանեց կինը՝ օրորելով գրկի քնած երեխային:

— Ինչո՞ւ չսպասեցիր, մինչև կարգի ընկներ ամեն բան,— հարցրեց Ռուբենը:

— Կինը ժպտաց.

— Չէի կարող համբերել... Ինչքան չլինի՞ տունս է, էլի տաք է այստեղ: Հանգիստ է սիրտս:

Կինն արտասովեց և թևով սրբեց արտասուքը:

— Բա, ախր ի՞նչ է մնացել էստեղ,— խոսեց ինքն իրեն Ռուբենը,— պատերը մոխիր են դառել, առաստաղը գետնին է կպել:

Կինը վիրավորվեց և ցատումնալի շեշտով գոչեց.

— Ի՞նչ է մնացել, շա՛տ բան է մնացել... ինչպե՞ս չեք հասկանում:

Հակոբն աչքով արեց Ռուբենին.

— Թո՛ղ...

— Ի՞նչպես ոչինչ չի մնացել: Այստեղ իմ ամուսինն է ապրել, իմ երեխաներն են ապրել: Այստեղից են նրանց տարել սպանելու: Այստեղից եմ մտիկ տվել մեր գյուղին, իմ համագյուղացիներին, ապրել մեր կոլխոզի հետ... Այստեղ շա՛տ բան է մնացել:

Կինը թևով սրբեց աչքերից կրկին հոսող արցունքները.

— Այստեղ իմ տունն է, ասել է՝ իմ հայրենիքը, այստեղ իմ ուրախությունն է մնացել, իմ աղատությունը: Առաստա՞ղը— ոչի՛նչ, կբարձրացնեմ, պատերը կշինե՛մ: Տունը տեղն է: Տունը կա՛— դա իմ սիրտն է: Ի՞նչպես ոչինչ չի մնացել:

Հակոբը հառաչեց, հանեց պարկից հացի բոքոնը և վայր զլորեց դեպի կինը.

— Մի՛րտդ պինդ պահի, քույրի՛կ,— ամեն բան լավ կլինի: Ու հեռացավ: Ռուբենն ու Ալեքը հետևեցին նրան:

Հակոբը համակված կնոջ խոսքերով՝ մտածեց... Կրկին այն հաճելի բանն անցավ նրա հոգով, այնպես ծանոթ, այնպես սիրելի: Դա իր տունն էր, իր Հայաստանում, որտեղից այս բուսական նույնպես մի բարակ ծուխ էր ոլորվում դեպի լազուր երկինքը: Եթե նայես այդ ծխի քուլաներին՝ նրանց արանքից կտեսնես զլուխները երկինք հասցրած երկու հսկա Մասիսները: Եվ մի կին՝ Հակոբի կինը՝ երեխան դրկին նույնպես նստած է այնտեղ վառարանի կողքին: Բայց չգիտես ինչու, դառն եկավ նրա սրտին այդ պատկերը: Ամենքը, ամենքը սպասում են նրա վերադարձին, այն բանին, որ կյանքը քաղցրանա: Որքա՞ն հեռու, հեռու են նրանք: Բայց և որքան մոտ են նրանք, նման են իրար: Այնտեղ շեն է ամեն ինչ, բայց նրանց զլխին էլ նույն միտքն է սավառնում... Պետք է լիովին դիտել այն բուրբը: Այն բուրբը քոնը չէ՛՝ եթե չես հաղթի թշնամուն...

Տո՛ւն — դա ասել է հայրենի՛ք...

Վ Ր Ե Փ Ի Ե Ր Կ Յ Ո Ւ Ղ Ը

Մի պարտիզանի էին կախում ֆաշիստները: Ողջ ավանի բնակչութունը հրացանի կոթերով հավաքել էին հրապարակը, որ տեսնեն, սարսափեն և հնազանդվեն ֆաշիզմին:

Բնակիչները աչքները գետին էին գցել, որ շտեսնեն հրապարակի մեջ ծառից կախված պարանը, որ օձի պես օղակվել՝ կախվել էր և որի տակին բերել կանգնեցրել էին պարտիզանին:

Պարտիզանը մոռյլ ու հսպարտ նայում էր բազմությանը: Նա այնպես էր սպասում իր մահվան, ինչպես մարտական պարտքի, հերթապահության: Նա ցավում էր, որ բռնվել է, բայց չէր վախենում և մահից:

Եվ պարտիզանը գործի անցավ: Մինչև նրան ֆաշիստները բարձրացրին սեղանի վրա և օղակը դցում էին նրա վիզը, որ հետո սեղանը դուրս քաշեն ոտների տակից՝ նա հանկարծ կրակվեց, դեմքի ու վզի մկանները ուռեցին, դողացին և նա հրացայտ աչքերը բազմության սևեռելով՝ ուժգին մոնչաց.

— Վրեժխնդի՛ր ևղեք:

Հրապարակը ավելի լռեց: Սպառնալի այդ լռության մեջ դգացվեց, թե ինչպես բազմությունը կլանեց այդ խոսքերը:

Եվ հանկարծ այդ լռությունը պատուվեց և նրա խորքից դուրս թռավ պատասխան մի կոչ.

— Կլինե՛նք վրեժխնդիր:

Ֆաշիստներն իրար անցան: Նրանք հարձակվեցին դեպի ձայնը և շարագույժ սպառնալիքով հարցրին.

— Ո՞վ էր, ո՞վ էր...

Ձայնը լռել էր, ձայնողը կորել բազմության մեջ: Սկսեցին

որոննի, բայց որտեղ կգտնես նրան: Նա թաքնվեց ողջ Ուկրաինայի սրտի մեջ—դնա, գտիր նրան:

Սկսեցին կախելը:

Պարտիզանն ընդունեց մահը ստոյիկ ու ազատ: Նրա համար-ձակ խոսքը թնդացել էր ու դողացել ժողովրդի սրտի մեջ: Բայց ազդել էր նաև կանգնած զինվորներին: Նրանք աչքի տակով իրար նայեցին:

Սակայն ինչն էր, որ այգպես տպավորվեց նրանց մեջ, ցնցեց նրանց:

Կար այդտեղ ազդվելու բան: Պարտիզանն ասաց մի խոսք, որ միլիոն մարդիկ այդ զինվորների հայրենիքում չէին ասել բարձրաձայն: Դա տարօրինակ էր, դա իրենց աշխարհից չէր: Դա ուրիշ աշխարհի ձայն էր, որից միստիկականի հասնող մի երկյուղ սողաց դեպի ոճրագործները: Անծանոթ, գաղտնի երկյուղ: Այգպես չէր հանդգնել խոսել մինչև այդ ժամը՝ նրանց հայրենիքում ոչ ոք: Միլիոն միլիոններ: Բայց պարտիզանը հանդգնեց՝ արհամարհելով մահը:

Ահա թե ինչու ազդեց նրա խոսքը:

Վ Ր Ե Փ

Ուժեղացրած երթը մղում է, տանում: Մարտիկները գնում են հեիհն: Թշնամին դուրս կգա կրակից, այդ նրան չպետք է թույլ տալ: Նրան պետք է հասնել, շփվել հետը, ոչնչացնել: Ոչնչացնել՝ ինչպես որ ոչնչացնում են ժանտախտը, հրգեհը, մորեխը, գայլերի ոհմակներին:

Ծանր մի մթնոլորտ է նստել այն կողմը՝ Արևմուտքում: Ինչպես գիշեր, ինչպես ամպ, ինչպես շարագույժ մի լուր: Այնտեղ դեռ թշնամու հորդաներն են: Դեռ նվում, են նրանց մտրակների ու կացինների տակ՝ միլիոնավոր հարազատներ:

Դոնի լայն տափաստաններում, գիշերվա մութի մեջ սևին է տալիս երկար ձգված մի ճանապարհ, որի վրայով և կողքով գնում են մարտիկները: Նրանց դեմքերը լարված են: Նրանք անհամբեր են դառել: Նրանցից ոմանք հայացքները նետել են հեռուները՝ թեև այնտեղ ոչինչ չի երևում:

Երկու մարտիկներ են գնում իրար կողքի, միշտ իրար հետ: Ահագին շոնդալից երթի և տագնապի ու ժխորի մեջ՝ նրանք արտակարգ հանգիստ են քայլում: Ժամերով չեն խոսում իրար հետ: Բայց այս արտաքին հանգստության տակ նրանք աննկատելի մռայլ են: Նրանց դեմքին մի հարցական արտահայտություն կա, որ չի անհետանում ոչ մի րոպե: Նրանք խորը, պինդ մտածում են:

Նրանք քայլեցին շատ երկար և զորամասի հետ մտան մի ավերված գյուղ: Ո՛չ տուն, ո՛չ մարդ, ո՛չ մի հետք կենդանության:

Նրանցից մեկը՝ ծաղկատար դեմքով բարձրահասակ մի մարտիկ սուր նայեց ավերված գյուղին և խուլ հաղաց: Նրա կողքից գնացողը, որ լուրջ ու անշարժ աչքեր ուներ՝ նույնպես մռայլ

նայեց գյուղին, առավել դժվարութեամբ թուրք կուլ տվեց և ղգույշ ու թաքուն աչքի տակով նայեց ընկերին: Սա էլ նայեց նրան, որ արագորեն հայացքը փախցրեց և թուրք ծամեց: Հետո ծաղկատարը դադարեց ավերված գյուղին նայելուց և հրացանի փոկը փոխելով մի ուսից մյուսը՝ քայլերը կանոնավորեց ու գնաց: Կապտաշյան հավասարվեց նրան ու նույն տակտով ղնաց նա ևս:

Այս ամենը խոսակցութուն էր: Նրանք իրար հասկանում էին: Նրանք այսպես խոսում էին ամեն առիթի: Իսկ առիթները շատ էին: Մերթ ձյան տակից հազիվ նշմարվող մի սպանված ձի, որ ոտները չռած իրեն էր հրավիրում նրանց հայացքը: Մերթ մի կաղ տանկ կողքին ընկած կարծես անձայն տնքում էր: Երբեմն ճանապարհի հղբին ձյան միջից դուրս էր ցցված լինում եղունգները երկարած, սև, մրոտ մի ձեռ, որ թաղող էր խնդրում: Այս ամենը նրանց ուշադրության և անձայն խոսակցության նյութ էր դառնում: Նրանք հավատում էին իրար կատարելապես և դա ոչ նրա համար, որ ընկերներ էին, մի վաշտի մարտիկներ, այլ որ ունեին և իրենց հատուկ «գործը» վաշտում: Ահա այդ գործը նրանց վարժեցրել էր նշանացի խոսակցության:

Վերջին օրերը նրանք լարվել էին առանձնապես: Մի ամիս առաջ նրանք լսեցին մի պարտիզանի պատմածը մի դեպքի մասին, որ տեղի էր ունեցել այնտեղ՝ Արևմուտքում: Նրանք երկար սպասել էին այս առաջխաղացման, սպասել համբերատար, բայց պողպատի հաստատակամութեամբ: Այնտեղ, Արևմուտքում կար մի բան, որ նրանց պրկել էր աղեղի լարի նման:

Վերջին ամիսը երկու մարտիկներն առանձնապես լարվեցին: Նրանց պատահեց մի դեպք: Դա մի հանդիպում էր մի պարտիզանի հետ, որ նրանց վաշտում պատմեց սոսկալի մի խոշտանգման մասին: Դա կատարվել էր հեռավոր մի գյուղում, Արևմուտքում: Խոշտանգվել էին ոչ միայն հասակավորները, այլև մանուկները: Հետո խոշտանգվածներին ֆաշիստները փակել էին երկու խրճիթում և այրել էին: Երկու ընկերները լուռ ու զուսպ լսել էին երեխաների տանջալից մահվան մանրամասնությունները՝ առանց դրսևորելու իրենց տպավորությունը: Պարտիզանը սեսեւ էր մի բան: Խոշտանգման փաստը պետք է որ նրանց հաներ հավասարակշռութու-

նից, բայց ո՛չ: Նրանք լսեցին պարտիզանին՝ հանգիստ, մանրամասն, մինչև վերջ, լսեցին հանգամանորեն և կարծես լավ տպավորելու համար իրենց հիշողության մեջ՝ սպասեցին, որ պարտիզանը պատմի ամեն բան, առանց խնայելու, առանց կասկածելու, որ իրենց ունկնդրում են երկու հոգի՝ հատուկ լարվածությամբ: Ոչ մի հուզական խոսք, ոչ մի անհաշիվ շարժում: Նրանք խորը մտածում էին: Հետո սուր նայեցին իրար երեսի և կոկորդնիլը մաքրելով զնացին քնելու: Նրանք պինդ քնեցին, ինչպես իրենց աննկիք մի մեծ գործը պինդ որոշած և գործադրմանը պինդ հավատացող մարդիկ: Եվ այդ գիշեր իրոք նրանք վճռեցին մի բան, որի իրագործմանն այսօր գնում էին անշեղ ու հաստատ:

Կույսը բացվելու վրա էր, որ ղորամասը մրտեցավ մի բնակավայրի: Օդը հեռու-մոտիկ լցվել էր ինքնաթիռների դաժան սիմֆոնիայով, որ բառաչում էր երկնքում: Աննկատելի և լուռ՝ ստորաբաժանումները մարտական կարգ ընդունեցին և ցրվելով հալվեցին փոսերի մեջ ու թմբերի, թփերի հետև: Բնակավայրում ոչ ոք չէր երևում, բայց լիքն էր գերմանական ղորամասերով:

Սկսվեց մարտը:

Ծաղկատարը սողեսող զնաց դեպի անտառի եզրը, որ աջ կողմից թեկնցում էր դյուղը: Կապտաչյան հետևեց նրան:

Ինչպես երևում էր՝ հասավ նրանց լարման կուլմինացիոն կետը: Նրանք ծայր աստիճան կենտրոնացան և շարժումներով դարձյալ անփոփոխ, հանգիստ որոնեցին մի կետ դիմացի դյուղում, որ ամբողջովին կլանեց նրանց ուշադրությունը: Նրանք սկսեցին իրար հասկանալ, արգեն իրար ղգալ՝ առանց իրար նայելու, առանց իրար տեսնելու: Նրանք շատ դանդաղ տեղավեցին իրենց դիրքերում՝ երկար ժամանակ ստուգելով նրանց ապահով քողարկումը, հարմարեցնելով ամեն ճյուղ, տերև: հետո սկսեցին հանդիսավոր լրջությամբ կրակել: Թե ինչպես էին գտնում իրենց կենդանի թիրախները, դա նրանց էր հայտնի միայն: Բայց երբ կրակում էին՝ կարելի էր նրանց դեմքից հասկանալ, որ և՛ գտան, և՛ ոչնչացրին թիրախը: Դա մի սարսափելի, դարանակալ նշանառություն էր, որ թշնամու հետ իր լուռ խոսակցությամբ ավերիչ հետևանք ունեցավ: Չանցավ մի ժամ և ահա «այն տեղը» և նրա շուրջը մի քանի կրակային կետեր ամայացան լիովին:

Մարտը վերջացավ: Բանակայինները ղնգուն ուռայով մտան
դշուղը:

Երկու մարտիկներն առանց շտապելու դուրս եկան իրենց
դարաններից ու միացան իրենց դասակին: Նրանք անխոս անցան
չորս կողմ փութած դիակների մոտով, անցան ավերված տները,
չորս կողմ խռնված, նոր հավաքվող տանջված-ուրախ բնակիչների
միջով, գնացին գյուղի եզրը, «այն տեղը» և վերջապես կանգ առան
երկու խրճիթի առաջ: Երկու տներ էին իրար դիմաց ավեր ու
մոխրացած: Նրանք երկու դիակների պես փութել էին իրար կողքի:
Այդ երկու շենքերը երկու սրտակիցների նման միասին էին ըն-
դունել մահը: Մարտիկները նայեցին ավեր խրճիթներին և հետո
իրար նայեցին: Ծանր էին այդ հայացքները: Խրճիթների տակ
Ֆաշիստները դիրքեր էին փորել և այնտեղ էլ լցրել իրենց դիակ-
ների կույտերը:

— Եղա՛վ,— վերջապես խոսեց ծաղկատար մարտիկը՝ հան-
կարծ թափ տալով իր գլուխը, պիրկ վլի վրայից:

— Եղա՛վ,— արձագանքեց կապտաշյան՝ շարախինդ նայելով
թշնամու դիակների կույտերին: Սոսկալի և մեծ կոտորած էր...

Դրանք նրանց հայրենի տներն էին: Նրանք լուծեցին իրենց
վրեժը: Նրանք սնայալերներ էին...

Կ Ո Ո Ր Դ Ի Ն Ա Տ Ն Ե Ր

Դա Կարմիր բանակի տարեդարձին էր: Ես քաղաքից մեկնել էի զորամաս՝ արտասանելու: (Ես դրող եմ և մի փոքր էլ՝ խոսքի վարպետ): Ես ելույթ ունեցա մարտիկների ղանազան հավաքույթներում: Ելույթները մեծ ոգևորությամբ անցան: Օրերը նշանավոր էին: Մենք մեծ հաղթություններ էինք տարել, վերագրավել էինք մի քանի խոշոր քաղաք և հետապնդում էինք նահանջող թշնամուն:

Տարեդարձի գիշերը մի տան մեջ ավագ ու կրտսեր հրամկազմի հավաքույթ եղավ, ուր համեստ ընթրիք տրվեց և տոնն անցավ մեծ աշխուժով: Ես արտասանեցի առանձին ոգևորությամբ: Բոլորս հուզվեցինք... Այնքան էլ ուշ չէր: Գնդապետ Պավել Գրիգորևիչը, որ նստած էր իմ կողքին՝ շատ կարճ ժամանակում հետս մտերմացավ: Եվ հենց որ համեստ ընթրիքը ավարտվեց և հրամանատարները շտապեցին իրենց կետերն ու բնակարանները՝ Պավել Գրիգորևիչը ինձ հրավիրեց իր բնակարանը:

— Գնանք մի փոքր զրուցենք:

Ես ընդունեցի հրավերը: Գնացինք:

— Այս գիշեր ես մի փոքր ուրիշ կերպ եմ տրամադրված, գիտե՞ք, այնպե՛ս...

— Հասկանում եմ, մեծ սիրով, գնանք:

— Այնպես, գիտե՞ք,— շարունակեց նա ճանապարհին,— նախ այս երեկո Կարմիր բանակի տարեդարձն է, դա ինձ առանձնապես է հուզում և հետո... ա՛յ, դուք դրող եք, եկել եք մեզ մոտ, արտասանում եք... և դուք մի տեսակ մեզ հիշեցնում եք... մեզ: Զգիտեմ, հասկանո՞ւմ եք ինձ:

— Հասկանում եմ, Պավել Գրիգորևիչ:

— Ո՛չ, չեք հասկանա: Կգնանք տուն, կխոսենք, ես կբացատրեմ, կհասկանաք: Ավելի լավ կհասկանաք,— ավելացրեց նա:

Մենք հասանք նրա բնակարանը: Մի քանի բոսայե այնքա՛մենք արդեն նստած էինք նրա փոքրիկ սեղանի շուրջը: Դե, մենք արդեն գրանից առաջ մի փոքր տաքացել էինք՝ բավական ջերմ ընթրիքի ժամանակ: Իսկապես ասած՝ զնդապետը իր տանը սեղան բաց արեց ավելի շատ «տրամադրության համար», այն առանձին տրամադրությամբ, որի մեջ ընկել էր նա ընթրիքի ժամանակ:

— Ես, ինչպես տեսնում եք՝ հին գայլերից եմ,— ասաց նա,— մասնակից առաջին պատերազմին և ամբողջ ժամանակ մնացել եմ բանակում: Սա երկրորդ պատերազմն է: Դեռ մնում եմ և հույս բնեմ կմնամ երկար: Ինչպես երևում է՝ ինձ վիճակված է կարգալ կյանքի մի մեծ հատոր:— Վերցրե՛ք բաժակը:

— Շնորհակալ եմ, կվերցնեմ:

— Վերցրե՛ք*: Սա չեմ առաջարկում խմելու համար: Երբ այսպիսի մի գիշեր, մեր Կարմիր բանակի տարեգարձի գիշերը, բաժակ ես վերցնում, ուղում ես ո՛չ թե խմել, այլ մի բան ասել, մի... արտակարգ բան, որ գալիս է սրտիդ խորքից: Չէ, լավ արիք, որ եկաք: Երբ ստեղծագործող մարդիկ են գալիս մեզ մոտ՝ զգում ես, որ բարձրանում ես և հիշում ես, որ մարդ ես*:

— Ես համաձայն չեմ ձեզ հետ, Պավել Գրիգորևիչ,— ասացի ես.— դուք*, զինվորականներդ, այս բոսայե կատարում եք մարդկային շատ վսեմ ստեղծագործություններից մեկը. դուք աղատում եք մարդկությունը դադանատիպ, անասնաբարո բռնակալությունից:

— Դուք ինձ կհասկանաք,— խստորեն առարկեց զնդապետը,— մենք հիմա դուրս ենք եկել պատերազմի, որ վերջ տանք հենց այդ պատերազմին: Բայց, դե՛... կեղտոտ գազանի հետ ըմբշամարտելով ամբողջ շորերդ կեղտոտում ես:

— Դուք անհրաժեշտ դաժանություն եք անում: Բայց դուք ևս ստեղծագործության մարդ եք՝ ա՛յս պիտի ասեիք, Պավել Գրիգորևիչ: Եվ մենք ստեղծագործողներս, գալով ձեզ մոտ հիշեցնում ենք ձեզ այդ բանը այս կովի մեջ*:

— Ահա՛, ահա՛, սատանա՛ն տանի, այդ պիտի ասեի,— աշխուժացալ Պավել Գրիգորեիչը: Ահա՛, գրող եք, գտա՛ք: Կա մի ներքին կոորդինացիա մեր և ձեր մեջ: Կա կոորդինացիա կյանքի բոլոր երևույթների մեջ: Հենց կյանքն ինքը կոորդինացիա է:

Նա նոր ծխախոտ վառեց:

— Ես ձեզ մի դեպք պիտի պատմեմ այս վերջին ամիսներից:

Պավել Գրիգորեիչը լռեց և ծխել սկսեց: Ես էլ սկսեցի դիտել նրան: Նա բարձրահասակ և շատ առույգ տղամարդ էր, մոտ քառասուն և հինգ տարեկան: Նրա երկարավուն դեմքին խոհուն աչքերը նայում էին ներքին խոր ապրումներով: Չի կարելի ասել, թե զնդապետը փափկամորթ երազողներից էր: Ո՛չ: Նա մարտիկ էր և տղամարդ՝ բառիս իսկական մտքով: Նրա պղնձագուլն դեմքը, հաստատուն բյուստը և աչքերի սլացիկ նետերը ավելի շուտ խոսում էին «հարձակվող» ղինվորականի մասին:

— Հա՛, այդ դեպքը,— արթնացալ Պավել Գրիգորեիչը,— մի ամիս ու կես առաջ ինձ հրամայվեց հարձակվել մի խոշոր բնակավայրի վրա և գրավել: Միաժամանակ հրամայվել էր գործողությունները կոորդինացնել քաղաքի հակառակ կողմից հարձակվող հանդիպական զորամասի հետ: Սկզբում լավ էր գնում գործը: Բայց հենց որ թշնամու հետ ավելի թեժ կոնտակտի մեջ մտա՝ զղացի, որ կապը հանդիպական զորամասի հետ անբավարար է: Շուտով էլ հայտնվեց մի ավելի անախորժ նորություն՝ կապը լիովին կտրվեց: Սատանա՛ն տանի: Ո՛ւր եմ գնում: Ո՛ւր և ինչ պատահի... Դա անթույլատրելի է: Պետք է կապը վերականգնել: Չէ՞ որ հրամայված է կոորդինացնել գործողությունները, եթե ոչ՝ հարձակումը կտապալվի: Իսկ կապը խզված էր նրանով, որ երկու զորամասերի մեջ թշնամին հերմետիկ փակել է հաղորդակցությունը: Ի՞նչ անել... Մի ծեր ձիապան ունեմ հետս: Կանչեցի՝ ասում եմ. «Նու, Պրոխոր, պիտի փորձես բախադ: Կնստես Ռեզվիին, կկտրես թշնամու շղթան և կգնաս կապը կվերականգնես, լուր կբերես հանդիպական զորամասից»: Հին հավատարիմս է: Կրակը, ջուրը ուղարկես՝ կրկնել շի տա խոսքդ: «Աչքիս վրա, Պավել Գրիգորեիչ, կա՛, կապը վերականգնե՛լ»: «Նու, տես հա՞, սպանվել չկա»:

«Կա, սպանվել չկա»: «Դե, գնա»:— Գնաց: Անցավ երկու ժամ, Պրոխորը չկա: «Ձեռից գնաց մարդը, ասում եմ, ձեռից գնաց նժույզը»: Անցնում է երեք ժամ, և Պրոխորը վերադառնում է հետիոտն: «Նժույզն ուր է»: «Նժույզը... ի՞նչ նժույզ, Պավել Գրիգորեիչ, աչքիս լուսը խավարեց»: «Ապա դու ի՞նչ ասացիր, որ նժույզն սպանել տվիր»: «Նղավ Պավել Գրիգորեիչ, ինքն սպանվեց, ես չէի սպանում»: «Նժույզն ինչպես սպանել կտան, հիմարի գլուխ, աչսպես, աչնպես»: «Դե, Պավել Գրիգորեիչ, կամ նժույզը պիտի զոհեի, կամ հանձնարարութունը: Վիրավորեցին նժույզին: Թե ես նրա ոտով գնայի՝ հինգ ժամում տեղ չէի հասնի, գերի էլ կընկնեի: Կավ համարեցի գործը փրկել: Աչնպես որ նժույզը»: «Դե, լավ ես համաձայնեցրել, կոորդինատը ճիշտ է»: Ստանում եմ տեղեկութուն, որ հանդիպական զորամասը հարձակման է անցնում քաղաքի վրա և խնդրում է իր հետ հարձակվել միաժամանակ: Այդպես էլ արի: Սկսեցի գրոհը: Բայց ինչպե՞ս անհանգստանում էի, ինչպե՞ս հուզվում: Իսկ միաժամանակ էլ նկատում էի, որ պինդ հավատում եմ հաղթությանը: Անհանգստութուն և հավատ: Է՛, ասում էի, եթե մեր գործը ներքին կապով կոորդինացված է՝ նրա կոորդինատները կգտնվեն: Բանը հիմքն է, միայն որոնիր, գտիր: Ո՞վ է դիմացի հրամանատարը՝ շգիտեմ: Բայց նրա մեջ կա իմ «կոորդինատը»: Կգա, հույսդ մի կորցնի՛ր—կուլի՛ր: Գրոհ տվինք և քաղաքն առանք: Թշնամին ջախջախվեց, անձնատուր եղավ: Մեր զորամասերն իրար հանդիպեցին: Մեկ էլ դեմից ո՞վ է գալիս իբրև հանդիպական զորամասի հրամանատար, իմ որդի՛ն: (Հիմա նա կգա այստեղ, կտեսնենք նրան): «Է՛խ, դո՛ւ, աչսպես, աչնպես, ապա ինչո՞ւ չէիր իմաց տալիս»: «Ոչի՛նչ, պապա, ով էլ որ գա՝ մենք ենք»: «Կոորդինատը, ասում եմ ես, կոորդինատը ճիշտ էր եղել»:— Հիմա կգա իմ «կոորդինատը», երիտասարդ հրամանատար զավակա: Նա ինձ շատ է պահպանում: Տրամադրութունս՝ աչսինքն: Կավ մարտիկ է, անունս գետնով չի տա: Նրա համար էլ շատ անհանգիստ եմ եղել, բայց և ներքուստ հավատացել եմ:— Կոորդինատը,— Պավել Գրիգորեիչը բարձրաձայն ծիծաղեց:

→ Գնդապետը աչքերը կկոցեց: Նա ինչ-որ բան էր տեսնում ինչ-որ հեռաստաններում: Կենդանի պատկերներ:

— Հուշեր են անցնում հոգուս միջով: Այն օրերը, երբ ծնվեց Կարմիր բանակը: Բայց օրեր էին, հասկանո՞ւմ եք: Հիշելու արժանի: Այո, հիշելու, հրքեք շմոռանալու և միշտ խրատվելու: Ինչե՞ր շտեսանք, ո՞ւմ չհանդիպեցինք, ինչե՞ր չապրեցինք: Կարմիր բանակը մե՞ծ կրակոցներից ծնվեց: Նա մեր արյան զավակն է: Քաղաքացիական պատերազմը, որ կոփեց Կարմիր բանակը՝ դա այն մեծ զրքերից է, որի մեջ պատմված մեծագործությունների հետ զարհուրելի բաներ ևս կան: Փափկասիրտը, մանավանդ փափկամորթը չի կարող՝ շարտորելու համար սիրտը դաժան իրականության պատկերներից: Զարմանալի է, թե ինչպես են երբեմն խորը տպավորվում և շեն պոկվում անցյալի պատկերները*: Հալչուցինացիայի մեջ ևս ընկնում երբեմն, ճշմարիտ...

— Հալչուցինացիաների*:

— Ծա՛նր է... — Պավել Գրիգորեևիչը կանգ սուսվ և մտածեց երկար:— Ծա՛նր է, երբ հիշում ես դաժան ժամանակը, երբ պարտիան ժողովրդին և Կարմիր բանակը փոթորիկների միջով տարավ, անցկացրեց ռեյուցիայի կրակով*... Այ, էս ի՞նչ էի: Շարքային ղինվոր: Մինչև հասու ևզա Կարմիր բանակի գաղափարին, մինչև քնկա հոսանքը՝ շատ բան ապրեցի: Ի՞նչ բան էր կյանքը, որի միջով անց կացավ, դուրս եկավ Կարմիր բանակը: Բայց և մնաց անբասիր: Բանը՝ այդ մնացորդը հին բուրժուական, բարինական, կուլակական և քաղքենիական հազար ու մի խառնուրդի, է, ի՞նչ կյանք էր: Բայց Կարմիր բանակը ուրիշ պողպատից շինվեց: Նա ժողովրդի սրտի բխվածքն էր: Ահա, թե ինչը պահեց նրան: Այն ժամանակ էլ անհանգիստ էի, թե ինչպե՞ս պիտի գնա դեպի ապագան Կարմիր բանակը, ի՞նչ զարգացման կհասնի, ի՞նչպես կկռվի նա ապագա պատերազմին: Բայց միաժամանակ ներքին զգացումս ինձ ասում էր, որ նրանից կստեղծվի մի հրաշք-բանակ: Ես այն ժամանակ կոորդինացիաներով շէի մտածում, ներհեք սա իմ ոճն է, բայց կային կոորդինատները, ես այդ զգում էի: Եվ ի՞նչպես կարող էին շինել: Այս բանակը չէր ստեղծվի, եթե չստեղծվեին այն բանակը: Բայց անցյալը, անցյալը՝ կոշմար էր, նորից դուրս եկանք: Եվ ինչե՞ր չկային այդ կոշմարում: Դեպքե՛ր, դեպքե՛ր, դեպքե՛ր: Մեկը մյուսից սարսափելի, մնացել են հուշերիս մեջ,

ապրում են իբրև հալուցյինացիաներ: Ի՞նչ տիպեր կային, մարդիկ, պատերազմի և քաղաքացիական պատերազմի ծնունդներ: Մարդիկ, որ գալիս էին իրենց սարերքից: Կարծում եք միայն սպիտակներ էին և կանաչներ կամ ատամաններ, անարխիստներ ու ավանտյուրիստներ: Հազար ու մի գույնի ու տեսակի մարդիկ վխտում էին շորս կողմը: Եվ հետո՝ սովը, ավերը, ցուրտը, աղքատությունը, բորկությունը, մերկությունը, մահը... Եվ հալածանք՝ դրսից, ներսից, աջից ու ձախից: Կասկածելի էր այն հարկը, որի տակ քնում էիր, այն ջրհորը, որից ջուր էիր խմում, հացը կասկածելի, անկողինը կասկածելի, մարդը կասկածելի: Գալիս էս մի տուն. խաղաղ մարդիկ, բայց ընտանիքը բանակներում կռվող ունի: Խաղաղ բնակիչն ո՞ւր էր. խաղաղ բնակիչ չկար: Ընկերներ ունեի, դեռ նոր, անգիտակից. շորս տարի պատերազմի մեջ, հրկու երեք տարի էլ քաղաքացիականում: Ի՞նչ էին և ի՞նչ դառան: Բայց մինչև կարգի կրնկնին... է՛է՛... Մտնում է մի խաղաղ բնակչի տուն և շի կարողանում հայելին հանդուրժել: Նայում է ինքն իրան՝ վայրենի, զղզղված, սևացած ու շար: Ու չրա՛խկ՝ կայծակի պես, գնա՛ց հայելին:— Մի անգամ պատահեց քնել էի հաճարի շեղջի մեջ. եկան սվինով խառնեցին, կողքս էլ մի լավ ծակեցին գնացին, ազատվեցի մի կերպ:— Լինում էր և այսպես. գնում ենք, խաղաղ բնակչությունից չքավորը գալիս է հետո: Իր սալերով, տան կարասիով, բարուրած հրեխաներով: Մի անգամ հանկարծ թշնամին խփեց գեմից՝ մերոնք նստեցին սալերը, ճամփան ծռեցին դեպի անտառը: Մեր հետևից մեկ էլ հաղիվ հրեկոյան հկան հասան բնակիչները: Դե, մենք հո նրանց չէինք կարող կերակրել: Բայց կնանիք, ոչինչ, հետևներիցս քաշ էին գալիս, դեռ մեզ էլ իրենք էին կերակրում:— Մի անգամ վերք ստացա. մերոնք նահանջեցին՝ ես մնացի: Հիմա նայում եմ պատահանից. տե՛ր իմ աստված, կարծես անապատ էր ու ծաղկեց. պատշգամբները լցվեցին դուզված կանաչք, հագնված պարոններ: Ո՞րտեղից էր: էլ բրոշկաներ, սպիտակ ձևոնոցներ, ոսկի ժամացույցներ: Տներից բուրդ կերակրի հոտը բռնել էր ողջ քաղաքը: Իսկ չքավորությունը ծակերն է մտել: Ահա և քեզ խաղաղ քաղաքը: Կա՞ր խաղաղ անկյուն:— Մի անգամ քնել էի մի խրճիթում: Դե՛ հոգնած, ջարդված գա-

լիս ես, ի՞նչ կշռկես խրճիթի շքավորն ու հարուստը: Մեկ էլ կես գիշերին զարթնում եմ, որ ինձ իմ շինելով-բանով վերցրել են բերել ջրհորի բերանը, և հենց այն է՝ ուզում էին մեջը գցել՝ զարթնեցի: Լավ է գոռացի՝ ընկերներս վրա հասան:— Ուրիշ մի տեղ նկատում էինք, որ ընկերներս մեկ-մեկ կորչում են: Այսօր մեկը, Վաղը՝ մյուսը: Ապա սո՛վը, շկա ոչինչ ավելի գարհուրելի քան սովը: Ամիսներով սոված, մերկ երթի մեջ: Ո՞ւմնից պահանջես հացը: Պատերազմը շորացրել էր երկիրը: Ընկերս էր պատմում: Ասում է հիվանդ ընկերիս պահում էի: Սկզբում ազուավի միս էի տալիս: Ոչինչ, ուտում էր: Սպանոտեցինք բոլոր ազուավներին: Սկսեցինք առնետի միս տալ: Հիվանդը գլխի ԸՆԿԱՎ, շի ուտում: Բայց թուլանում է, մեռնում: Կե՛ր, ասում եմ, միսը կե՛ր: Չէ,— ասում է,— հա՛ց բեր... Հա՛ց, է՛, ես սստված եմ, ի՞նչ է: Բանակաչինը անցնում էր ամբողջ երկիրը և կոչում: «Ես էլ կփչանամ, թշնամուն էլ կփչացնեմ, մենակ թող մարդկանց թեթև լինի»: Մտածում էր նա: Եվ եղավ թեթև: Աձ!

Դուռը բախեցին:

— Մտե՛ք,— ասաց Պավել Գրիգորեիչը:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ, նուրբ ու սլացիկ երիտասարդ զինվորական, հիանալի կեցվածքով, արձանատիպ կերպարանքով, որ հատուկ է կազակային ծագում ունեցողներին: Նա շքանշանակիր էր:

— Իմ որդին, ծանոթացեք,— ասաց Պավել Գրիգորեիչը: Իմ կոորդինա՛տը,— ծիծաղեց նա:

Ծանոթանանք: Բորիս Պավլովիչը հանեց վերարկուն, որով ավելի բարակեց, դառավ նուրբ նոճի և այնպես համեստորեն մոտեցավ սեղանին, կարծես հին նորափեսացուներից լիներ:

— Հը՛, գործե՞րդ ինչպես են,— հարցրեց հայրը նուրբ ու բաքի հեզմանքով:

— Այսօր վերջապես մեր զորամասը մեկնում է ռազմաճակատ,— պատասխանեց որդին մեղմաձայն:

— Օհո՛, շնորհավորում եմ,— ուրախացավ հայրը: Դուք սրա համեստ շարժումներին մի՛ նայեք,— հանկարծ բարձրացրեց Պավել Գրիգորեիչը իր հայրական ձայնը,— սա ոչ միայն հրամանա-

տար է, այլև անձամբ է երբեմն նետվում... Եվ այն ժամանակ՝
օ՛յ, օ՛յ, օ՛յ... Հաղար անգամ նկատողութիւնն է ստացել. այդ
բանի համար, ես էլ եմ հանդիմանել: Բայց ի՞նչ, արյունիցդ շէս
փախչի: Կաղակներ ենք: Ես ինքս մի ամիս առաջ թունդ խրվեցի
կովի մեջ: Վերցրո՛ւ, խմի՛ր,— դիմեց նա որդուն, բերելով նոր
բաժակ և կոնյակ ածելով:

— Ո՛չ, պապա, շեմ կարող: Դու գիտես այդ,— սկսեց պաշտ-
պանվել Բորիսը:

— Նո՛ւ, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, վերցրո՛ւ, խմի՛ր մեր հշուր գրողի կե-
նացր: Այս գիշեր ես զրական երեկո սարքեցի այստեղ:

Բորիսը համեստորեն ժպտաց և աչքերի տակով մեղմ նայեց
ինձ: Ես անմիջապէս զգացի մի առանձին համակրանք դեպի ինձ:
Նա վերցրեց բաժակը և մտերմաբար կայցնելով իմ բաժակին՝
խմեց:

— Գիտե՞ք ինչ, սիրելի բարեկամս,— դարձավ ինձ Պավել
Գրիգորեիչը,— ես շատ ձանձրացրի ձեզ իմ կոորդինատներով,
ե՛կ վերջին կոորդինատներն էլ որոշենք ու ստուգենք, և դուք
ազատ եք:

— Ի՞նչ վերջին կոորդինատներ,— ժպտաց Բորիսը և տակից
վեր նայեց հորը կոմիկ հայացքով:

— Օ՛, հիմա կտեսնես:

Պավել Գրիգորեիչը վեր թռավ, զնաց հարեան սենյակը և
այնտեղից քաշ տվեց մի ծանրոց:

— Ահա, նոր եմ բացել: Սա Հայաստանից է: Արևային Հա-
յաստանից: Նվեր է սա Կարմիր բանակին՝ նրա 25-ամյակի առ-
թիվ: Հիմա ես ձեզ ի՞նչ ցույց կտամ, ի՞նչ ցույց կտամ: Ահա՛:

Նա ծանրոցի ծղոտների միջից հանեց կոնյակի և գինու շշեր:

— «Արարա՛տ»,— հայտարարեց Պավել Գրիգորեիչը հազիմա-
կան ձայնով:

— Դա հետաքրքրական է, ասացի ես:

— Հա՛, հայրենի՞քը խոսեց ձեր մեջ: Լա՛վ հայրենիք է: Նա
խոսում է նաև մեր մեջ: Սիրում եմ Հայաստանը, եղել եմ:

Եվ օգրում պատեցնելով կոնյակի և գինու շշերը գոշեց:

— Հը՞, ո՞նց են կոորդինատները: Հայաստանը մի կոորդի-
նատը՝ մենք մյուսը:

Մենք ծիծաղեցինք:

Պավել Գրիգորեիչը լցրեց բաժակները Հայաստանի խմիչքներով և հետո հանդիսավոր տոնով, նա արդեն ոգևորված էր, խոսեց:

— Բուլսր կոտորդինատները մեր մեծ հայրենիքի նիշտ են և նվիրական: Իր կազմակերպման առաջին օրերին Կարմիր բանակը, այժմյան Կարմիր բանակը, հ'ս, որդիս, դո՛ւք ձեր Հայաստանով ու մենք: Սյդ կոտորդինատների կենացը:

Մենք կանգնեցինք և խորհրդավոր լռությամբ մեջ խմեցինք այդ նվիրական կենացը:

Ք Ր Ք Ի Զ Գ Ի Շ Ե Ր Վ Ա Մ Ո Ի Թ Ի Մ Ե Զ

Մթնշաղ էր, հրբ ավտոն խճուղուց ծովեց դեպի սայլուղին և սկսեց կարծես մտաղբաղ, մի փոքր ղգույշ սողալ դեպի բլուրը, որի լանջերին փուլած էր ուկրաինական գյուղը:

Ավտոյի մեջ նստած էր մի կլորիկ, հասակավոր գերմանացի բարոն: Իսկ շոֆերի կողքին տեղավորվել էր նույնպես հասակավոր մի մարդ, որ շոֆերին առաջնորդում էր գյուղ: Ըստ երևույթին, նա ծանոթ էր թե՛ գյուղին, և թե՛ ճանապարհներին:

Բարոնը շուտ-շուտ թեքվում էր դեպի աջ ու ձախ պատուհանները և դուրս էր նայում: Նրան, ըստ երևույթին, սաստիկ հետաքրքրում էին երկու կողմի դաշտերը, որ մթնշաղի մեջ լավ չէին երևում:

Սայլուղին բարձրանում էր մի զառիվերով, որի մեջ ձորակ էր և մյուս ափը ծածկում էր դաշտերի ընդարձակությունը ու տեսարանը:

Շոֆերի կողքինը շուտ-շուտ հետ էր շրջվում և հաճոյալի ձայնով դեկուցում էր.

— Բլուրի հետև արտեր են: Ափսոս մութն է և տեսարանը փակված:

Հետո, երբ բարձրացան բլուրը և տեսարանը մի փոքր պարզվեց՝ բացատրողն ասաց.

— Այ, հիմա երևում են վարելահողերը մութի մեջ:

Բարոնն իր կապույտ աչքերի շահագրգռված ժպիտով նայեց դաշտերի կողմը:

— Ա՛խ, սրա՛նք են...

Բացատրողն ասաց.

— Ափսոս, շատ լույս չէ, եթե ոչ աննման ընդարձակ են:

Նվ ավելացրեց.

— Իսկ գյուղի մյուս երեսը՝ արտտավայրերն են:

Բարոնը շարունակեց ժպտալ կիսամթի մեջ: Նա խանդաղատված էր, բարձրացրած հանդիսավոր տրամագրության մեջ:

Նա գալիս էր ընդունելու դերմանական կառավարության նրան հատկացրած ընդարձակ կալվածք՝ նախկին սովանտեսությունն ու կոլխոզնիկները մի քանի գյուղերը: Բացատրողն իր նոր կալվածի ապագա կառավարիչն էր, որ վաղուց փախած էր այս վայրերից Գերմանիա և այժմ վերադառնում էր: Այստեղ մի ժամանակ մի փոքրիկ ոռոս կալվածատիրական ուսադբա կար, որի տիրոջը բշկ էին գյուղացիները, և նա մեռել էր օտարության մեջ: Կառավարիչը նրանն էր եղել և հիմա վերադառնում էր նոր տիրոջ հետ:

Սա ևս տոնական տրամագրության մեջ էր:

Ավտոն կանգ առավ նախկին սովանտեսության գլխավոր շենքի առաջ: Գնացին երկրորդ հարկը:

Էլեկտրական լույսը ողողելով դիմավորեց նոր կալվածատերին: Հանձնողները ակնածանքով գլուխ ավին բարոնին և ներս թողնելով նրան մի ընդարձակ սենյակ՝ իրենք կանգնեցին դռան մոտ:

Բարոնը գնաց նստեց սեղանի մոտ: Նա վլորիկ մի մարդ էր, միջին հասակի և իր կապույտ աչքերը անզաղար ժպտում էին և լողում բիբերի ճարպի հալվածքի մեջ: Նա կարմիր էր և ճարպալի, մտուտ ինչպես երջիկ և ճաղատ գլխի երկու ախանջավերի զեղնակարմիր մազերը կարճ խուզած էին:

Բարոնը, չնայած իր գեր մարմնին՝ աենոր ձայնով, որ զուրկ չէր սակայն կարծրությունից, և որով նա երևում էր, որ հրամայել ևս գիտե՝ հարցրեց.

— Գյուղերը հեռո՞ւ են:

— Ո՛չ այնքան, — պատասխանեց հավաքվածներից ավագագույնը, մի հասակավոր կիսազինվորական հագուստով:

— Կհրամայե՞ք գյուղացիներին հավաքել:

— Անպայման, — ասաց բարոնը շատ լրջորեն և ինքնամփոփ ձևով, որից երևում էր, որ նա եկել է շատ որոշ վճիռներով և ամեն բան հիմքից փոխելու մտադրությամբ:

— Վաղն ևեթ այստեղ կհավաքեք բոլոր գյուղերի բնակիչներին այժմ տանից մի մարդ:

— Լսում եմ, ձերդ գերազանցություն,— ասաց հավաքվածներից այն ավագագույնը:

Ներս բերին բարոնի ճամպուռուկը, կառավարիչը բաց արեց և հանեց ճանապարհի պաշարը՝ ուտելիղեն և գինի: Ներս բերին նախկին սովտնտեսութայնից խլված պաշարից մնացորդ բաներ ևս, և սեղան բաց արին նորեկ կալվածատերի համար:

Ու մինչ բարոնը ճաշակում էր և դժվար կուլ տալուց ու գինուց կարմրում՝ կառավարիչը պատշաճ հեռավորության վրա՝ աթոռի ծայրին նստած բացատրում էր կալվածի տնտեսութայնի վարպետման մասին: Նա խոսում էր այն գաղտազողի ձայնով, որ ունենում են ուրիշի գանձերը հանկարծ պատահմամբ գտնողներն ու իրենց մեջ բաժանողները: Նրա ծաղկատար դեմքը փայլում էր էլեկտրական լույսի տակ և ընդունում երազալից մի հիմար արտահայտութայն:

Բարոնն ուտում էր և մտազբաղ լսում նրան: Նրբեմն, հրդեհ կառավարիչը խիստ շահեկան մի գյուտ էր անում կամ բաց անում կալվածի մի ինչ-որ նոր աղբյուր առավելութայնի ու հարստութայնի՝ բարոնը խորդում էր.

— Զո՛, զո՛... (այդպե՛ս, այդպե՛ս):

Բայց ճարտար ծրագրի մի գյուտ եղավ հանկարծ, երբ կառավարիչն ասաց.

— Իսկ ի՞նչ կլինի, ձերդ գերազանցութայն, եթե գյուղացիներին անվարձ աշխատացնեք նախկին սովտնտեսութայնի և իրենց իսկ հողերում, գրավելով նրանց բոլոր գույքը: Գյուղացիներին կտրվի ամենաձայր մինիմում սնունդ և ուրիշ ոչինչ:

Բարոնը աչքերը լայն բաց արեց և զարմանքով ու սրված ազահամբով նայեց նրան ու մտածեց: Ապա ասաց, կապույտ աչքերի թեթև շոյանքով նայելով կառավարչին.

— Դուք հետաքրքրական տնտեսավարական ձևեր կմշակեք. դա ճիշտ է:

— Օ՛, ևս պետք է դեռ պրպտեմ, ստեղծեմ տնտեսավարութայնի բոլորովին նոր սիստեմ: Պետք է, պետք է ստեղծեմ:

Գովասանքը գլխապտույտ առաջացրեց կառավարչի մեջ: Նա արտասովակալեց քծնող շան խանդաղատանքից, որ դժաց դեպի ինքն իրան և բարոնը:

Բարոնը քնեց իր համար պատրաստած ոչ այնքան փափուկ անկողնում:

Բախում դեռ խլրտում էին տնտեսութեան մեջ խցկված ինչ-որ նոր արարածները:

Կառավարիչը զնայ կողքի սենյակը և դեռ երկար նստած մնաց՝ թղթի վրա հռանդուն հաշիվներ անելով: Նա գրում էր տենդով և առանձին ավյունով: Նա պատրաստում էր կալվածի կառավարման իր այն նոր ծրագրի մանրամասնությունները, թե ինչպես պետք է գիտականորեն շահագործել գյուղացիներին, որքան պիտի հերկվի և ինչ քանակով անասուն պահվի:

Տնտեսվարական մի ամբողջ բարդ ու դաժան բավիղ: Գյուղացիներին անվարձ աշխատացնելու իր այդ ինտենսիվ ու խստագաժան ծրագրի հետ նրա միտքը խուլարկում էր այլևայլ շահագործման ձևեր՝ արդարացնելու և զարմացնելու իր տիրոջը այնպիսի ուրիշ գյուտերով, որով միանգամից ձեռք բերեր հմուտ և անփոխարինելի կառավարչի հուշակ և ընդմիջտ ապահովեր իր կարիերան: Նրա գործերը Գերմանիայում շատ վատ էին վերջին քսան տարում: Հիմա նա հույս ուներ շտկել իր վիճակը:

Նա կրկին հիշեց բարոնի գովասանքը իր մասին: Եվ կրոնական պաշտամունքի մի քաղցր հաճույք ղղաց նա: Որքան որ դաժան էր կամենում լինել դեպի նվաճված գյուղացիները, և դա նրա ծարավն էր, մոլի պահանջը, նույնքան և նրա հոգին կարիք ունի ստրկական քծնանքի, իրենից շատ ուժեղ, բռնակալորեն դաժան մի տիրոջ հանդեպ:

Երկար շէր էարողանում հանգստանալ հանկարծահաս երջանկություն հորձանքից: Նա թրթռում էր երեխայի պես, որին անօրինակ ձոխ ու մեծ խաղալիք են ընծայել:

* * *

Գյուղացիներին հավաքվել հրամայվեց դեռ գիշերվանից, բացակայողներին սպառնացին զնդակահարել: Հրամայվեց առավոտը

ժամը 12-ին ներկայանալ նոր տիրոջը, որ ժամանել է Գերմանիայից: Գյուղացիները մեկ-մեկ, խումբ-խումբ մտնում էին շինքի լայն բակը: Նրանք գալիս, կանգնում էին և մնում իրենց տեղն անշարժ: Կարծես չէին ապրում: Դժվար կարելի էր ղզալ, որ նրանց հոգու մեջ, խորքում շարժվում է կյանքը: Նրանց աչքերում չկար սպասողության այն հարցական նշույլը, որ լինում է սովորաբար կենսական մի նորության սպասելիս: Նրանք դիտելին իրենց դիտի գալիքը:

— Գյուղացիներն եկել են և սպասում են ձերդ գերազանցության,— ղեկուցից կառավարիչը մտնելով սենյակ, ուր բարոնը նախաձաշում էր:

— Աա...— արեց բարոնը, նախաձաշը թողեց և վերցնելով սսկի ակնոցը՝ ղնաց դեպի պատշգամբ: Նա դրեց ակնոցը, մի քնդհանուր հայացք նետեց բաղմոթյան վրա, հետո կապույտ աչքերը կտտրած ժպիտով պտտեցրեց սրա-նրա վրայով, ղնեց գյուղացիներին այն հասկանալի հետաքրքրությամբ, որ մաքդ ունենում է, երբ մի երկրի, առարկայի մասին նախօրոք երկար ժամանակ շատ բան լսելուց հետո՝ վերջապես կանգնում է նրա իսկության առաջ: Նրբ հագեցավ առաջին հետաքրքրությունը՝ բարոնը հաղաց, կրկին շափեց հայացքով բաղմոթյանը և խստաձայն ասաց.

— Այս կալվածն ամբողջովին անցնում է իմ սեփականության: Կառավարիչը թարգմանեց:

Բարոնը նայեց նրան և ապա բաղմոթյան՝ այնպես ժպտալով, թե արդյոք հասկացա՞ն իր ասածը: Եվ կարծես շատ հաճելի բան էր գյուղացիներին իր ասածը՝ նա ղննողական հայացքը շրջեց նրանց դեմքերի վրա՝ կարծես սպասելով գովեստ կամ հավանության երևի: Մի տեսակ փառքի հաղթանակի ցուցադրում, որ սպասում էր էֆեկտի արտահայտության:

Բայց գյուղացիները լուռ էին, իբրև լայն կտավի վրա վատ նկարած բաղմոթյուն՝ դիմակի դիրքերով:

Բարոնն ավելացրեց.

— Այս կալվածի մեջ են մտնում նաև ձեր գյուղերի նախկին բոլոր հողերը: Դուք կմնաք իբրև բնակիչներ ձեր նախկին գյուղերում, բայց կաշխատեք իմ կալվածում առանց դրամական վարձի: Կստանաք միայն սնունդ*:

Բարոնը շնկատեց բաղմության հայացքները, ունքերը վրա տված աչքերը և պատի անշարժությունը: Կարծես այդ գյուղացիները երջանիկ էին իր նման: Նա շէր անդրադառնում, որ նրանք չէին կարող բաժանել նրա տոնական տրամադրությունը: Նվաճված երկրի հավիտենական ստրկությունը նա համարում էր սրբագործված, հաստատ փաստ: Նա նոր դալով այս երկիրը և լավ էլ ծանոթ չլինելով պատերազմի իսկական անցողարձին, ոչ էլ երկրին, նրա բնակչությանը՝ շատ դյուրին էր համարում նոր կարգերի հաստատումը: Դա նրա հոգում անառարկելի, անդիմադրելի մի իրականություն էր:

Բարոնը նշան արեց կառավարչին, որ սա լավ լւի իր ասածը և լավ էլ թարգմանի: Կառավարիչը ծայր աստիճան լարվեց, աչքերը թարթեց ու սպասեց նրա խոսքին:

Բարոնի դեմքը լցվեց բռնակալ մի զգացմունքի արշունով, հնդուհավի շլինքի պես նրա քունքերը ուռան, և նա հնչեղ ձայնով սպառնաց:

— Ով չի աշխատի՝ մահապատիժ: Դիմադրության ամենաչընչին նշանի, փորձի համար ձեզանից ամեն մեկը կոչնշանա ողջ ընտանիքով:

Կառավարիչը թարգմանեց՝ նույնպես ուժեղ ձայնով:

Բարոնը նշան արեց, որ բաղմությունը ցրվի: Կառավարիչը իր կողմից ասաց բաղմությանը.

— Մոռացե՛ք հինը, նա անցավ, երկիրը վերջնականապես նվաճված է:

Կառավարիչն սկսեց իշխանություն և հեղինակություն ստեղծել նաև իր համար:

Ճաշից առաջ բարոնը ցանկություն հայտնեց մի ընդհանուր հայացք ձգել իր նոր կավածոմ:

Նստեցին ավտո: Կառավարիչը բարոնին տարավ դիմացի բլուրը, այնտեղից ցույց տվեց ընդարձակ հարթավայրը, որ գնում էր ծովի պես հալվելու հորիզոնի մեջ: Դրանք սև վարելահողեր էին՝ առատորեն պարզված բնությունից: Բարոնի աչքերը ջրակալեցին սրտի անհուն բերկրանքից: Ահա ուրեմն այն հարուստ Ռուսաստանը, որի մասին այնքան երազում են այնտեղ, Արևմուտքում... Բարոնը հեաց, որ սիրտն ազատի ճնշող ուրախությունից: Եվ նա

ընկալվ խանդաղատանքի մեջ: Նա հիշեց իր կնոջը, աղջիկներին ու տղային, որ զորքի մեջ էր: Կուղեր, որ նրանք այս բուպեիս այստեղ լինեին, նրանց ևս ցույց տար այս անբավ հարստությունը: Նա այն զգացումն ուներ, կարծես ճակատամարտի մի հաղթություն էր տարել, կատարել էր մի սխրագործություն, որ կուղեր հպարտությամբ ցույց տալ հարազատներին: Օ՛, ինչպե՞ս կուրախանային նրանք՝ հիմն այստեղ լինեին:

Մի ուրիշ ծառայող, որ ընկերացել էր բարոնին՝ նորություններ հայտնեց, որ գերմանական ինֆորմբյուրոն հաղորդել էր այդ առավոտ: Այն է՝ որ շուտով գերմանական զորքերը կգրավեն Ուրալը:

Բարոնը ժպտով նայեց ծառայողին և շարունակեց երազել իր ապագայի մասին: Նա չէր հագնում նորանոր գանձերի՝ կալվածային հողերի ու անտառների տեսքը դիտելուց և հաշիվներ անելուց՝ թե որքան և որքան հնարավոր է զարգացնել տնտեսությունը: Թո՛ղ չք էր դա, նոր կյանք, երջանկություն անսպառ:

Երեկոյան սուրճ մատուցեցին տան պատշգամբում: Բարոնին այցելեց մի գերմանական մայր, որ հարևան գյուղում կանգնած դորամասից էր: Նա խոսեց ռազմաճակատի մի շարք դժվարությունների մասին: Կորուստների մասին լռեց: Սակայն բարոնը գործն իմացողի նման ներողամիտ ժպտում էր: Նա չէր կամենում մթազնել իր երանությունը: Եվ երբ մայրը խոսեց իր հոգնածության մասին՝ բարոնը հայտնեց իր կարծիքը, որ հաղթությունը ապահով լինելուց հետո՝ ոչ մի անհաջողություն հուսահատիչ չէ:

Սպան ինքը ևս թեկնածու էր համարվում կալվածատիրության: Ուստի և ինքն էլ իր կողմից սիրտ տվեց իրան:

— Այո՛, այո՛, ի՛նչ խոսք. պարտության մասին մտածելը պարտություն է արդեն:

Մայրը, որ կարճ ժամանակով էր այցելել՝ վեր կացավ, նայեց պատշգամբից դաշտերին և հրաժեշտ տվեց բարոնին:

Օրը մթնեց: Բարոնն սպասում էր այդ օրը կառավարության ներկայացուցչի ժամանելուն, որի հետ պետք է խոսեր կալվածն ընդունելու ձևականությունների մասին:

Կառավարիչը մեղմ շաղակրատում էր և քծնանքի հաճույքից՝

այտերի կնճիռները կծկվում էին և դեմքին տալիս մի ապուշ, ստրկական ստորաքարշուձթյուն:

Մուժի մեջ, որ շատ զով էր մայիսի վերջի արևից հետո, բարոնն ու կառավարիչը մնացին պատշգամբում նստած: Բակում, պատերի տակով անցողարձ էին անում կալվածի մարդիկ: Նրանք տեղավորում էին ինչ-որ իրեր, մաքրում էին կողքի հարկաբաժինները:

Շուտով նրանք ևս դադարեցին: Բարոնն ընկավ բազկաթոռին ու սկսեց ծխելով դիտել աստղերին: Նրջանիկ էր նաև հրկնքում: Իսկ առողջութունը՝ վաննայի ջրի նման հաճելի գրկել էր նրա փափլիկ մարմինը: Նա մարսել էր ճաշվա կերակուրը և ստամոքսն ազատվելով իր մի փոքր ծանր բեռից՝ զբաղնել էր տալիս հետևող նոր ախորժակի քաղցր նախաճաշակումը: Մեղմ հովը հանդարտ համբուրեց նրա ջերմ այտերը և դնաց սլալաց բարդու դեռ բավականին մերկ ճյուղերի մեջ:

Արեւելքում, բլուրի հետև հասունանում էր լիալուսինը և այն է՝ ուղում էր ճերմակ սունկի պես դուրս փխլվել, իսկ հեռվից, դետակի ափերից հովի հետ հասնում էին անորոշ սլավոցներ:

— Կհրամայե՞ք ընթրել, ձերդ գերազանցութուն:

— Ո՛չ դեռ, — լավեց մուժի մեջ բարոնի հեզ ձայնը:

Քծնող կառավարիչը հուզվեց այդ մտերիմ ձայնից: Բարոնն սկսել էր մոտիկութուն ցուցաբերել դեպի շողոքորթ և աչքաբաց կառավարիչը: Սա հառաչեց հրջանկության բեռից:

Նրկուն էլ այն միամիտ և հրանելի անգիտության մեջ էին, թերևս մոռացել էին և՛ պատերազմը, և՛ այն, որ իրենք գտնվում են մի օտար երկրում, որի համար իրենց միլիոնները դեռ պայքարում են, որ նվաճեն, որի համար ուրիշ միլիոններ այնտեղ, հեռվում դեռ ոգորում են մի անօրինակ թափով՝ մրցելով հետ խլել այն հողը, որի վրա եկել, հրազում էին այս բարոնն ու կառավարիչը:

Բարոնն սկսեց կիսաձայն երգել «Վախտ ամ Ռայնը» — «Հռենոսի պահակը»:

Հետո հառաչեց քաղցր ու անմտորեն.

— Զո՞, զո՞ (այդպե՛ս, այդպե՛ս):

Բակը մտավ մի սիլուետ և մթան միջով քայլեց դեպի պատըշ-

գամբը: Կառավարիչը նայեց նրան և հետևեց, որ նա անցնի դեպի հարկաբաժինները կամ տան հետևը:

Բայց եկվորը կանգնեց:

Կառավարիչը վեր թռավ և գնաց դեպի պատշգամբի ճաղիրը: — Վե՞ր իստ... (ո՞վ է),— հարցրեց անհանդիստ:

Բարոնը կանգնեց.

— Վա՞ս իստ դաս (ի՞նչ բան է)— հարցրեց բարոնը:

Եկվորը կծկվեց արագորեն և սրվեց: Հանկարծ որոտաց հրացանը: Բարոնն ընկավ, և նրա գլուխը անխնա և ամենակոպիտ ուժով զարկվեց պատշգամբի սյարկիտին: Կառավարիչը կենդանական սարսափից խելագարված՝ ծղրտաց, հետ վաղեց և կոխկրտելով բարոնի փափուկ հրեսը՝ հրեխայի նման բարձրաձայն լացեց ու ճչաց.

— Օ՛, մայն գոտ (օ՛, աստված իմ):

Որոտաց երկրորդ կրակոցը, և կառավարիչը թրմփաց բարոնի կողքին: Կրակողը՝ արհեստավորի մեքենականությամբ, իբրև պարտք կատարող մարդ, որ գործը հմուտ կերպով կատարեց, հրացանն իջեցրեց ու անշտապ սահեց բակից դուրս: Այնտեղից նա սողաց խրամատների միջով, ու չդարձնելով իր հետև կատարվելիքի վրա:

Անմիջապես մի կերպարանք, դերագույն ստուգությամբ դուրս պրծավ մթնից, բարձրացավ պատշգամբ և բորիկ ոտներով սուրաց ընկածների կողմը, կուսցավ, մեկ-մեկ նայեց նրանց, ցնցեց և իսկույն ցած սահեց պատշգամբից՝ հալվելով մթան մեջ:

— Հի՛, հի՛,— քրքջաց նա հազիվ զսպված ձայնով, երբ ծառուղիումն էր և միանալով կրակողի հետ, անհետացավ:

Ն Ա Խ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն

Ավանի ծայրամասում, ուր անտառն էր սկսվում՝ սպիտակ, երկհարկանի տան դուռը ծեծեցին գերմանական մի խումբ ղինվորներ՝ իրենց սերժանտի գլխավորությամբ:

Դուռը կիսովին բացվեց, և դուրս նայեց մի անհանգիստ, պառավական դեմք:

Սերժանտը ուժով հրեց դուռը, որ դիպավ պառավի դեմքին, և խումբը ներս գնաց:

Սերժանտը մի բարձրահասակ երիտասարդ՝ աչքերի շարժված գույքով նայեց տան հարկերին:

— Հա՛, բոլորը ներսն են:

Հետո դարձավ այլանդակված դեմքով պառավին:

— Գնա ներս, ասա՝ թող բոլորը դուրս թափվեն: Շո՛ւտ:

Պառավը շար նայեց ժպտացող սերժանտին և ոչինչ չպատասխանեց:

Միջանցքում խլրտացին մի քանի կերպարանքներ, արագ մտան աջ ու ձախ սենյակները, և տունը լռեց:

— Չե՞ս լսում, քե՛ղ եմ,— բռունցքը ուժեղ դեմ անելով պառավի դնչին՝ գոչեց սերժանտը:

— Ի՞նչ եք կամենում,— հարցրեց պառավը տղամարդու կոշտ ձայնով:

Իրար հասկացան:

Սերժանտը նայեց կրկին պառավին և կրկնեց.

— «Ի՞նչ եմ կամենում»,— գեղեցիկ, բայց շարագույժ ցուրով ժպտաց սերժանտը:

Նվ ուժգին բռունցքեց պառավի քունքին: Սա ընկավ ուշաթափ:

Զինվորներից մեկը հրացանի կոթով հարվածեց պառավի նույն տեղը՝ քունքին:

Սերժանտը հրամայեց:

— Դո՛ւրս թափել բոլորին:

Զինվորները խուժեցին ներս: Այնտեղից լավեցին ճիւղեր և հառաչանքներ, զինվորների կողիտ հրամանների հետ խառն:

— Հ՛ոռուս, հ՛ոռուս... (դո՛ւրս, դո՛ւրս):

Տան բնակիչները դուրս եկան քշված: Դրանք ծեր ու պառավ հաշմանդամներ էին: Շատերը շապկանց էին, ոմանք բոբիկ, մյուսները վերմակներով փաթաթված:

— Առա՛ջ անցեք,— հրամայեց սերժանտը:

Զինվորները հրացանների կոթերով դուրս քշեցին հաշմանդամներին տան բակից և տարան դեպի մտտակա անտառը:

Դեպքն այնքան արագ ու անսպասելի էր, որ հաշմանդամներն անդամ շտապում էին շուտ տեղ հասնել, գոնե այնտեղ իմանալու, թե ինչ են ուզում իրենցից:

Հասան մի բացատ և այնտեղ զինվորները հրացանի կրակոցներով օղակեցին հրապարակը: Եվ ահա այդ բացատում սկսվեց մի տգեղ ու քստմենլի դործ*:

Հաշմանդամներն ահաբեկ ընկան դեսուդեն և սկսեցին բացատը լցնել իրենց պառավ ծղրտոցներով: Նիհար ու շոր թևերը օդի մեջ կարկառած, մաշված մատները շռած, սուր-սուր եղունգներով նրանք նման էին տատասկների, որոնց գզգզում է մրրիկը: Սարսափելի էին նրանց սարսափահար դեմքերը, որով նրանք անիծում էին, դուր օգնության կանչում:

Սերժանտը կանգնած նայում էր և ժպտում:

Դեպի նա վաղեցին մի խումբ պառավներ և կմախքային ձեռքերը կարկառելով նրան՝ սկսեցին խոստ աղաչել, հայհոյել, պահանջել...

Նրանցից մինը, մի ծերուկ, լուսնի նման գունատ, կնճռոտ, սարսափից և դայրույթից այլակերպված, դեմքի սոսկալի կծկումներով հարձակվեց սերժանտի վրա և բռունցքները սեղմած՝ նախամարդկային ձայնով գոռաց նրա վրա:

Ոչինչ չէր կարելի հասկանալ: Դա մի նախնադարյան, կաղկանձ

հիշեցնող մի ձայն էր: Դա այն դարաշրջանների ձայնն էր, երբ մարդկային կենդանական կյանքը շուներ ո՛չ բանական խոսք, ո՛չ էտիկա, ո՛չ խղճի ձայն:

Արյունալի վակխանալիան՝ վերակոչել, զարթեցրել էր հարյուրավոր տոտերի կենդանական աստիճանի մարդուն, երբ իրար հետ խոսում էին միավանկ աղաղակներով:

Սերժանտը հանեց ատրճառնակը և կրակեց ծիրուկի դեմքին:

Սա իսկույն կուլ տվեց իր կոխնչը և ցնցահար ընկավ:

Աղմուկը չէր դադարում: Կարծես բնության զավակները բռնել էին նրա կոկորդից և նրան խեղդում էին, խոշտանդում—սպանում մարդկության ծնողին: Կարծես բնությունն ինքը ունում էր ու խելագարված, սարսափահար փախչում էր դեսուդին:

Հաշմանդամներից բռնի ու վայրագորեն խլվում էր կյանքը, կյանքի այն՝ անգամ ողորմելի, վերջին, շնչին պատառիկը, որ շնորհված էր և խնայված նրանց մեջ: Ու նրանք իրենց շոր ու անողոր ձեռքերով սեղմում, բաց չէին թողնում այդ պատառիկը:

Ձինվորները կրակում էին մեքենական, անսիրտ գործնական-նությամբ:

Շուտով աղմուկը դադարեց: Բացատի վրա մինչև վերջին մարդը՝ հաշմանդամները ցաքուցրիվ փովեցին բացատի խոտերի վրա՝ արյունաշաղախ, ապակիացած աչքերով, այլանդակված դեմքերով:

Երկու զինվոր զննեցին ընկածներին և լրացուցիչ կրակելով կասկածելիներին՝ եկան կանգնեցին սերժանտի մոտ:

Սա նայեց դաշտին, նրանց, կրկին ժպտաց և գլխով արեց:

— Նո՛ւն, ֆե՞րաիզ (է՛, պատրա՞ստ է):

Ձինվորները հաստատեցին:

— Շարքի՛, — հրամայեց սերժանտը:

Ձինվորները շարքի կանգնեցին և ապա հրամանի վրա՝ քայլեցին ռիթմով. դեպի հաշմանդամների տունը:

Այնտեղ արդեն սայլեր էին բերել և սպասում էին սերժանտի հրամանին՝ մթերքները խուզարկելու և կրելու:

Սերժանտը մտավ շենքը, տնտղեց հաշմանդամների հարկաբաժինները և ապա անցավ մի մեծ սենյակ՝ ճաշարանը և նստեց սեղանի մոտ:

Սկսվեց տան խուզարկումը: Զինվորները բերում, կիտում էին ընդհանուր զորքին հատկացված իրերն ու հագուստը՝ շմուռնալով ուռեցնել նաև իրենց զրոյանները: Սվարը շատ համեստ էր, սակայն: Հաշմանդամները հարուստ չէին եղել: Սեղանին դրվեց կարտոֆիլի ջրալի ճաշը, որ հաշմանդամները պատրաստել էին այդ օրը: Բերվեց նրանց պատկանած այն վերջին պատառ հացը, անձոխ սնունդը, որ նրանց կյանքի խղճուկ մնացորդի հետ կազմել էր նրանց ուրախութունը՝ այս անբավելի հարուստ աշխարհում:

Զինվորները սկսեցին ազահորեն ուտել և հռհռալով զրուցել դեպքի մասին: Պատուհանից երևում էր անտառի բացատի մի մասը, ուր հաշմանդամները լաթերի պես ցաքուցրիվ փռվել էին խոտերի մեջ, կազմելով քստմենների վակխանալիայի մի տխրաշուք տեսարան:

Տ Ո Ւ Ն

Վարպետ Արթինը Կիլիկիայի Քիլիս գյուղից էր: Նրանց ընտանիքը կիլիկեցի, Գյավուր Դաղից, թուրք կառավարութեան հետ շատ ընդհարումներ ունենալու պատճառով՝ վերջինիս հրամանով բռնի բերվեց, բնակեցվեց Քիլիս գյուղը: Հանեցին պապենական, հին դարերի գյուղից, «կոտրեցին» ժայռի բեկորի նման ժայռին կպած տունը, թափեցին ձորը, նրան էլ նույն բեկորի նման պոկեցին այս տնից, ուր ծնվել ու մեռել էին նրա պապերն ու հայրը: Եվ նա ստիպվեց նոր տուն շինել նոր վայրում*: Արթինի հայրը փայտի գործ էր անում, լեռներից փայտ կտրել տալիս և գետի հոսանքով բերում ներքևի վայրը: Դա մի փոքր մութ գործ էր, կապված մի կողմից կաշառակեր պաշտոնյաների ազահությունը բավարարելու, երբեմն հրացանի կրակների մեջ նրանցից փայտ փախցնելու և այլ բազմաթիվ հնարքների հետ: Արթինի հայրը իր սերնդի մարդկանց այն ժամանակվա հասկացողութեամբ՝ քաջագործութեան հետ էր կապում փայտի այդպիսի մատակարարումը, ավելի գրաված կյանքի վտանգների հետ խաղեր սարքելուց, քան թե նրա խաղաղ շահախնդրութեանից: Նրան մեծ հաճույք էր պատճառում պաշտոնյաներին հիմարացնելը, նրանց հակառակ գնալը: Արթինի հայրը դեռ չէր մոռացել իրենց աքսորումը Գյավուր Դաղից*:

Քիլիսումն էլ գյուղի պաշտոնյաները սկսեցին նեղել Արթինին: Նա էլ* մի օր իր պատած լեռների հովիտներից մեկում մի խանդաված աղբյուր տեսնելով, տնտղեց նրա շորս բոլորը և գտավ, որ դա շատ լավ գյուղի տեղ է, միայն պետք է մաքրել, աղբյուրը բաց անել և շեն պահել: Ձեռնարկող մարդ լինելով, համոզեց ուրիշներին և ու գյուղ շինեց*: Բայց հենց այն է, ուղում էր տեղավորվել նոր

տուն՝ հարեան քուրդ աղան զնալ գալով՝ նախանձեց և աչք դրեց գյուղի վրա: Կազմակերպեց Արթինի հոր սպանութիւնը*, կաշառքի և բռնի ուժով գյուղը գրավեց:

Արթինը մնաց մենակ: Մենակ՝ իր վրիժառու մտքերով և ձեռնունայն գործով: Լավ էր՝ վրա հասավ մայրը: Տեսնելով, որ այս սպանութիւնների ճանապարհով իր զավակը շատ հեռու պիտի գնար՝ արհեստի տվեց նրան: Արթինը դառավ կոշկակար: Շուտով վրա հասավ զինվորութիւնը և Արթինի կյանքը գրվեց ուրիշ հունի մեջ: Դեռ զինվոր չգնացած՝ Արթինին ամուսնացրին, որ «օջախը շմարի»: Տունը ամրանա հողի վրա, տաքանա կյանքը*... Եվ ահա 1914 թվին Արթինը զինվոր գնաց:

Թե ինչ էր մտածում Արթինը բանակում, զինավարժութիւնների և զորախաղերի բուռն ղբաղմունքների հետ, գուցե իր համար ևս պարզ լիներ, եթե շիանգարեր մի բան — նա շէր կարող անուշագիր թողնել իր հոր սպանութիւնը:

Ինչպե՞ս կարելի էր մոռանալ դա*:

Արթինը որոշեց փախչել, զնալ Զեյթուն և այնտեղ կովել թուրքերի դեմ՝ հոր վրեժը հանելու համար: Այդ բանը հայտնեց իր քեռիներին:

Քեռիները ետ պահեցին Արթինին այդ մտքից, հասկացրին, որ դրանով տունը կավիրվի, համոզեցին մնալ բանակում և Արթինը համակերպվեց, մնաց*:

Բայց ուրիշ բան* պատահեց նրան, երբ նրա զորամասը տարվել էր Գալիպոլի*, անգլիացիների դեմ: Ինչպես եղավ, մի օր հչուր զնաց մի երիտասարդ հացթուխի, որ նրա ազգականն էր: Նոր պատրաստվում էին նստել ճաշի, հացթուխն Արթինին ասաց, որ նա նամակ ունի տանից: Նամակը վաղուց էր ստացվել, և որովհետև հացթուխն անդրազեռ էր՝ շէր կարդացել և չգիտեր էլ որքան կարեւոր էր կամ շտապ: Արթինը, որ իրենց գյուղի երկգասարանյան կրթութիւն էր ստացել՝ նա միայն կարող էր այդ որոշել: Բայց նա հանգիստ էր, միամիտ: Կիլիկիա, ռուսական ճակատից հեռու, ի՞նչ մի առանձին բան կարող էր պատահել տանը: Հանգիստ բացեց նամակը և կարդաց: Հացթուխը նույնպես հանգիստ սպասում էր ընթերցման, որ սկսեն ճաշը: Հանկարծ նա մի այլայլմունք նկատեց Արթինի դեմքին:

— Արթին, ի՞նչ է եղեր:

— Ալ կհարցնե՞ս. շարդեր*, աքսորեր են անապատ:

— Ջարդը, աքսորը ներսերը շպիտի ըլլար, յա՞,— տարակուսեց հացթուխը:

— Ի՞նչ չըլլար որ, ալ եղած, լմնցած է: տունս, ողջ սանջակը քշեր են: Վա՛յ, ասոնց հավատը*:

Հացթուխը լաց եղավ: Խորը ազդեց լուրը: Վերցրեց կերակուրը, ամանով դուրս նետեց.

— Մեր կերած հացը հարամ է*:

Արթինը, զուսպ ու լուռ վճռեց հենց նույն րոպեին, նույն տեղից անմիջապես մեկնել տուն:

— Է՛, ես գնացի,— ասաց նա հացթուխին,— ձգե՛ բե, թուրքին ծառայիլը*:

Եվ իրոք, հենց նույն ժամին Արթինը փախավ զորամասից և ձանապարհ ընկավ տուն: Հեշտ է ասել: Ծանապարհ Գալիպոլից մինչև Կիլիկիա*, այնտեղից էլ արաբական անապատները:

Ամայի, անշավիղ, ժայռեղեն լեռներ, անանջանելի ձորեր, քար, փուշ, փոս, անդունդ, մեծ մասը մութ գիշերներով, ամեն բայլին մի փորձանք, զապտիա¹, դավաճան, թշնամի: Սնունդի հոգսը քաշում էր դեպի շեները, բայց վտանգը հեռու էր քշում բնակիչներին: Սովը ստիպում էր կյանքի գնով մի այծ, մի ոչխար փախցնել, վայրի խոտեր ճարակել: Հագուստ, կոշիկ, բոլորը գզգզվեց, թափվեց:

Ծանապարհի թաքստոցներից, ուր նստած սպասում էր գիշերվան, հաճախ տեսնում էր կախաղաններ, դիակներ*, ձերբակալվածներ, սրոնց տանում էին «դատելու» և քանի մոտենում էր իր ծննդավայրին, այնքան երկիրը ամայանում էր, այնքան աչքի էին դարկում քաղաքների և գյուղերի հայկական դատարկ թաղամասերը:

Աղետը քանի գնում ավելի ծավալուն էր ցույց տալիս իր մռայլ, ահռելի կերպարանքը:

Գնում էր Արթինը լեռների լանջերով, ձորերով, գիշերները մոտենում էր բնակավայրերի, դիտում էր շարագործությունը և մտատանջվում: Մի՞թե մի փոքր առաջ ինքը չէր պաշտպանում օսմանյան «վաթանը», ի՞նչ պատահեց իրենց ընտանիքի ու կա-

ռավարութեան մեջ: Այս ինչպե՞ս բոլորը միասին, առանց բացառութեան հանցավոր դուրս եկան կառավարութեան առաջ: Ապա դրանց մեջ մեկը անմեղ դուրս չեկա՞վ*:

Չէ, այստեղ ուրիշ բան կա, շատ մեծ բան և հին բան: Արթինի հայրը, պապը, Գլավուր Դաղից արտաքստամը Քիլիս, քուրդ աղալի դավադիր դաշույնից զոհված իր հայրը...

Չէ, այս երկրում չկա օրենք, արդարութիւն,— ասել են հները, ասում են և նորերը: Ողջ հայ ժողովուրդը օրենքից դուրս է հանված:

Վերջապես մի գիշեր, բավականին ուշ խորացած ժամերին Արթինը մտավ Քիլիս:

Հայկական թաղի տներն ավերված, այրված էին, սևացած պատերը ցցվել էին ալլանդակ ու շարաշուք: Արթինը զողհզող մոտեցավ իրենց տանն ու սլարտեղին: Ամեն բան դետնին էր հավասարեցրած, մոխիր շինած: Ծառերն անգամ այրվել էին:

Չարագուշակ լուսթյունը ծանրացել էր ավերակների վրա: Ավերվել ու քանդվել էր իր ողջ մանկութունը, պատանեկութունը, ընտանիքի կյանքը* իր զունագեղ գեպքերով, հարազատների կենդանի, այնքան սիրելի դեմքերով: Որքան հուշեր, որքան ապրումներ: Ամեն, ամեն բան մեռցրած է, կնքած: Վերջ— չկա հալուենի տունը: Այն տունը, այն տեղից-տեղ թափառած տունը, որ ուր զնում՝ տանում էր իր նախնիների շունչը, որի սենյակների անկյուններում կարծես փսփսում էին Արթինի նախնիները, պատմում անցած, գնացած կյանքի պատմութիւնը: Այլևս չի լսվի երիտանների լացը՝ հետագա կյանքի հուսալի ձայնը: Վե՛րջ:

Արթինը մոռացած ամեն վտանգ, հոգնածութիւն՝ գամվել, մնացել էր իրենց դռանը: Չէր կարողանում ըմբռնել այն իրողութիւնը, որ իրենց տունը չկա այլևս: Տո՛ւնը: Հուսահատ մի տենչով փարվեց տանը*: Դա իր կյանքի ծագման վայրն էր: Այնտեղից սկսեց նա իր կյանքը: Դա քարաշեն մի փոքրիկ շենք չէր միայն, Արթինի շարունակութիւնն էր, բնութիւնն էր՝ հաստատ, անվերջ, անկործանելի: Այստեղ պիտի ծնվեին և ապրեին իրենից հետո նորանոր սերունդներ: Եվ ահա այդ տունն էր, որ ավերել էին արքայի զորքերը* նրա հարազատներին, քշելով նրանց անապատ՝ ավազների հետ հողմացրիվ անհետ:

Այդ պահին առաջին անգամ նա զգաց, որ իրենց տունը կործանելի բան է և կործանվել է և, չկա հաստատութիւն այդպիսի տան համար անգամ:

Այո՛, վերջ:

Ապրիլու բնազդը, սակայն, Արթինին մղեց թաքստոց որոնելու: Թաքստոց, ուր կարելի լիներ խելքը գլուխը հավաքելու և որոշելու, թե ինչ անել: Տունը կործանված էր, պետք էր դտնել նրա շունչը՝ ընտանիքը: Գտնել նրա հետքը: Գնաց դեպի մորեղբոր տունը: Տունը կիսավեր էր: Էնպես շատ չէր վնասվել, կարելի էր բնակվել, թաքնվել մեջը: Դուռը փակ էր: Նայեց դռանը, շոշափեց*։ Կեղծի՞ք, դարա՞ն, մոռացութեան մատնված տան վիճա՞կ: Եվ արդո՞ք մեջը մարդ կա՞ այս ժամին և ովքե՞ր են՝ հայե՞ր, թուրքե՞ր:

Շատ էլ երկար չէր կարելի տարակուսած կանգնել, մնալ, քանի որ այս լուսթյունն ու անշարժութիւնը երկար չէին կարող տևել: Քաղաքը պետք է հսկիչներ ունենար, հետապնդողներ: Կարող էր բախվել գիշերապահների... Վճռեց դուռը բախել: Կարելի էր ներսից խոսողի, դուրս ելնողի որևէ նշանից հասկանալ բարեկամ, թշնամի լինելը և արագ ծլկել մի կողմ:

Բախեց դուռը:

Ոչ մի սլատասխան: Կրկին բախեց ավելի պինդ: Կրկին ոչ մի սլատասխան: Կամ ոչ ոք չկար ներսում, կամ զգուշանում են ձայն տալ: Թերևս զգուշ մոտենում են դռանը, որ բռնեն եկողին:

Մինչ կփորձեր մի այլ բան՝ բոլորովին անսպասելի կողմից, ոչ փողոցի, այլ այգու ճեղքվածքից դուրս եկան սև ստվերներ և խլրտացին դեպի իր կողմը:

Արթինը բնազդաբար նստեց և մեջքը տալով դռանը՝ սեղմեց: Բնազդը երբեմն ավելի խելացի է լինում, քան զգաստ միտքը: Դուռը դիմադրեց: Բայց Արթինը սեղմեց անհնարին ուժով: Դուռը բացվեց: Արթինը ներս ընկավ և կրկին աներևակայելի արագութեամբ դուռը փակեց ներսից: Ներսից ոչ ոք չեկավ իրեն դիմավորելու: Բայց դրսից մոտեցան դռանը և ցածրաձայն խոսեցին.

— Մա՞րդ ներս մտավ, թե՞ դուրս փախավ:

— Դո՞ւռն էր որ...

— Դուռը չէր, ուրիշ բան կլինե՞ր*:

— Է, բայց այսքան արագ: Սատանա՞ էր...

Լոնցին մի փոքր: Հետո մեկը ասաց.

— Սատանա մի ասիր, զինված փախստական կլինի, անշուշտ:

— Մտնենք:

— Հը՞...

Եվ տարակուսանքով լոնցին: Հետո անցան ուրիշ կողմ, բարձրացան կտուրը, իշան: Կողքի փոքր պատուհանից, որի ապակին կտորված էր, մեկը համարձակվեց գլուխը ներս խոթել, վիզը երկարացրեց, նայեց: Արթինը վախեցավ, որ լուցիկ կվառվի, պինդ սեղմվեց անկյունի տախտակների հետևում: Հետո ձայները կտրեցին, կարծես հեռացան: Բայց ոչ, պարտեզի կողմից խշրտուքը մատնեց նրանց ներկայությունը: Արթինի համար մի բան պարզվեց, որ ներսը կամ ոչ ոք չկա, կամ հայեր են: Այնտեղ ոչ ոք չշարժվեց:

Երկար շտեկեց, սակայն, հետախույզների պարտուքը: Չկամեցան կյանքները վտանգել և դուռը կտարելով ներս մտնել: Կողուպտաներով ու առանց կռիվների, անվտանգ իրենց կյանքը, որ հայերի աքսորների հետևանքով ճոխացել, թանկացել էր, նրանց դարձրել էր ավելի զգույշ և վախկոտ: Բավականին անշարժ կանգնելուց հետո, Արթինը դուրս եկավ անկյունից և փորձեց իրեն ծանոթ անցքերով մտնել ներս: Խլրտոցը մատնեց: Եթե հետախույզների ձայները կասկած հարուցեցին, որ մարդ մտավ ներս, ապա այս խլրտոցը հաստատեց այն և սրված բնազդը թեկադրեց, որ եթե մարդ է ներս ընկել, անշուշտ, փախստական է և հայ: Ներսում շարժվեցին. զգուշաբար, թույլ լույսի օգնությամբ ընդառաջ եկան Արթինին, և հայտնվեց, որ իր հարազատներից էին. քեռին և նրա ընտանիքը: Ռիսկ էին արել, թաքնվել, մոտակա շենքերում անցկացնելով ցերեկը, իսկ գիշերը իրենց տանը:

Փարվեցին իրար, համբուրվեցին այրված կարոտով, մեծ վշտով, արցունքները տխուր աչքերին իրար նայեցին խորը և զնացին ներս, նստեցին:

Պատմելու ոչինչ չկար: Ախ ու վախ և մի երկու շոր տեղեկանք, ո՞ւր քշեցին, ե՞րբ, լուր կա՞ և ումնի՞ց: Իսկ ապագայի մասին...

Իրար երես էին նայում.

— Հիմա ի՞նչ պիտի ընենք...

Սրան հետևում էր միևնույն սրտամաշ խոսքը անզորության.

— Ի՞նչ կրնանք ընել...

Եվ իսկապես. ի՞նչ կարելի էր անել այն մեծ, ահավոր աղետի դեմ, որ վեր էր կացել Երկրաշարժի, փոթորկի, ժանտախտի նման: Ի՞նչ էր մի կամ մի քանի մարդու ուժը նրա առջև: Արթինի ընտանիքը անապատի ճանապարհին էր հավանորեն, անցել էր շատ փորձանքների միջով և թերևս մի տեղ ոչնչացել էր: Իր մորեղբայրը երկար չէր դիմանա այս թաքստոցային կյանքին, սա ևս կոչնչանար: Ինքը ևս կընկներ ծուղակը՝ վաղը. վաղը չէ մյուս օր, վերջապես մի օր: Ամեն ինչ ենթակա էր ոչնչացման: Ահա իրականությունը:

Բայց Արթինի մեջ նյութվում էր և մի այլ, ներքին դրդում: Փրկվել, ապրել, դանել ընտանիքը:

Նա հայտնեց իր մտադրությունը մորեղբորը*:

— Գնա, թերևս բան մը ընես...

Արթինը շուգեց երկար մնալ Քիլիսում: Թեև լեռնային ճանապարհները գլղզել էին նրան, բայց ուժերը չէին սպառվել: Վճիռը նոր դրություն տվեց նրան: Նա մի օր միայն մնաց մորեղբոր տանը: Հետևյալ օրը, լուսադեմին, տունը պաշարվեց: Ըստ երկվույթին հետապնդությունը որոշել էր «հանելուկը» լուծել մեծ ուժերով: Ի՞նչ անել: Կարելի էր կռվել, բայց մորեղբոր ընտանիքը կվտանգվեր անպայման, մինչև տեղնուտեղը ոչնչացումը: Արթինը փորձեց անցնել հարևան տունը: Մասամբ վտանգն անցած էր համարում, հրք ընկավ այնտեղ: Բայց հենց այնտեղ դարան էր: Անկյուններից վրա հասան հրեք հոգի և երկաթն քաղուկներով շղթայեցին նրան: "

Արթինին տարան: Էլ չիմացավ, թե ինչ եղավ մորեղբոր ընտանիքը: Բանտարկեցին և անցան գործի. կազմեցին մի երկար ամբաստանագիր, որ Արթինը հայրենիքի թշնամի, ավազակ, ուժբազորժ է և ճամփու դրին Հալիպ*: Կարիք չկա ավելացնել՝ «սպանելու»: Դա ինքնին հասկանալի է:

Գնում էր Արթինը գլխիկոր ու մտածոմ, թե որքան վիճակ-

ներ կան դեպի ավելի վատ: Մի քանի օր առաջ նա վատ վիճակի մեջ էր ազատ լեռներում, ապա վատ էր իրենց տան դռան առջև: Բայց ահա մի վիճակ, որ դրանից ավելի վատ եղավ...

Քալեկիս Արթինը նայում, տնտղում էր ուղեկցող ոստիկանին: Ոստիկանը երիտասարդ էր և մի փոքր անփորձ: Արթինը գիշերը փախավ ոստիկանի առջևից: Ոստիկանը կրակից, բայց վրիպեց*:

Եվ ահա կրկին գնում է Արթինը, ընտրելով գիշերների զաղտագողությունը, գնում է շարագութ, օտար երկրում և ոչ ոք, ոչինչ չկար իր հարազատ հայրենիքից, լուսնից և ծանոթ աստղերից բացի: Կրկին լեռներ, կրկին նույն թաքստոցները, քարն ու փուշը, խոտն ու ջուրը, նույն գազանի ու թշնամու վտանգը:

Բայց նա գնում էր ավելի եռանդով, ավելի ջանքով: Գնում էր Միջագետք, իր ընտանիքի հետքերով, գտնելու նրան: Բայց դա գնալ չէր և ոչ ճանապարհ, ոչ էլ ճանապարհի նեղություն: Դա զզվուք ու ծեծկոտուք էր քարերի, փշերի հետ, կռիվ՝ արևի սոչսր ճառագայթների դեմ, ազիքները ոլոբող սավի դեմ, ամեն բուսի թշնամու շարագութ աչքերին հանդիպելու վտանգի դեմ:

Եվ ինչպես երևում է՝ անկարելի բան չկա աշխարհիս երեսին. Արթինը գտավ իր ընտանիքը. մորը՝ փոշեթաթախ, պատառոտված, հյուժված, կնոջը՝ բարակ թև դառած, եղբորը՝ ուժասպառ, ստվեր: Նրանց գտավ Ազիզում², ապաստանած մի համաքաղաքացու ընտանիքում, օրվա հացի կարոտ: Հանդիպման բուսեին կանգնեցին մայր ու զավակ իբար դեմ, ոչինչ չկարողացան խոսել: Եղբորը միայն մի քանի կցկտուր խոսք ասաց Արթինը, և իսկույն լռեցին: Շատ էր վիշտը մեծ, որ խոսելով կարելի լինի արտահայտել: Վերջին դրամներով մի խրձիթ վարձեցին և սկսեցին ապրել: Դաժան բախտը խնայեց: Արթինին և եղբորը չկարողացան բռնել կամ սպանել: Գիշեր-ցերեկ խուսափուկ, վախ, շփոթմունք, շարունակական փախուստ*: Ֆրանսիական զորքերը մտան Կիլիկիա: Հայրենիք վերադառնալու հույսը գրավեց Կիլիկիայի հայերին: Ֆրանսիական կառավարությունը դրդեց հայերին վերադառնալ Կիլիկիա: Հայերից մնացորդ կիլիկիցիները նոր կյանքի հուսով վերադարձան տուն: Արթինն ևս գնաց իր ընտանիքով: Եվ ո՞վ հրաշք. մորեղբոր կիսավեր տունը մնացել էր: Մորեղբայրը իր ընտանի-

քով անհետացել էր և ներկա պահին այնտեղ չէր: Գնաց, բռնեց մորեղբոր տունը, սկսեց վրան գուրգուրալ, սիրել, վերաշինել: Այստեղ մի փոքր հարազատություն կար. կյանքն էլ ապահովվեց*:

Ահա նա ելումուտ է անում դռնից, նստում, քնում է իր պապի շինած տանը: Ինչպե՞ս կործանված, ոչնչացված էր համարում նա իրեն այն շար գիշերները, երբ եկավ և կառավարական կնիքը գտավ դռան վրա:

Բայց հրաշքը կարճատև եղավ: Ֆրանսիական զորքերը հանկարծ լքեցին Կիլիկիան և հայերին թողին իրենց թշնամու հետ դեմ դիմաց:

Ֆրանսիացիք խաբեցին հայերին՝ և պատմությունը վերջացավ*:

Մի բախտ միայն բանեց Արթինի համար: Նրան շտպանեցին, դրին աքսորվող քարավանի մեջ ու քշեցին Քիլիսից:

Կրկին աքսոր, կրկին քարավան, կրկին անապատ*:

Այստեղ նա կորուստներ ունեցավ*: Մեռավ մայրը, որ աքսորի ճանապարհներին սպառել էր իր ուժերը: Նոր էր Արթինը կրել այս վիշտը, որ տիֆից մեռավ նաև եղբայրը: Մնացին ինքը, կինը:

Բայց բախտը բերեց, թե անբախտությունը՝ Արթինը զավակ ունեցավ, որ մեծ ուրախություն էր նրա համար և մեծ հոգս՝ փորձանքներով լի այն աշխարհում:

Պետք է ապրել, սակայն: Եվ Արթինն ապրեց: Դրությունը մի փոքր փոխվել էր: Հայերին քշելով Սիրիայի և Լիբանանի անապատները՝ մեռցնելու նպատակով, թշնամի տարրերը տեսան, որ նրանք բարեկարգություն են մտցնում այնտեղ իրենց արհեստներով: Կարելի էր օգտվել նրանց աշխատանքից: Եվ շատերը իրենց հալածողներին ապրեցնելու կարողությունը վերապրեցին*: Արթինին փրկեց իր արհեստը՝ կոշկակարությունը: Դա կարևոր գործ էր բնակչության համար. սկսեցին գործ տալ նրան. հաճախ շէին վճարում, բայց և երբեմն էլ վճարում էին: Եվ որ գլխավորն էր՝ օգնում էին, որ ոստիկանությունը ձեռք չտա: Արթինը պետքական մարդ դառավ: Ապրեցին մի քանի տարի այսպես, թե՛ իբրև օտար և, թե՛ իբրև «հարազատ»: Մի օր մի մեծ հաջողություն էր լինում,

Արթինը լավ վաստակ էր ունենում, ուրիշ օր նրան կողոպտում էին լկտիորին: Երբեմն բանտ էին տանում, ապա բաց թողնում կաշառք առնելով: Բայց չէին սպանում:

Արթինը հրկրորդ հրեխայի տեր դառավ*:

Ընտանիք էր ջերմանում... Արթինի համար կարծես այնքան շտանգներից, մահից ազատվելուց հետո սա մի արժեք էր այլևս: Եվ Արթինը սկզբում չէր տրտնջում: Բայց հետո սկսեց հետզհետե տխրել և անհանգստանալ:

Կինը չէր հասկանում նրա այս բացառիկ անհանգստությունը և ոչ էլ պատճառը, բայց մի բան էր նկատում, որ Արթինը արտակարգ վիճակի մեջ է, ինքն իրեն խոսում է, գիշերները շի քնում, հառաչում է, վեր կենում, նստում պատուհանի մոտ, հրկար նայում դուրս: Նախ կարծեց, թե ինչ-որ թշնամիներից է վախենում, հարձակման կամ ձերբակալման է սպասում:

— Ի՞նչ ունիս, մարդ աստժո, ըսե նայիմ, ինչ կամոմտաս,— հարցրեց մի գիշեր կինը,— գեշ բանե՞ր ես իմացեր:

Արթինը չպատասխանեց և շարունակեց ծխել ու նայել պատուհանից դուրս:

— Տո՛ւն շունիմ,— ասաց վերջապես Արթինը,— տո՛ւն, կհասկնա՞ս:

Կինը գիտեր, զգում էր ինքը ևս այդ պակասը: Բայց այսքա՛ն էլ հիշանդագին կրել այդպիսի մի ցավ*:

— Տուն շունիմ,— կրկնեց զլուխը թափ տալով Արթինը,— անտուն կապրվի՞:

— Չապրվիր, շիտակ է, բայց ալ քեզի համար մեծ ցավ մի՛ շիներ: Ի՞նչ քնենք:

Արթինի համար տունը, սակայն, շատ մեծ վիշտ էր, ավելի մեծ, քան կարելի էր կարծել: Դա սոված մարդու հացի կարիք չէր և ոչ հազուստի և առհասարակ նյութական պետք: Տունը հոգեկան այրող մի կարիք էր Արթինի համար: Ընտանիքը, որ ցրվեց, պակասեց նրա մեջ ամեն բան, դատարկվեց, շուրջը ամայացավ. ավելի անապատ դառավ, քան այս աքսորի անապատը: Եվ հիմա կառչեց տան մտքին: Նա զգում էր, որ միայն տունը կարող էր մխիթարել, հիշեցնելով կորածը, կարող էր հավաքել կորածների

հուշերը, պատրանքը, թե նրանք կզան, թե նրանք կան... Տուն է պետք, որ դա, ամրանա հողին, մեջը լցվի նոր կյանքը, հնանա, խորանա, տունը սուն դառնա:

Այսպես տենչում է Արթինը, որ տունը խորանա, լցվի, միաձուլվի հողին*:

Տան հետ նա կապում էր միլիոն բաներ:

Արթինը չէր մխիթարվում:

Մի օր էլ կինը դաշրացավ վրան.

— Պիտի խենթենաս, մարդ, հերիք չեղա՞վ:

— Ջես հասկնար, Մարիամ*, — հառաչեց Արթինը:

Կինը, որ միշտ ամեն բանում արտաքուստ հակաձառում էր ամուսնուն վիշտը մոռացնելու նպատակով՝ այս անգամ լուեց և կանգնած մնաց Արթինի դիմաց, քարի արձանի պես: Նա ինքը ևս այրվում էր կարոտից, և նրա կարոտն էլ շատ բաների հետ էր կապված, շատ հարազատների, անցած օրերի հազար ու մի սիրելի պատկերների հետ: Հավատարիմ իր ստոիկ զսպվածության՝ չձայնակցեց Արթինին և ոչ մի հառաչանքով: Միայն ասաց մեղմ ու հասարակ.

— Է՛, տուն շինե, թե կրնաս:

— Պիտի շինեմ, տուն մը շինելու եմ*, — վճռեց Արթինը:

Եվ տան տանջանքն այնքան սկսեց նեղել Արթինին, որ երբ գործերը բավականին հաջող գնացին՝ ձեռնարկեց այդ տունը շինելուն: Ծինեց մի շատ հասարակ տուն և տեղավորվեց մեջը: Վերջապե՛ս...

Կինը կարծեց, որ իրոք վերջապես փարատվեց Արթինի վիշտը:

Սակայն կինը հիշում էր երկար ժամանակ Արթինի խոսքը, երբ առաջին անգամ նստեցին սենյակում իբրև արդեն սեփական տանտերեր, Արթինն ասաց.

— Այս տունը մեր տունը չէ:

Հարկավ, իրենց տունը չէ: Իրենց տունը Քիլիս մնաց: Այսպես մտածեց կինը և շանդրադարձավ Արթինի ասածին:

Մի բան միայն աչքի ընկավ տան շենքի մեջ. դուռն առանց փեղկի էր. տախտակ էր դնում և անցքը փակում: Կինը կարծեց,

թե պատահական բան էր դա, որ Արթինը կշինի: Բայց բավակա-
նին ժամանակ անցավ, և դուռը չէր շինվում: Թե ինչու՞ ոչ ոք չէր
հասկանում: Առաջ կարծում էին, թե հետաձգում է՝ սպասելով
հարմար փայտիղենի և երկաթի: Բայց անցավ մի ամիս, երկու,
երեք ամիս, դուռը մնաց բաց:

Մի օր էլ կինը հարցրեց.

— Դուռն ինչո՞ւ չես շիներ:

Արթինը մռայլվեց.

— Դուռը պետք չէ,— ասաց նա և մռայլ նայեց գետնին:

— Առանց դուռի, հասարակ տախտակով ինչպի՞ս կըլլա,
ցուրտ է, գոռ է*:

— Ես կպառկիմ տախտակին հետևը,— խուսափեց Արթինը:

— Քուկին պառկելուդ ի՞նչ պետք կա,— սրտնեղեց կինը,—
դուռ մը շինե, տունը շնորքի գա, բե՛:

— Այս տունը մերը չէ,— ասաց Արթինը:

— Է՛, գիտե՞նք մեր տունը չէ, հեշեն չըլլա՞ տուն է:

— Տո՛ւն չէ, ատոր համար ալ դուռ չուզիր:

— Է, դուն հորդ տո՞ւնը կուզես: Անիկա դնա՛ց:

— Գնաց: Է՛, ըսել է, ես տուն չունիմ,— ձայնը բարձրացրեց
Արթինը և խոսեց ավելի պարզ ու որոշակի,— ասկե հտքը այս տու-
նը դուռ չի պիտի տեսնի:

— Է՛, քուկին տունդ ունեցիր ու դուռ ալ շինե,— հուսահատ-
վեց կինը:

Ունեցի՞ր: Բանը մի՞թե տունն է, որ պիտի ունենալ: Ահա կար
տուն, հայրենի, հարազատ, իբրև թե գետնին հաստատ միացած:
Բայց կործանվեց, դնաց*:

Դժվար է ապրել Ազիզում: Զարչարանքը մեծ՝ վճարը փոքր:
Հալածանքը չէր դադարում, կամայականությունը, քաղցը կար ու
կար: Համը դնաց: Ասենք չկար էլ այդ համը:

Շուտով Արթինի դրությունը վտանգվեց: Ոստիկանը հակա-
ռակվեց հետը ապօրինի պահանջների պատճառով: Շարունակ
նոր կոշիկներ էր պատվիրում և չէր վճարում: Արթինն ստիպված՝
իր ծախսով կաշիներ էր ձեռք բերում և նրա համար կոշիկներ
կարում: Վերջը հուսահատվեց, մերժեց: Հետևանքն այն եղավ, որ

ոստիկանը զինվորական իշխանության ուշադրությունը հրավիրեց «փախստական ասքյարի» վրա, սկսեցին հետապնդել Արթինին: Նա փախավ Հալեպ, իր հետևից քաշ ավեց նաև ընտանիքը, տունը մնաց անտեր:

— Ես ըսի՞, որ տունը մերը չէր,— ասաց Արթինը:

Նվ մի կերպ հաստատվեց Հալեպում: Բայց ի՞նչ էր այդ հաստատվելը...

Ահավոր բնակարանային պայմաններ: Երեք իրար օտար ընտանիքներ մեկ սենյակում, ահավոր գնով: Բայց հնար չկար, պետք էր տոկալ և մնալ Հալեպում*:

Այստեղ կարծես դրությունը բարելավվեց: Մինչև այդ սկսել էին զավակները մեծանալ: Կյանքի փուշը կոտրվեց, սկսեցին ապրել լավ-վատ, վատ-լավ*:

Արթինը կրկին տան ցավով բռնվեց: Անհանգիստ էր առանց սեփական տան, պետք էր տուն ունենալ, տուն, առանց տան չի լինի*... Բայց նա ունեցավ արդեն մի տուն և տեսավ, թե ինչ է այդ տունը: Մի՞թե կրկին փորձի տուն ունենալ: Ո՞վ գիտե, թերևս հիմա սիրտը հանգստանա: Գուցե կարողանա այս անգամ ինքն իրեն խաբել, հանգստացնել:

Որոշեց փորձել:

Հիմք դրեց մի ավելի մեծ, կարգին տան: Ինքը և աշխատելով որմնադիրների, հյուանների հետ, զլուխ բերեց դործը: Եվ ահա 1928 թվին, Արթինն իր կնոջ և զավակների հետ* նստած էր սեփական տան մեջ:

Երկհարկանի էր տունը, ոչ շքեղ, բայց գուրկական տեսք ուներ: Թե՛ քարային մասը, թե՛ փայտեղենը, անգամ երկաթեղենն իրենց տեղումն էին: Վերին հարկը ննջաբան էր, ներքև՝ սեղանատունն ու խոհանոցը: Փոքրիկ պարտեզ ևս գոյացավ տան առջև, անգամ ծաղկանոց: Այլևս ի՞նչ կարելի էր ավելացնել վրան, ցանկանալ ավելին... զրեթե ոչինչ:

Բայց տխուր էր Արթինը և տխուր՝ գաղտնի, ինքն իր մեջ: Արդեն զավակներն այնքան էին մեծացել, որ կարելի էր հետները քիչ-քիչ խոսել. և խոսում էր, պատմում իր կյանքը, պապի կյանքը, հնից, նորից, խոսում էր ամեն բանի մասին, բայց տան մա-

սին լուում էր: Խուսափում էր, անհարմար էր զգում. վախենում էր չհասկանան, վշտանան, դժգոհեն: Ինչպես,— կասեին,— այսքան շարշարանքով շինեց տունը և չգոհացավ կարծես: Բայց դարձյալ նույն տարօրինակ բանը՝ տան գլխավոր մուտքի դուռը կրկին մնացել էր կիսատ:

— Այս տան դուռն ալ չպիտի շինվի,— հարցրեց կինը մի օր՝ հուսալով, որ Ազիզի տան դուռ շունենալը տրամադրության* հետևանք էր:

— Այս տան դուռն ալ չի պիտի շինվի,— վճռական պատասխանեց Արթինը:

Չէ, Արթինի մեջ այդ միտքը հաստատ նստած էր:

— Հայրենիք պիտի ունենանք, որ տուն ունենանք, տունն ալ դուռ ունենա,— համառ շեշտով փակեց դռան հարցը Արթինը:

Իսկ հայրենիքը ինչպե՞ս, որտե՞ղ: Չխոսեց կրկին այս մասին:

— Հայրենիք որ շունինք, ի՞նչ տուն, ի՞նչ դուռ...

— Հայրենի՞ք,— ան շիկա՞, ան գնա՞ց,— ասաց կինը դառնագինորեն,— Հայրենիք... Գնա, փնտրի՛, գտի՛ր*...

Երևի ինչ-որ մի երևակայական երկրում, որ հուսահատ մարդու հոգում պատկերվում է և հուսադրում նրան: Աշխատում էին շղիպչել նրա այդ երազանքին: Թող հուսա և ապրի: Ի՞նչ վնաս:

Բայց Արթինը կատակ չէր անում և ոչ էլ սին երազներ տեսնում: Նա շատ էր մտածում հայրենիքի մասին: Հայրենիք պետք է ունենալ: Այսպես շարունակ խորհելով հայրենիքի մասին՝ նրա ուղեղում մի մտքի խաղ սկսվեց: Ախր, չէ՞ որ այդ հայրենիքը կա, երազ չէ: Կա, գոյություն ունի, իր հողն ունի, ժողովուրդը, պետությունը, կառավարությունը*: Այնտեղ ուրիշ կարգեր են, ուրիշ մարդիկ: Շատ բան չի հասկացվում, շատ բան անսովոր է: Հազար ու մի բան են պատմում այն երկրի մասին, բայց ամենքը մի բան հաստատ են ասում, որ այն երկիրը ժողովրդի երկիր է և այնտեղ արդարություն է:

Ժողովրդի՞ երկիր է, արդարությունն է— բավական է: Կարելի է ապրել և պիտք է այնտեղ գնալ ապրել:

— Չէ, պիտի երթանք, վերջերնիս հոն է,— ասաց մի օր վճռական հղանակով Արթինը:

— Ո՞ւր պիտի երթանք,— հարցրեց կինը:

Տղաները, որ բաշականին մեծացած էին՝ լարվեցին:

— Ո՞ւր, հայրիկ:

— Հայաստան պիտի երթանք:

— Ո՞ր Հայաստանը, մարդ աստծո,— գլխի շքնկավ կինը:

— Մեկ Հայաստան կա: Ան Հայաստանը, որու տիրը հայն է, որը ազատ է: Սովետ Հայաստանը:

— Է՛, է՛, ո՞ւր գացիր...

— Վերջերինս հոն է. մեր տունն ու հայրենիքը հոն է: Պիտի երթանք Սովետ Հայաստան,— վճռական եզրակացրեց Արթինը:

Տղաներն ուրախացան:

Եվ սկսվեցին այնուհետև ամենօրյա զրույցները Սովետական Հայաստանի մասին:

— Է՛, ի՞նչ կգրեն, ի՞նչ լուր հայրենիքին,— կհարցնեի ամեն օր նա իր տղաներին, որ այնքան թերթեր էին կարդում:

Արթինն այնպես էր ապրում հայրենիքի կյանքով, որ իր զավակների և արդեն անգամ իր կնոջ մեջ համոզմունք էր ստեղծել, թե հայրենիքը գտնվեց և վերջ ի վերջո պիտի դնան հայրենիք:

— Պիտի հայրենիք երթանք, հոնկի եկած ենք,— հիմա էլ այսպես խորացրեց հարցն Արթինը:

Կարդացե՞լ էր, լսե՞լ այս բնիկ հայրենիքի մասին, բնա՞զդն էր խոսում մեջը. անհասկանալի էր: Թերևս բուն ցանկությունը, դնալու իրականություն դառնա՞լը, հնարավորությո՞ւնը, թերևս: Բայց այս մտադրություններն ու զրույցները սկսեցին անհանգիստ անել Արթինին*:

Ահա այդ ժամանակներից մի փոքր հետո էր, որ Արթինը շէր նկատում, բայց արդեն իր տղաները ևս սկսել էին խոսել հայրենիքի մասին: Նրանք մեծացել էին: Ամենամեծը գնաց Բեյրութ՝ սովորելու: Մյուսները մնացին Հալեպ, ուր նախնական կրթություն ստացան:

Կյանքն էլ փոխվել էր շատ: Չկային նախկին մեծ հալածանքներն ու սպանությունները: Նորակազմ Սիրիայում հայերն արմատավորվել՝ մի կերպ հանդուրժում էին և իրենք էլ... հանդուրժում: Կար, իհարկե, օտարի սառնությունը, վերից վար նայելը, երեսով

տալը: Օտարը պետք է բարեհաճեր, որ հանդուրժման ու համակեցութեան որևէ ձև ստացուի: Իսկ երբեմն էլ, որ չէր բարեհաճում՝ ջուլջ էր տալիս մյուս երեսը: Դժվար էր օտարութեան մեջ*:

Սերոբը՝ Բեյրութի դպրոցում սովորողը, ամառները Հալեպ գալով, հետը լուրեր էր բերում գործադուլների, բանտարկումների մասին: Հայ տղաները բանտ էին նստում արաբ տղաների հետ: Ի՞նչ էր նշանակում այս: Արթինը շատ էլ չէր լսում և ոչ մի անգամ էլ չանդրադարձավ այդ երևույթներին:

Դե, հայերն արդեն սկսում են արաբների պես ապրել, նրանց գործերում լինել, պարզ է, որ կենթարկվին միևնույն փորձանքներին:

Սերոբը շատ բաներ էր պատմում իր փոքր հղբայրներին Բեյրութի, այնտեղի արաբ ու հայ ընկերների մասին, որ նրանք կըռվում են հարուստ արաբների դեմ, ֆրանսիացիների դեմ, որ նրանք բանվորներ են և շին ճանաչում աղբային խտրություն իրենց գործի մեջ:

Այս պատմությունները պատանի հղբայրների մեջ առաջ բերին ուրիշ մտահղացումներ: Նրանք սկսեցին ավելի կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալ դեպի այն հայրենիքը, որ Արթինի երազանքն էր արդեն և տենչերի վայրը: Սկսեցին իրենք ևս խոսել հայրենիք գնալու մասին: Գնալ այնտեղ, ապրել այնտեղ, մասնակցել հայրենիքի կյանքի վերելքին, ապրել լայնարձակ սոցիալիստական կյանքով: Վերջապես տեսնել մի անգամ, թե ինչպես է իրականութեան մեջ սոցիալիզմը:

Արթինին շատ դուր եկավ իր տղաների այս խանդավառությունը և նա սկսեց այնպես պատրաստվել, կարծես մի շաբաթ հետո գնում է հայրենիք:

— Երթանք Հայաստան՝ մեր տունը շինենք,— ասաց մի օր տղաներից մեկը:

— Ապրես, նոր հասկցար, որ ասիկա մեր տունը չէ, որ մեր տունը հոն է,— ուրախացավ Արթինը*:

Մինչ այս, մինչ այդ՝ վրա հասավ պատերազմը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը...

Ֆաշիստական Գերմանիան, ողողելով ողջ Եվրոպան, հավա-

քելով նրա բոլոր զինագործարանները՝ ուխտագրութ կերպով հարձակվեց Սովետական Միութեան վրա: Ի՞նչ վախճան կունենա... Ի՞նչ կլինեն իր հայրենիքը այս աշխարհավեր փոթորիկի մեջ:

— Լենինի գործը կհաղթե, — ասում էր Արթինը:

Կնստեր ժամերով լրագրից կտրած Լենինի պատկերի առաջ Արթինը և կնայեր երկա՛ր, երկա՛ր, կխորհեր իր բոլոր խոհերը, կերպեր բոլոր երազները:

Արդեն իր տղաները սովոր էին նրա ձևերին: Գիտեին, որ այդ նկարը երկար դիտելուն կհետևեն նաև Արթինի դատողութունները:

Կխոսեր աֆորիզմներով.

— Ասիկա մեծ մարդ է: Դեմքը կխոսի:

Ու դարձյալ.

— Սովետական Միութեանը, որ մեյ մը մեզի խոստացել է ընդունել՝ կընդունի:

Ու սպասում էր անձկութեամբ: Սպասում էր՝ տան դուռը կիսատ, անջանադիր կարելով կոշիկները, սիրտը կախ և ականջը ձայնի:

Ահա թե ինչու, երբ հայրենագարծութեան լուրն ընկավ Սիրիա, Արթինը կենդանացավ և սկսեց պատրաստվել, գործերը կրճատել, հաշիվները վերջացնել: Ու երբ առաջարկ եղավ և հարցմունք, թե ովքե՞ր են կամենում վերադառնալ հայրենիք՝ Արթինը առաջիններից մեկը եղավ, որ գրվեց ողջ ընտանիքով:

* * *

«Ռոսիան»* վիթխարիորեն շրջվեց, շրերը խառնվեցին իրար, ափերը տեսիլների պես շարժվեցին Բեյրութի հետ միասին, և նավը սուր կտրծքը դեմ տվեց Միջերկրականին:

Մի վայրկյանում աշխարհը փոխվեց: Հազարավոր աչքերի դիմաց արաբական ափերին ու նրանց հետև փուլած անապատներում մնաց քստմենիկի, դժոխային պատմութունը, Դիր Զորը, կանանց մազերով հյուսված աքսորի ավազադաշտերը, մարդկանց ավերակները՝ զանգեր ու սակորներ, սատիկանների մտրակներն ու

ջարդարար ամբոխների հռնդյունները, ու այնուհետև օտարի դառն հայր:

Արժանապատվորեն, ինքնազուսպ, հազիվ նկատելի օրորով սկսեց իր հսկայական լողը «Ռոսիան» դեպի տուն: Սոցիալիստական մեծ երկրի մի բեկորը կրում է նրա բոլոր մեծությունը: Նա ամենուրեք հիշեցնում է մեծագործություններ, կրելով իր վրա նոր մարդկության մասին մեծ մտքեր, մեծ հույսեր, մեծ կյանք, նա կտրում է օվկիանոսներ և ծովեր, մտնում է այլ երկրների նավահանգիստները և լարում հազարավոր հայացքներ իր վրա, և ամենուրեք լայն բացած աչքերով նայում են նրան, և կտրվելով առօրեականից՝ խորհում մեծ մտքեր*...

Ծփում է նաև Արթինն իր ընտանիքի և այլ հազարավորների հետ դեպի հայրենիք:

Նա հիմա վաթսուն տարեկան է: Մի բաճկոն եվրոպական տիպի, մի լայն թումպան նեղ տոտերով սրունքների մոտ, ոտներին քոշեր, գլխին՝ բաշլըղ՝ լուրջ ու արժանապատիվ նստած նավեզրին նայում է առաջ: Կենտրոնացած է: Նա սրբագործություն է կատարում, հանդես. մի տեսակ ծիսային են դառել շարժումները:

Թուրքական ափերին մոտենալիս մռայլվեց: Ահա Գալիպոլին, որտեղ նա կռվեց*: Ահա իրենց խրամատները...

Ապա անցան Դարդանեղը, Բոսֆորը և մտան մեծ հայրենիքի ջրերը*:

«Ռոսիան» գնաց, գնաց ու կանգնեց Բաթումի նավահանգրստում*: Արթինն իր ընտանիքի հետ ոտը դրեց սանդուղքին, որ իջնի: Առաջին անգամ սիրտը զոզաց, հեաց ակամա: Ոչինչ չի կանգնում մի վայրկյան, որ Արթինը տեսնի, որոշի՝ ի՞նչ է, ովքե՞ր են, ի՞նչ են անում... ամեն ինչ ջրերի պես հոսում, խշշում, հորձում է: Ուռաներ ափից, նավից, նվազախումբ, թաշկինակներ, ծաղկեփնջեր: Եվ Արթինը ոտը դրեց նավամատուցի վրա: Եվ հանկարծ զգաց, որ թուլանալու տեղը չէ, պետք է արժանապատվությունն ու կարգը պահել:

«Այս հողն իմ հայրենիքիս հողն է», — մտածեց Արթինը*:

Կարծես մի ծանր բեռ ընկավ Արթինի հոգուց: Նա թեթև զգաց:

իրեն; և նոր հասկացալ, թե որքան ավելի ծանր է եղել իր հոգու բեռը, և ինքը չէր զգում:

Ամեն բան դուրին թվաց իրեն, կյանքի ամեն ձգտում, ամեն գործ, ամեն նրազ: Այստեղ, այս երկրում է տեղի ունեցել մեծ ճակատամարտը, որի մասին դեռ Սիրիայում լսած ժամանակ իբրև «ասքյար» տվել էր իր գնահատականը: Այս երկրումն է ժողովրդի իշխանութունը: Այստեղ է արդարութունը:

Եվ այստեղ է, ահա այս մեծ երկրումն է իր սեփական ժողովրդի հայրենիքը՝ Հայաստանը: Երբ ճամփա ընկան դեպի Երեւան՝ բանի անգամ զգուշացրեց, որ եթե Հայաստանի հողին մոտեցած ժամին հանկարծ քնած լինի ինքը, զարթնեցնեն բույն առաջ: Այդ իղձը կատարեցին սրբությամբ:

Եվ երբ գնացքը կանգ առավ սահմանի վրա՝ Արթինը իջավ գնացքից: Նայեց մի վայրկյան:

Ինչպես անկարելին՝ կարելի, ինչպես հրաշքը՝ իրողութուն— ահա Հայաստանը: Նա է... Մուլն էր. խավաբաժ բլուրների են նայում իրեն մտերմորեն և օտարոտի միաժամ: Մի քանի քայլ ուղիս սերից այն կողմ բարձր խոտ կար, ծաղիկներ: Արթինը վաղեց այն կողմ և շոքելով երեսը երկար դրեց հողին, համբուրեց, մի բուռ խոտ ու ծաղիկ քաղեց, դրեց սրտին: Հետո ջուր պահանջեց, որ տղաներն արագ հասցրին: Արթինը խմեց ու գնաց նստեց գնացքը:

Գնացքը շարժվեց: Շուտով ձախից Դերեզը դեմ եկավ: Հետո, երբ նոր էին մտել Լոուս ձորը, քարափի եզրին պայթեց լուսնի պատրույզը, կլորացավ և բարձրացավ: Աջ ու ձախ սկսեցին խավարից դուրս պրծնել աշտարակներ, ամրոցներ, հսկաներ: Շոգեմեքենան ձգում էր իր սուլոցը, որի արձագանքները գնում, հալչում էին ձորերի վիհերում: Իսկ երբ գնացքը կանգ էր առնում՝ լսվում էր Դերեզի մի անգամ սկսած և երբեք կանգ չառնող վշույցը: Հետո հանկարծ ճրագալույս: Ծուխ, գործարան, շենքեր, և Ալավերդու պղնձահանքը սանձելով տարերքը, լցրել էր նախկին ահուկի ձորը կյանքով ու աշխատանքի ուրախությամբ:

Արթինը մերթ նիրհում էր, մերթ զարթնում: Նայում էր վագոնի պատուհանից, ականջը շոգեմեքենային, որ հափհափում էր օդը, կռվում, ճամփա բացում դեպի վեր: Ու այսպես նիրհելով ու

զարթնելով անցան Կիրովականը, Լենինականը, ապա լայն թափահարումով բացվեց Արարատյան դաշտը: Արթինի աչքերից ցայտած արցունքների միջին դողում էր Մասիսը, ինչպես ապակե ուլունքի մեջ: Մտան Երևան: Բոլորը երազում: Եվ ի՞նչ կպատահեր հանկարծ, որ Արթինը զարթներ և տեսներ*, որ Ազիզում է կամ Հալիպում... ինչ շար կատակ...

Չէ, երազ չէ, Հայաստանը երազ չէ, ինքը եկել է, Հայաստան է եկել, հայաստանցի է...

Բայց կրկին ու կրկին՝ երազը երազ չէր, բայց կարծես էլի երազ էր...

Արթինը տեղափոխվեց իրեն հատկացված սենյակը*: Առաջին պատահած մարդը, որի հետ խոսեց Արթինը, մի երիտասարդ էր: Հարցրեց.

— Այս թաղին իշխանավորին տունը շե՞ս գիտեր:

Երիտասարդը, որ ավտոյի շինն անց էր կացրել թևը, ինչ-որ բանի վրա բարկացած, արագ դուրս էր դնում, կես դժգոհ, կես կատակով անցավ և այսքանը միայն թողեց օդում.

— էդքան բան որ իմանամ՝ կծերանամ, պապաշ ջան:

Մինչդեռ այդ պահին իր տղաները զրուցում էին մի ուսանողի հետ:

— Եկուր, հայրիկ, մենք ամեն ինչ տեղեկացանք:

Հարևան մի սլառավ կնիկ՝ ահադին թեյնիկը բերեց եռ ջրով, իսկ նրա թուր՝ բաժակների ու շաքար:

— Համեցեք, անուշ արեք:

— Շնորհակալ ենք,— ասաց Արթինը:— է՛, մենք ալ հայաստանցի դարձանք:

— Լալին էլ էդ ա, բա ի՞նչ,— ասաց սլառավը շատ խորիմաստ լրջությամբ:

— Տուներնիս քիչ մը... սկսեց Արթինի կինը:

— Տուն էլ կունենաք, ամեն բան էլ,— ծիծաղեց սլառավը,— բա մենք ո՞նց ենք ըլիլ. բալկոնի տակին: Հմի տե՛ս, ինչ բնակարան ունենք:

Ցույց տվեց երկրորդ հարկում իրենց բնակարանը:

— Տղես գործարանում ցեխի վարպետ է:

Արթինը և կինը զուգաները տմբտմբացրին: Անհասկանալի էր: Բայց նրանք այնքան հասկացան, որ պառավը լավ բան ասաց*:

Առաջին գործը տան կառուցման հոգան էր: Իր տղաների հետ պետք է ձեռնարկեր տան վարկի, հողամասի, շինանյութի պատմությունը: Խնդիրը բարդանալու էր նրանով, որ Արթինը կամենում էր երկհարկանի, բազմասենյակ տուն կառուցել: Տուն՝ իր և կնոջ, բոլոր տղաների, նրանց ապագա կանանց և երեխաների համար...

Երկրորդ օրը դուրս եկան քաղաք, դեպի ներգաղթի կոմիտեն, ուր պիտի կարգավորվեր իրենց տան գործը և տեղեկանային, թե ուր դիմեն քաղաքացիական բոլոր խնդիրներով:

Արթինը որքան կարող էր մեջքը ուղիղ պահած՝ քայլել սկսեց և հետը դիտել Հայաստանի մայրաքաղաքը: Հախուռն ցանկություններ, մղումներ՝ ընկնել քաղաք, շրջել, տեսնել բոլորը միանգամից, բայց միաժամանակ և ուրիշ կիրք աչրում էր, շտապեցնում դեպի կոմիտեն: Տունը: Կառուցել տունը, որ երազել էր այնքան՝ քսանից ավելի տարիներ, տեսնել իր տան տեղը, հողը...

Այն փողոցը, որտեղից անցնում էին՝ քարուքանդ էր բոլորովին. հին շենքերի դիակների վրա բարձրանում էին նոր բազմահարկեր: Քարտաշների մուրճերը, բեռնատար ավտոների խորոցները, որմնադիրների կանչերը վերևից, ներքևից — այս բոլորը լարում, աշխուժացնում էին:

Քաղաքը դղրդում էր հաղարավոր ավտոմեքենաների, տրամվայների և մարդկային աղմուկներից*:

Արթինն առաջին իսկ կիրակի օրն իր զավակներին առավ և դուրս եկավ քաղաքը դիտելու: Երբ դուրս եկան Լենինյան պողոտա, ձեռքը բարձրացրեց.

— Սպասեցե՛ք, մեյ մը:

Կանգ առավ և ծանր արժանապատվությամբ դարձավ, մեկ դեպի վեր նայեց, շափեց, ապա դեպի ներքև, մտածեց և որոշեց ինչ-որ մի բան և զնաց վերև: Մի փոքր անց, իր առջև, աջակողմում քացվեց ու վեհ հանգստությամբ նայեց քաղաքին մի հոյակապ շենք: Նա նոր շնայեց, վաղուց նայելիս էր լինում, բայց Արթինը իր համար առաջին անգամ տեսավ նրա նայելը: Այսպիսի շենք

Սիրիայում չկար և ոչ էլ Արթինի բնիկ երկրում՝ Քիլիսում: Արթինին դուր եկավ շենքի հաստատ ու լուրջ կանգնվածքը, հպարտանքը: Կարծես փառք լիներ քարի կերպարանքով, եկել տարածվել էր հրապարակում:

Տղաներն իմացան շենքի ինչ լինելը. օպերան էր. բացատրեցին Արթինին: Կավ շհասկացավ, բայց այդ չէր կարևորը: Կարևորը այն էր, որ իր հարազատ պետութունն այդքան հարուստ է, որ այդպիսի հավերժական շենքեր է կառուցում:

Առջև ընկած գնում էր Արթինը և ողևորվում. կարծես ինքն էլ էր մասնակցել շենքի կառուցմանը: Այդ ամենն իր հայրենիքն էր:

Անցան այգիները, բարձրացան վերև, Շրջանային փողոցը, ապա Աբովյանն ու վեր: Սև տուֆե մի շենքի առջև երիտասարդներ էին խոնված: Մոտեցան: Տեղեկացան:

— Հայրիկ, իմ համալսարանս,— բացականչեց Սերոբը:

— Բարով արժանի ըլլաս, տղաս,— հառաչանքով թեթևացրեց Արթինն իր հուզմունքը:

— Հայրիկ, ասանկ ոտքով մենք հեռուներ շենք երթար, թրամվայ նստինք,— ասաց Արամը:

Նստեցին տրամվայ և ձանապարհ ընկան դեպի Օրշոնիկիձեի պողոտան:

Հսկայական քաղաքը լցվել էր աչ ու ձախ: Կրկին բարձրանում էին նորակառույցները: Զորս կողմը լաստակներ, քարտաշների մուրճերի շխկշխոց, քար ու կրի փոշի ու հոտ:

Արթինն այլևս չէր կարող հիշել, թե ինչ փողոցներ անցան, ինչ շենքերի անուն տվին:

Մտան գործարանների բավիղը, խառն, իրար հետևից լցված, տարածված: Դիմացը ահա ծածկելով Արարատի դեմքը՝ ծխում էր գործարանը: Հսկա դոմնաները թանձրացնում էին օդը՝ առանց խնայելու մարդկանց շնչառության պահանջները:

Արթինն ճնշեցին շենքերի այս մեծ զանգվածները և այն թափը, որով աճելացվում, կառուցվում, կուտակվում էին նորերը: Զգաց ինչ-որ կիրք, շտապողականություն: Հապճեպ վազում էին մեքենաները, խորդում, հետում, հապճեպ քայլում, իրար առաջ կտրում մարդիկ, հապճեպ զարկում էին մուրճերը, անգամ հապճեպ դուրս էին ժայթքում դոմնաների ծխի քուլաները:

Հասցնեալ՝ կառուցելու, կառուցելու և կրկին կառուցելու:

Քաղաքը շտապում էր, սլանում առաջ, շինարարութեան անդիմադրելի կրքով բռնված:

Արթինի սիրտը թունդ առավ: Զոաց պետութեան գերագույն հոգսը՝ շինարարություն, արագ, անդադար, անվերջ շինարարություն:

— Է՛, ըսել է ամեն բան ունինք,— եզրակացրեց Արթինը*:

Բայց այս ճոխ տպավորություններն սկսեցին ճնշել Արթինին: Հասկացաւ նաև, որ մի այցելութեամբ չէր կարող ողջ քաղաքէն ընդգրկել, հասկանալ: Որոշեց մոտ օրերը կարգին ման գալ քաղաքում և հանդամանորեն ծանոթանալ ամեն ինչին:

Ներքուստ մի բան շտապեցնում, գրգռում էր նրան, տան կիրքը, իր տան կիրքը*:

Արթինը դիմում տվեց, որ իրեն հողամաս տան քաղաքի արվարձանում: Հատկացրին հողամաս, բայց* երբ իր տղաների ու հողաշատի հետ գնացին հողամասը տեսնելու և ընդունելու՝ Արթինը առաջին անգամ խորը նայեց հողամասին:

— Աղեկ է, աղեկ, կհարմարեցնենք,— ոգևորեց նա որդիներին, և նրանք համակերպվեցին*:

Արթինը գնաց չորացած, դեղնած խոտերի և քարերի միջով: Մի քանի մողեսներ փախան նրա առջևից: Բայց Արթինը շարունակում էր խոր նայել իր հողամասին, իր տան տեղին: Նա վզաց, որ վճռված է: Սա իր ապագա տան տեղն է: Սա իր տունն է...

Կռացաւ, մի բուռ հող վերցրեց, մատների մեջ շոշափեց, մաղեց վաչր և դարձավ իր դավակներին:

— Ահա որ եկանք տուն: Ես կտեսնիմ տունս: Դրախա պիտի շինեմ հոս: Դե՛:

Հետևյալ օրվանից, ինչպես մարտի դնան, ամենամեծ եռանդով սկսեցին մաքրել տեղամասը: Սկսեցին վարպետների հետ աշխատել: Հիմք դրին երկհարկանի, վեց սենյականոց մի տան: Ստացել էին տնամերձ հողամաս: Զուր բերեցին վերևից, որով մշակեցին մի կտոր հող՝ ապա և բանջարանոց: Բայց սկզբում ծանր էր ամեն բան:

Սակայն ոչ մի դժվարություն, շինանյութի, բանող ձեռքի

վճարի, սեփական ապրուստի, ոչ մի արգելք, ոչ մի անկարելի բան չկար Արթինի համար: Հաստատ, համառ, ինքնամոռաց աշխատանքով, գիշերը ցերեկ արած բարձրանում էր տունը:

Վաղ առավոտից արդեն տան կառուցման վրա էր:

Մի օր նա արտակարգ տրամադրութեան մեջ էր: Վերջացել էր առաջին հարկի պատերի աշխատանքը: Խոսում էր ինքն իրեն: Տղաները նայեցին նրան և իրար աչքով արին: Արթինը պտտվեց տան շուրջը, ամեն կողմից մտիկ տվեց, հեռացավ, մոռացավ, շափեց անկյունների մեջ մի քանի մեծ քարեր և հետո կանգնեց, երկար-երկար նայեց ու սասց.

— Այս քարը կյուֆթի բեյի վրան դրած քար է: Անիկա դիս իմ տունեն հանեց, կործանեց տունս: Այն մյուսը,— ցույց տվեց մյուս անկյունում ուրիշ քար,— աս ալ Շերիֆ բեյին վրայի քարն է: Անիկա դիս շղթայի դարկեց, սպանելու դրկեց: Այս առաջին հարկը թշնամիին վրա է դրված: Ահա կտեսնե՞ք, նայեցեք այս շարքին քարերը. ասոնց տակ Հալեպին կյանքս է: Այս շարքին տակ Ազիզն է, Հալեպն է*: Բայց այս ամենուն տակի շարքը Գելիպոլուեն³ մինչև Քիլիս իմ քար ու փուշ ճամփաս է: Ամեն շարք ասանկ իմ անցած կյանքիս օրերն են: Այս տունը իմ վրեժիս տունն է:

Արթինի որդիները, որ կիսակատակ ժպտում էին և սկսել էին հոր տարօրինակ ճառը լսել, սարսուռ զգացին: Արթինի աչքերը կայծկլտում էին, դեմքը կծկվել էր դաժան կնճիռներով:

Արթինը թափում էր հոգու թույնը, անեծք անցյալի դաժան պատմութեան ու քաշածներին:

— Դրեք քարերը, թող տակը մնան տեսածնիս,— թունավոր շեշտով վերջացրեց Արթինը:

Այդ օրը աշխատեցին լուռ ու ամփոփված: Արթինի խոսքերն ազդել էին իր զավակների վրա:

Օրեր անցան, և տունը բավականին բարձրացավ: Եվ հենց որ մի սենյակը շտապ կարգով պատրաստվեց՝ ընտանիքը մտավ մեջը:

Դա իրերով լցված, բայց կարգին սարքված սենյակ էր, դեպի Մասիսն ու Արարատյան դաշտը նայող պատուհաններով: Այս պատուհանից կնայեր դաշտին ու կսկսեր երազել Արթինը: Նա արդեն մտովի բաժանել էր բոլոր սենյակները, միջանցքերը, նկուղի

և խոհանոցի անկյուններն իր շորս տղաների ասպաղա ընտանիքներին:

Տունը դեռ շատ լրացումների կարիք ուներ: Դեռ տունը, պատրաստ երազած տունը, չկար, և Արթինը ոգևորութեամբ շարունակում էր տան կառուցումը*:

Բայց աշխատանքի հուռն ժամանակ Արթինի զավակները՝ Սերոբը, Արամը, Ատոմը՝ անցան իրենց գործին: Սերոբը մտավ համալսարան, Արամը՝ տեղի տեքստիլ գործարանը, Ատոմը նույն տեղի դպրոցը որպես ուսուցիչ, մնաց միայն փոքրը, բայց նա էլ տանը չէր ճաշերից առաջ: Տան կառուցման գործը վտանգվեց, որովհետև որմնադիրների հետ աշխատում էին բոլորը, իսկ հիմա պիտի աշխատեին գործից ազատ ժամանակ միայն*:

Սա նոր հանգամանք էր: Զբաղվել տան կառուցման գործով և սպասեցնել տալ համալսարանին, գործարանին և դպրոցին՝ ծածաղելի միտք կլիներ: Ժամանակը, գործը իրենցն են պահանջում: Եվ Արթինի զավակները թաղվեցին իրենց գործի մեջ:

Ժամանակ քիչ կար իրենց տան կառուցման գործերով ղբաղվելու: Եվ ահա մի օր էլ՝ նորութուն: Սերոբը հայտնեց, որ չի կարող ամեն օր դնալ քաղաք, համալսարան*։ Դիմում է տվել, որ իրեն հանրակացարան ընդունեն:

Արթինը և վշտացավ, և զարմացավ:

— Խեղճ ս՞ր է: Տուն շունինք, տուներնիս լմնցնենք մեյմը:

— Երբեմն կուշանամ, հայրիկ,— արդարացավ Սերոբը*:

— Տունը լմնցնենք՝ ետքը կերթաս համալսարան: Զգե:

— Զէ, հայրիկ, շեմ կարող,— հակաճառեց Սերոբը:

— Է՞, քանի՞ տարի պիտի մնաս քաղաքը:

— Հինգ տարի:

— Զըսե՞ս, քուկին տունիդ մեջ չի պիտի ապրիս:

— Այդ արդեն շեմ գիտեր, հայրիկ: Համալսարանը շեմ ձգեր, իմացիր:

Սա ի՞նչ խոսելու եղանակ է, սա ի՞նչ հրամայական պահանջներ են նոր կյանքից: Արթինը շփոթեր ինչպես վարվի: Եվ տղան պետք է սովորի, դա իր բաղձանքն է եղել վաղուց, և տուն պետք է կառուցվի:

Հանդուրժեց Արթինը, բայց շատ վշտացավ: Իր զավակը, իր տան սյուներ դնում է «գուրս»: Սա իր մտադրությունների մեջ չկար:

Սերոբը գնաց քաղաք և այնտեղ հանրակացարանում անկյուն ստացավ: Միայն կիրակի օրերն էր գալիս տուն: Երբեմն էլ չէր հաջողվում՝ ժողովների և այլ պատճառներով:

Արթինի աշխատող ձեռներից մեկը համարյա պակասեց, առանց այն էլ շատ պետք չէր գալիս:

Մի փոքր այսպես չէր սպասում, բայց հնար չունեի, պետք է հանդուրժեր նաև այս:

Միառժամանակ տան գործը՝ թեև դանդաղ, բայց առաջ էր գնում: Բայց այսպես էլ երկար չտևեց:

Մի օր Արամն ու Ատոմը շատ ուշ վերադարձան տուն: Արթինը ոտով գլխով մտած տան կառուցման գործի մեջ՝ ցեխակոլոլ, փոշոտված և զրգռված վիճակում էր: Զայրացել էր որդիների վրա: Իսկ նրանք հոգնած թեև, փոխանակ մոտ գալու, գործի մասին հարցնելու և աշխատելու, վիճում էին իրար հետ ինչ-որ թեկնածուի մասին, որին առաջարկել էր իրենց շրջանը: Նրանք այնքան էին տարվել իրենց վեճով, որ բոլորովին մոռացել էին տունը:

— է՛, չմնցա՞վ, անցեք գործի:

— Օգուտ չընեի, հայրիկ, հաց պիտի ուտենք և դարձյալ գործի երթանք:

Արթինը վարմացավ: Ուրեմն սրանք* այնքան տարված են իրենց նոր կյանքի հոգսերով, որ մոռացել են տունը:

— է՛, ուրիշ ժամանակ կերթաք, գործը չփախավ դե, — սրտնեղեց Արթինը:

— Անկարելի է: Այսօր մարքսիզմ-լենինիզմի դասն է, — հակաճառեց Ատոմը:

— Ըսել է՛ տունը մնաց...

— Չի մնար, հայրիկ, միայն... Հայրիկ, չերթալ չըլլար, պարտականություն է, — բացատրեց Ատոմը և իսկույն դարձավ Արամին, — անկե ետքը կոլեկտիվի ժողով է: Ես կշտապեմ...

— Այդպես է, հայրիկ, այդպես է. ժամանակ չի կա:

Ժամանակ չկա...

Արթինը այնպես զգաց, որ ինչ-որ մի ձևով քշել-տարել է իր

զավակներին տանից, որ նրանք դառել են դրսի մարդ: Եվ մտածում է. «Նոր չէ՞ր, որ իրենք իբրև օտարներ, այսինքն՝ նորեկներ մտան այս քաղաքը և ոչ մի բանի չկապված, նրա գործերին անմասնակից, անսպարտավոր՝ ունեին միայն իրենց հոգսը, իրենց տան կառուցումը, իբրև գլխավոր նպատակ՝ դրած առաջին հերթին: Հիմա դրսի գործերը շեն թողնում, որ գոնև այդ վերջացնեն»:

Բայց տղաները հորը չվիրավորելու և որ գլխավորն է՝ չվհատեցնելու համար ամեն առիթի մի որևէ արանք գտնում էին իրենց՝ իսկ որ բազմադրազ ժամանակից և կրկնակի հոգնություններով ու ճիգերով օգնում էին տան կառուցմանը:

Արթինն ստիպվեց վարժվել նոր հանգամանքներին: Տունն էլ արդեն ավարտվելու մոտ էր— հարեկերը պատրաստ էին, փայտեղենը միայն լրիվ չէր: Արթինը կրկին սկսեց ոգևորվել:

Առավոտը շատ վաղ վեր կկենար, կսկսեր տան գործը, կառուցումը: Կերգեր քթի տակ, կխոսեր, կկանգներ որևէ քարի առաջ, երկար կնայեր վրան ու կասեր.

— Քար, քանի՞ հազար տարի պիտի մնաս:

Կամ դուան կամարին նայելով՝ կգիմեր նրան.

— Կամարիդ սակեն քանի՞ սերունդ պիտի անցնի:

Որդիները ծիծաղում էին, բայց և ուրախանում էին իրենց հոր երջանկության վրա:

Երբ կիրակի օրերը ընտանիքը հավաքվում էր, նոր միայն սկսվում էր տնական կյանքն իր բոլոր նախկին ծեսերով ու սովորություններով: Սկսվում էին հետադա կյանքի մասին երազանքները, որ Արթինի սիրած զրույցի ձևն էր: Նա շէր թաքցնում իր մտադրությունը, այն է՝ բոլորին ամուսնացնել, տեղափոխել յուրաքանչյուրին իր սենյակը և ապրել միասին, իբրև մի ընտանիք:

Դա Արթինի միակ պատկերացրած և վստահորեն իրական ձևն էր կյանքի, որի մասին ոչ մի կասկած անգամ չուներ:

Նա երանության մեջ՝ շէր նայում, շէր նկատում, սակայն, իր զավակների մեջ առաջացած փոփոխությունները: Նախ՝ նա շէր զգում այն ժպիտը, որով իրար մեջ նրանք մտքեր էին փոխանակում հրեմն, երբ իրենց հայրը խոսում էր տան, իր ապագա հարսների, թոռների և միասնական մի ընտանիքի մասին*: Բայց

և չէին կամենում վշտացնել իրենց հորը որևէ նկատողություն, ակնարկ անելով այն նոր կյանքի մասին, որի մեջ ընկան նրանք զալով հայրենիք:

Եվ իրոք՝ նրանց կյանքը հիմնովին փոխվել էր: Նախ՝ նրանք իրենց նոր տանը չէին լինում օրվա մեծագույն մասը: Եվ ապա նրանց զբաղեցնում էին բոլորովին նոր հոգսեր ու գործեր: Նոր հայրենիքի մայրաքաղաքի, գրանից դուրս շրջանների, ողջ երկրից դուրս լայն, անվերջ ծովի պես լցվել էր մի ավելի մեծ, օվկիանոսային կյանք, որի մասին ամեն օր գրվում, խոսվում էր իրենց շուրջը՝ իրենց հետ, քաշելով, տանելով նրանց ևս:

Արթինը շինում էր իր տունը ուրախ ու անդորր: Չէր խառնվում իր զավակների զբաղմունքին: Նա ինքը միշտ երազել է, որ նրանք պիտի գործի մտնեն, աշխատեն, մարդ դառնան: Այդ կատարվում էր, ուրեմն և լավ է, նա էլ կարող է իր տանը նայել ու կառավարել տունը:

Տան այսքան պաշտամունքը, որին ծանոթ էին Արթինի զավակները, դեռ քանի Սիրիա էին, ուներ մի վեհ, պատկառելի բան, որ նրանց ևս համակում էր: Օտարության մեջ* այդ տունը կարծես մի վայր էր, որ կարելի էր քաշվել իր համար, սահմանափակվել և ապրել ամենքից կտրված կյանքով: Այդ տունը կարծես մի ամրոց էր, ուր կարելի էր ապաստանել այնքան թշնամիներից: Այդ տունը այն վայրն էր, ուր ինքը ամենից ազատն էր դրսի աշխարհի շրջապատից, իր բոլոր նվիրական, սիրելի բաներով: Վերջապես, այդ տունը իր միակ սեփականությունն էր, իր պետությունը, ուր ազատ էր տնօրինել, մտածել, ապրել ինքնուրույն կյանքով:

Այնտեղ տունն այլ խորհուրդ ուներ, այլ էր նրա դերը:

Բայց ահա, երբ եկան Երևան և կառուցեցին այս տունը՝ մի տեսակ նեղ եկավ սա Արթինի զավակների համար*:

Առաջին տարին Արթինը համարչա իր և հարեանների տնատեղերից հեռու ոչ մի տեղ չեղավ: Բայց վերջերը սկսեց գործի հանգամանքով անցնել մյուս ավանները, քաղաքը: Սկսեց դիտել, տեսնել նոր մարդկանց «իր Հայաստանի» բնակիչներին: Ամեն դեպք նոր էր, ազդում էր, հետաքրքրական էր:

Մի անգամ նա այցի դնաց էջմիածնի խճուղու վրա միհարկանի տուն, որ կառուցվել էր խճուղու երկայնքի շարանի մեջ: Իր բարեկամը տուն էր ստացել այդ շարքում:

Գեղեցիկ տան հետ նաև տնամերձ այգի էր ստացել իր բարեկամը, միաժամանակ նաև աշխատանք սովխողում: Զրուցում էին: Եվ ահա դեմից եկավ անցնելու մի զորամաս: Դրանք սեահեր, սեաշվի, հայացքով այրող, սրածպիտ զինվորներ էին, որ երգելով գնում էին...

Արթինի աչքերը փայլեցին, շլացան: Նա ձեռաց խմեց ողջ տեսարանը, զենքերը, զինվորական կեցվածքը, տրամադրությունը*:

Աչքերը լցվեցին, բուկը խեղդվեց: Եվ արցունքների կաթիլների միջոցով բեկված զինվորների համրատատան քայլքը, դիմվածքը, ոտների դուրը և անհուգ արհամարհանքը դեպի ամեն դժվարությունն ու ամեն դիմադրությունը, ուժը, այն հրաշալի ուժը, որ խորտակել էր թշնամուն և կարող էր կրկին ու կրկին խորտակել՝ այս ամենը իրականության մեջ տեսավ Արթինը և նոր զգաց, որ դա իր մեծ հայրենիքումն է: Իր տնով տարված՝ նա իսկ որ շէր տեսել այն հայրենիքը, ուր եկել էր:

Շատ բան պատմեց Արթինի բարեկամը, որ ավելի մեծ առիթներ ուներ տեսնելու իր նոր կյանքը:

— Ըսեմ քեզի*։ Ամեն բան ամենունն է,— ասաց Արթինի բարեկամը, հայացքը կոմիկորեն դամելով նրա աչքերի մեջ,— ի՞նչ կըսես:

Շարունակեցին իրար նայելը և հանկարծ երկուսն էլ փոթկացին:

— Չի տեսած բաներս տեսանք, դե:

— Կամքը ժողովուրդինն է,— ասաց Արթինը,— ժողովուրդը ինչպես կուզե, անանկ ալ պիտի ապրինք:

Մի անգամ, կիրակի օր, ճաշի վրա, երբ Արթինն ու իր զավակները, ինչպես միշտ, ուրախ տրամադրության մեջ էին, Արթինն ասաց.

— Է՞, տուներնիս շինվեցավ. մենք ալ տուն ունեցանք, լմընցանք:

Արթինի այս խոսքերը ժպիտներ առաջացրին նրա որդիներին դեմքերին: Նրանք իրար նայեցին նշանակալից և լռեցին:

Արթինն զգաց, որ մի բան անցավ նրանց մեջ: Նայեց մեկ-մեկ նրանց աչքերին և ժպտաց.

— է, կիսնդաք կոր, բան մը չկա՞:

— Կուրախանանք կոր, հայրիկ,— ծածկեց Ատոմը:

— Տո՛ւն ունեցանք,— շեշտեց Արթինը գլուխը թափ տալով և խոհուն աչքերով նայեց հատակին:

— Տո՛ւն,— կրկնեց նա մի փոքր հետո, արձագանքելով ինքն իրեն:

— Երնեկ ձեզի, որ ինձմե ավելի պիտի ապրիք մեջը,— ավելացրեց առանձին կարոտով:

— Այդ մի՛ ըսեր, հայրիկ,— ասաց Սերոբը,— դուն մեզմե ավելի պիտի ապրիս մեջը:

— Ինչո՞ւ,— զարմացավ Արթինը:

— Որովհետև մենք հյուր ենք հոս, հայրիկ. այսօր հոս ենք, վաղն ո՞վ գիտե:

— Վաղն ո՞ւր պիտի երթաք,— հանդիստ, բայց ներքին խռովքով հարցրեց Արթինը:

Ատոմն ու Արամը ծիծաղեցին, որ կատակի ձև տան զրույցին և ծածկեն կամ մեղմացնեն Սերոբի ասածը կամ ասելիքը, որ գուշակում էին, թե ինչ էր լինելու: Նրանք այդ մասին շատ էին իրենց մեջ խոսել:

— Լուրջ խոսեցեք բան հասկնանք,— սրտնեղեց Արթինը,— ի՞նչ կիսնդաք:

— Քուկին տունդ ասիկա է,— հայրիկ,— ասաց Սերոբը՝ շաբունակելով մեզմ ու բարի ժպիտով, որ չփշացներ հոր տրամադրությունը,— դուն հոս պիտի ապրիս, բայց մենք ո՞վ գիտե ուր պիտի ապրինք: Ես ուսուցիչ պիտի դառնամ, ինձ ուր որ ուղարկեն՝ պարտավոր եմ երթալու: Ասոնք նմանապես:

Արթինը կարծես արթնացավ: Սուր նայեց Սերոբին և գլուխը թափ տվեց: Չխոսեց, շարունակեց լուռ ուսել իր առջև դրած ապուրը և սկսեց մտածել:

Նոր անդրադարձավ, որ իր որդիներն իսկապես ուրիշ կյան-

քով էին ապրում: Որ նրանք տարված են ավելի մեծ կյանքով, որ եռում է իրենց ավանդում, հարևան ավաններում, հեռավոր գյուղերում, քաղաքում, ողջ երկրում: Քանի անգամ նրանք զննցին զանազան վայրեր, բացակայելով գիշերների, օրեր: Որ նրանք, իրոք, տնական կյանք չունեն, տուն չունեն:

Տխրեց Արթինը*: Այսքան հրազել իր սեփական տունը, ալսքան տարի ձգտել կառուցելու իր տունը, որոնել այն, գտնել վերջապես, և ահա այդ տունը կորցնում է իր խորհուրդը...

Ուրեմն ի՞նչ, տունը մենակ ի՞ր համար էր: Չէ՞ որ նա տուն էր շինել իր որդիների համար, որ նրանք անբաժան, միատեղ ապրեն, բազմաան և շարունակեն իր ցեղը՝ հեռավոր ապագայում*:

Մի օր էլ, երբ իր տղաները բոլորը տանն էին, Արթինը շնկատեց, որ նրանք առանձնացան տան պատի տակ, մինչ ինքը փորում էր բանջարանոցը. սովորաբար նրանք տուն հասնելուն պես, տան գործին էին անցնում:

Նրանք ինչ-որ մի բանով շահապրոված վիճակումն էին: Ատումը հայտնեց իր մտադրությունը՝ գնալ Լենինական և մտնել այնտեղի տեքստիլ գործարանը:

— Միևնույն չէ՞, հոս ալ տեքստիլ չէ՞,— հարցրեց Արթինը:

— Տեքստիլ է, բայց այստեղի մեքենաները հարմար չեն իմ գյուտիս համար,— բացատրեց Ատումը,— ինձի էնժիները բացատրեց Լենինականի գործիքներու սխտեմը: Հոն կըրնամ գյուտս կատարելագործել*:

— Մի՞ թողուր, ո՞ւր պիտի երթա: Օտար տեղ կուզիր՝ օտար տեղ էինք դե,— ասաց Արթինի կինը:

— Լենինականը օտար տեղ չէ, մայրիկ,— նկատեց Սիրոբը մանր ժպտալով:

— Անանկ է,— դառնությամբ, թե զղջալով ասաց Արթինը,— ամեն բան մտածիր էինք, բայց աս չէինք մտածեր: Անանկ է, պիտի երթա:

Կինը նյարդայնացավ.

— Ջանրմ, տունը շինած, շլմնցած՝ ասոնք ուրիշ տուներ կցրվին:

— Անանկ է, անանկ է,— շարունակեց իր խոհը Արթինը և չէր հասկացվում ի՞նչն է «անանկը»։ Լա՞վ է, թե՞ վատ։

Սերոբը, որ հաշտարարի դեր էր ստանձնել, ուսուցչական եղանակով և զգուշ բացատրեց.

— Հայրիկ, մենք հոս գործի համար եկած ենք, չէ թե տունին մեջ նստելու։ Հայրենիք է, գործերը շատ, ալ պիտի վաղես, որ հասցնես։ Սոցիալիստական շինարարություն է։ Մենք այն կընենք, ինչ որ մեզի կսովորեցնես կենինը։

— Կենի՞նը,— մրմնջաց Արթինը, կարծես ինչ-որ մի սխալմունք էր գործել իր կամքին հակառակ և հիմա սթափվեց ու զիտակեցեց,— իրավունք ունիք, ճշմարիտ է՞։

Եվ ջերմհոսանդ լրջությամբ, կարծես վճռվում էր իր կյանքի գերագույն խնդիրը՝ ասաց.

— Շատ աղեկ, տղաքս— գացեք, ինչ որ կենինը կսովրեցունես՝ այն ըրեք։

Հանկարծ Սերոբը մեղմ ժպտալով, բայց վճռականորեն հարձակվեց հոր վրա և գրկեց։

— Այդպես է, այդպես է, հայրիկ,— ասաց քնքշորեն Սերոբը,— տունն՝ հայրենիքն է, չէ թե՞ աս,— ցույց տվեց իրենց տունը։

Ատոմը, որ մինչ այդ քթի տակ ժպտալով լսում էր Սերոբին և Արթինին, առաջ եկավ.

— Հայրիկ, ես մեր տունեն շեմ հեռանար։ Ես մեր տունը կերթամ՞։

— Ատանկ է, ատանկ է,— մի փոքր կոտրված, ասաց Արթինը,— աշխարհը նոր է, նորի հետ պիտի երթանք։

— Է՞, ես ձեզ համար աս տունը շինեցի, դուք ալ ինձի համար ճշմարիտ տունը շինեցիք։ Ապրեք, ձեր խոսքն է՞ տունը՝ հայրենիքն է։

Եվ Արթինը աղոտ կերպով զգաց, որ տունը, այն տունը, որի համար նա եկավ հայրենիք և շինեց, փոխվեց նրա աչքում, դառավ ուրիշ բան։ Ավելի ճիշտը՝ խորացավ, միացավ մեծ հայրենիքի հետ։

* * *

*Ավանի բարձունքներում բլուրն ի վեր նայելիս կարելի է տեսնել Արթինի տունը: Ոչ մի պաճուճանք, ոչ մի հավակնություն: Դա կարմիր տուֆի մի տուն է: Կնայես՝ չես նկատի, կանցնես: Սակայն դա Արթինի համար, Արթինի ձեռքով յուրովի գրված պատմություն է: Նրա մեջ նա դրել է իր ողջ կյանքի գրվագները: Քարերի շարվածքները տողեր են, հիերոգլիֆներ, Արթինի համար վերժանելի: Ամեն քարը դնելիս նշել է Արթինը, թե ի՞նչ բանի և ո՞ւմ հուշերի վրա է դնում՝ ծածկելու համար, երբ նա սկսում է նոր իր կյանքը:

Դա նրա հաղթանակի տունն է*:

Որդիներն էլ ամեն անգամ այդ տանը նայելիս զգում են այդ և ակնածում:

Հ Ո Ւ Շ-Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր

Կույսը դեռ նոր բացված, Հայկուշը սափորը ուսին մոտեցավ գյուղից դուրս կառուցված հուշ-աղբյուրին: Մարդ չէր երևում մոտերքը: Դեռ բուրբուրին չհասած աղբյուրին՝ կանգ առավ, նայեց նրան, կարծես առաջին անգամ էր տեսնում նրա պայտածև կամարը՝ գողտրիկ սյունների վրա և խորքում ջրի ծորակը, որի միջից հանդարտ ցայտում էր ջուրը:

Ոչ ոք չէր մոտենում, շուրջը լուռ էր: Հայկուշն աչքերը մտախոհ գցեց գետնին, մնաց մի բուսի և ոտի ծայրով խաղալով մի կլոր քարի հետ՝ սկսեց ունկնդրել ջրի մեղմ քլքլոցին, որ միայնար ձգվում էր և հուշ-աղբյուրի կամարի տակ արձագանքին հյուսվելով խոսում էր կարծես, պատմում:

Հետո սթափվեց, դնաց դեպի ծորակը, կուժը դրեց տակը, նստեց:

Կուժը խուլ կլկլաց տակից, հետո լցվող ջրի ձայնը բարակեց, խեղդվեց, և ջուրն սկսեց թափվել կժի վրայից:

Հայկուշը կարծես շնկատեց այդ և մնաց տեղում անշարժ՝ միտքն ինչ-որ հեռավոր բաների տված: Սակայն նա հանգիստ էր և լուրջ: Թուխ, արևառ դեմքի վրա ամենից շատ աչքի էին ընկնում պինդ սեղմած շրթունքները: Նա գեղեցիկ չէր, բայց շատ էր դուրեկան: Միայն թե քսաներկու տարեկան աղջկա ճակատի համար մի վաղաժամ կնճիռ սկսել էր ահոսվել, որ վանում էր մի փոքր:

Մի պառավ կին հրևաց հուշ-աղբյուրի արահետի վրա: Նա ընդհնդալով և շրթունքները ծամելով՝ գալիս էր փոքրիկ փարչերը երկու ձեռքին: Հայկուշը արագ վեր կացավ, խլեց իր կուժը, սկսեց սրբել թաց կողերը, որ դնի ուսին:

— Բարի օր,— ասաց պառավը,— բա էսօր շանաքի շե՞ս
դնում:

— էս է՝ դնում եմ,— ժպտաց Հայկուշը:

— Զերոնք, ախար, զնացին:

— Վնաս չունի, կհասնեմ:

Պառավը փարչը դրեց ծորակի տակ ու խոր նայեց Հայկուշին:

— Բա, տանը մարդ չկա՞ր, որ դու ես եկել ջրի:

— Ես հասա, ես էլ եկա, մայրի՛կ,— ծիծաղեց Հայկուշը:

Պառավը խոր հայացքը շարունակելով լարած պահել Հայ-
կուշի վրա՝ ոչինչ չասաց:

Հայկուշը կուժը դրեց ուսին և քայլեց դեպի տուն:

— Աղջի՛ր, Հայկո՛ւշ,— մեղմորեն ասաց նրա հետևից պառավը:

— Հա,— կանգնեց ու կիսովին ետ ծովեց Հայկուշը:

— Դե, ի՞նչ ասեմ, բալա՛ ջան... Հնիրը մի լավ խոսք ունեին՝
ասում էին. պաղ ջուր ածա հողին ու զնա նոր սեր արա քեզ համար:

Հայկուշը ժպտաց ներողամտորեն:

— Բա ի՞նչ, որդի՛: Աշխարհքը մի օրվա շի, երկու օրվա շի,
չվերջացավ հո, աշխարհքի կարգն էդ է:

— Աշխարհքի կարգով էլ կդնանք, մայրի՛կ ջան,— ծիծաղեց
Հայկուշը և շտապով դնաց:

— Հա՛, որդի՛, հա՛, էդպե՛ս...

Պառավը հառաչեց, նայեց նրա հետևից, բայց կասկածով
դուխը տմբտմբացրեց, երկար նայեց նրան, մինչև որ նա հասավ
խճուղու վրայի տան անկյունը*: Այդտեղ նրա դեմ դուրս եկավ մի
երիտասարդ, երկուսն էլ կանդ առան և սկսեցին խոսել: Խոսքը
կարճ տևեց. երիտասարդը շարժվեց, որ գա աղբյուրի կողմը, բայց
Հայկուշը նրա թևից բռնեց, շթողեց: Երիտասարդը պոկեց թևքը
և վազեց եկավ աղբյուրի մոտ:

— Բարի լո՛ւյս, մայրի՛կ, դեմ շե՞ս հո, մի ջուր խմեմ:

— Յա՛, ինչի՛, խմի՛, որդի՛, քեզ հալալ. ջուրը քեզպեսներն
են բերել:

Երիտասարդը, որ հռուն, մարմնեղ տրակտորիստ էր, կապույտ
կոմբինեզոնը յուղոտած ու կարկատած՝ վրա ընկավ ջրին, կուշտ

խմեց, հանեց մաքուր թաշկինակը, բաց արեց ու լայն բռով սրբեց բերանն ու երեսը:

— Լավ ջուր էր, մայրի՛կ, սիրտս հովացրեց,— ասաց տրակտորիստը զոհունակ:

— Բա, լավ ջուր է, շե՛ն մնա կողխողը. ջահելներդ խմեք, զուրանաք, սիրտը կտորած շմնաք, ոնց որ էս խեղճ աղջիկը:

— Հայկո՞ւշը, ինչի՞ է խեղճ:

— Դե գիտես, էլի, միտքն էնտեղերքն է:

— Լավ կըլի վերջը, մայրի՛կ ջան, լավ,— սլինդ ու կենսալի ձայնեց տրակտորիստը՝ թաշկինակը դրսևանը դնելով:

— Հա՛, լավ աղջիկ է Հայկուշը, առաջավոր, գործ իմացող: Տրակտորիստը գլխով հաստատական նշան արեց և խոսքի կիսակատակ, անփույթ տոնը փոխեց հանկարծ:

— Շատ ճիշտ է, լավ աղջիկ է Հայկուշը:

Եվ մի վայրկյան մտածկոտ նայեց պառավին:

— Լավ աղջիկ է,— կրկնեց ու իսկույն խթանված շտապեց,— է՛, ես գնացի:

Պառավը հուսալիր և թեթևասիրտ հետևեց նրա հեռացող քայլերին և մրմնջաց.

— Տա՛ աստված, լավն էլ էդ ա:

Եվ վեր կացավ: Մնաց հուշ-աղբյուրն իր մեղմ քլքլոցով:

Հայկուշը հասնելով տուն՝ արագ վայր դրեց կուժը, խլեց մի շորի կտոր, հաց ու պանրի մի փոքրիկ փաթեթ և դուրս թռավ բակից:

— Կհասնե՛ս,— ասաց պատուհանից նրա մայրը,— մի՛ վազի:

Բայց Հայկուշը շլեց նրան, շտապեց դաշտ: Գյուղից դուրս դալով տեսավ իրայիճներին՝ իրենց բրիզադի կանանց ու աղջիկներին, որ գնում էին հեռավոր բամբակի արտերը: Նրանք հետզհետե ցրվեցին. Հայկուշը մոտեցավ իր օղակին*:

— Բարի լույս, աղջիկնե՛ր,— ասաց նա և զնաց մոտ նստեց մի երիտասարդ կնոջ:

— Եկա՞ր, Հայկո՞ւշ,— կիսաձայն ասաց երիտասարդ կինը և հազիվ նկատելի կարկեցությամբ ոտից-գլուխ նայեց նրան:

Հայկուշը շպատասխանեց: Նա միայն դարձավ իր օղակի անդամներին:

— Իմացե՞լ եք, աղջիկնե՛ր, Մեսրոպն ասում է՝ ամսիս 20-ին պլանը գերակատարած՝ բամբակը հանձնում ենք:

— Մեսրոպը գլխից վեր բաներ է ասում, — առարկեց հոնքերը կիտած մի աղջիկ, — էս ծովը ո՞նց ես ցամաքացնում մինչև ամսի քսանը: — Ու ցույց տվեց բամբակի ահագին արտերը ճանապարհի երկու կողմում:

— Դու էլ շատ ծանրացրիր, Զարիկ, — սրտնեղեց երիտասարդ կինը, — միշտ էլ շե՞նք առաջ ընկել*:

— Բրիգադավարները միասին հավաքվել, վճռել են, — ասաց Հայկուշը:

— Առանց նախադահի ո՞նց կվճռվի, — առարկեց հոնքերը կիտած աղջիկը, — ժողովում վճռվեց, մենք էլ խոսք տվինք ամսի 30-ին:

— Հա՛, է՛, քսանը որտեղի՞ց հանեցին գլխներից, — կապույտ աչքերը չոնց շիկահեր մի այլ շանաքավոր, գոգնոցը բանդելով և նորից կապելով ավելի հարմար, — դրա համար որոշում կա:

— Դե՛, սա խոսք է, ասել է, — բացատրեց Հայկուշը, — կարծեմ ուսյկոմում խոսք է տվել:

— Զի կարող պատահի, — ձայն տվեց առաջինը, — առանց խորհրդակցության, առանց հաշվառման ո՞նց կլինի:

— Դե՛ նրանց էլ ուրիշներն են շտապեցնում, — ասաց կարծես ինքն իրեն Հայկուշը և գլուխը տմբտմբացրեց բազմանշանակ նայելով գետնին:

— Որ շտապեցնում են, ե՞րբ չենք շտապել, — խոսեց շիկահերը, — այ, տես, երեկ տվինք 180, 190, 200...

— էլ ավելի կտանք, Ամալյա, մենակ մաքուր չի շանաքվի, — ասաց երիտասարդ կինը՝ Գոհարը:

— է, որ ասեն՝ է՛լ ավելի թող լինի, է՛լ ավելի, դե՛ ապա՞, օ՛ֆ... — վերկացավ տեղից Ամալյան, կատակ անելով երկար հառաչեց և վազեց գեպի բամբակենին, սկսեց արագ-արագ պոկել բամբակը:

Մյուսները լուրջ ու անշտապ մոտեցան թփերին: Նրանք թըմբած էին մի փոքր՝ երեկվա ու շատ օրերի հոգնածությունը՝ դեմքերին: Եվ դործի անցան այնպես հասարակ, ինչպես ուղմի երկար,

ծանր երթերում, կռիվներում փորձված լավ կուլոդ զինվորներ, աշխինքն լուրջ, դանդաղ, բայց հաստատ:

Հայկուշը, նախքան երեկվա տեղին մոտենալը՝ լավ ճշտեց, նայեց առաջ ու ետ, բամբակենու կնդուղներում կամեցավ դտնել թող արած որևէ բամբակի հետք, բայց շղտնելով ոչինչ՝ տոպրակը կապեց գոգին ու հարձակվեց բամբակենու վրա: Վարժ մատներն աջ ու ձախ կողմից կտցահարում, խլում էին փաթիլները, կուտակում բռան մեջ և ապա կոխում տոպրակը:

Գիշերը բավականին կնդուղներ էին պայթել, և բամբակի փաթիլները լույսերի պես նայում էին դուրս:

Օղակը լռեց: Գործի ամենաթարմ ժամն էր: Ոչ ոք ոչ ոքի չէր նայում: Միայն լսվում էին թեթև խշշոցներ, երբ նրանք քայլերը փոխում էին կամ խառնում թուփը:

Արևն էլ սկսեց աչրել, արդեն ժամանակն անցնում էր, բայց չէր լսվում խոսքի, զրույցի ձայն: Կարծես խոռովել՝ խուսափում էին իրարից*:

Հայկուշը արագ, մեքենայի պես քանդում էր բամբակենու կնդուղները: Նա մտածում էր «ամսի քսանի» մասին, հետո նաև օղակավարների ասածի մասին: Բայց հանկարծ միտքն ընկավ* պառավ կնոջ ասածը. «պաղ ջուր ածա, գնա նոր սեր արա քեզ համար»: Հը... ասել է մոռացիր, էլի, գնա ուրիշին...

Հայկուշը թոթափեց մտքերն ու շրթունքները պինդ սեղմած վրա տվեց: Երկու բռններն սկսեցին ավելի արագ լցվել և բամբակը տոպրակում ուռչելով ճնշել ու շոյել կուրծքը*:

Աղջիկների տրամադրությունն աշխուժացել էր: Սկսել էին խոսքեր փոխանակել և կատակել իրար հետ, ձայն տալով փոխանակել որևէ սրախոսություն:

Հայկուշն էլ սկսեց հետևել այդ հատուկտոր կանչերին: Նա քթի տակ ժպտում էր իր կնդուղների վրա՝ հետևելով աղջիկների զրույցին:

Սակայն մի փոքր հետո իր մշտական խոհերը կրկին գրավեցին նրան:

«... Պաղ ջուր ածա... մոռացի... է, եղել է մոռացել են, մոռացվել են*, նոր սեր էլ են արել, աշխարհքն էլ իր տեղն է մնացել... բայց միթե սե՞րն է բանը...»:

Հայկուշն ուղղվեց, վեր նայեց, և նրա դիմաց* փուվեցին բամբակենու փրփրակալած տարածությունները, որ զնում, տեղ-տեղ հղերվում էին դաշտապաշտպան ծառաշարքերով, որոնց մեջ բարդիները կանաչ շատրվաններ էին ցայտեցնում* դեպի երկնքի մետաքս կապուտակությունը:

«Եվ մի՞թե բանը սերն է մենակ»,— կրկնեց նա:

Այդ ուղղվելը, նայելը, մտածելը մի երկու բույս էր միայն: Հայկուշն ավելի մեծ թափով հարձակվեց բամբակենու վրա և նոր արագությամբ սկսեց շանաքել* բամբակը:

Նա շէր երագում, նա մտքերը խառնում էր, կարծես ավելի խանդավառվելու համար: Նրա մեջ այրվում էր մի բան, որ պահանջում էր, մղում նրան դեպի մոլեգին աշխատանք:

Մի անգամ էլ նայում էր իր օղակավարներին և ոգևորված ժպտում: Նրանք պատասխանում էին ժպիտով և լուռ շանաքում:

— Կսե՛ք, աղջիկնե՛ր, կսօր ինձանից պետք է անց կենաք, հա՛,— ձայն տվեց ուրախացած Հայկուշը:

— Կանցնե՛նք, կանցնե՛նք, վախի՛լ մի,— ձայն տվեց Ամալյան:

— Յանի ուղում է որ,— կասկածեց Ջարիկը, մի փոքր ցածրաձայն:

— Ինչի՞ չի ուզի,— ասաց Գոհարը, — նրա դարդը հո իր առաջ ընկնելը չի՞ մենակ:

— Ո՞վ է իմանում,— կասկածեց Ջարիկը:

Այդ ժամանակ Ջարիկն ու Ամալյան մոտեցել էին մեծ ջվալին՝ գոգնոցների բամբակը թափելու:

Նրանք սկսեցին ցածրաձայն խոսել՝ աչքները Հայկուշին դարձրած:

— Աչքը շարունակ էն կողմն է,— գլխով ցույց տվեց հեռվում հերկ անող Գեորգի ուղղությամբ Ամալյան:

— Հա՞: Բայց լսիր,— կտրեց նրա խոսքը Ջարիկը,— դու Գոհարի մոտ էդ բանի մասին ակնարկներ մի՛ անիս Կվիրավորվի. ինչքան չըլի՝ Արշամի քույրն է:

— Գիտեմ: Սպանվածի քույր է: Շատ էլ: Բա սա մինչև վերջ էսպիս պիտի մնա շոր գլուխ, առանց ընկեր:

— Դա մեր գործը չի: Իմացա՞ր,— լուրջ սաստեց Ջարիկը:

— Դե՛, ես Հայկուշին եմ մեղքանում:

— Ինչվորի՛ս է:

Նրանք հեռացան վաղելով, կարծես հանկարծ հիշեցին, որ ժամանակ չունեն:

Կեսօր եղավ: Չանաքավորները հոգնել էին:

Նրանք նստեցին շոր արխի եզրին, սկսեցին հանգստանալ և ուտել իրենց թեթև սաշարը՝ հացն ու սանիրը:

Հանկարծ Ամալյան գլուխը բարձրացրեց և նայեց բարդինների կողմը:

— Հրեն հա՛, ընկեր Շավարշը գալիս է: Եկավ «է՛լ ավելի».— Ընկեր Շավարշը, ի՞նչ կասի էլի,— ասաց Ջարիկը:— Ինչ պիտի ասի,— ասաց Ամալյան,— էլի ասելու է. «է՛լ ավելի, է՛լ ավելի»,— ու ծիծաղեց*:

— Ապա ի՞նչ ասի,— հարցրեց Գոհարը կիսակատակ, կիսալուրջ:

— Տնաշենը, ինչքան անում ենք՝ էլի ասում է. «է՛լ ավելի»: Նրա համար մի՛շտ քիչ է: Ասում եմ, ընկե՛ր Շավարշ, ախր նորմա կա, կրկնակի ենք կատարում. ա՛յ, Ջարիկը 190 կիլո տվեց, Գոհարը՝ 200, ես՝ 200, Հայկուշը՝ 205, էլ ավելի՞: Ասում է՝ ինչքան կարող եք, ինչքան որ ուզում եք: Ասում եմ՝ ինչի՞ չենք ուզում: Ա՛խ, ընկե՛ր Շավարշ, ասում եմ կարողանայի էս Մասսի շափ բամբակ կկիտեի, հենց կրեին չպրծներ, որ էլ շասիր, «է՛լ ավելի»: Ասում է՝ էլի՛ կասեմ:

Ամալյան քրքջաց ու ընկավ, պառկեց խոտերի վրա:

— էլի կասի,— լուրջ տոնով ասաց Հայկուշը:

— Ասում է՝ լեզուս էդպես է սովորել,— շարունակեց քրքջալ Ամալյան:

— է՛, բոլորն ասում են. «է՛լ ավելի». ի՞նչ կա որ. ի՞նչ է, չե՞ս կարող, չե՞ս ուզում,— հարցրեց Գոհարը:

— Սրտով էլ ուզում եմ, բա ինչի՞ եմ աշխատում*: Վերջերս, ա՛յ, հերոսներ են ջոկում, էլի՛, լավ չի՞, անունս կբարձրանա:

— Դրա համա՞ր,— հենց այնպես հարցրեց Ջարիկը ծուռ նայելով Ամալյային:

— Բա դու ինչի՞ համար ես առաջ ընկելի՛*:

— Դե՛, աշխատանք է, թե պիտի անեմ՝ լավ անեմ:

— Հերթը հասավ Հայկուշին,— խորամանկ ժպտաց Ամալյանն,— ապա՛, օղակավարուհի՛ ջան, դո՛ւ ինչ կասես:

— Է՛, ընկերներ, ես ի՞նչ պիտի ասեմ: Ամենքս մի բան ասում, առաջ ենք ընկնում: Էդ առաջավոր, հերոս ասածդ լավ բաներ են: Բայց վերջը՝ բանը գործն ինքն է, գործի նպատակը:

Դիմացից* Շավարշը մոտեցել էր: Հենց այդ միջոցին մոտակա արտից վազելով եկավ Գևորգը և քրտինքը հոսեցնելով դեմքից՝ մի երկու խոսք փոխանակեց նրա հետ ու մոտեցավ նրա կողքից քայլելով: Նա աշխուժացել, ժպտում էր:

Շավարշը մի փոքրամարմին, չորուցամաք երիտասարդ էր, սրահայաց, խելացի աչքերով:

— Հը՛, ի՞նչ բանի եք,— ասաց նա,— գործադո՞ւլ եք արել: Եվ նայեց չորս կողմը, աղջիկներին և արագ կլանեց եղած վիճակը: Արտաքինից երևում էր, որ ամեն բան կարգին էր:

— Նոր ի՞նչ կա, Շավարշ,— դարձավ նրան Ամալյան:

— Նորն էն է, որ քեզ ուզում ենք պարզեցնել առաջադրել*:

— 190 կիլոյին ի՞նչ պարզեցնում,— ասաց Ամալյան,— ձեռաց երևում է, որ ծիծաղում ես վրաներս:

— Ինչի՛, ա՛յ ընկերուհի ջան,— մտերմաբար աչքերը սրեց Ամալյայի վրա Շավարշը,— ինչո՞ւ ուրիշները կարող են պարզեցնել, դու՛ ոչ:

— Դե, ես պետք է մի 300—400 հավաքեմ, որ պարզեցնելու:

— Դե, ես էլ էդ եմ ասում, էլի՞,— ծիծաղեց Շավարշը,— հավաքիր, հավաքիր՝ առաջադրենք պարզեցնելու:

— Չեմ կարողանում, Շավարշ ջան:

— Բա ուրիշները ո՞նց են անում:

— Ուրիշները ձեռք* գիտեն:

— Դու էլ գտիր ձեռք:

— Ես չգիտեմ, դու սովորեցրու:

— Ե՞ս սովորեցնեմ: Այ, մենք ձեռք օղակը կմեծացնենք, ես այս մասին խոսել եմ նախագահի հետ, աշխատանքի ձեռք կփոխենք, մի մասը կհավաքի, մյուսը կտեղափոխի՝ այն ժամանակ հեշտ կլինի:

— Հա՛, էդ հնարավոր է,— ասաց Ամալյան:

— Ճշմարիտ որ հնարավոր է,— ասաց Զարիկը:

Շավարշը աչքի տակով նայեց Հայկուշին և ցածրաձայն ասաց.

— Սա ի միջի այլոց՝ Հայկուշի գաղափարն է, նա է մեզ առաջարկել: Հը՞, տխուր ես ինչ-որ, Հայկուշ:

Հայկուշը հոգնած ժպտաց:

— Հայկուշի մասին հոգւած կլինի շուտով մեր թերթում,— ասաց Շավարշը,— Հայկուշի և ձեր մասին: Գրել է էս մեր հարգելի թղթակիցը, որ արահատորը թողել, վազել է էստեղ:

— Ես նոր հոգւածի համար եկա, պիտի ուղարկեմ կենտրոնական թերթին*, — ասաց Գեորգը,— իսկ ինչ վերաբերում է գործին՝ ես իմ գործը պիտեմ, դու էդտեղ մի անհանգստանա:

— Ես հանգիստ եմ,— ժպտաց Շավարշը*:

Շավարշն սկսեց իր զրույցը:

— Օրերիս ուշագրավ հանգամանքը, ընկերներ, խաղաղության կողմնակիցների համամիութենական կոնֆերանսի՝ աշխատանքի արդյունքներն են:

Շավարշը համառոտ պատմեց կոնֆերանսի մասին: Նրա խոսքը, որ ամենքին հայտնի, ամենաշատ խոսված նյութի մասին էր՝ ատանձին ուժ էր ստանում նրա սուր, հասակին անհամապատասխան, մի փոքր պատանեկան ձայնի անկեղծ վրդովմունքից, որով նա խոսում էր պատերազմի հրձիգների մասին: Մետաղի պես հնչում էր.

— ... Մեր ժողովուրդը պատերազմ չի ցանկանում... պատերազմի հրձիգները կշախջախվին խաղաղության բազմամիլիոն կողմնակիցների միացյալ ջանքերով:

— ... Մեր բոլոր ուժերը կենտրոնացնենք խաղաղության գործի պաշտպանության վրա,— շեշտեց նա ձեռքը թափ տալով:

Նրա հետ վճռական հայացքով նայեց նաև Հայկուշը:

— Հայկուշն էլի ոգևորվեց,— ասաց Ամալյան:

— Հայկուշը միշտ այդպիս է,— ծիծաղեց Շավարշը,— դուք էլ, բոլորս էլ... հա, ընկերներ, հիմա հարցը գալիս է դեմ ընկնում մեր էս օրերի աշխատանքին: Չերկարացնենք, դուք ժամանակ չունեք: Այսպես — պլանի կատարման հարցը կքննվի համապատաս-

խան ձևով, իսկ դուք պատրաստվեցեք: Կնդուզները թափվելու վտանգ կա: Սա էլ է մեզ վբաղեցնում:

— Մի՞թե էդ տեսակ բան կա,— հարցրեց Զարիկը վախեցածի պես:

— Ապա ի՞նչ,— ժպտաց Շավարշը և խելացի աչքերը հառեց Զարիկին,— քեֆի համար հս շն՞ք շտապեցնելու: Հետո, ընկերներ, մի բան էլ կա*: Պիտի ձգտենք, որ մեր կոլլեկտը պետությունը տա էլ ավելի որակավոր բամբակ ու պետության խոստացած առաջադրանքը կատարի էլ ավելի մեծ ցուցանիշներով:

Ամալյան ծիծաղեց:

— Հա, ի՞նչ կա, Ամալյա,— ժպտաց Շավարշը զվարճացած, բայց չհասկանալով:

— Ընկեր Շավարշ, ինչքան տեսնում ես՝ քեզ համար միշտ քիչ է, միշտ կասես քիչ է, միշտ քիչ: Ու հենց մի գլուխ ասում ես՝ է՛լ ավելի, է՛լ ավելի*:

— Հա, իմը էդպես է միշտ, էլ ավելի: Դե, ցտեսություն, ընկերներ:

— Յտեսություն, ընկեր Շավարշ,— ասացին աղջիկները:

Շավարշն արագ հեռացավ: Գևորգը, որ լուռ ունկնդրում էր և ծոցատետրում նշումներ կատարում, դնաց մոտ նստեց Հայկուշին և սկսեց հետը ցածր խոսել: Հաղիվ լսվում էր, «տես որ շնորհեցնես քեզ...»:— «էդպես բան չկա»,— ասաց Հայկուշը: «Ախր, կարող է մի երկու օրվա բան լինել, հետո կանգ կառնես»,— լսվեց ավելի պարզ Գևորգի ձայնը:

Հայկուշը մի բան առարկեց և միայն բարձր լսվեց. «ես գիտեմ՝ ինչ եմ կարող, ինչ՞ ոչ»:

Գևորգն ուրախ-ուրախ դարձավ մշուսների և մեկ-մեկ դիմեց.

— Դուք էլ ձգե՛ք, հա՛, էս է՛լ գրում եմ օղակի մասին:

— Օղակի մասին շես գրի,— ծուռ նայեց Ամալյան:

— Քո արևը, ինչո՞ւ, օղակը ինչո՞վ է մեկը մեկից պակաս,— արդարացավ Գևորգը:

— Հա, էդպես խոսիր,— լուրջ ասաց Հայկուշը,— իմ օղակը մեկը մեկից պակաս չի: Դե գնա՛, գնա՛, գործիդ: Վե՛ր կացեք աղջիկնե՛ր,— վեր թռավ ինքը Հայկուշը և վազեց դեպի բամբակը:

Աղջիկները թուան իսկույն և սկսեցին արագ-արագ պոկել բամբակը:

Կնոթը շտապեց իր հերկի վայրը:

— Մա որ էսպես թրև է գալիս՝ ե՞րբ է գործ անում,— ասաց շտապ շարժման հետ Ամալյան:

— Ամբողջ գիշերը պիտի հերկի,— ասաց Գոհարը,— ե՞րբ է քնում որ...

Ալլևա շլավեց ոչ մի խոսակցութուն: Սկսվեց մի լուռ, շտապ, տենդալին աշխատանք, ավելի ճիշտը՝ մրցավազք, որի մեջ Հայկույն առաջ ընկած՝ դնում էր: Այդ առաջ ընկնելը նրա համար ինչ-որ կլանքի-մահի խնդիր էր կարծես: Կարծես, եթե ետ մնար՝ ամեն բան կկործանվեր: Եվ նկատելի էր, որ նա հանգիստ ժամանակ ինչ-որ թախծի մեջ էր ընկնում և միշտ ձգտում էր փախչել իրեն զբաղեցնող մտքերից: Փախչում էր ապաստան որոնելով և կարծես հենց գտնելով գործի երկաման մեջ: Նա խլում, անհետացնում էր բամբակի քուլաները, մերկացնում թիփերը, արագ առաջանում:

Սակայն օրը թեքվում էր:

Մասիսներն սկսեցին ստվերներ կախել արևելյան պատովածքներում, սկսեց մի թեթև հով սլալալ բարդիների վրայից դեպի պլանտացիաները, մեղմ համբուրել շանաքավորների քրտնաթոր դեմքերը և վժվժացնել բամբակենիների հազարավոր պուլսները: Աղջիկները հոգնած էին, կարմրած, աշխատանքի մոլուցքով արբած:

Արևը մայր էր մտնում, որ կանգ առան:

— Հը՞, ո՞նց եք,— մեղմ հարցրեց Հայկույնը:

Աղջիկները հոգնած ժպտացին: Գոհ էին, բայց արդեն բավական էր:

— Տեսնենք ո՞վ տարավ էսօր,— ասաց Ամալյան ու աչքով արավ Հայկույնի կողմը:

— Ո՞վ տանի, նրան հալալ,— ասաց Հայկույնը:

— Դե, դու ես տարել, էլ ի՞նչ ես...— խոսքը ծամեց Ամալյան:

— Հայկույնը համեստությամբ է վերցնում,— նկատեց Զարիկը:

— Ես էլ էդ եմ ասում,— խոսքն ուղղեց Ամալյան:

— Դե՛, դնանք:

Բամբակի ջվալները տարվել էին արդեն և Հայկուշի օղակը վերադառնում էր տուն: Ճանապարհի վրա հանձնման կայանն էր: Նրանք մտան բակը: Այնտեղ էր նախագահը:

Կեպին ծոծրակի վրա թեքած՝ քրտնամխած կանգնել էր կշռավարի կողքին և երկու ձեռքերը գոտկատեղին կանթած՝ այնպես խորասուշջ նայում էր կշռվող բամբակի տուրակներին ու կշռավարի շարժումներին, կարծես իր գործի դատավարությունն էր: Կուխտղնիկներն ևս շրջապատել էին կշեռքը: Կշռավարը* զգուշ թաշքշում էր ևս ու առաջ կշռաչափը ու ճակատը կնճռելով ու պարզելով՝ ինքն իրեն շնչում:

— Զէ՛, հա՛, հա՛, եղավ: Վերցրո՛ւ:

— Հապա հիմի մերը, Գառնի՛կ,— մեջ ընկավ Ամալյան:

— Ամա՛լյա, դեհը կաց, թե չէ, էս է՛ չգիտեմ ինչ կանեմ:

— Լա՛վ, Լա՛վ, մի՛ շարանա, Գառնի՛կ ջան, հոգնած ենք, գնանք ախր:

Բայց Գառնիկն ինքը շտապով խլից Հայկուշի օղակի բամբակը և կշռեց:— Սա պատիվ է օղակին...

— Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ,— ձայն տվին չորս կողմից,— էլի ուկորդ խփեցին*:

— Զէ, մի սպասեք—տեսնենք,— խոժոռ ընդհատեց նախագահը,— թողեք մի հաշվի:

Գառնիկն սկսեց հաշվել: Բովում էր, թե դիտամաբ ուշացնում է, որ տանջի. «Սպանեցիք, էլի»,-- շնչաց Ամալյան: Բայց Գառնիկը միայն կշռում էր ու դնում՝ ոչինչ չհայտնելով:

Հետաքրքրությունը լարվեց. կարծես կյանքի ու մահի հաշիվ էր: Բոլորը լուկ էին և սպասում անհամբեր, ինչպես շախմատի կամ նարդու շուրջը:

Գառնիկը պցում էր հաշվիչը, խառնում, նորից պցում, լարում ավելի: Մոռյլ էր դեմքը, սակայն ինչ-որ մի խորամանկ խաղի կիսաժպիտ մատնում էր նրա խաղը: Ամենքը հասկանում էին այդ և ինչպես խաղի աղարտով խաղացողների, տարված՝ սպասում էին:

— Դե, Գառնիկ, շուտ արա*:

Գառնիկը նայեց* աղջիկներին ու խորամանկ ժպտաց:

— Զարիկ՝ 150... Գոհար՝ 170... Ամալյա՝ 140... վայ սխալ-

վեցի՝ 190... Հայկուշը,— Գառնիկը այստեղ լուրջ դեմք ընդունեց
և սգևորված բացականշեց՝ ՁԵՅ...— և համրիչն ուժով շրխկացրեց
օդում:

— Ա՛յ, ինչ կասեմ,— շնչասպառ ու խեղդված ուրախությամբ
մոմոաց նախագահը,— ա՛յ, ինչ կասեմ...

Ու կողքանց՝ ձախ ձեռքով, հենց այնպես կախ՝ սեղմեց Հայ-
կուշի ձեռք:

Բոլորը ներշնչված նայեցին Հայկուշին, որը մտախոհ կանգ-
նած էր, կարծես իրեն չէր վերաբերում: Չորս կողմից քաջալերա-
կան խոսքերով մոտեցան Հայկուշին:

— Ղոչաղ Հայկուշ, ապրես, էլի դու,— ձայն տվեց մի հա-
սակավոր կոլխոզնիկ, որ եկել էր իր աղջկա բամբակի կշռելուն
ներկա գանվելու,— մեր երեսը պարզ անողն էլի Հայկուշն է:

— Իր օղակով,— կատակի տոնով ձայնը բարձրացրեց Հայ-
կուշը:

— Ճիշտ է,— շեշտեց Շավարշը:

— Ցանկանում եմ, բոլորն էլ նույնքան տան, մի բան էլ ավե-
լի, և բոլորն էլ կտան,— բարձրաձայն ասաց Հայկուշը հուզված և
կարմրելով:

— Դե ասա, կդառնանք հերոսների կոլխոզ,— ասաց նախա-
գահը:

— Կդառնանք,— գոչեց Շավարշը ուրախ և խլեց մյուսների
բամբակը,— նշանավոր կոլխոզ կդառնանք:

— Է, տվածներս ի՞նչ է, բամբակ...— կիսաձայն խոսեց մի
չանաքավոր աղջիկ:

Հայկուշը* արագ շուռ եկավ նրա կողմը:

— Հա, բամբակ... բամբակն ի՞նչ է:

— Ես ասում եմ՝ գյուտեր անենք Հայկուշ ջան, մեքենա տանք,
ինչ իմանամ, մեծ-մեծ բաներ տանք,— ասաց աղջիկը:

Հայկուշն ինչ-որ ներքին կուտակված հուզմունք, ճնշող մտքեր
ունենր, որ թերևս մի փոքր անտեղի էին, բայց բորբոքվեց:

— Ամեն բան, ինչ որ տվիր երկրին, մեծ բան է:

— Ճիշտ է, ճիշտ է,— քաջալերեցին շորս կողմից,— կեցցե՛ս
Հայկուշ:

— Ապա թող երկիրը, Միությունը, ողջը միանգամից տան ամեն բան, սե՛ս ոնց է երկիրը թռչում ծախ պես,— նորից խոսեց Հայկուշը՝ կարծես իրեն իրոք վիրավորել էին:

Բայց նրան ուրիշ դրդումներ էին բորբոքում. նա հենց առիթ էր որոնում, որ պոռթկա:

Հանկարծ նա կարմրեց և խեղդված ձայնով ասաց.

— Եթե մի օր, ինձ էնպես բախտ բերի, որ եթե պարտիան ինձ հարցնի, թե քո ուսման, երջանիկ կյանքի փոխարեն ինչ ես տվել կոմունիզմի համար, կբարձրացնեմ, այ, էս ջլալը... ջլալը*...

— Աման, Հայկուշ, ինչեր ես ասում,— ընդդիմացալ աղջիկը:

— Ինչեր եմ ասում: Վատ բան չեմ ասում, ոչ էլ սխալ բան: Այ, էսպես կբարձրացնեմ, կասեմ՝ 263 կիլո,— զարկեց, բռնեց մի փունջ բամբակ,— էս մի բուռն էլ ավելի:

Բոլորը ծիծաղեցին, բայց և իսկույն գլխի ընկան:

— Ճիշտ է ասում, ճիշտ է ասում:

— Հա: Թե ավելին արի՝ էդ ավելին կասեմ,— շեշտեց Հայկուշը:

Չէր հասկացվում վիրավորված, թե ոգևորված նայեց իր հետ վիճող աղջկան ու արագ հեռացավ:

Իր օղակը միացավ հետևից:

— Լավ խոսեցիր, Հայկուշ ջան, մի միտինդ արժիր,— ասաց Ամալյան և զրկելով Հայկուշին՝ սկսեց քրքջալ,— օ՛Ֆ, հոգնածությունս անցավ:

— Հա, է՛,— ասաց Զարիկը:

Գուան մոտ բաժանվեցին: Ճանապարհին Զարիկը կողքանց ասաց Ամալյային.

— Էս ո՞նց էր, Գևորգը շկար:

— Գևորգը ամբողջ գիշեր պիտի հերկի. «ժամանակ չունի»... — մեղմիկ աչքով արեց Ամալյան ու հեռացավ:

Հանգստի օրվա ուշ գիշերը անժամանակ տաք էր: Երկինքն ամպակալած էր, կարծես անձրև պիտի գար:

Հուշ-աղբյուրի մոտ նստած էին Հայկուշն ու Գոհարը: Աղբյու-

րը միալար քշքշում էր: Նրանք ականջ էին դնում՝ ընկած իրենց մտքերի հետ:

Երևում էր, որ շատ էին խոսել և սկսել էին սուղվել իրենց զբաղեցնող այդ մտքով: Այն էլ էր երևում, որ երկուսին էլ շատ էին զբաղեցնում իրենց մտքերը: Գոհարը գրկել էր Հայկուշին և գլուխը դրել նրա ուսին:

— Զարմանալի բան է ջուրը, — ասաց Գոհարը, — միալար, մի ձենի, կվաղի, բայց շի ձանձրացնի: Չես կշտանա:

Հայկուշը շէր լսում կարծես:

— ... Կավ հնարեցին՝ «հուշ-աղբյուր», «աղբյուր-հուշար-ձան»... էսպես մինչև կյանքիդ վերջը կքշքշա՞, իսկ դու հիշիր անվերջ...

Մթան մեջ լավ շէր երևում Հայկուշի աչքերի խորքը: Գոհարին թվում էր, թե նրանք արցունքոտովել էին: Բայց նա սխալվում էր: Հայկուշը նայում էր հանդիստ ու գոհունակ:

Գոհարը ներքուստ մեծ ապրումներ ուներ: Արշամը, որ ընկել էր Հայրենական պատերազմում, իր եղբայրն էր և նշանված էր Հայկուշի հետ: Նա տեսնում էր Հայկուշի թախիծը, գիտեր, որ նա առավոտ-երեկո անխափան գալիս է հուշ-աղբյուր ոչ միայն ջուր տանելու: Դրա համար նա եղբայրներ ու քույրեր ուներ տանը: Բայց նա գալիս էր գործից առաջ, առավոտը վաղ և երեկոյան գործից հետո, թեկուզ հոգնածությունից ջարդված լիներ: Հասկանում էր, որ դա Արշամին հիշելու և նրա հուշերը վերապրելու համար է: Բայց Գոհարին զարմացնում էր Գևորգը, որ ճիշտ է, Արշամի մոտ ընկերն ու զինակիցն էր եղել պատերազմում, բայց շատ էր մոտեմոտ անում Հայկուշին: Գոհարի մեջ կոպտում էին երկու զգացմունք. մեկը, որ Հայկուշը շատ է մատաղ, երիտասարդ, որ նա պետք է վերջապես «նոր սեր անի», կազմի իր ընտանիքը: Դա նրա իրավունքն էր և շատ էր արդարացի, և շատ էր ցանկալի: Պարտիական Գոհարն իր պարտիական ընկերուհուն շէր կարող զրկել այդ իրավունքից*: Եվ միտք էլ շուներ: «Հա՛յ հավիտյան հիշիր, ոնց որ ջուրը կհոսի հավիտյան: Վե՞րջը», — մտածում էր նա, — «բայց Արշամը, Արշամը», — գրավվում էր այդ համառ, քաշող, տրագիկ պատկերի կողմը Գոհարը: Եվ մի բոպե վիրավո-

քանք էր գգում ակամա, կրկին իրեն մեղադրում, ցանկանում, որ Հայկուշը «վճռի հարցը», գուցե դրանով վերջ տա նաև իր տարակուսանքներին ու պարտիականին ոչ սաղական մտքերին:

Բայց ինչո՞ւ Հայկուշը չէր «վճռում»: Ինչո՞ւ չէր միանում այս երիտասարդի հետ: Մի՞թե մեջտեղը բան չկար... Բայց Գոհարը գիտեր, տեսնում էր, որ Գևորգը օր չէր լինում՝ որ ներս չմտներ Հայկուշինց տունը, մի երկու խոսք շատեր: Շատ անգամ էր տեսել Գոհարը, որ Գևորգը ժամերով կնստեր լուռ: Ոչ Հայկուշի մայրը կխոսեր, ոչ աղջիկներն ու տղաները: Հայկուշը տանը չէր լինում, բայց էլի կնստեր ու կլռեր: Իսկ քնդհանրապես շատ էր զբաղվում Հայկուշով, միշտ առանձնանում էր նրա հետ, խոսում էին ժամերով: Ի՞նչ գաղտնիք էր սա. չէր հասկանում: Նա հիշում էր գյուղի զրույցները.

— Աղջիկնե՛ր, շատ պարզ է,— ասաց մի անգամ Ամալյան,— քնքան պարզ որ... խոսել շարժի:— Ու խորամանկորեն ժպտաց*:

— Ի՞նչ ես մտածում, մի բան ասա,— դարձավ Հայկուշին Գոհարը, բայց և իսկույն ինքն իրեն ուղղեց:— Է՛հ, ի՞նչ եմ հարցնում. էլի է՛ն է ու է՛ն, ոնց որ էս ջրի քշքշոցը...

Գոհարն անհանգիստ էր. ուզում էր գաղտնիքը պարզել:

— Բա ի՞նչ է քո վերջնական նպատակը,— հարցրեց Գոհարը:

— Իմ նպատա՛կը,— կրկնեց Հայկուշը և ուշացրեց: Չգիտեմ, ոչինչ չեմ ուզում, բացի իմ գործը*:

Գոհարն ամուր սեղմեց նրա մեջքը:

— Ինչի որ պետք չգամ՝ կոլխողին հո պե՞տք եմ: Կանեմ էնպես, ինչպես ճա արեց:— Առաջ զցեց իրեն ու... է՛հ, նա նրա համար չընկավ, որ մենք էստեղ ջուրը լցվենք:

— Իհարկե...

— Ո՞վ է իմանում...

— ... Կարող են ուրիշ բաներ էլ լինել, բայց գործը, հիմի սա է գլխավորը. էս պիտի բարձրացնենք, թե չէ էն մյուսին վերջ չկա*:

— Լավ ասիր, Հայկուշ ջան, հենց իմ սրտով,— հուզված խոսեց մի տեսակ թեթևանալով Գոհարը,— լավն էլ եդ է...*

Գոհարը չէր կարողանում իրեն հաշիվ տալ, թե ինչ էր զգում և ինչ էր նշանակում այս տաք ու պաղ խոսակը:

Վերջապես նա սիրտ արեց.

— Բա, Գևորգին ի՞նչ ես խոստացել...—

Հայկուշը թեքվեց առաջ և նայեց Գոհարին.

— Գևորգ... գիտեմ, գիտեմ... հըմ... Գևորգի հետ միասին խոսք ենք տվել, որ Արշամի հիշատակի համար աշխատենք մինչև հերոսություն ու մի բան էլ ավելի... ոնց որ նա...

— Բա մեջներդ ուրիշ բան չկա՞... մի նեղանաք, Հայկուշ ջան...

— Գևորգն իմ ու Արշամի ամենահարազատ, ամենամոտ ընկերն է, և ուրիշ ոչինչ, մենք միայն միասին մեր սլանների մասին ենք խոսում:

Գոհարը զուխը կախեց:

— Մինչև հիմա... մին ասում էի հարցնեմ, մին էլ... մինչև հիմի չէի համարձակվում, հավատա:

Հայկուշը մտախոհ արտասանեց չուրովի.

— Գործը, բա ի՞նչ. իմ էլ սիրտը հանգստանում է, ես էլ եմ սրտապնդվում. գործի մեջ մոտանում ես, փոխվում ես, աշխարհքը թեթևանում է:

— Հա, հոգուդ մատաղ, էդպես ասա, սիրտս թեթևանա:

Գոհարը ընկավ Հայկուշի գիրկը և հեկեկաց: Հայկուշի աչքերն էլ թրջվեցին*:

Այդ միջոցին սովերներ մոտեցան հուշ-աղբջուրին: Աղջիկներ էին: Գոհարն աչքերը սրբեց.

— Մերոնք են:

Մոտեցան Զարիկն ու Ամալյան:

— Բարի իրիկուն, — ասաց Ամալյան ու իսկույն վրա բերեց, — էն օրը լավ խոսեցիր, Հայկուշ ջան, Գևորգը գրել է լրագրում:

— Լավ է արել, — ասաց Գոհարը:

— Հա, — վրա բերեց Ամալյան, — բայց էլ ինչի՞ համար, բամբակ տվեք՝ ասում են, տալիս ենք. ավելի տվեք՝ տալիս ենք:

— Դրա՞ համար... — մեղմ զժգոհեց Հայկուշը:

— Հայկուշ ջան, ասում ենք. մի՞նչ չի, թե ինչի համար: Հո անում ենք:

Հայկուշն ուշացրեց պատասխանը.

— Մին չի: Անում եք՝ դուռատ է: Բայց հիմի բանն էլ անելը չի, բանը հասկանալն է, թե ինչի համար ենք անում:

Ոչ ոք չպատասխանեց:

Աղբջուրի քլքլոցը միջամտեց մի րոպե. նա քաշում էր մարդու մտքերն իրեն:

Զարիկը թեթև դրդեց Ամալյայի կողը և փսփոսաց:

— Մի՛ փսփոսաք, աղջիկներ, ոչ էլ քաշվեք, — պարզ ու հանգիստ ասաց Հայկուշը, — բաց խոսեք, բաց էլ իմացեք, ի՞նչ կա:

Աղջիկները, որ կատակ անելու էին հկել, ճնշվեցին մի տեսակ:

Ամալյան մոտեցավ, նստեց Հայկուշի մոտ և դրկեց նրան:

— Ի՞նչ ծածկեմք քեզանից, Հայկուշ ջան, Գևորգը, որ ամեն օր գալիս է քեզ մոտ, ողջ գյուղն էնպես է վճռել, որ մեջներդ ամեն բան վերջացած է:

— Է՛հ, թող կարծի, — ասաց Հայկուշը մի փոքր շարաճճի ձայնով*, — մարդ եմ, դարդ էլ կանեմ, ուրախություն էլ կանեմ, գործի մեջ էլ շատերից ետ չեմ մնա*:

— Ճշմարիտ է, ճշմարիտ է, հաղար անգամ ճշմարիտ է, — գլուխը շարժելով նստեց Ամալյայի կողքին նաև Զարիկը, — ես էլ ավար հիշելիք ունեմ:

— Ո՞վ շունի..., — ասաց Հայկուշը:

Ամալյան գլուխը թաքցրեց Զարիկի մեջքի հետև և շարաճճի ձայնով ասաց.

— Հիմի հասկանալի է, որ դու Արշամի համար ես անում:

— Ո՛չ, — ասաց Հայկուշը:

Աղջիկները հարցական նայեցին Հայկուշին:

— Ի՞նչ եք մտիկ տալիս: Չե՞ք իմանում: Ինչի՞ համար, կամ Թրշամը ինչի համար արեց...

— Իմանում ենք, ինչի՞ չենք իմանում, — ասաց Զարիկը:

— Դե որ իմանում եք՝ էլ ի՞նչ*:

— Ճիշտը եդ է, — ասաց Գոհարը լռելուց հետո*:

— Հա, կշռավարի մոտ էլ ասիր, — ասաց Զարիկը:

Հայկուշը կարծես հաստատելու համար շեշտեց.

— Դե, ճիշտ է, աղջիկներ, բա ո՞ւմ համար, ինչի՞ համար ենք աշխատում:

— Երկրի համար է, իհարկե, — ասաց Զարիկը, որը վաղուց

գիտեր այդ, բայց կարծես նոր արթնացավ: Հայկուշը ներշնչեց
այդ՝ մեծ խորությամբ:

— Երկրի համար: Գործ անենք՝ թող աշխարհքը թեթևանա,
թե չէ՝ հիշելիք ով շունի: Էս աղբյուրին որ նայես՝ աղբյուրը շատ
պիտի քլքլա: Սրան վերջ չկա: Գործ, գործ,— կրկնեց Հայկուշը
հուզված և գլուխը կախեց:

— Ես ել եմ ասում գործ,— հառաչեց Գոհարը,— թե չէ՝ սրտիս
որ նայեմ...

— Մենակ քո սի՞րտն է, Գոհար. բա մենք սիրտ շունե՞նք,—
ասաց Ամալյան:

— Է, ինչո՞ւ շունեք,— հուզված ասացին մյուսները*:

Լոնցին: Հայկուշի խոսքից հետո կարծես այլևս չէր կարելի
խոսել: Խոսում էր միայն աղբյուրը: Եվ հիշեցնում...

Ամալյան գլուխը դրեց Հայկուշի ուսին և մեղմաձայն, սրտալի
սկսեց այն հրզը, որի խոսքերն ուղղված էին հուշ-աղբյուրին.

«Հերոսների ջերմ սրտերից,
Դու բխում ես, զուլալ աղբյուր.
Ամեն շուրթով քեզ խմելիս,
Քեզ տալիս ենք սեր ու համբույր»*:

Երգից ու նա էլ լռեց:

Միալար, ինչպես անցնող ժամանակը, հոսում էր հուշ-
աղբյուրը և մեղմում, օրորում անըջանքներով:

Չ Ա Կ Ո Ն Ա.*)

Արոնը ջութակ էր սովորում* վարչավայի կոնսերվատորիա-
ցում, պանական Լեհաստանի օրերին*։ Հայրը՝ Դավիթը, որ շուկա-
յի մի փոքրիկ ծակուռում հին նոտաներ էր գնում-վաճառում՝ շատ
էլ հավան չէր նրա այդ գործին։

— Ինչացո՞ւ են այդ աղտոցներդ։ Խեղքս դրանցից բան չի
կտրում։ Միջակ բանը արժեք չունի։ Եթե մի բան չես դառնում,
ուրիշ գործի անցիր։ Եվ հետո՝ ես քեզ չեմ կարող կոնսերվատո-
րիայում պահել։ Գլխիդ ճարը տե՛ս։

Եվ դարձավ կնոջը.

— Խոսի՛ր, համողի՛ր դու էլ։

Կինը լուրջ ու մուսկ նայեց ամուսնուն ու լռեց։

Դավիթը ուներ հիմքեր մտահոգվելու։ Նա երաժշտությունից
չլառված էր։ Նա ջութակով էր սկսել իր բախտը փորձել այս աշ-
խարհում։ Բախտը դարկեց նրա ձեռքին։ Նա չհաջողեց, ետ կացավ
այդ ձեռնարկից։ Բայց այդ ամենից նրա սրտում մի այրող կարոտ
մնաց։ Կարոտը երաժշտության։ Եվ իր շարքաշ կյանքում նա
միայն մի շոպյուլոթյուն և մխիթարանք պահեց, երբ քաղաքը որևէ
նշանավոր ջութակահար էր գալիս, իր խնայած շնչին դրամը տա-
լիս էր նրանց կոնցերտներին*։

Արոնը խիստ վիրավորվեց հոր նկատողությունից և այնպես
հակառակի ընկավ, որ այնուհետև նրա տանը եղած ժամանակ
այլևս բռնություն չէր նվազում։ Իսկ կոնսերվատորիայի ուսումնա-
վճարը հոգում էր մայրը՝ կար անելով։

*) Եվրոպական հին գործիքային եղանակ՝ պարային բնույթի։

Քանի դեռ փոքր էր Արոնը, ցույց չէր տալիս մի աչքի ընկնող ընդունակություն: Վերջին երկու տարին միայն ինչ-որ մի կրակ, տիրական բան թափանցեց նրա հոգին: Հանկարծ կերպարանափոխվեց նա:

Մի օր էլ Արոնը հայտնեց, որ պետք է հանդես գա կոնսերվատորիալի ավարտման վերջին կոնցերտին: Վճռական շարժումով մոտեցավ հորը.

— Պապա, իմ վերջին, քննական կոնցերտն է, եկ լսելու:

Դավիթը դարմացած ու խեթ նայեց Արոնի աչքերի մեջ: Աչքերը լուրջ էին և ինչ-որ հանելուկային:

Դավիթը փակեց խանութը* և ընտանիքի հետ գնաց կոնսերվատորիա: Ողջ ընտանիքով նստեցին դահլիճի ամենավերջին շարքում: Տանեցիք հագնված էին քիչ-շատ տանելի, բայց Դավիթի դեղնած պինջակն* ու հնամաշ կոշիկները հարմար էին ավելի թաքցնելու, քան ցույց տալու:

Սկսվեց կոնցերտը: Հանդես եկան մի քանի աշակերտներ, նվագեցին բավական հաջող ու գնացին: Բայց երբ բեմ եկավ Արոնը իր պրոֆեսորի հետ, որը նստեց բեմի աջակողմում՝ ողջ դահլիճը քարացավ, լռեց: Դավիթը ճմլված հայացքով նայեց Արոնին, պրոֆեսորին, հասարակությանը և հուզմունքով սպասեց.

«Ուրեմն Արոնը գո՛րծ է շինել, սատանա՛ն տանի», — մտածեց, թեթև հառաչեց և կոտրած, մի փոքր հիմար ժպիտով հայացքը ուղղեց* բեմի կողմը:

Արոնը մուսլ նայեց դահլիճին, հոնքերը կիտեց, մի վայրկյան մտածեց և հանկարծ զարկեց* Բախի՛ «Չակոնան»: Բայց ինչպե՛ս... Տիրական հնչեցին առաջին ակորդները: Հնչեցին մեծացած-փոքրացած մարդու ապրումների ներքին ուժով և իմաստությամբ: Զգացվեց, որ ծավալվելու է ինչ-որ մեծ շնչով մի վեհ բան: Մի երկարաշունչ խոսք: Մե՛ծ հոգու խոսք: Հնչյունները բացվեցին, ծավալվեցին և մի շնչով հոսեցին, սկսեցին դիզվել ու կերտել մի վեհատիպ կառուցումն*։ Ու ողջ ընթացքում, սրբան հյուսվածքը փոխում էր իր ձևերը՝ մի երկարաշունչ բարբառ շարունակ տևում էր նույն ուժով, ինչով սկսվեց և նույն ուժով գնաց, գնաց ու հանդեպ վերջին դուբլ սե-ի վրա*։

Երբ վերջացրեց, ողջ դահլիճը դեռ մի պահ մնաց քարացած։ Հետո հանկարծ դարթնեց բուն ծափերի մի տեղատարափով։ Դահլիճը ևս մի վեհ հողեկան թուշք առավ, նայեց հաղթական և հպարտ։ Հպարտ՝ մարդկային բարձր ստեղծագործությամբ։

Երբ պրոֆեսորը մոտեցավ Դավիթին՝ շնորհավորելու նրան՝ սա հուզված, ճնշված՝ կորցրեց իրեն և չկարողացավ ոչինչ խոսել։ Եվ հազիվ թաքցնելով աչքերում ցայտած արցունքի կաթիլը՝ գնաց— ո՛չ— վաղե՛ց տուն*։

— Ա՛յ, դա Արոն, ա՛յ, դա Արոն,— բռունցքները սեղմած բացականչեց նա, մտավ սենյակը և սկսեց հուզված անցուզարձ անել։

— Լա՛վ, հանգստացի՛ր,— ասաց կինը,— ի՞նչ իրար անցար,— լավ նվազեց՝ ավելի լավ։

— Պապան ուրախացել է, ի՞նչ ևս ուզում,— հանդիմանեց Արոնի քույրը։

— Թո՛ղ, սա ի՞նչ է հասկանում,— ասաց Դավիթը և ձեռք դարկելով սեղանին զոչեց,— բե՛ր այստեղ կոնյակը, սատանա՛ն տանի։

— Ո՛չ, ո՛չ, ի՞նչ կոնյակ, էլի սկսեցի՞ր,— արգելեց կինը։

— Բե՛ր, այսօր մե՛ծ տոն է։ Այսօր Դավիթ Այլումանը, որ կորցրել էր իրեն՝ գտե՛լ է իրեն, սատանան տանի։

Խմեց մի փոքր և ապա սկսեց հուզված ման գալ սենյակում։ Եվ խոսում էր ու ոչ ոքի չէր լսում։

— Դու հասկանո՞ւմ ես, ա՛յ կնիկ, դու կարո՞ղ ես հասկանալ, թե ի՞նչ արեց Արոնը... Գիտե՞ս, թե դա ի՞նչ նվաթ էր։ Նա մե՛ծ արտիստ կդառնա... Մակո՛ւտս կծախեմ, տնա՛կս կծախեմ, շապի՛կս գրավ կդնեմ՝ Արոնին կտանեմ Բրյուսել։ Իզային² այնտեղ չէ՛, Իզային մեռե՛լ է, բայց Իզայի շունը մնացել է այն կոնսերվատորիայում։ Արոնը թող մե՛ծ արտիստ դառնա... Ա՛յ, դա Արոն. ա՛յ, դա Արոն...

— Դու խելքդ կորցնում ես,— մրթմրթաց կինը։

Դավիթը չէր լսում։ Նա եփվում էր, գլուխը թափ տալիս, գնում պատուհանի մոտ, մոտենում Արոնի նստանիքին։

— Ա՛խ, այն տե՛ղը, որ անում է՝ տիրա՛, տիրա՛, տիրա՛, տի-

դա՛, հետո գնում է ու ծալալվում ու, ա՛խ, սատանա՛ն տանի...
Հա՛...

Եվ Դավիթը թեթե ու լալն շունչ քաշեց: Տարիների կուտակ-
ված հոգեկան պահանջը մի խորը, մեծ, վեհ բան ասելու—ասա նա
այսօր տեսավ արտահայտված իր զավակի ջութակի միջոցով:

— Հը՛, Բախի «Չակո՛նան»... կատա՞կ բան է: Ես լսել եմ
Թիբոյին³, լսել եմ Հուբերմանին⁴, Կրեյլսերին⁵, ես լսել եմ իրե՛ն՝
Իզա՛լիին: Գիտե՞ս ով էր Իզային, մե՛ծն Իզային: Նա մի մարդ
չէր*: Նա մի ժողովուրդ էր: Եվ հի՛թ իմ Արոնը... ո՛չ, սատանա՛ն
տանի, ցամաք հացի ու ջրի կկապվեմ*, Արոնիս մեծ ջութակահար
կդարձնեմ: Ալքաս կապրեմ, ոչի՛նչ: Սա՛ է հարստությունը:

— Չե՛ս անի,— ժպտաց կինը:

— Կանե՛մ: Իմ հայրս հո գիտե՞ր անել: Պապս արե՞լ է... Ես
է՛լ կանեմ: Հո դիտես ինչպես հայրս հինգ բուբու դատ սկսեց
գերմանացի Հայլերի մոտ, որը գանգատ տվեց, թե՞ հաշվի մեջ
հայրս պահաս է վճարել իրեն: Հո դիտես, որ վերջին հազար բուբ-
լին* ծախսեց դատարաններում և տարավ իր դատը, իր խոսքը,
որ ինքը վճարել է լրիվ: Այ, միլիոնատեր Աբրամովներ իր որդու
հարսանիքին «չարը խափանելու» համար ջարդուիշուր արեց ամե-
նաթանկագին ջահը: Մյուսները ջարդում էին շատ ավելի թան-
կարժեք իրեր: Հիմարությո՛ւն: Ա՛յ, թող այսպիսի բաների վրա
«ջարդեն»: Եվ ես կջարդե՛մ, վճուվա՛ծ է— գիտեմ, լեհական պա-
ները թույլ չեն տա ինձ Մոսկվա տանելու սրան*: Ափսո՛ս: Այն-
տեղ էր Արոնիս տեղը: Վճուվա՛ծ է: Ամեն բան ծախում եմ, գնում
Բրյուսել, Արոնի հետ ապրելու, մինչև կավարտի բարձրագույն
կուրսերը և... Սատանա՛ն տանի* ամեն բան, իմ որդին պիտի
տիրի մարդկանց հոգիներին...—բարձր ոճով վերջացրեց Դավիթը:

Ներս մտավ Արոնը լուրջ ու դուսպ:

Դավիթը վրա վազեց և հեկեկալով դրկեց նրան: Տանեցիք ևս
հուզվեցին. համբուրեցին Արոնին:

— Բրյո՛ւսել, Բրյո՛ւսել, Իզայի՛ի դասարանը, նրա ստվերի
մոտ...

Արտիստով, բարձր թուխքներից արբած, երջանիկ օր էր դա:

Քանը չհասավ, սակայն, մինչև Բրյուսելի: Դավիթ Այլտմանը նոր էր ձեռնարկում իր որդուն տանել այնտեղ, որ ողջ Եվրոպայի վրա փշեց ֆաշիզմի շարաթույն շունչը: Եվ Դավիթ Այլտմանը իր ընտանիքով ընկավ Օսվենցիմ⁶:

Կոնսերվատորիա՞, ջութա՞կ, «Չակոնա՞»... Սո՛ւտ էր այդ ամենը ողջ Եվրոպայում: Ճիշտը սա՛ էր: Օսվենցիմը: Հետտո՞ն⁷: Հնոցնե՛րը: Այստե՛ղ էր գնում Եվրոպան...

Եվ գործողությունները կարճ են այստեղ: Արագ: Հասարակ: Ոչնչանում են հարյուրական հաղարներով: Լափում են հնոցները:

Դավիթին, ողջ ընտանիքը տեսավ այդ, բկից բռնած կիսախեղդ քշեցին հնոցը: Նրա ընդոստ շարժումները, ցնցահարվող մորուքը, ցասումնալի աչքերը տեսնելու բան չէին: Նա զնաց բռունցքը օդում ճոճելով և կենդանի մտավ հնոցը: Հնոց զնացին նաև նրա աղջիկները, ընտանիքը տեսավ այդ: Աննային, Արոնի սիրած աղջկան* հետապնդում էր դաժան խոշտանդիչը: Նա անցավ գործի: Եվ ահա, երբ ներս եկավ Աննային առևանդելու և բռնեց նրա թևից, Արոնը ցատկեց տեղից, հարձակվեց վրան և սկսեց բռնցքահարել նրան: Իսկույն նրան սեղմեցին մի բանի տասնյակ մագիլներ:

— Ա՛խ դու, հրեա՛ լակոտ: Այգպե՞ս...

Աննային և Արոնին տարան: Մայրը վաղեց հետևից, բռնեց Արոնին և Աննային, բայց նրան խփեցին դետնին. քացիներ տվին, և նա մի փոքր տեղ քաշընկած զնաց ինչպես փալաս ու մնաց ուշաթափ:

Արոնին տարան տանջարան: Դեղին աչքերով, դեղին դեմքով խոշտանդիչը նայեց նրան ու մոմոաց.

— Կարծում ես, մա՞հ: Միամտությո՛ւն: Սա մահվան վայր չէ: Մահը երջանկություն է: Դա կարելի է ձեռք բերել կովում, տանը, անկողնում: Սա ուրիշ բանի տեղ է: Եվ կտեսնե՛ս ինչ բանի:

Արոնին խաչեցին: Խաչեցին հետտոյի դարբասին*, որ ամենքը տեսնեն: Թույլ տվին մոտենալ, նայել, կանգնել*: Խստիվ արդելեցին ձեռ տալ: Պահակ դրին:

Մայրը վազեց, եկավ կանգնեց նրա ոտների տակ:
Սկսվեց աննկարագրելի մի բան:— Դանդաղամահը:
Անկարելի էր նայել Արոնին: Նա ատամները պինդ սեղմած*,
աչքերը փակ հետո էր:

Մարդիկ խուսափով, անկապ խոսքեր մումնջալով, սարսափած անցնում էին մոտով, կամ հեռվից սահմուկած նայում և անհանգիստ սպասում, որ վերջանա խոշտանգը:

Ո՛չ հառաչանք, ո՛չ նվոց, ո՛չ խոսք: Չուվեց այդ հաճույքը իր խոշտանգողներին: Գերմարդկային ուժով պահել սկսեց Արոնը մի ահավոր լուսթյուն: Սկսեց ոգորել լուելյայն, իր մեջ, հոգեկան պայքարով իր խոշտանգողների դեմ:

Ողջ հետտոն լարվեց, սահմուկեց: Իրար անցավ ողջ ճամբարը: Միայն մի բան ցանկացան ամենքը:

— Վե՛րջ, վե՛րջ Արոնի տանջանքին և ուրիշ ոչինչ...*

Արոնի դիմաց հպարտ արձանի նման կանգնած էր նրա ստուիկ մայրը և հրամայական լուսթյամբ նայում էր նրան երկար, երկար: Երբեմն միայն, երբ Արոնը բացում էր աչքերը, նայում մորը՝ սա ընդոտ շարժում էր անում դեպի նա և շատ խուլ* չզիտես՝ հրամայո՞ւմ, աղաչո՞ւմ, սի՞րտ տալիս, թե՞ խեղդում էր ահավոր վիշտը*:

— Արո՞ն...

Արոնը լուռ էր մնում, շարունակում էր այդպես լուռ նայել մորը և երկար, երկար և ապա կրկին փակում էր տենդավառ աչքերը: Երկար մնում էր այդպես: Եվ ապա կրկին բացում և սևեռուն նայում մորը:

— Արո՞ն...

Կրկին լուսթյուն: Գերմարդկային ուժով պահում էր Արոնը ահավոր լուսթյունը:

Սկսեց խենթանալ հետտոն, հետո՝ ճամբարը— հետո՝ ֆրանսիացիները, բելգիացիները, իսպանացիները, հետո՝ լեհեր, հուլանդացիներ, ֆաշիզմի դեմ մարտնչած գերմանացիներ...* Մարդիկ բռունցքները սեղմած ծեծում էին օդը, անհիծում, սպառնում, խելագարվում: Նրանք իրար էին վազում, իրար դիմում, օգնություն խնդրում իրարից Արոնի համար:

— Մա՛հ, մա՛հ,— պահանջում էին նրանք*:

Երկու կսենձներ⁸ աղոթքի շոքեցին երկու օր, երկու գիշեր, որ վրա հասնի այդ մահը: Բայց խոշտանգը տեղի չէր տալիս*:

Գերմարդկային ուժով ոգորում էր Արոնը, ոգորում նրա մայրը*:

Հանկարծ սկսվեց մի շտեմնված բան:

Մ'ուկեցնեցին, ոգորել սկսեցին բոլորը, սողորվեցին մի կուռ միության, եղբայրության, մարդկայնության վսեմ պաֆոսով:

Կարճես բոլորի հոգիների մեջ Արոնը լցրեց մի վերասլաց նվագ, մարդկության նոր հաղթական սիրո, նոր վհահաշունչ մի շակունա:

Մեռավ մահը—հաղթեց սե՛րը: Եվ երրորդ օրը Արոնն իր մոր, հետտոյի, ճամբարի հետ միասին հանգեցրեց իր «չակոնան» հաղթական «գուբլ-ռի» վրա...

Մ Ա Ր Ո Ւ Շ

Նստած էի ամբուլատորիայի միջանցքում, սպասում էի հերթի*:

Միջանցքը ներքնահարկ էր, կիսամութ կամարների էլեկտրական թույլ լույսը լավ չէր լուսավորում:

Երբեմն հրկար էի սպասում, կամ լրագիր կարդալով հերթս բաց թողնում: Լրագիր էի կարդում: Մեկ էլ զգացի*, որ կողքիս մի բան է խլրտում: Շուտ եկա տեսնեմ՝ մի սիրունիկ, փոքրիկ աղջիկ է՝ խելացի աչքերով*: Նրա գլուխը փաթաթած էր բրդե սպիտակ շալով՝ ծայրերը փորի վրայով մեջքին հանգուցած: Այդպես* նա նման էր մի փոքրիկ կնոջ:

Աղջիկը դեմքն ինձ դարձրեց, ճպճպացրեց խոշոր աչքերը և լայն ու շիտակ հայացքը գամելով աչքերիս՝ մեղմ ու հանդիսե հարցրեց.

— ԴՅ-ա-դյա, դու տիկնիկ ունե՞-ե՞ս:

— Ունեմ, ասացի*:

— Ինձ կտա-ա՞ս:

— Կտամ:

— Ե՞րբ կտաս:

— Վաղը որ գամ՝ կբերեմ:

— Բեր:

Հավատաց, որ կբերեմ, և հիմա դո՛հ նստել կողքիս մտածում է*:

Մի քիչ հետո:

— ԴՅ-ա-դյա՞: Քո տիկնիկի անունն ի՞նչ է*:

— Փոփուշ:

— Աղդանո՞ւնը:

- Թութուշիկյան*։— Իսկ քո՞ անունն ինչ է։
 - Մարուշ է*։
 - Հենց ամեն օր էլ Մարութ*։
 - Հի՛, հի՛, հի՛, հի՛,— քրքջում է մանրիկ ատամները աղ-
բջուրի խիճերի պես ցույց տալով և թշիկներում փոսիկներ պցելով։
Մի փոքր հետո կրկին*։
 - Փսփուշը երգո՞ւմ է։
 - Երգում է*։
 - Այսպե՞ս է երգում։
- Փոքրիկը քթի տակ ինչ-որ եղանակ է տղղում կցկտուր ու ան-
հասկանալի։
- Հա, հենց այդպես էլ երգում է։
- Լսում է։ Ապրումները հաճելի են. նա զոհ է և քթի տակ մեղմ
ժպտում է, ինքն իրեն ինչ-որ փափառում։ Հետո.
- Քո տիկնիկը կարմիր անկյուն ունի՞։
 - Ունի։
 - Լենին պապի ունի՞*։
 - Հանկարծ սեղմվում է ինձ և գորովալից ու մեղմաձայն
շշնջում է.
 - Ես շատ եմ սիրում Լենին պապիին... Իմ տիկնիկն է՛լ ունի
կարմիր անկյուն,— շշնջում է նա և ցույց է տալիս մութ անկյունում
ինչ-որ մի կարտոնե տուփ, որի վրա փռել է կոնֆետի թղթեր, դրել
մի հատ կտորած մատիտ, մի փոքրիկ գրքույկ և վերջապես արկղի
մոտ, պատին թիկն տված մի փայտի կտոր՝ կարմիր շոր հաղցրած։
 - Սա՞ ով է, հարցնում եմ։
 - Ընկեր Ամալիկն է։
 - Ի՞նչ է անում ընկեր Ամալիկը։
 - Սպասում է, որ երեխաները դան մանկապարտեղ՝ իս-
դացնի։
 - Ինչ լա՛վն է ընկեր Ամալիկը։
 - Փոփուշին բեր Ամալիկի մանկապարտեղը։
 - Կբերեմ։
 - Նա թռչում է մտքից միտք։

— Դյադյա, Լենին պապին միշտ ինձ է մտիկ տալիս: Մի՛շտ, մի՛շտ, մի՛շտ: Ես շուտ եմ գալիս, մտիկ եմ անում՝ ինձ է մտիկ տալիս: էլի եմ շուտ գալիս՝ էլի, էլի՝ էլի. ամեն օր, ամեն օր, ինչքան օր կա:

Ձի կարող դադար տալ իր մտքերին:

— Դյա-դյա,— ծովում է դեպի ինձ ու երեսը մոտեցնելով իմ երեսին՝ շարաճճիորեն ծիծաղում է,— ես տեսել եմ Փոփուշին:

— Տեսե՞լ ես, որտե՞ղ:

— Կինո էր գնում: էնտեղ մեծ, մեծ կինոներ են, շուտ, շուտ, շուտ վազում են, գնում են, կորչում*:

Նա էլի ինչ-որ բաներ է փափտում քթի տակ: Արդեն ինքն իրեն է խոսում՝ ինձ մոռացած կարծես: Բայց ո՛չ, ամուր կպել է կողքիս և աչքպես լավ է զգում: Մի տեսակ ընկերություն է վայելում: Արդեն ինձ ընդունում է իբրև իր խաղընկերը*:

Հանկարծ նա ուժով* սեղմվում է ինձ և գլուխը դնում թևիս:

— Ես շատ եմ սիրում քեզ:

— Հա՞, շա՞տ ես սիրում, ինչքա՞ն:

— Ամպի չափ:

— Ամպի՞, ինչու ամպի:

— Ամպը շատ է:

— Մի՞թե շատ է:

— Բա՞. շատ է էնքա՛ա՛ա՛ն, մեծանո՛ւմ է. մեծանո՛ւմ է, հետո գնո՛ւմ է, գնո՛ւմ, գնո՛ւմ, ինչքան գնում է՝ չի պրծնում, ինչքան գնում է՝ չի պրծնում:

— Ինչո՞ւ չի պրծնում, բա որ առաջը մեծ սար լինի՞*:

— Ձէ՛, է՛, դյա-դյա՛, սարի վրայից անցնում է, էլի գնում, գնում, գնո՛ւմ*:

— Բա, որ առաջը հաստ պատ լինի՞:

— Ձէ, չէ, չէ՛, դյա-դյա՛, միջից անցնում է, գնո՛ւմ է*...

...Ի՞նչ կարող ես առարկել սրա այս «տիեզերական անվերջությունը»*:

Բայց ինձ խորհրդածությունից հանում է քրոջ ձայնը.

— Ընկե՛ր... համեցե՛ք ներս:

Բժշկի մոտից դուրս գալիս տեսնում եմ Մարուշին նստած նույն ահղը, մտախոհ և հանդիստ:

— է, Մարուշ ջան, ես գնում եմ: Վաղը կգամ և Փոփուշին կբերեմ:

— Լավ:

Դրսի դռնից ներս է դալիս մի հասարակ հագնված կին՝ երկար խոզանակն ու թեփի դուլը ձեռքին: Տեսնելով Մարուշին՝ սուր նայում է նրան և մոտենում մեզ:

— Ի՞նչ ես անում էստեղ:

— Ձեր աղջիկն է, հարցրի ես, ինձ հետ զրույց էր անում:

— Ի՞նչ, սրան որ լսես՝ առավոտից մինչև կեսգիշեր հա՛կխոսի, կխոսեցնի: Մանկապարտեզ էր գնում, հիվանդացավ, նոր է լավացի, տանը մարդ չկա, բերել եմ հետս*:

Հետևյալ օրը բարձրանում էի ամբուլատորիա, երբ միտք ընկավ Մարուշի տիկնիկը... Ետ դառնալ խանութները ուշ էր: Փողոցում կոնֆետ առա և մտա ամբուլատորիա: Մարուշը հեռից որ ինձ տեսավ՝ վազեց.

— Բերի՞ր...

— Չբերի, Մարուշ ջան, գնացել էր դպրոց: Վաղը կբերեմ: Ա՛ռ, այս կոնֆետը, Փոփուշն ուղարկեց քեզ:

— Փոփուշն ուղարկեց: Ասա՞ց որ կգա:

— Այո, այո:

Հետևյալ օրը մի փոքրիկ տիկնիկ զննցի և նախաճաշակելով Մարուշի ուրախությունը՝ ներս մտա ծանոթ միջանցքը: Նա դեմ վաղեց, ես տվի տիկնիկը: Նա նայեց և մի տեսակ զարմացած ասաց.

— Վա՞՛յ, սա Փոփուշը չի՞...

— Ինչպե՞ս, բախիկ, սա Փոփուշն է: Կա՛վ մտիկ տուր:

Նա կրկին նայեց:

— Ձե՛ է՛, դյա-դյա՛, չէ՛ է՛: Ախր, Փոփուշի մազերը սև են, աչքերն էլ կապույտ: Հաղինն էլ էսպես չի:

Իս դպացի սիալա: Ախր, նա այն օրը, որ հայտնեց, թե տեսել է Փոփուշին, պետք էր հարցնել տիկնիկի արտաքինը*:

— Հաս՛, ճի՛շտ է, ճի՛շտ է, սա Փոփուշը չի, սա Փոփուշի ընկերուհին է, Լիլիկը, միասին են գնում մանկապարտեզ:

— Չէ՛է՛, դյա-դյա՛: Սա Ռուզիկն է, գնում է տղաների հետ ֆուտբոլ է խաղում:

Սարգիսը բան չէր գուրս դա: Պետք էր ստեղծագործել...

— Լսիր, Մարուշ, Փոփուշը սիրուն է, լավիկն է, չէ՞*:

— Հա ա, հա՛, դյա-դյա՛, հենց նա՛ է, — հրճվեց Մարուշը:

— Մանկապարտեզ է գնում, չէ՞:

— Հա, հա՛, գնում է մանկապարտեզ, խաղում է...

— Հա, հա, խաղում է, երգում էլ է, «Լենին պապին» է ասում, չէ՞:

— Հա, հա՛, ա՛յ, նա՛ է, դյա դյա:

— Առավոտը վեր է կենում, մաքուր լվացվում է, սանրվում է ու... հա՛, ս՛ում հետ է գնում մանկապարտեզ, մոռացա*...

— Լիզա տյոտյայի ու նրա աղջկա հետ:

— ... ձիշտ է, Լիզա տյոտյայի ու աղջկա հետ: Հետո՛ պարում է, շատ ուրախ է, լաց չի լինում, միշտ վազվզում է: Բերե՞մ նրան Ամալիկի մանկապարտեզ: Հա՞*:

— Հա՛, դյադյա՛, բե՛ր, բե՛ր... Ուրիշ տիկնիկներ էլ բեր, որ ընկեր Ամալիկը խողացնի, նստեցնի մանկական երկաթուղի, տանի է՛լ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ... էնտեղ ծաղիկներ կան, թռչուններ, ուրիշ քաղաքնե՛ր, երևիտանե՛ր...

Մենք բաժանվում ենք: Ի՛նչ հրաշալի ծաղիկ է փթթում այս փոքրիկ, անշուք միջանցքում*:

«Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Յ Ի Ն Ե Ր»

Ընդարձակ բակը մեծ տան մեջ՝ շրջափակ փոքրիկ զբոսայգի է դարձրած. ծաղիկներով նախշած ածուներ, ծառերի տակին նստարաններ, ծառուղիներ, մեջտեղը տաղավար ու ավազան:

Մանուկներ են լցվել տաղավարը և նրա շուրջը: Մեծ ետուզեռ է: Խաղում են, կարծես ցրիվ ու անկախ իրարից, բայց երբ մոտ ևս գնում՝ տեսնում ևս, որ մեծ խաղ է կազմակերպած:

Տղաներ ու աղջիկներ են՝ ութ, ինը, տասն—տասներկու տարեկան:

Տաղավարի կողքին, ծառի տակ հավաքվել է մի ինչ-որ «հիմնարկ»: Կրպրեր են փռած, որոնց վրա պառկել են տղաներ: Կողքին թսկով մի այլ բաժանմունք է առանձնացրած, որտեղ աղջիկներ են պառկել նույնպես լրագրերի վրա՝ նրանք պառկել են անշարժ և շատ կենտրոնացած տեսք ունեն, աչքերը կիսափակ՝ կարծես քնի են պատրաստվում: «Բաժանմունքների» մեջտեղը երևի միջանցք է. այգտեղ ման են գալիս ոտների ծայրով:

Ամեն երևույթից հասկացվում է, որ դա «հիվանդանոց է»:

Ահա լրագրերը խալաթի պես հագած՝ հիվանդներին է մոտենում թղթե ակնոցներով մի երեխա, որ փայտե լսափող ունի ձեռքին: Դա «բժիշկ» է: Նա լրջախոհ, դանդաղ բռնում է նրանց բազուկները, զննում զարկերակը և դառնում է իր հետևից եկող երկրորդ բժշկին ու քրոջը.

— Մալարիա է, խինի՛ն կտաք:

Երկրորդ բժիշկը ինչ-որ բան է նշում իր բլսկնոտում:

Անցնում են մյուս «բաժանմունքը», «կանանց» պալատը, ուր նույն քննություններն ու պատվերներն են, և հեռանում են, գալիս

մի փոքր հեռու թփերի բացատ՝ մի աղջկա մոտ, որ շատ հպարտ ու լուրջ հայացքով նստել է արկղի հետև և թղթե ակնոցը աչքերին «գրանցում է» մի նորեկ հիվանդի: Նրանցից մի փոքր հեռու լրագրի գոգնոցը կապած «գոնապանը» կանգնել է երկու թփի արանքը, այսինքն՝ «գոանը» և հսկում է, որ հիվանդատեսները անկարգ ներս չմտնեն:

Բոլորը՝ թե՛ «հիվանդները», և թե՛ «բժշկական պերսոնալը» շին խոստում: Օրինակելի լուսթյուն է «հիվանդանոցում»: Տաղավարի շուրջը, «հիվանդանոցից» մի փոքր հեռու մի մեծ փոս են փորում: Դա, ըստ երևույթին, մեծ «ջրանցք» է, որ հետզհետե խորանում է և երկարում: Դիտմամբ ընտրված է զբոսայգու մի ամայի տեղը, ուր ոչինչ չի ցանած և «անջրդի» է: Ջրանցքի երկայնքով շարված են մի քանի կարտոնե տուփեր, մի երկու մեծ արկղներ. դրանք էլ «բեռնատարներն ու էքսկավատորներն» են: Հողը նախ վերցնում են էքսկավատորի վրա, այնտեղից թափում են բեռնատարների վրա, որ իսկույն քշում են և տանում, լցնում մի փոս:

«Ջրանցքի» մի ափին էլ՝ նրան զուգահեռ գծով փոքրիկ ձյուղեր, տերևներ են խրում հողի մեջ: Դա էլ «անտառաշերտն է»:

«Բանվորները» շապկանց են կամ մերկ ու գլխաբաց: Միայն նրանցից մեկը, կիսին ծոծրակի կողմը հոտ քաշած, ուժեղ թևքերը քշած, բազի նման օրորվելով մեծ-մեծ քայլեր է գցում և երբեմն կանգնում է և երկու ձեռները գոտկատեղին կանթելով նայում է բանվորներին ու գոչում.

— Հարվածայի՛ն աշխատեցեք, ընկե՛ր ստախանովականներ, սլանները գերակատարեցե՛ք: Լիլի՛կ, դու ի՞նչ ես վանգնել, — նկատում է հանկարծ մի փոքրիկ աղջկա, որ բերանբաց նայում է ջրանցքի աշխատանքներին, — հող կրիր է՛, պարասլ մի՛ մնա:

«Բրիգադավարն է»: Տեսնելով, որ աշխատանքը կարգի է ընկնում՝ ինքը ևս վրա է վազում և գեր ձեռքերը կոխելով հողի մեջ, արագ-արագ դուրս է տալիս հողը, ածում «էքսկավատորի» մեջ:

Սակայն խիստ լուրջ են «ջրանցքի» կողքին մի արկղի մոտ նստած երկու հոգի: Նրանք «ինժեներներ» են: Արկղի վրա փռել են «ОГОНЁК»-ը և նայելով վուլգա—Դոն ջրանցքի մի տեսարանի՝ «մշակում» են «հատակագիծը»: Ահա նրանցից մեկը ձեռքով իր մոտ վանչեց «բրիգադավարին»: Սա վաղելով եկավ, ծովից «հատակա-

գծի» վրա: «Ինժեները» առանց խոսելու մատը տնկեց չշատակագծի» մի տեղի վրա և լուռ նշան արեց նրան: «Բրիգադավարը» վերցրեց «հատակադիծը», նայեց, ապա նայեց «ջրանցքին» և վազեց, ուղղեց ինչ-որ սխալ «տրասսայի» ուղղությունը: Ապա մտազնայ մի բանվորի, լուռ նշան արեց նրան: Սա վազեց քարեր բերելու: Մյուս բանվորներն արագ-արագ աշխատում են, շեն խոսում — երևի սա նրանց հասկացած ուղիղ ձևն է աշխատանքի:

Հափշտակություն — այսպես կարելի է բնորոշել ջրանցքի շինարարության նվիրված «բանվորների, ինժեներ-տեխնիկական պերսոնալի» եռանդուն աշխատանքը:

Տեսարան է նաև մի «մեծ» տան կառուցումը, իսկական մեծ տան կառուցման զարմանալի ճիշտ ընդօրինակումը: Ճարել են սլատի քանդվածքի ծեփ, խառնել հողի ու ավազի հետ՝ դա շաղախն է: Փալան մուրճերով «քարտաշները» հղկում են տուֆը, մեկը մեխով քանդակում է տան ճակատի քարերից մեկը, իսկ «որմնադիրը» գցել է սլատերը: Շենքը բաժանված է բնակարանների, տների, միջանցքների...

Սակայն իսկական և ամենից աշխույժ տեսարանը տաղավարումն է: Ըստ երևույթին, քաղաքի մի մեծ դահլիճումն է տեսարանը: Լցվել է «հասարակությունը», միտինգ է:

Մի պատվիկ սեղան է դրած տաղավարի մեջ, որի նստարանին նստած են երեք հոգի՝ երկու տղա, մի աղջիկ, որը «նախագահ» է, մյուսները «նախագահության» անդամներն են: Մի փոքր այն կողմ կանգնել է «հոստորը», մի վարմրաթշիկ, սևաչյա, կլորերես երեխա, որը եռանդուն շարժումներով գոչում է.

— Քանաքիւղէէէ՛ սը, Միութեան հերոսները, սոցիալիստական շինարարությունը, ընկերներ: Այո, բանվորները, կուտանտիսականները: Այո, մենք գերադանցիկ ենք ուզում դառնալ, մենք աշխատում ենք, ստախանովականները աշխատում են, պլաններ ենք, ընկերներ:

Կեցցեն մեր բանվորները... «Հասարակությունը» բուռն ծափահարությամբ իլացրեց հոստորի խոսքերը:

...Ընկերներ, գարնանացանը սկսվում է, կոմունիզմի կառուցումները լավ կատարեցեք, մեղ պետք է մաքրություն: Կեցցեն Սովետական Միությունը...

Պարծյալ ծափահարությունների պայթյուն, որ ծածկում է ճաշախոռոչին, թեև նա դեռ թափահարում է ձեռքն օդի մեջ և որոնում է նոր խոսքեր: Խոսքերը չեն պակասում. հեռուրը լավ գիտի իր գործը, իսկույն թռչում է այլ թիմայի: Ընկերներ, մեր երեխաները չպետք է կախ ընկնեն տրամվայից, փողոցային երթևեկությունը, ընկերներ... (խոսքը կապ է ընկնում, որը սակայն, ծածկվում է ծափահարությամբ, և հեռուրը կրկին գտնում է շարունակությունը): Ընկերներ, խաղաղության կոչի տակ ստորագրեցիք, մենք չենք ուզում կռվել: Մենք ուզում ենք խաղաղություն, մենք ուզում ենք դպրոցներ, գրքեր, դասագրքեր, մենք...

Ծափահարությունը վերջին անգամ բոլորովին խլացնում է հեռուրին, և նա «իջնում է ամբիոնից»: Ամբողջ «հասարակությունը» հոտնկալս երգում է խաղաղության երգը:

Նախագահուհին ծանր ու լուրջ շարժումով* վեր է վենում.

— Ընկերներ, քանի որ մենք չենք ուզում պատերազմ և ուզում ենք խաղաղություն, ստորագրենք խաղաղության կոչի տակ: Ստորագրեցիք*, ուլքեր կողմնակից եք խաղաղության: Կեցցե՛ խաղաղությունը:

— Ուռա՛՛, — գոչում են երեխաները և դուրս թափվում տաղավարից, ցրվում բակի նստարանների շուրջը: Նրանց հետևից, ստորագրություն հավաքողները մի-մի կտոր թուղթ ձեռներին՝ մեկ-մեկ մոտենում են ամեն մի նստարանի, որ ըստ երևույթին «տնի» են և առաջարկում են ստորագրել «խաղաղության կոչը»:

Ըստ երևույթին, խաղը ծրագրված է և ունի որոշ հերթականություն սեսարանների մեջ: Երեխաները, որ ցրված էին բակի զանազան նստարանների շուրջը՝ խումբ-խումբ հավաքվում են ծառուղիներում և շարք կանգնում: Ամեն խումբ «կոլեկտիվ» է որևէ «հիմնարկի», «ձեռնարկի», «գործարանի», ունի իր դրոշակը: Ուրած թղթի փողային օրկեստրը «մարշ» է փչում: Բոլորը թողնում են իրենց աշխատանքը և հավաքվում, շարքի կանգնում:

— Քայլով մա՛րշ, — գոչեց ժիր «բրիգադիրը» առաջ ընկնելով, և ահա գնացին* «բժիշկները», «մեծ տան» և «կոմունիզմի մեծ կառուցման» «շինարարները»:

Ըստ երևույթին՝ դեպի կենինի հրապարակը:

Մ Ն Ն Գ Ա. Բ Ե Ր Ա. Կ Ա. Ն Ո Ւ Մ

Ֆիլոսոֆ Հասմիկը հազիվ փրկվեց մահից՝ բարդ ծննդաբերութ-
թյան ժամանակ: Նրան փրկեց երիտ<ասարդ> գինեկոլոգ Մկրտիչ
Ատոյանը, որ վերջերս սկսում էր մեծ անուն հանել իբրև հմուտ և
համարձակ մասնագետ: Հասմիկին պիտի ազատեր բժշկուհի Ալ-
վինան, բայց նա լավ կռահելով երեխայի դիրքը և հիշելով, որ
նման մի քանի դեպքերի մասնակիցը Մկրտիչն է՝ ռիսկ չէր արել
«փորձվելու», զգուշացել էր և շտապ կանչել էր տվել նրան: Եվ
իրոք՝ Մկրտիչն ինքն էլ խոստովանեց, որ չնայած իր փորձվածու-
թյան՝ իր համար ևս բավական ռիսկոտ ծննդաբերությունն եղավ այս
անդամովանը:

Այսպես, թե այնպես՝ Հասմիկը ազատվեց ուղիղ մահից և այժմ
ասպաքինվում էր: Նա շատ հրախտապարտ էր զգում՝ դեպի Մկրտիչը
կամ ինչպես իրենց շրջանում ասում են՝ Մուկուչը, որի հետ բնկեր-
ների են եղել միևնույն ժամանակվա խառն դպրոցում:

Մի քանի կանայք ևս Հասմիկի հետ պառկած էին և բոլորն էլ
ասպաքինվում էին, տրամադրությունները բարձր, սպասում էին
հիվանդանոցից դուրս դալուն:

Մի երեկո Մուկուչը հերթապահ էր: Մի փոքր շրջանցեց հի-
վանդանոցի և եկավ Հասմիկի սալատը: Այս պալատի հիվանդները
սիրում էին իրենց շատ հմուտ, բայց բացառապես կատակաբան
բժշկին: Մանավանդ որ մեծ մասը նրա ծանոթներն էին և երկուսը՝
Հասմիկը և նրա կողքին պառկած մի ուրիշը՝ Գոհարիկը, ինքը
գինեկոլոգ էր և Մուկուչի պաշտոնակիցը նույն հիվանդանոցում:

— Հը՞, ինչ եք թթվել, սիրելի բազմապատկ<վածներ>, —
ասաց Մուկուչը ներս մտնելով սալատը:

— Ինչո՞ւ բազմա <պատկելի>, — հարցրեց Գոհարիկը:

— Կուզեք ասեմ, գումարելիներ, բաժանելիներ...

— Լա՛վ, առաջ մի դնա, — սաստեց նրան Հասմիկը:

— Լավ, շղնացիք: Ներողութուն:

Մուկուչը անփույթ ու կամաց նստեց տաբուրետի վրա:

Դուրսը բուք էր, ուստի և ներսը տաք, պալատում կրկնակի հաճելի էր:

— Ե՞րբ ես մեզ դուրս գրելու, — հարցրեցին մյուս հիվանդները:

— Ի՞նչ, ձանձրացա՞ք:

— Ապա ի՞նչ: Գնանք տներս, մեր գործին:

— Ձեր գործն ինչ է, — կատակեց Մուկուչը:

— Վա՛յ տնաշեն, մեր գո՛րծը, — հոգնած ժպտով ծոր տվեց մի հասակավոր բանվորուհի, — արտադրական պլաններս մնաց, է՛:

— Պլաններդ... իսկ այս պլան չէ՞:

— Է՛, դու էլ, Մուկո՛ւչ, կսկսես հա՛:

— Ի՞նչ կա որ, սո՞ւտ է, Հասմիկ:

— Սուտը որն է, ճշմարիտը որը:

— Բա, բժիշկ ջան, երեխա շունհնա՞նք, — հարցրեց բանվորուհին այնպիսի եղանակով, կարծես լուրջ ուղում էր համողել գինեկոլոգին, թե դա ևս կարևոր բան է:

— Երեխա ունեցեք, դրան դեմ չեմ — բայց դա էլ ձեր արտադրական պլանների հետ չի բռնո՞ւմ:

— Լա՛վ, լա՛վ, խրատներդ թող և կանանց գործերին մի խառնվիր, — կանգնեցրեց Մուկուչին Հասմիկը, — մի բան պատմիր: Մուկուչը հայտնի էր իբրև լավ պատմող:

— Ինչ պատմել, պիտի գնամ քնեմ, ողջ օրը հողի պես պատվել եմ՞:

— Միևնույն է քնիդ մեջ էլ հենց հողի պես կպտավես, քեզ քնել չկա:

Մուկուչը հորանջեց, — է՛հ, ասում ես, ո՞նց չկա, — և վեր կացավ:

— Բարի գիշեր ձեզ:

— Ձէ, չէ, նստիր Մուկուչ, — աղաչեց Հասմիկը, — միայն բաներից պատմիր, հիշում ես, Դիլիջանի հիվանդանոցից:

— Ձեռ քաշիր, Հասմիկ, գնամ:

— Մնացեք բժիշկ, ձանձրացել ենք, քնելու դեռ շատ ժամեր
չան,— խնդրեցին հիվանդները:

Մուկուչը իսկապես մի փոքր կեղծում էր հոգնածությունը:
Միրում էր զվարճախոսել կանանց շրջանում, իսկ Հասմիկի ու Գո-
հարիկի հետ շատ էր մտերիմ և ընկերական կապով մոտ: Վատ
թաքցրած հաճությամբ նորից նստեց և ծածրակը քորելով, էլի
կեղծեց.

— Ախր ինչ պատմեմ, բան չգիտեմ: Եվ հանկարծ ընդոսս
շարժումով շուռ եկավ դեպի բուլբուլ.

— Է՛, լավ, ինչո՞ւ եք ձանձրանում: Դուրսը բուք, ներսը տաք.
Ինքներդ ապաքինված, երեխաներդ առողջ: Տեսեք, մեկն էլ չի
շարթնում, լավ կերել են ու քնել: Էլ ի՞նչ եք ուզում: Զվարճալի՞ք:

— Է՛, ինչ կա որ,— ասաց Հասմիկը,— զվարճալիք էլ ենք
ուզում:

— Օհո՛, չեք կարող օրը փակել առանց զվարճալիքի: Կա՛վ,
եկե՛լ եք ուրիմն զվարճանալու, ոչ միայն բուժվելու, ապաքինվելու:

— Ինչեր ես ասում, Մուկուչ, չեմ հասկանում,— բողոքեց
Գոհարիկը,— զվարճալիքը ինչ մի հազվագյուտ թանկ բան է, կամ
ում համար է զվարճությունը, որ մենք շուղենանք զվարճանալ:

— Կա՛վ, լա՛վ, ներեցեք, սխալվեցի՛նք,— կեղծ խոնարհություն
ցույց տվեց Մուկուչը: Եվ մի փոքր լռեց:

— Հը՛մ, զվարճալիք եք ուզում: Այդ ասացիք, միտս ընկավ
հայրս: Մի բան պատմեց մի անգամ: Հենց ձեզ նման մի մոր
կյանքից է: Շատ հետաքրքրական: Այ, պատմեմ տեսեք: Դա մի
քառասուն, չէ, ներողություն, երեսուներկու-երեք տարի առաջ է
պատահել: Հերոս պատմեց 1923 թվին, Զանգեզուրում եղած ժամա-
նակս: Հը՛մ, շատ, շատ հետաքրքրական է:

— Սպանեցիր դու էլ,— դժգոհեց Հասմիկը: Հետաքրքրական է,
հա, հետաքրքրական: Պատմիր էլի:

— Կպատմեմ, բայց այնպես մի տեսակ եղա... սատանան
տանի... Հը՞:

Մուկուչը հանկարծ մի շարժումով շտկվեց տաբուրետի վրա:
Գլխի խոպոպը ձևռով հետ ողողեց և պտտպտտան սև աչքերը կուչ
բերեց.

— Գիտե՞ք ինչ էի մտածում, բայց որ դժգոհեցիք, որ ձանձրանում եք այս տաք պալատում, այդ դրսի բուքի ժամին... Միտքս մի դեպք ընկալվ, որ հայրս է պատմել:

Ձմեռվա մի կեսգիշեր, հորեղբորս կինը, ուղիղ Հասմիկի հասակին, որը հղիության վերջին շրջանում է եղած լինում, սկսում է անքոցը դնել: Յավը բռնել է, դալիս են հորս զարթեցնում են: Հորեղբայրս՝ սրա ամուսինը, գնացել է Ղափան գործի մտնելու: Տանը ուրիշ տղամարդ չկա:

Մայրս վազում է տատմերի: Սա դալիս է, տնտղում է, ասում է,— սա իմ բանը չէ: Երեխայի զուլսը հետևից է:

— Բա ո՞նց պիտի անենք:

— Ի՞նչ ասեմ, այ քիր, այ ախպեր, հոգուս մեղք անել չեմ կարող: Շատ էլ սիրոտս մղկտում է:— Հա, բայց աղջիկը ձեռից կզնա է՝— Դե, սնց անեմ, այ ախպեր ջան, ինձ սովորեցրու՛ անեմ: Հայրս մտածում է, որ միեկնույն է, հարսը իսկ որ ձեռից կզնա, ասում է՝ թե որ վտանգ՝ վտանգ, ռիսկ անեմ, տանեմ Գորիս: Այնտեղ մի բժիշկ կա, որ փակադժի մեջ ասեմ հասարակ թերապեւտ է: Մերս որ լսում է, կատաղում է,— բա դու խիղճ չունես, խելք չունես. ուր ես տանում <1 բառ անընթ.> քուռեքը պցում բուք բութանին,— կուլում է տատմերի հետ.

— Ի՞նչ տատմեր ես, որ շես կարողանում մի ճար գտնել, մի հնարքով ծանր ծննդկանին ազատել՝ ջահել տղամերին:— Մի խոսքով, հայրս իր խոսքը կատարում է. կանչում է հորեղբորս, կարպետը դարձնում են պատգարակ, փայտերով զուխն ու սո շինում. էնպիսին, որպես հարմար էր ծննդկանի համար, դնում են վրան ու կեսգիշերին շիփ-շիտակ դեպի Գորիս:

— Ի՞նչ, էդ վիճակո՞ւմ, ինչպե՞ս կարելի էր,— սթափված գոչեց Հասմիկը:

— Ուրիշ ինչ կհրամայեիք, հարգելի ընկերուհի:

— Ուղղակի անհավատալի է:

— Այո, անհավատալի է, բայց միեկնույն չէ՞, կինը մեռնելու է. դոնե <կասես> հայր ես եղել իբրև թե:

— Դե որ մարդ հուսահատվի, ինչ կանի,— ասաց հասակավոր բանվորուհին:

— Ինչպե՞ս, դժվար թե աներ,— կրկին հակառակեց Հասմիկը:

— Քեզ բան եմ ասում,— ասաց Մուկուչը,— դե հիմա դեպքը պատահած բան է: Այսինքն՝ ինչու ես դարմանում, գիտեմ, կընդունեիր մի դրուժյուն, որ սովորական է հղել այն ժամանակ, տատմերին ստիպել ընդունել երեխան, սա էլ կընդունիր, իհարկե, կանցների անհաջող, ծննդկանը կմեռնի: և պատմության ռեալիզմը կհաղթեր, ընկեր Հասմիկը կընդուներ ճշմարտությունը: Ինչ որ է:

— Հավատալի է, հավատալի,— կանխեց բանվորուհին,— իմ հայրս այնպիսի բան էր պատմում, որ ոչ թե հավատալը չէր գա, այլ չէիր էլ լսել ոչ մի տեղ:

— Մի խոսքով, վեր են կենում այն բուք բորանին ճամփա ընկնում Գորիս:

Եվ ճանապարհին կատարվում է այն, ինչ որ սպասելի է և գիտեք. կինը խնդրում է կանգ առնել: Փորձում են արագ-արագ գնալ, բութը դեմ է ընկնում: Երեխան սկսում է <1 անընթ.> և գիտեք ճանապարհը կորցնում են: Կանգ են առնում, մնացածը կարձ ծննդկանը մեռնում է:

— Վա՛յ, ափսո՛ս, խեղճ կին...

— Ի՛նչ դժբախտություն:

Ձյունը սկսում է դիզվել ճամփորդների վրա: Սրանք մի կերպ յափուռներով պատեր են անում, կծկվում, հայրս իր երկար շումբախը տնկում է գլխներին, որ ձյան մեջ թաղվելիս ճամփորդները նկատեն, գան աղատեն: Այդպես էլ լինում է: Պատահաբար այդտեղից հետևյալ օրը անցնելիս է լինում մեր գյուղի շոբանը, որ գնացել էր Գորիս: Սա սկսում է շումբախով, ձեռով, ոտով ձյունը հետ տալ, բան չի դուրս գալիս, վաղում է դեպի ճամփան, ձայն է տալիս: Չերկարացնեմ, անցնող մի քանի մարդ գալիս են, մի կերպ ազատում են երկուսին, մեռելը դնում յափուռնջու վրա քարշ տալիս:

— Ի՛նչ սրտակոտոր բաներ ևս պատմում, Մուկուչ,— հառաչեց բանվորի կինը:

— Դե ի՛նչ անեմ, այդպես էր պատահել: Հիմա էլ Գորիս գնալը միտք չունիր: Հեռ են դառնում ու այստեղ է, որ պատմությունը ասա սկսվում է...

— Ի՛նչ նոր պատմություն,— հետաքրքրական է:

— Պատմութիւնը այժմ չէր— հետեւյալն էր: Գալիս են տուն, սուզը լինում, հետեւյալ օրը կնոջը թաղում, մտածում են ամուսնու մասին: Կանչում են տերտերին, նամակ գրել տալիս, որ ուղարկվի Ղափանի հանքերը: Նամակը տալիս են 14 տարեկան տան փոքրին, հորթարածին, որ տանի Ղափան, մեծ կղբորը: Սա վեր է կենում առավոտ վաղ և ճամփա ընկնում: Օրը պարզ է լինում, տղան ճամփա է ընկնում: Պատվիրում են, որ ճամփորդներ գտնի, շհուանա նրանցից, հետեւը գնա, աշխատի լեռնանցքը մենակ շանցնի: Մի անշափահաս տղա, օրվա պարզութիւնից խաբվում, մենակ ճամփա է ընկնում: Մնացյալը շեմ պատմում, որովհետեւ ևս բժիշկ ևս, գուր՝ հիւանդներ:

— Հա՛, հա՛, մի պատմիր, դիտեմ, թե ինչ կղավ տղան:

— Ձէ, տղային բան չեղավ: Ինչ որ կղավ ծննդկանի ամուսնուն կղավ: Նամակը տղան տարավ հասցրեց: Ստանալուն պիս կարդալ է տալիս և...

— Մի՛ պատմիր:

— Ձէ, կարելի է: Թողնում է հանքերում աշխատելը, գլուխն առնում է և ուղիղ Բաքու, այնտեղից էլ Տաշքենդ:

— Ի՞նչ հիմար բան:

— Դե, ասել է՝ կինս ու երեխայս որ չկան, էլ ես տուն, ընտանիք չունեմ:

— Հետո՞:

— Հետո էլ ինչ: Այդ ժամանակներն են, որ հաստատվում է սով<ետական> իշխանութիւնը և դրութիւնը փոխվում է: Ես սովորեցի մեր գյուղում ու 19 տարեկան եկա Երևան, ընդունվեցի բժշ<կական> ինստիտուտ: Հայրս շունչ քաշեց:

Մայրս էլ մոռացավ վիշտը: Եղբայրս էլ եկավ տուն, էլի գնաց հանքերը: Հիմա անվանի հանքափոր է, թեև հասակն առած է, բայց նոր ուժի եկած աշխատում է:

— Դե լավ է, հիանալի բան,— իհարկե լավ,— կրկնեցին բոլոր հիւանդները միասին: Տիրեց լուսնից:

— Իսկ խեղճ կինը սարում մեռավ,— ասաց Գոհարիկը:

— Տեսնես ի՞նչ մուրազներ ունեւ սրտում: Շա՞տ էր ջահել,— հարցրեց բանվորուհի <կինը>:

— Տասնչորս տարեկան էր:

— Վա՛հ, անխիղճներ՛ր. այդ հասակում կամուսնացնե՞ն,— գոչեց Գոհարիկը:

— Ավելի մանկահասակներին էլ էին ամուսնացնում: Ես ինքս ներկա եմ եղել մի հարսանիքի, երբ ամուսնացրել էին մի տասններկու տարեկան աղջկա:

— Զի կարող պատահել:

— Ինչպես չի կարող, երբ ինքներդ կարող եք ստուգել: Դուք նրան ճանաչում եք: Մեր այստեղի հավաքարար Ալմաստն է:

— Ալմա՞ստը:

— Այո:

— Մուկուշ, դու ինչ որ խառնում ես թվերն ու տարիքը: Ալմաստը հազիվ 30 տարեկան է:

— Հա էլի,— ծոծրակը քորեց Մուկուշը,— 30—35 կլինի:

— Թեկուզ և 35, դուրս է գալիս 5 տարեկան հասակում են ամուսնացրել Ալմաստին:

— Կարող է պատահել սխալվում եմ,— ասաց Մուկուշը:

— Ոչ թե կարող է, այլ պարզապես սխալվում ես,— ասաց Հասմիկը:

— Ինչպես, ինչպես,— հետաքրքիր և մի տեսակ շիտթված նայեցին Մուկուշին, որ խորամանկ աչքերով շատ հանգիստ ժպտում էր հիվանդներին:

[— Մուկուշ, դու ասա, բոլորը ճիշտ ե՞ս պատմել]:

— Ոչ, դեռ սարքում եմ, մեղմացնում եմ: Եվ դուք էլ հարգելի ընկերուհիներ և քաղաքացիներ, ասացեք, ինչպես կարող է գինեկոլոզը նստել, ծննդաբերական այս հիվանդանոցի հիվանդներին սարսափելի բաներ պատմել: Ես մեղմացրի, ուզում էի դեռ շատ մեղմացնել, ճիշտն ասած դուրս եկավ խիստ և անթույլատրելի, որի համար կներեք ինձ:

— Եվ հետաքրքիր էլ չէիր պատմում,— ասաց Հասմիկը,— ուրիշ անգամ լավ ես պատմում:

— Մյուս անգամ լավ կպատմեմ,— ասաց Մուկուշը այն լուրջ տոնով, որ գործի և լեկցիայի ժամանակ գիտեր անել նա:

Բոլորը ակամա լրջացան:

— Զէ՛, դու մի խուսափի <և այդ> ինչ որ պատմեցիր, բոլորը արդյոք սարքովի են,— համառեց Հասմիկը:

— Ինչը հնարեցի, Հասմիկ, դու էլ մի խայտառակի ինձ այս հիվանդների առաջ: Լա՛վ, ասա, չէի՞ն թաղվում բուքերի ժամանակ:

— Թաղվում էին:

— Չէի՞ն մեռնում բարդ ծննդաբերությունից:

— Մեռնում էին:

— Տղաներին չէի՞ն տալիս նամակը, որ սարից այն կողմ տանեն: Ինչե՛ր ևս ասում: Որ սկսեմ պատմել, կամ ինչու միայն պատմեմ, սկսեմ թվել, թե ինչեր են եղել սով<ետական կարգերից> առաջ: Հիվանդների անհայտ մեռնելը առանց բուժման, ժողովրդի տգիտությունը, խավարը, կեղտը, չքավորությունը, անճարակությունը... Ինչեր եմ ասում:

— Չէ, չէ, մի արդարանա, վերջին ասածներդ ճիշտ է, բայց այն պատմությունը հնարեցիր:

Մուկուչը գլուխը կախած՝ կրկին ծոծրակը քորեց և տակից վեր նայելով հիվանդներին ու վերջը Հասմիկին, հարցրեց.

— Լավ, եթե հիմա ևս ասեմ, որ Հասմիկը մանկավարժական կուրսեր է ավարտել, որ Գոհարիկը գինեկոլոգ է, ինչպես հարգելի դասախոս և ամբիոնի վարիչ Մուկուչը, կամ քաղաքավարի ասենք՝ ընկեր Մկրտիչ Հայրապետովիչը, սա սուտ ու սարքովի՞ բան է:

— Չէ, ճիշտ է, հետո՞ ինչ:

— Հնարովի՞ կլինի, եթե ասեմ, թե 32—33 տարի առաջ Գոհարիկի հորը հարցնեիք, թե աղջիկ որ ունենա, ո՛ր ֆակուլտետը կուղևիր, որ սովորելու տայիր, հասարակ գյուղացի Առաքելը չէ՞ր ասի,— հերիաթներից մի խոսի, իմ աղջիկը, թե աստված էդպես մի անբախտություն տա, որ ծնվի, բակ ու դուռ, աթարի ու դարմանի աղբը մաքրող կդառնա: Էդ քո ֆակուլտետից-ֆիկիլիթերից բան չեմ հասկանում:

— Ճիշտ է,— ասաց Գոհարիկը:

— Հիմա գանք ինձ: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը: Ի՞նչ կլինեի ես*:

Հողաղործ, փոշտի կառապան Դիլիջան—Աղստաֆա տրակտի վրա: Մենք հող շունեինք: Իսկ եթե պաշտոնս բարձրանար, գուցե դառնայի... սարի շոբան: Ոչ հիմիկվա սովետական շոբան, որ նոր անասնապահ է <կոչվում>:— Իսկ մեր ստախանովական բանվոր ընկեր ...ը: Ասենք թող ինքն ասի.

— Հա, հա, ընկեր Մարգարիտ, ասա, ի՞նչ կդառնայիր:

— Ես կղառնայի մեր տան դռան առջև քարին նստող, ծամո՞ն՝ ծամող և իլիկ պտտող անգրագետ, անգիտակից կնիկ,— լուրջ ու մի փոքր հուզվելով ասացը:

— Հիմա գանք Հասմիկին:

— Հասմիկը, Հասմիկը,— լարվեցին բոլորը և շարաճճի նայեցին նրան: Բոլորն ուզում էին մի փոքր նեղը պցել կապրիզոտ Հասմիկին:

— Լավ, ես էլ դրանց նման մի բան,— ասաց Հասմիկը սկզբից ընդունելով մի փոքր հաղթահարված և <խոռոված տեսք>:

— Ո՛չ, մի խուսափի,— հետապնդեց Մուկուչը,— և եթե դու չես ասում, ես կասեմ: Դու կղառնայիր այն սարի ծննդկանը... այո՛, այո՛:

— Ճի՛շտ է, ճի՛շտ է,— ձայն տվին հիվանդները:

— Իսկ եթե դրանից ազատվեիք, դուցե <1 անընթ> ծննդկան հարսնացուն:

Հա էն ճիշտը, սիրունիկ հարսիկ: Եվ կմեծանայիր, կղառնայիր [Հասմիկ աքիր], բերանը զխաշորով փակած, շխոսկան Հասմիկ աքիր ու քաղաքացի կանանց <համար> կասելիր.— [քա], հողս գլխներին, էս ինչ բաց ման են գալի:

Բոլորը քրքջացին: Նրանց հետ միացավ նաև Հասմիկը:

— Ապա, Հասմիկ աքիր: Մի օր էլ տատմերը կգար ձեր տուն և քեզ կգտներ այս երեխայիդ հետ անհույս վիճակում և հետո գիտես ի՞նչ կլիներ: Այն կլիներ, որ ունես էս սիրուն, փամփուլիկ երեխան:

— Վո՛ւ, վո՛ւ, վո՛ւ (թեև լավ չի հակաստված լինել, բայց <նվիրվել <1 անընթ> երեխաներին>, այս երեխան զոյություն չէր ունենա): Բայց ահա նա զոյություն ունի, կմեծանա, կղառնա, ինչ ես ուզում, պրոֆեսոր, պշուտարար, Միության հերոս, թե... ասա, էլի...

— Ի՞նչ ասեմ:

— Ինչ որ սիրտդ կուզենա, ասա:

Նո՛ւ, բարի գիշեր, քնեցեք, հանգստացեք:

— Շնորհակալություն, բժիշկ ջան,— բացականչեց Ռոզան նրա հետևից:

Ք Ե Փ Թ Ը Ն՝

Երևանի արվարձաններից մեկի՝ Արաբկիրի ցածրիկ երկսենյականոց տնակից դուրս եկավ մոտ վաթսունհինգամյա մի ծեր մարդ և կանգ առավ դռանը:

Չնայած տարիքին, պնդակալմ էր նա, կեցվածքը ձիգ, ինչպես լինում են հին ղինվորականները, բանվորներից շատերը, ֆիզիկական աշխատանքով ապրածները:

Հայացքը հրամայական շեշտ ուներ* և առաջին իսկ վայրկյանից լարում էր մարդու, թերևս վանում: Անբարյացակամ էր թվում այդ հայացքը:

Նա Հայաստան էր վերադարձել մի քանի տարի առաջ ու վերջնականապես պինդ հաստատվել էր Երևանի այս արվարձանում, իր սեփական տան մեջ: Արևմտահայ էր*, գյուղացի, հետագայում բանվոր՝ եվրոպական շատ երկրներում և Ամերիկայում: Փող կուտակելը* ատել էր ողջ կյանքում: Բայց իր բնավորության հակառակ՝ բանվորական աշխատանքի վերջին տարիներին խնայողություն արեց, լսելով որ հայրենադարձություն կարող էր լինել*:

Իր այս տունը* նա շինեց խնայած դրամով, ուղղակի խնդրելով թուլատրել իրեն, որ «նեղություն չպատճառի պետության»։ այդ համարելով «իր հատուկ պարտականությունը և խոնարհությունը սիրեցյալ կառավարության առաջ»:

Ապրում էր մենակ, ուներ իր մշտական գրքերը, որ կարդում էր կրկին ու կրկին, բայց անհաղորդակից չէր, գնում էր հարևանների մոտ, ընդունում էր նրանց իր մոտ:

Իր հետ Հայրենիք եկած երիտասարդ Ատոմը քաղաքի գործարաններից մեկում անվանի փականագործ դառավ: Երեք այլ հրիտա-

սարդ հարևաններ շոֆեր էին քաղաքի հիմնարկներում, մի ուրիշը ատաղձագործ էր* և սրանց երեսը նա հաղիվ էր տեսնում նույնիսկ հանգստյան օրերին:

Իր շրջապատում կային նաև իրեն հասակակից, իրենից մի փոքր ավելի պակաս տարիքի հայրենադարձներ, որոնք չէին աշխատում կամ երբեմն էին աշխատում: Նրանց հետ էր ավելի շատ հաղորդակցում, զրուցում: Այդ զրույցների նյութը մեծ մասով վերաբերում էր այն պահանջին, որ միշտ դնում էր Քեփթընը՝ (նրա մականունը)* արժանավայել պահել իրեն Հայրենիքում:

Ընդհանրապես նա մռայլ էր և սակավախոս. լսում էր ավելի, եթե հետաքրքրական բան սլատմեին, բայց միշտ իր մտքի հետ էր:

Նրա հայրենակիցներին շատերը դիտեին այն անհանդիստ, աստանդական կյանքը, որ նա վարել էր օտար երկրներում: Ո՛ւր ասես չէր աշխատել, մտել բանվորական կազմակերպությունների մեջ, պայքարել, ցույցերի մասնակցել, ծեծվել և անգամ ծեծել*:

Բայց մի շրջան էլ եղավ, որ նա իրեն տվեց զինվորական գործի, որի ոչ սերն ուներ և ոչ էլ երբևէ մտքովը կանցներ, որ պիտի զինվորական դառնա: Եվ իսկական զինվորական էլ չէր: Խաղաղ ժամանակները դուրս էր գալիս բանակից և ապրում էր բանվորությամբ: Նա բանակ էր մտնում միայն այն ժամանակ, երբ որևէ պետություն պատերազմ էր մղում թուրքերի դեմ: Դա իր կիրքն էր և կյանքի գործը: Նա սկզբներում կապիտանի աստիճան ուներ, բայց հետո էլ, երբ այդ աստիճանը բարձրացավ, նրան շարունակեցին անվանել կապիտան-Քեփթըն*։ Այդպես կոչում էին մի փոքր հումորով նրան լավ ճանաչողները, նեղ շրջանի մտերիմները: Դա մի ներողամիտ ժպիտ էր նրա անզուսպ մղումների հանդեպ, որով նա այնքան տարիներ բարեխղճորեն մասնակցում էր «հատուկ» պատերազմների թուրքերի դեմ: Քեփթընը այսպիսով մի տեսակ կատակ մականուն էր դառել նրա համար: Սակայն կատակը երևութական էր*։ Ներքուստ դա նրա տրագիկական պատմությունն էր. պատմություն, որ նրա անցյալ կյանքի վրա շարաշուք մի գիծ էր քաշել և այդ բառով նշավակում էր նրան— այդ ծագումով գյուղացի, հետագայում անհանգիստ, բանվոր մարդուն: Նա մասնակցել էր երկար պատերազմների*, որոնցից մնացին միայն տխուր հիշողություն-

ներ, ավերված, ցրված, մարդահանված մի հայրենիք, նրա մոխիրը, մի խոշտանգված ժողովուրդ և այդ ամենը հիշեցնող իր քաջագործությունները, շքանշաններ՝ ամերիկյան, բուլղարական, հունական, անգլիական և վերջապես ռուսական, վերջինից հրեք խաչեր, այսինքն՝ լրիվ կավալեր: Եվ այդ բոլորից անգլիական մականունը՝ Քեփթըն*...

Վերջին պատերազմը նրա համար իր վերջին պատերազմն էր և՛ ռուս-տաճկական սահմանի վրա, որ նրա առջև բացեց մի սև, ահավոր անդունդ, ուր գահավիժվեց նրա ժողովուրդը և նա ընկրկեց սարսափով, հտ դարձավ պատերազմից, ավելի ճիշտը՝ պատերազմներից:

Սովորապես խստականոն մարդ, սկզբունքի անդիմադրելի պաշտպան՝ նա գիրթ շարժումով, մեկընդմիջտ, անխախտ ընդունեց, համակրեց սովետական կարգերի սկզբունքը և այդպես էլ մնաց, կանգ առավ դրա վրա վերջնականապես:

Անդիմադրելի հայրենասիրություն և ինչ-որ ռոմանտիզմ կար այդ սկզբունքային մարդու մեջ*: Ամենքին հայտնի էր նրա համոզմունքն ու հաստատուն համակրանքը դեպի սովետական սկզբունքը, որով նա եկավ ու վերջնական բնակություն հաստատեց Հայաստանում: Եվ այստեղ սկսվեց մի նոր պատմություն նրա համար: Մինչ հարևանները, նրա մի քանի հարազատ բարեկամները թողին Հայրենիք մուտք գործած օրերի արտակարգ հուզմունքն ու հանդիսավորությունը և լիովին թաղվեցին իրենց առօրյա հոգսերի մեջ, մի-մի վբաղմունք գտան իրենց համար՝ Քեփթընը շարունակեց պահել այն բարձր, առնական տրամադրությունը*, որով մտել էր Երևան և սկսեց զբաղվել... Հայրենիքով, ինչպես գործ, ինչպես ուրիշները՝ լրագրի խմբագրությամբ*, հաշվապահությամբ, ուսուցչությամբ, դեղագործությամբ... Եվ բոլորովին գործ չէր հաշվում իր փոքրիկ պարտեզի մշակումը, որ ջանքով առաջ էր տանում, խնամելով հարյուրներով տնկիներ, տալիս արվարձանի բնակիչներին նվեր, կամ փականագործական օգնություն հասցնում շարունակ սրան-նրան:

Նրա տնակի դիրքը իր ընտրած հողամասում այնպես էր, որ այնտեղից երևում էր Երևանի մեծ մասը նրա արվարձաններով՝

Արարատյան դաշտավայրը, Մասիսները և ավելի հեռուները: Կնքստեր դուան առջևի քարին, որ մի խոշոր բազալտ էր, իրեն նման կարծր ու հաստատ, որի վրա նստելով՝ հայացքը կուղղեր դեպի քաղաքը ու կնայեր ժամերով: Նրա հայացքը անշարժ էր, բայց մի ինչ-որ տրագիկ խոհով լի: Նա բարկացած էր թվում միշտ և երևում էր, որ դեռ վերապրում է մի մեծ տրագիդիա, չի կարողանում մոռանալ մի այրող միտք:

Ի՞նչ էր որոնում այնտեղ, ի՞նչ էր խորհում: Թվում էր, որ նա պետք է ուրախ լիներ տեսնելով, թե ինչպես է զարդարվում քաղաքը թանգարանի պես, տարածվում դեպի բլուրներն ու դուրս թափվում դրանցից:

Երեկոները, երբ ներս էին մտնում նրա մոտ հարեանները, բարեկամները միշտ տեսնում էին նրան լրագրի որևէ համարով տարված, լուռ, երկար կարդալիս*:

Թե ինչ էր մտքում որոճում, այդքան մտասուլյ կարդալով՝ կարելի էր միայն կուսհել, բայց հատկապես ինչո՞ւ էին դրանք այդքան շատ զբաղեցնում, զրավում նրան՝ լավ չէր հասկացվում*: Իսկ եթե պատահեր, որ այցելուները հարց տային ընթերցածի մասին, Քեփթընը կսկսեր սովետական երկրի և արտաքին աշխարհի մասին հեղինակավոր բացատրություններ տալ այնպիսի արժանապատվություններ ու գերագույն լրջություններ, կարծես պրես-կոնֆերանսում նստած լինելու: Այդ բացատրությունները կրքոտ էին, և նա ոչ մի հակաճառություն, քննադատություն չէր ընդունում:

Ոչ մի դեպքում, ոչ մի տեղ, ոչ ոքի չէր զիջում իր սկզբունքների համառ պաշտպանություն մեջ: Ոչ մի բանից արտունջ թույլ չէր տալիս: Բարկանում էր ամենափոքր զանգատից և զայրանում էր զանգատավորի վրա: Այստեղ արդեն բանը հասցնում էր մինչև զվարճալիություն: Համառ, բայց և մի յուրահասուկ կարծրություն* ունելու իր այդ սկզբունքների ընկալման և պաշտպանության մեջ:

Եվ այս բանում շատերը, որ նրա հետ էին վերադարձել Հայրենիք, զիտենալով նրա բնավորությունը՝ ջանում էին նրա մոտ չգանգատվել որևէ թերությունից:

Ամենքն արդեն սովոր էին Քեփթընի սովետական կարգերի պաշտպանության այս ոճին*, որ հասնում էր մոլեգին կրքի: Չէր

հասկացվում միայն նրա արևկոծող այդ կիրքն ու համառությունը: Այստեղ արդեն խոսում էր խստականոն զինվորական բնավորությունը*, որ կոտրել անհնարին էր:

Քեփթընի լուրջ զբաղմունքների մեջ էր մտնում շուտ-շուտ քաղաք իջնելը և շրջելը նրա հրապարակներում, պողոտաներում, դիտել կառուցումները: Այնպես էր զննում շենքերը, նորակառույցները, շինանյութերը, կարծես ինչ-որ մի էքսպերտ հանձնաժողովի նախագահ լինելու և պատրաստվում էր սպառիչ զեկուցում տալ քննած նյութի մասին: Երկար շրջելուց հետո կգար, կպատմեր հարեաններից այնպիսի կառուցումների, փողոցների մասին, որոնցից ոչ մեկի մասին իր հարեանները բոլորովին տեղյակ չէին*:

— Հրապարակի անկյունները աղեկ կդոցվին, միայն որձաքարը պիտի ուշացնես գործը, հազիվ թե հոկտեմբերին հանձնեն,— կասեր նա հեղինակավոր կերպով, կարծես չափել, ճշտել և հաշվել էր ամեն բան:

Վերջացնելով լրագիրը՝ Քեփթընը վեր կացավ և դուռը ծածկելով միայն առանց փակելու՝ շարժվեց դեպի քաղաք: Անցնելով տրամվայի կանգառի մոտով՝ տեսավ մի քանի հայրենակիցների, որ սպասում էին տրամվայի:

— Ինչո՞ւ կանգնած եք,— հարցրեց խիստ, ինչպես սպան իր զինվորներին:

— Քաղաք պիտի իջնենք, Քեփթըն,— ասացին նրանք:

— Ոտքո՞ւմ իջեք,— հրամայեց՝ առարկություն չվերցնող ձայնով և հետո մի փոքր մեղմացրեց,— ոտքո՞ւմ իջեք, որ շենքերը տեսնիք:

— Տեսեր ենք, Քեփթըն:

— Տրամվայով չեք տեսնիր, տրամվայը կվազե, շենքերը աչքեկփախցնես: Քայլած ատեն լավ կտեսնիք:

Առարկեցին, բայց նա ազդու ձայնով ստիպեց ոտքով իջնել: Գիտեին անդիջում բնավորությունը և ապա շուրջին վիրավորել նրան:

Հարգում էին:

Գնացին: Եվ կարծես հանդես բացվեց Քեփթընի ուղեկիցների առաջ: Քեփթընը կանգնեց Բաղրամյան փողոցի զլխին, ձեռքերը

դրեց քամակին, մեջքը ուղղեց և գլուխը ցցեց: Ոճաղարդ շենքերը սանդուղածե իջնում էին ներքև, և նա այնպես խիստ ու երկար նայեց դրանց, կարծես զորատես էր անում իր զինվորներին: Խանդավառված՝ նա չէր նկատում, ճիշտը՝ չէր հաշվի առնում իր հետ քայլողներին և այլ անցորդներին զործնական առօրյայի տրամադրությունը: Նա այնպես էր ընդունում, թերևս պահանջում, որ բոլորն էլ իր նման խանդավառություն մեջ լինեն*: Մի փոքր էլ զվարճալի էր Քեփթընը իր այդ հանդիսավորությամբ: Զվարճալի էր նրա շեշտված, բարձր բռնած գլխի հպարտանքը, ինչպես աքաղաղի կատարի սանրը: Սակայն դա արտաբուստ էր այդպես. ներքուստ նա լուրջ էր և խոր հուզմունքը աննկատելի դողացնում էր նրա երկաթե կզակը: Դա հպարտանք էր «իր» երկրի նվաճումների հանդեպ, հպարտանքով էր նայում իր ուղեկիցներին, իրեն նայողներին: Եվ զարմանալի է: Նա գիտեր, որ ամենքն էլ գիտեն, որ այս բոլորը կառուցել են ուրիշ ձեռքեր*: Բայց շղիտես ինչից այնպես էր զգում, կարծես ամենքն են այս շենքերի կառուցման մասնակցել անձամբ: Եվ ահա, երբ Քանաքեռի բլրից աչքերի առջև հպարտ դժագրվեցին քաղաքի վեհ տեսարանները, նա կանգնեց* և գլուխն ավելի խրոխտ բռնելով դարձավ իր ուղեկիցներին և խստահայաց դեմքի խոժոռ հայացքով ասաց.

— Հե՞, ի՞նչպես է:

Եվ գլուխը թափահարեց պարծանքով ու հաղթականորեն հպարտ նայելով ուղեկիցներին և այնպես ղզաց, որ ինքն է կառուցել այդ քաղաքը: Նա հպարտ էր իր ժողովրդի, իր ուղեկիցների, իր իսկ հանդեպ... Անցան շուկայի կողմերը: Ուղեկիցներից մեկը կամեցավ զվարճություն պատճառել մյուսներին՝ դրգուելով Քեփթընին և կես կատակ, կեսլուրջ ցույց տվեց մի խարխուլ տուն.

— Բան մը չէ,— ասաց Քեփթընը:

Ուղեկիցները իրար նայեցին՝ քթների տակ ժպտալով ծածուկ:

Մի փոքր առաջ դնացին: Փողոցը, որ պիտի անցնեին, ընդհանրապես մաքուր էր. միայն մեջտեղը, փոս ընկած մի տեղում անձրևաջրից տիղմ էր գոյացել*:

Կատակաբանը կրկին դարձավ Քեփթընին.

— Այս ցեխին ալ նայե, Քեփթըն:

— Նայեցի: Բան մը չէ,— սաստեց Քեփթընը հրամայական ձայնով և արհամարհանքով, թեև ցեխը աչքի էր ընկնում:

Ինչո՞ւ «բան մը չէր» այդ ցեխը՝ լավ շհասկացան: Միայն գիտենալով նրա կարծր ու տարօրինակ բնավորությունը՝ դրան վերագրեցին և ոչ ուրիշ բանի*: Իրենց մեջ սկսեցին կիսաձայն հարցնել իրար, մտածել այդ մասին: Անքննադատ համառություն: Պարզ էր*:

— Կչափազանցնես, Քեփթըն,— ձայնը բարձրացրեց քննադատողը, կատակից լուրջի անցնելով,— նայե այս փողոցին ցեխը: Չենք ըսեր, թե մաքուր փողոց չկա քաղաքի մեջ: Բայց մաքուրին մաքուր կըսեն, ցեխին՝ ցեխ:

— Բնավորությունը դիտեք, մի առարկեք,— ասաց մեկը կիսաձայն:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ,— ձայնը բարձրացրեց քննադատողը,— մի՞թե իրոք այս փողոցին ցեխը չի տեսներ Քեփթընը:

— Ո՛չ,— ասաց Քեփթընը:

— Ինչպե՞ս չես տեսներ,— կանգ առավ վիճաբանողը,— չորս կողմ նայեց և մատը տնկեց հենակների վրա ծոված մի պատի կողմը,— ահա, փլչելու վրա է:

— է, բան մը չէ, ըսինք յա,— կտրեց կրկին Քեփթընը:

— Ինչո՞ւ բան մը չէ:

Քեփթընը վճռական շարժումով՝ խոժոռված շրջվեց դեպի առարկողը և կանգ առավ:

— է, քա՞նի տարի պիտի մնա այս հենակներով տունը:

— Քանի տարի՞:

— Նրկո՞ւ, տա՞սը, քսա՞ն, քառասո՞ւն:

— է, ո՞ւր գացիր,— քառասուն: Իհարկի, քառասուն տարի չի մնար:

— Որ չի մնար, ըսել է, բանը մը չէ:

Միծաղեցին: Նրանցից մեկը, որ չէր մասնակցում վեճին, ասաց—

— Թերությունները պիտի նկատենք, Քեփթըն, խոսիլը վնաս չունի: Ավելի առաջ կերթանք:

Քեփթընը սպիտակ ու թավ հոնքերի միջից խեթեց նրան:

— Պիտի մաքրե՞ս փողոցը:

— Ե՞ս...

— Այո, դու, անձամբ պիտի մաքրե՞ս:

— Ո՛ր:

— Ըսե՛լ է՝ թող մաքրողները խոսին: Դուն մի խոսիր: Այս փողոցն ալ պիտի մաքրվի, այն ալ, ամենքն ալ: Ամեն բանեն վերջը ատիկա է:

Հետո հանկարծ կանգնեց և շափեց բոլորին ստից զլուխ,— է, դուք ուրկե՞ եկած եք— Փարիզե՞ն, Նյու-Յորքե՞ն, Լոնտոնե՞ն: Ըսեք ինձի— ո՞վ է շիներ այդ քաղաքները: Դո՞ւք: Ո՛ր:

Օտարին շինածներով մի պարծենաք: Այս փողոցը մերոնք են շիներ և այսքան են կրցեր: Եվ կտեսնիք ալ, թե ինչ են կրցել: Ավելին կրնա՞ք, դուք շինեցեք: Աղե՞կ է, գե՞շ է, ձեր տունը սա է:

Ասաց անհողտող, զղացված և այնպես, կարծես ոչ թե իր խոսակիցներին է ասում, այլ շատ հեռավոր մարդկանց, որոնց կուղիք ասել այդ:

Լռեցին: Ապա բաժանվեցին:

* * *

Ուրիշ քաղաք այցելելու պատճառով, Քեփթընը մոտ հինգ ամիս, թե ավելի՞ չէր եղել Նրեանում*: Մի անգամ գնաց շուկայի կողմերը: Իր սեևոչալ մտքերով* տարված՝ անցավ մի փողոցից, ապա գնաց կողքի փողոցով և կանգ առավ շփոթված: Կորցրել էր շուկայի մոտի փողոցները՝ իրենց հայտնի նշաններով,՝ տներով, սյուներով:

Այնպես կարծեց, թե մտքով տարված, ինչպես նրա սովորությունն էր, անցել է շուկայի մոտի փողոցները, կամ ուրիշ փողոցներ մտել: Շեղեց ճանապարհը, գնաց կողքի ուղղությամբ, անցավ հրկու փողոց և հազիվ նկատեց, որ կայարանի կողմն է եկել: Ետ դարձավ, գնաց՝ հակառակ կողմը, բայց ավելի վատ: Բոլորովին կորցրեց, թե՛ շուկայի փողոցները, և՛ թե շուկան: Զարմացավ իր վրա: Զէ՞ որ ինքն էր ուրիշներին ցույց տալիս փողոցները, ի՞նչպես է, որ մտացել և շփոթում է հիմա:

Մոտեցավ միլիցիոներին.

— Ընկեր միլիցիոներ, ըսեք ինձի՝ ո՞ւր է շուկան:

— Այ, շուկան,— ցույց տվեց միլիցիոները բարեկարգ, լայն փողոցներով, նորակառույցներով շրջապատված շուկան՝ Քեփթընի

չսպասած կողմը,— դեսը կանգնիր, մեքենան,— ղգուշացրեց մի-
լիցիոները:

— Գիտեմ,— մրթմրթաց քթի տակ, արհամարհելով վտանգը
հին ղինվորականը՝ շնայած որ մեքենան քսվեց նրա կողքին:

— Առանց թույլատվության ուղում ես մեքենայի տա՞կ ընկ-
նել,— կատակով, թե բարկությամբ ասաց միլիցիոները:

— Դուն խոսքդ ըսե,— արժանապատվությամբ նկատեց Քեփ-
թընը,— կերևա թե այս փողոցները փոխվելու են,— ավելացրեց լուրջ
տեղեկանք պահանջողի պես:

— Ի՞նչ փողոցներ,— շոր հարցրեց միլիցիոները ուշադրու-
թյունը դեպի մեքենաներն ու տրամվայները: Հետո, երբ մի պահ
լարումը զաղարեց՝ քթի տակ ծիծաղեց.

— էն փողոցները գնացին իրենց պապի մոտ:

Քեփթընը խոժոռ ու հպարտ նայեց միլիցիոներին և շուրջը:
Փողոցները նորոգված էին, մի երկուսը նոր բացված, լայնացած,
ասֆալտած: Հաճելի էր նայելը, բոլորովին անծանոթ, գեղեցիկ, նոր
քաղաքի տեսք էր ստացել թաղամասը:

Հաղթական քայլվածքով Քեփթընը գնաց շուկա՝ խոսելով ինք-
նիրեն.

— է, փափագս ալ աս էր. մեյ մը երթամ կորսվիմ:

Հետո հիշելով իր շփոթվելը, քթի տակ ժպտաց.

— Ըսել է՝ ես ալ ետ մնացած եմ: է՛, բան մը չէ,— ծիծաղեց
իր խոսքի վրա:

* * *

Երեկոն հանդիստ մարմրում էր, երբ Քեփթընի տունը ներս
մտան հարևանները*: Նրանք հազիվ լսելի ձայնով բարեկեցին և
առանց հրավերի նստեցին:

Քեփթընը մի պարբերական* ուներ, որի մեջ կենտրոնացած
ղննում էր ինչ-որ նկարներ:

Երկար լռել էին նստած, կարծես եկել էին դասախոսության
կամ հրահանգի և սպասում էին, որ Քեփթընը սկսի: Եվ իրոք, վեր-
ջապես նա հայացքը պոկեց պարբերականից:

— Վերջերին սա է,— ցուցամատը բարձրացրեց նշանակալի
կերպով:

— Ի՞նչը, Քեփթըն,— հարցրին այցելուները:

— Քոմոնիզմը:

Եվ սկսեց բացատրել:

Նոր էր նա «խորացնում» իր տեսակետները, երբ ներս մտան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մի ուսանող և լեզվաբանական ֆակուլտետի մի ուսանողուհի՝ նրա ազգականները:

— Ինչպե՞ս ես, հայրիկ,— հարցրեց ուսանողուհին:

— Աղեկ, ինչպե՞ս պիտի ըլլամ,— խիստ ու զարմացած պատասխանեց Քեփթընը և շարունակեց բացատրել կոմոնիզմը:

— Այս գործը ուրիշ մեծ գործերու դուռ պիտի բանա,— ցույց է տալիս արդյունաբերության վիթխարի կառուցումները,— ահա այստեղ,— ցույց է տալիս լրագրից կտրած նկարները, ուր գյուտարարներ, ստախանովականներ՝ ինժեներներից սկսած մինչև հասարակ բանվորներ՝ կանգնած իրենց դաղզահի հետև, հնարած գործիքները ձեռներին,— այս գործիքները, մեքենաները ուրիշ մեքենաներ պիտի շինել տան, մեքենա շինող մեքենաներ պիտի շինեն*:

Քեփթընի ազգականները զարմանքով հետևում էին նրան: Նրանք գիտեին անդիմադրելի հայրենասիրությունն ու համառ ու մանտիզմը, գիտեին նրա դեպի առարկությունների դեմ անհանդուրժողականությունը, որ հասնում էր մոլեգին հիվանդության:

— Պիտի դա՞ւ, պիտի դա՞ւ քոմոնիզմը, պիտի դա՞ւ,— կրկնեց Քեփթընը մի ինչ-որ ներքին կրքով և անբացատրելի դաւնությամբ,— պիտի շմեռնիմ, պիտի տեսնիմ:

Քեփթընի այս կրքոտ խոսքը, նրա մյուս անգամների շոր, սուր տոնը* վիճաբանության մեջ՝ նրա արտակարգ, դեմոնստրատիվ հպարտանքները երկրի շինարարության հանդեպ, նրա զայրացկոտ ձայնը, երբ խոսում էր՝ թերևս վերագրվում էր ինքնասածի տարօրինակություններին: Սակայն նա մի վիշտ ուներ սրտում, խոր, հին մի վերք, որ հանգիստ չէր տալիս նրան, չէր բուժվում, ավելի ճիշտը՝ չէր բուժվում լիովին, որ նա շղզար այդ, մոռանար: Սակայն ուշի-ուշով հետևողը կնկատեր, որ նա խոսելիս դիտում էր ուրիշ մի դաժան բանի, որ կատաղի գալլի պես աչքերն արյուն լցված հետևում էր նրան հրևակայության մեջ: Քեփթընը խոսում էր այդ

գաղանի հետ: Նրա ցավը իր բազմաշարշար ժողովրդի զարհուրելի անցյալն էր, դարավոր տառապանքները*:

Քեփթընի ազգական երիտասարդն ու աղջիկը չէին տեսել մեծ Արհավիրքը՝ հայ ժողովրդի աննախընթաց Աքսորը, Անապատը, Դեր Զորը՝ խոշտանգավայրը և Մեծ Մահը²: Նրանք տեսել էին միայն օտարութունը Սիրիայում և կապիտալիստական երկրների մանր ու խոշոր ճնշումները, Հունաստանն ու Ֆրանսիան:

Ահա այդ անցյալի հետ էր կալում* Քեփթընը՝ պատմելով ապագա կյանքի կատարելության՝ կոմունիզմի մասին: Եվ այդ ընդհանրապես, ինչպես պատահեց, հանկարծ առանց մտածելու՝ ուսանողը, երևի կարծելով, որ Քեփթընը վերջացրել էր իր ստեղծված խոսքը փոխեց և մտահոգված ձայնով ասաց.

— Հորեղբայր, դժբախտություն պիտի հայտնեմ քեզի, մեր տան շինության գերաններն երկուսը դողացել են:

Քեփթընը զայրալից նայեց նրան.

— Բան մը չէ՞, — գոչեց զայրալից, — բան մը չէ՞* — կարծես մտրակով ձաղկեցին նրան: Ժողովուրդ*, քանի Արհավիրքը կա, Աքսորը, Անապատը, Դեր Զորը, ի՞նչ ցեխ, ի՞նչ հենակ, գերանի զողովություն: Մոռցե՞ր եք, չե՞ք գիտեր: Պարապ բաներ կխոսիք:

Քեփթընի ցասումի մեջ վերակենդանացավ դաժան, տրագիկ պատմությունը հայ ժողովրդի: Դա գիտեին Քեփթընի մտերիմ հասակակիցները, որոնք թեև երբեմն զվարճանում էին նրա խստապահանջություններով, բայց այժմ հասկացան նրան և մոռցվեցին:

— Դուք ինձի մոռացնել տվեք անմո՞ռա՞նա՞լի՞ն, — գոչեց Քեփթընը, — անմոռանալին տվին մեզի անոնք — Արհավիրքը, Անապատը, Դեր Զո՞ո՞րը... ասոնք հանեցեք մտքես, — և տեղից վեր կացավ, սկսեց անցուդարձել:

— Հորեղբայր, մի՞ զայրանա, սխալվեցի, — սկսեց ուսանողը:

— Ես քեզի չեմ զայրանար, տղաս: Քեզի հետ չեմ:

Ծերուկ գինվորականի ծնոտը դողում էր, շրթունքները կնճըրվել էին*:

— Ես քեզ հետ չեմ, — կրկնեց Քեփթընը, — ես անոնց ալ չեմ ուղղեր իմ խոսքը: Իմ խոսքը կուղղեմ մեր ծածուկ ու անկեղծ թշնամիներուն և հայտնի ու կեղծ բարեկամներուն: Թող դա քոմունիզմը,

ոտք դնե վրաները և ճզմե՛ն՛ե: Աշխարհն արդարության վրա պիտի շինվի: Եվ արդարությունը, որ մեյ մը ծայր տա, պիտի լցվի աշխարհը և մեր երկրին արդարությունն ալ մեջը պիտի ընկնի*:

Համաձայն էին իր հետ, թե ոչ՝ բայց նա խոսում էր շոգալով այդ մասին: Հանկարծ կանգ առավ* և դիմեց իր ունկնդիրներին.

— Քոմունիզմը պիտի գա... այնպես չէ**:

— Պիտի գա:

— Որ պիտի գա, գործերիդ նայեցեք, բան մը չեն սա ցեխը, հենակը, գերանը, գողությունը*...

Քեփթընի ունկնդիրները դառնությունք և մի վշտով, որ նաև նրանց հին վիշտն էր՝ զլուխները* կախեցին դեպի սենյակի հատակը: Այդ հատակը դեռ չէր տախտակամածվել, և նրանց ոտքերի տակից նայում էր իրենց ազատ, նոր Հայրենիքի սևահողը:

Իսկ Քեփթընը ձեռքերը մեջքին, կրկին շարունակեց անցուգարձել հին ղինվորականի ամուր քայլերով:

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

Դա սկսվեց պատերազմի օրերին*:

Անահիտը, հիմնարկային մի հասարակ աշխատող, ճակատի մարտիկներին ընծաներ ուղարկելիս անծանոթ մի մարտիկի այսպիսի նամակ գրեց.

«Սիրելի ընկեր մարտիկ.

Մեր Հայրենիքը մեծ վտանգի մեջ է: Բայց նա երբեք չի ընկճվի թշնամու առաջ, շնորհիվ քեզ նման հայրենասեր մարտիկների, շնորհիվ անձնվեր թիկունքային աշխատողների՝ մենք կհաղթենք: Մեծապես վստահ եմ, որ իմ այս նամակը հասնում է մի ճշմարիտ հերոս մարտիկի ձեռքը: Հաղթութուն եմ բարեմաղթում»: Անահիտի նամակի հասած օրը Տիգրանը, այդպես էր մարտիկի անունը, պատրաստվում էր իր վաշտը գրոհի տանել: Մարտիկները քնած էին խրամատում: Նա արթուն էր, բարձրացած տրամադրության մեջ:

Գիտակից և ակտիվ մարտիկը շփոթութուն չէր, որ ասլուում էր այդ ժամերին: Դե՛, մարտ է, կամ գրոհում ես, կամ գրոհվում: Հո չես կկել խաղաղ աշխատանքի: Հետո՛ կռիվ է. կամ կսպանես կամ կսպանվես: Ի՞նչ արած: Քո տեղը կբռնեն միլիոնները: Գործը չի տուժի, սա է գլխավորը: Բայց և մարդկային է. կուզենայիր, որ կենդանի մնայիր, տեսների հաղթութունը: Օ՛, այդ երազների երազը:

Բայց դա էլ անուպայման պայման չէ, որ դո՛ւ տեսնես: Կարող ես և ինքդ շտեսնել: Թախիծի պես մի բան մտավ Տիգրանի սիրտը: Ոչինչ, դա էլ բնական է:

Բնական է և այն, որ այդ բոլորին կուզեիր տեսնել, թեկուզ մի վայրկյան, հայրենի դաշտերը, քո տունը, հարազատներիդ, եթե

հնարավոր է՝ ողջ Սովետական Միությունը, հետո ինչ կլինի, թո՛ղ լինի: Իհարկե, Տիգրանը այն էլ էր մտածում, որ հայրենիքը, տունը, ողջ սովետական ժողովուրդն իր հետ են, իր շուրջը, իր մեջ: Դե իհարկե: Ահա նրա մի շունչը, ահա մի մարդ, մի հոգի:

Կրկին բաց է անում նամակը: Ո՞վ է այս Անահիտը*:

Տիգրանը— այդպես է լինում մահի-կյանքի սահմաններում. պետք է լինել ճակատում, որ իմանալ— ներվերը գերզգայուն են դառնում, մարդ մի փոքր փափկում է... Տիգրանը հափշտակված է այդ Անահիտով, կա «ճակատային» սեր, որ բոցավառվում է մի րոպեում:

Տիգրանը զգում էր այդ Անահիտի ջերմ սիրտը:

Տիգրանը Անահիտին նամակ գրեց, ուր ի միջի այլոց ասում էր* «...Մեր հաղթությունը չի լինի հաղթություն միայն ֆաշիզմի դեմ. դա կլինի նոր մարդկության հաղթությունը հին մարդկության դեմ: Կսկսվի նոր մեծ էպոխա: Պատրաստվենք աշխատելու այդ էպոխայում»*:

Շուտով ստացվեց Անահիտի պատասխանը, և այսպիսով սկսվեց մի իսկական նամակագրություն այս երկու իրար անծանոթների մեջ: Դա ահագին հոգեկան հաճույք էր Տիգրանի համար:

Մի անգամ էլ Անահիտը այսպես գրեց... «...Ես հավատացած եմ, որ մենք նոր հայացքով կնայենք մեր գործերի, մեր յլյանքի վրա: Եթե մենք անցյալում քայլում էինք արագ և այժմ վազում ենք, ապա պատերազմից հետո կթռչենք: Ճիշտ եք ասում (Անահիտը անցել էր «դուք»-ի) բոլորովին նոր էպոխա է սկսվելու»:

Տիգրանը պատասխանեց.

«...Ճիշտ եք ասում. հետևյալ էտապը թոխք է և ոչ դեպի առաջ ընթացող մի հետևյալ հասարակ քայլ: Մենք կգործենք համաշխարհային մասշտաբով»*:

Մի անգամ Անահիտը ինչ-որ մի առիթով նամակի մեջ այս տողերը գրեց.

«Քաջության կարիք չկա, եթե քայլի, գործի մեջ իդեա չի դրված: Խիզախելը խելացի անհրաժեշտություն պիտի լինի»*:

Տիգրանը այդ գիտեր, բայց հիմա ավելի զգոնացավ, ավելի պարզորոշ պատկերացրեց երկյուղը իբրև կենդանական բնազդ*,

իսկ գիտակից մահը՝ անմահություն մեծ գործի մեջ: Նա ավելի արիացավ, ինչպես վայել է պարտիականին, փոմունիստին: Ավելի լավ «զգաց թիկունքը», հասկացավ*, որ իր հետ խոսում է ոչ միայն մի կին, այլ մի մարդ, որը հաղորդակից է դարձնում իրեն ողջ մտածող սովետական ժողովուրդը: Զգաց, որ այդպես մտածող ժողովուրդը ահա այս նամակների միջով իրեն է նայում և իրենից սպասում է հաղթություն:

Այլևս ի՞նչպես չհաղթես, ի՞նչպես լավ չկովես, որ հաղթես: Երբեմն, երբ հուզող մարտից հետո, հանգստանալու համար Տիգրանը պառկում էր մեջքի վրա՝ սկսում մտածել Անահիտի մասին՝ որքան հետաքրքիր բաների մասին կարելի էր խոսել այդ խոհուն, զարգացած աղջկա հետ: Կուզեր տեսնել նրա լուսանկարը, բայց չէր համարձակվում խնդրել նրանից: Նա էլ չէր ուղարկում, չէր մտածում այդ մասին:

Բայց պետք է ասել, որ Անահիտը մի փոքր տարբեր էր վերաբերվում դեպի այդ նամակագրությունը: Առաջին նամակը, որ ուղարկել էր մարտիկին քաջալերելու, թիկունքից մի ջերմ խոսքով ուրախացնելու համար, թերևս նրա համար ևս մի շարաճճիություն ուներ իր մեջ և ավելի քան Վարսիկի համար: Չէ՞ որ Տիգրանն իրեն էր զրում և ոչ Վարսիկին: Այստեղ մի հաճույք կար. անծանոթության վարազույրի հետև թաքնված, խոսել անծանոթի հետ: Ուստի այժմ, Անահիտը իր աշխատանքով կլանված, իր գործերը լավ կազմակերպած, ակտիվ, հանգիստ սրտով ապրում էր իր համար, և հոգեկան «նեցուկների» կարիք չէր զգում: Ինչպես թիկունքի մարդ՝ նա ապրում էր միայն ընդհանուր լարվածությունը, ճակատի հաջողություններն ու դժվարությունները, ուներ իր անձնատկան այլ հոգսերն ու կյանքը: Մի խոսքով՝ նա լավ էր իր համար և չէր կլանված Տիգրանի անձնական հոգսերով*:

Բայց ինքն էլ սկսեց «արծարծել» նամակագրությունը՝ ուրախ, որ կարող էր հոգեկան օգնություն մատուցել մի մարտիկի, որ բարձր է պահում տրամադրությունը, թող այդպես շարունակվի, թեև նա, որ դիտակից պարտիական է երևում՝ անշուշտ, այս նամակներից չէ, որ պիտի առաջ մղվի, այլ շատ ավելի մեծ ու լուրջ խնդիրների լուծելու համար: Բայց դե՛, պատերազմ է, մարդիկ մի փոքր զգայուն են դառնում:

Նամակագրությունը շարունակվեց, որով Անահիտը ևս համակվեց ընկերական, պարտիական մտերմության զգացմունքով, և այսպիսի կասյը նրան դուր եկավ:

Հաճախ մտածում էր Տիգրանի անձնական բախտի մասին,— ի՞նչ լավ կլինեք, որ փորձանքի չզար այդ եռանդուն երիտասարդը:

Սակայն ուրիշ բան դառավ այս նամակագրությունը վարսիկի համար: Նրան սկզբում զվարճացնում էին քրոջը գրած նամակներն իբր կատակ, բայց վերջն իր համար դառավ հոգեկան պահանջ Տիգրանի հետ խոսելը: Նրան ավելի գրավեց ծանոթության, մտերմության այս ձևը: Վերջապես այս մտերմությունը վարսիկը տենչում էր, որ պատերազմը շուտ Վերջանա, որ Տիգրանը վերագառնա տուն, հանդիպեն, արդեն իրար հետ խոսեն «իրական կյանքում» և ոչ այսպես ինչ-որ մի վեպի մեջ, որ ճիշտ է՝ զվարճացնում էր, հետաքրքրական էր, բայց միաժամանակ էլ դրդում էր բաց անել իրենց մեջ քաշած վարագույրը՝ տեսնել նրան, խոսել, ձեռտալ իրար, բարևել*:

Մի անգամ Տիգրանը իր նամակում այսպիսի տողեր գրեց.

«Հաճախ աչքերս փակում և պատկերացնում եմ Ձեր դեմքը, կերպարանքը: Երևակայում եմ, թե որքան թովիչ պիտի լինեք Դուք, որ այսպիսի բաներ եք գրում: Դուք չեք կարող չլինել թովիչ: Այսպիսի մտքերի, այսպիսի ֆանտազիաների տեր, այսպիսի սրտի տեր կինը ուրիշ բան չի կարող լինել»:

Այս տողերը սթափեցրին Անահիտին: Նա զգաց, որ ինչ-որ բան կտորվեց իր և Տիգրանի միջև: Մեկ ուղեց ուղղակի գրել, որ Տիգրանը թողնի ճակատային ֆլիրտը, շարունակի իրենց նախկին բարեկամական նամակագրությունը: Բայց հետո մտածեց, որ երբեմն էլ լինում են «ճակատային սիրո» խանդավառություն, սիրահարվածություն: Բող մարտիկը չկտորվի, սառցնի մարտական ոգևորությունը, թուլանա գործի մեջ: Բայց և ճիշտն ասած շարունակել նամակագրությունը, սուտ խոսել չէր կամենում:

Բայց ինչ-որ արհեստականություն մտավ իրենց մեջ: Նամակագրության վեհությունը կորավ իրեն համար:— Խոսում էին ոգևորիչ, բարձր նյութերի մասին, և հանկարծ ահա այդ բոլորը հանդեպ հասարակ, սիրային ֆլիրտի: Չգիտես ինչու՝ սա մի տեսակ դիպավ

Անահիտի ինքնասիրութեանը: Ո՞վ գիտի մի օր էլ կգա, կկանգնի քույրերի առջև, կնայի, կստուգի և կհավանի՞— չի՞ հավանի իր երևակայածին: Ինչ-որ քաղքենիութեան հոտ է գալիս:

Անահիտը հայտնեց Վարսիկին իր անախորժութունը այս մասին և հարցրեց՝ շարունակվի՞ թղթակցութիւնը...

— Տգեղ կատակի, խաղի մեջ ընկանք. լավ չի՞ լինի ուղղակի ընդհատեմ նամակագրութիւնը:

— Ո՛չ, ո՛չ, մի՛ անիր,— աղերսեց Վարսիկը,— մի՛ կոտորի բարձր տրամադրութիւնը: Ինչո՞ւ վիրավորել նրան,— խանդավառ ված կուլում է... այսպես լավ է...

Եվ Վարսիկը շարաճճի ժպտաց:

— Ես չեմ կարող քեզ համար նամակներ հորինել:

— «Ցրիր» տրամադրութիւնը, խոսքդ շուտ տուր գործի կողմը:

— Չեմ կարող սուտ ու անկեղծ փոխադարձութիւններ, հայրենասիրական ու սիրային դիպլոմատիա: Ամենագլխավորը՝ ես ինքս չեմ կամենում՝ և վե՛րջ: Վերջապես նա զիտակից մարդ է, պարտիական, անպատճառ թիկունքից նամակագրութիւն է պետք, որ հոգեկան նեցուկներ ձեռք բերի ու կովի՞: Նա իր գործը գիտի, բանի՛ղ կաց:

— Ըիշտ ես ասում, բայց լավ է, թող զբաղվի մի քիչ...

— Ես չեմ կարող միաբա զբաղեցնել ամեն տեսակ բաներ հնարելով:

Այն ժամանակ Անահիտը Վարսիկին առաջարկեց, որ նա շարունակի նամակագրութիւնը: Չասեց իսկական պատճառը: Ասեց, որ ինքը շատ է զբաղված և նամակագրութիւնը դառնում է արդեն հոգս, խանդարում է իրեն:

— Լավ, եկ չվիրավորենք մարտիկին, գրենք,— ծիծաղեց Անահիտը և ձեռքը թափ տվեց.— գրենք, թող հանգիստ սրտով կովի, զբաղվի իր գործով, եթե միայն... Տեսնենք: Հավատացած եմ, որ պատերազմի հետ էլ Վիվերջանա «Ճակատային» ումանը: Դու ասա կենդանի, ողջ վերադառնա՝ ամենակարևորից ամենակարևորը:

— Այո՛, այո՛, գրե՛նք,— ուրախացավ Վարսիկը:

«Այդպես լավ կլինի»,— մտածում էր Անահիտը,— ինքը ես

քաշվեց՝ քանի բանը լուրջ կերպարանք չի առել, հասել անախորժ առաջարկների, մերժումների, հիասթափումների:

Ճիշտ է, մեջտեղ ինչպես Անահիտն ասաց՝ մի տեսակ անտեղի խաղ է մտնում գործի մեջ, մի ինչ-որ անմտածված կատակ: Բայց Անահիտն է՛լ ավելի շխորացավ, ավելի երկար շմտածեց այդ մասին:

Կատակասիր, շարաճճի վարսիկը իր վրա վերցրեց «գործը»։ Նա հետաքրքրվում էր, թե ինչ կստացվի այս «խաղից»: Բայց խընդրեց միայն, որ Անահիտը երբեմն օգնի իրեն, մտքեր տա:

— Ի՞նչ մտքեր: Գրիր, քաջալերիր, ոգևորիր, ա՛յ քեզ մտքեր: Կօզնեմ երբեմն:

— Բայց վստորագրեմ քո անունով. դա չի իմացվի, քանի որ դու մեքենագրած էիր թղթակցում, և ես պետք է ձեռագիր ստորագրեմ:

— Լավ:

Վարսիկը մի փոքր «հասկացավ» Անահիտին: Անահիտը տգեղ չէր, բայց դեմքի, արտաքին կողմից բավական հասարակ էր, անհրապույր: Եվ երևի զգում էր,— այսպես մտածեց Վարսիկը,— իր անհամապատասխանությունն այն երազին, որ կրում էր իր հոգում խանդավառված երիտասարդը:

«Երևի վախենում է հիասթափումից»:

Դա սխալ ենթադրությունն չէր: Չէ՞ որ կարող էր մի օր Տիգրանը ռազմաճակատից գալ իրենց մոտ: Մտքովն անցավ՝ թե ի՞նչ կարիք կար իսկույն անախորժ զգացում զարթեցնել մի խանդավառված երիտասարդի մեջ: Թող իսկույն, առաջին իսկ տեսակցությունը չկոտրվի, հանդիպելով մի՛ սատանան գիտե ինչ արտաքինով աղչկա, որին ռազմաճակատում երևակայել, պատկերացրել և ով գիտե ինչ և որով սնել է իր երիտասարդական անզուսպ ֆանտազիան:

Այստեղ մի փոքր էլ խոսեց Անահիտի ինքնասիրությունը: Ճիշտ է, նա չէր կապվիլ այդ երիտասարդի հետ և մեծ ֆիասկոյի չէր ենթարկվի ինքը: Չլինի Անահիտը, լինի Վարսիկը: Բայց դե, մարդ է...

Ինքը՝ Վարսիկը երկյուղ չուներ նման բաներից: Նախ նա ուրախ, անհոգ և շարաճճի արարած էր և ապա՝ շատ դեղեցիկ էր շարկ եղած դեպքում... Օհո՛...

Սակայն Անահիտն այն էլ մտածեց,— այս մարդը նամակ է գրում, բայց իրոք՝ ո՞ւմ... իրե՞ն, թե Վարսիկին: Որի՞ հետ է կապված, և ի՞նչպես է կապված: Եթե մի օր իրար պատահեն երեքով— ում պիտի «ընտրի»: Ճիշտ է՝ ինչ-որ տարօրինակ բան կստացվեր: Հետո՞ ի՞նչ մի առանձին վտանգ կա Տիգրանի հետ:

Նամակագրութունը թող շարունակի Վարսիկը: Տիգրանի հետ պիտի շարունակի միայն մտերմաբար թղթակցել, ղբաղեցնել, ողևորել: Ավելին ոչ ոք Տիգրանին չի խոստացել, նրա հետ զգացմունքի կապ, պայման ոչ ոք չի կապել և ոչ ոք նրան չի խաբում, չի դավում կամ դավաճանում ոչ մի ուխտած զգացմունքի մեջ:

Եվ ահա Անահիտը օգնում էր, մտքեր էր թելադրում...

Եվ Վարսիկը, որ հիմա «Անահիտ» էր դառել, գրում էր, որ շատ ղբաղված է և չի կարողանում ավելի հանգամանալից, այսինքն «խելացի» նամակներ գրել, թող Տիգրանը ներողամիտ լինի: Բայց նամակներն անհետաքրքրական չէին լինում: Միշտ Անահիտի խոր, ինքնատիպ մտքերը տպավորիչ մի բան մտցնում էին նամակների մեջ:

Եվ ահա մի օր էլ բնակարանի դուռը բախեցին: Վարսիկը գնաց, բաց արեց: Անծանոթ մի— ըստ հրևույթին գորացրված՝ երիտասարդ զինվորական:

Մինչ Վարսիկը կհարցնեք նրա ով լինելը՝ անծանոթն ասաց.
— Դուք ինձ... ճանաչո՞ւմ եք..

Վարսիկը նայեց: Մի վայրկյան միայն: Մտերմորեն ժպտացող դեմք և հարազատի հայացք: Ո՞վ պիտի լինի:

Դե, իհարկե, նա է, ուրիշ էլ ո՞վ— Տիգրանը:

Քամահար, արճիճագույն դեմք, պողպատածույլ գեղեցիկ կիսանդրի, բարձրահասակ, ջլոտ, ամրապինդ երիտասարդ:

Նա ձեռքը մեկնեց.

— Անահիտն ևս...

— ...Այո,— դուրս թռավ Վարսիկի բերանից ուղղակի անդիմադրելի, անմտածել, Վարսիկը նայեց Տիգրանի աչքերի մեջ* և ժպտաց քթի տակ: Սա նկատեց Տիգրանը և քննող հայացքը տարավ Վարսիկին վերից վար. Վարսիկը ևս չափեց վերից վար: «Տեսան իրար»:

«Ահա թե ինչպեսն էր հղել»,— մտածեցին երկուսն էլ: Վարսիկը հրավիրեց Տիգրանին և բարձրաձայն, ուրախ կանչեց դեպի ներս:

— Ընկեր Տիգրանը... Տիգրանը...

— Ընկեր Տիգրա՞նը,— հետաքրքրված, ուրախացած առաջ եկավ Անահիտը:

— Քույրս, Վարսիկը, ծանոթացիր, Տիգրան,— ասաց «Անահիտը» ցույց տալով Անահիտին և սուր, ստիպողի հայացքով նայեց նրան:

Անահիտը ակամա ենթարկվեց, ինչ-որ անհարմարություն զգալով:

Ծանոթացան: Գնացին սեղանատուն: Տիգրանը իսկույն ասեւսավ, որ ընտանիքը բաղկացած է երկու քույրերից միայն:

Նստեցին: Կրկին նայեցին իրար:

Դժվար էր նրանց համար հաշտվել այն խառն տպավորության, որ ստանում է մարդ այդպիսի ընկերներին, նման տարօրինակ դեպքի ժամանակ:

Ե՛վ այն է մարդը, և՛ այն շէ: Ե՛վ այդպես է, ինչպես կուղեիր որ լիներ, և՛ այնպես շէ: Հիասթափումն ինչ-որ, բայց մի տեսակ էլ նոր ջերմություն:— Ախր, դեմդ կանգնած է ոչ թե մի ստորագրություն՝ «Տիգրան», այլ իրական, կենդանի, գեղեցիկ մի երիտասարդ: Եվ աչքերից, դեմքից, ողջ էությունից երևում է, որ լավ աղա է: Նույնը զգաց նաև Տիգրանը, երբ նայեց Վարսիկին:

Հաճելի մի բան ևս կար այդպիսի հանդիպման մեջ:— Բոլորովին օտար մի մարդ, վայրկենապես հարազատանում է քեզ, դառնում սիրելի: Եթե մի փոքր առաջ փողոցում պատահեիր նրան, որ այդ ընկերին քեզ հետ միասին ձեր տունն էր գալիս, շէիր իմանա՞, թե նա է և ձեր տունն է գալիս:

Տիգրանը մտերմաբար նայեց Վարսիկին և հարցրեց.

— Հետո՞, ինչպե՞ս են գործերդ:

Վարսիկն ասաց: Ապա ինքը հարցրեց.

— Զորացրված ես:

— Այո: Անցնում եմ թիկունքային աշխատանքին: Ես կոնստրուկտոր եմ*:

խոսում էին և շարունակում զննել իրար: Տիգրանը խոսում էր ավելի Անահիտի հետ, շմատնելու համար իր բուն ցանկությունը՝ խոսել Վարսիկի հետ:

Բայց զրույցը հետզհետե տաքացավ, դառավ հետաքրքիր: Նյութ շատ կար— պատերազմը, հաղթությունը, խաղաղությունը, նոր հնգամյակը, ապագան: Խոսեցին երկար՝ մոռանալով մինչ այդ եղած տարօրինակ ծանոթությունը: Այնպես էին խոսում, կարծես երկիրը նոր էր ծնվել, և սկսվելու էր մի նոր, հրաշալի ստեղծագործական աշխատանք: Տիգրանն այնպես էր նայում իր ձեռնարկելիք գործերի վրա, կարծես նրանք իր կյանքի ամենահանդիսավոր բաները պիտի լինեին:

Իսկ Վարսիկը հետևելով քրոջ և Տիգրանի զրույցին՝ զգում էր այնպիսի մտերմություն, որ շատ հագիվ է պատահում մարդու կյանքում:

— Ի՞նչ եռանդուն երիտասարդ է,— ասաց մտքում...

Եվ շուտով սկսելով ավելի հիացած նայել Տիգրանին քան լսել, միայն ասաց.

— Ուրեմն ո՞րքան մեծ նշանակություն եք տալիս ձեր գործին:

— Իմ գործը առանձին վերցրած շատ շնչին բան է,— ասաց Տիգրանը,— ևս վերցնում եմ իմ ողջ երկրի գործը միասին:

Տիգրանը տարվեց իր իդեալով: Նա ասաց, որ պատերազմը ակամա ստուգատես եղավ երկրի ուժերի համար: Երկիրը ցույց տվեց, որ ամեն բան կարող ենք՝ եթե կամենանք: Եվ հիմա մենք ավելի համարձակ ձեռնարկներ երկանցնենք: Կոմունիզմը շոշափելի է դառնում արդեն:

Անահիտը ևս տարվեց Տիգրանի խանդավառությամբ և սկսեց խոսել նորանոր հնարավորությունների մասին: Նա խոսում էր ծանր, համոզիչ եղանակով այնպիսի բաների մասին, որ պահանջում է հերոսական թոփշներ*:

Տիգրանը իսկույն նկատեց, որ Անահիտը սովորական աղջիկներից չէ, որ շատ պատրաստված, ակտիվ, նվիրված պարտիական է երևում:

«Քույրը ևս շատ խելացի աղջիկ է»,— մտածեց Տիգրանը,— լավ է թափանցում իրերի խորքը:

Բայց այս հաճելի, սահուն զրույցի մեջ կար այնուամենայնիվ մի ինչ-որ բան, որ շէր ներդաշնակում դրությանը. կային «ստորջրյա խութեր»...

Անահիտը շատ լավ էր զգում այդ: Մեջտեղը մի անպատշաճ կեղծիք կար համենայն դեպս: Կատակ-խաղը: Դա արված էր պատերազմի օրերին, արտակարգ ումանտիկ պայմաններում՝ իրարից հեռու, անծանոթ մարդկանց մեջ: Այն ժամանակ կարելի էր անցկացնել կատակը, քանի որ երկու կողմերը կարծես կոնկրետ մարդիկ չէին, և դա անտարբեր, անմեղ բան էր նրանց համար: Իսկ հիմա, երբ այսքան մտերմություն առաջ եկավ և մարդիկ էլ «իրականացան»՝ կանգնեցին իրար առջև՝ պետք չէ՞ր բաց անել կամ թաքցնել կատակը: Անահիտը մտածեց, որ պետք էր բաց անել այն, բայց նրան կաշկանդեց մի այլ բան:— Ի՞նչ պիտի նշանակեր այդ հայտնելը: Տեղյակ դարձնել երիտասարդին, որ նրա գրավվելը սխալմունքի՞ հետևանք է, որ նա հիացած է եղել իր մտքերով և ոչ թե բրո՞ջ: Դա կլիներ անտեղի մեծամտություն և տգեղ միջամտություն: Եվ ի՞նչ իրավունքով:

Վարսիկն էլ սկսեց ճարպկորեն կատակել՝ իր և Անահիտի անունները դիտմամբ խառն գործածելով—երբեմն իրեն Անահիտ, Անահիտին՝ Վարսիկ անվանելով: Անահիտը այդ կատակը ևս թույլ տվեց: Դա կարծես ավելի հարմար ելք էր:

Վերջացրեց նրանով, որ մտածեց թե. ըստ երևույթին սրանից մի ուրիշ բան պիտի դուրս գար՝ ինչո՞ւ խանգարել... Վերջը կիմացվեք «գաղտնիքը», բայց երջանկացած զույգի համար ի՞նչ նշանակություն պիտի ունենար նման «սխալը»:

Անահիտը ուղղակի պարզ տեսավ, որ Տիգրանը շատ խանգավառվեց Վարսիկով, և սա էլ, ըստ երևույթին, հետաքրքրվեց Տիգրանով և մտածեց այսպես. քանի որ ինքը կարված չէ Տիգրանի հետ և Վարսիկն է «սկսում» կամ սկսել էր վերջին ժամանակներս և Տիգրանն էլ չի զգում, թե ուր է գնում՝ ի՞նչ կարելի է անել այժմ: Արժե՞ր անախորժ կատակը բաց անել այս բուպեխս: Այստեղ մի բան «սխալ է», մի բան «ուղիղ»:

Դժվարացավ որոշել, թե ինչ կարելի էր անել այդ պահին: Մնում էր մի փոքր սպասել:

Այսպես մտածեց Անահիտը և առաջին օրը ոչինչ չհասկացրեց Տիգրանին*։ Շարունակեցին կատակի տալը։

Շատ շուտով Տիգրանն ու Վարսիկը մտերմացան։ Կատակը, որի ձևոնարկողը Անահիտն էր, այսպիսով դառավ լուրջ բան։ Այլևս մինչև անգամ ավելորդ էր խոսել այդ մասին։

Մեղադրել Անահիտին շատ էլ չէր կարելի։ Ինչո՞վ էր պարտական նախատեսնել, նախազգուշացնել Տիգրանին։ Չէ՞ որ նրանց մեջ՝ հատկապես իր և նրա մեջ ոչ մի դաշինք չէր կապված։ Դա լոկ մի հայրենասիրական զգացմունքի թռիչք էր նրանց մեջ. զոնև Անահիտը միայն այդ զգացմունքով էր առաջնորդվել։ Եվ այժմ էլ՝ զգուշացնելն անհարմար էր ու ծիծաղելի։ Ի՞նչ ասեր Տիգրանին. «ի՛նձ պետք է սիրելիք և ո՛չ նրան, մի առաջարկիք ամուսնական կապ նրա հետ»*։

Տիգրանն էլ կպատասխաներ. «իսկ ո՞վ է քեզ սիրում և ո՞վ է մտադիր առաջարկություն անելու քեզ»։

Ո՛չ, ծիծաղելի դրություն կստեղծվեր։ Ինչ որ է՝ Անահիտը հազիվ թե կարողանար միջամտել ու արգելիլ Տիգրանին կապվել Վարսիկի հետ։

Տիգրանն արդեն քայլն արեց։ Ուշ էր։

Եվ հետո՞ ի՞նչ մի վատ ու անբնական, սարսափելի բան է մի երիտասարդի և մի աղջկա մեջ՝ սիրեց մեկը, հավանեց մյուսը։ Հայրենական պատերազմի հերոսը կունենար այնքան ազնվություն, որ չքանդեր այդ ամուսնությունը «ինչ-որ սխալի» պատճառով։

Մի խոսքով դեպքերն իրենք քայլեցին, ընթացան և դրանց կանգնեցնելու հարկը չկար*։

Մի օր Վարսիկը Անահիտին հայտնեց, որ իրենք ամուսնանում են։

— Մի՞թե,— զարմացավ անակնկալ բան լսածի պես Անահիտը, թեև գուշակում էր այդ։

— Ձարմանո՞ւմ ես։

— Ո...ո...ո...չ։

— Նա ինձ շատ է դուր գալիս, Անահիտ,— գուշակեց Վարսիկն Անահիտի տարակուսանքը։

— Այո՞... իսկ դո՛ւ...

— Ծ՞ս... այսինքն՝ ես ի՞նչ...

Անահիտը լռեց:

— Չէ, մի բան գիտես, բան ես կասկածում,— մի փոքր անհանգիստ նայեց քրոջը Վարսիկը:

— Ո՛ր... ոչինչ...

— Անահիտ, եթե դու կասկածում ես նրա զգացմունքի վրա, ես կարող եմ քեզ հավատացնել, որ նա շատ և շատ սիրում է ինձ: Եվ հանկարծ գրկեց Անահիտին:

— Անիկ ջան, մի անհանգստանա: «Այն» անցավ, այն ուրիշ բան էր, դատարկ կատակ.. մոռացել եմ բոլորովին: Նա էլ չի կուհում բոլորովին, էլ չկա այն...

Անահիտը լռեց երկար: Մի բան դուր չեկավ այս հասարակ ու անվերապահ քայլի մեջ:

— Ասում ես՝ շա՛տ է սիրում քեզ,— հարցրեց նա մտախոհ:

— Այո՛, ես ևս...

Անահիտը ուշացրեց խոսքը.

— Ավելի լավ: Դու գիտես: Միայն տես հիմարություն դուրս չգա, շղջաս: Թե նա ի՛նչ է որոնել և ի՛նչ է գտել, կամ դու ի՛նչ գտար, դա էլ քո՛ գործն է:

Եվ մտածեց իր մեջ կրկին.— «Ինչո՞ւ հայտնեմ «ստույգը» և խանգարեմ: Եվ ի՞նչ իմանամ— նրա «ստույգը» այս բուպեիս թերևս այս է՝ քույրս, և ոչ թե... հա: Առանձին զգացմունք չեմ տածում՝ դեպի նա, մրցակից չեմ»:

Եվ ձեռքը թափ տվեց՝ մի փոքր պղտոր խղճով*:

Չանցավ մի քանի օր՝ Տիգրանն ու Վարսիկը ամուսնացան: Այնքան ուրախ, երջանիկ եղավ, բստ երևույթին, այդ ամուսնությունը, որ թվում էր հալեց իր մեջ, սրբեց բոլոր կատակներն ու խաղերը, թույլ տված սխալները:

Պատմությունը վերջապես վերջացավ, դրությունը, որ այնքան արհեստականություններ ու պայմանականություններ ունեի՝ դառավ բնական:

Մի երեկո Տիգրանը ինչ-որ հոգնած էր, թե թախծոտ: Մտորում էր ինչ-որ:

— Գիտե՞ս, Վարսիկ, քույրդ շատ խելացի աղջիկ է:

— Այ-ո՞...

— Այո,— իր մտքերում խորասուզված և հայացքը դեպի պատահանից դուրս՝ շշնջաց Տիգրանը:

Վարսիկը մի փոքր տխրեց:

— Է, լա՛վ, ինչո՞ւ ես ինձ ասում այդ:

— Ինչո՞ւ,— զարմացավ Տիգրանը,— հենց այնպես:

Վարսիկը տխուր ժպտալով սկսեց ցուցամատի եղունգով փորփորել ծնկան վրա ընկած շրջազգեստի ծաղիկը: Տիգրանը հանկարծ գլխի ընկավ:

— Լսիր. քեզ որ շտիրեի, այդպիսի բան չէի ասի քեզ: Սա լավ իմացիր, խելոքս:

Եվ գրկեց Վարսիկի ուսը: Վարսիկը գլուխը դրեց նրա ուսին, հետո ընդոստ շարժումով ընկավ նրա գիրկը և սկսեց համբուրել նրան:

— Այո, խելացի աղջիկ է Անահիտը, և դա ինձ ուրախացնում է:

— Ինչո՞ւ է ուրախացնում,— շողացնելով աշխույժ ու փորձող աչքերը և նենգորեն մոտեցնելով Տիգրանի աչքերին՝ ճակատը դրեց նրա ճակատին:

— Ինչո՞ւ: Հը՛ր՛, Թող այդպիսի պարտիական աղջիկներ շատ ունենանք:

Վարսիկը շհանգստացավ բայց: Նրան թվաց, որ Տիգրանը ինչ-որ գլխի է ընկնում կատակ-խաղը: Կամենալով կանխել՝ ինքը մի օր, սիրո երջանիկ բուսկներին Տիգրանին հայտնեց «զաղտնիքը»:

Տիգրանը շփոթվեց: Կարծես իրեն հայտնեցին և հաստատեցին, որ իր ծնողները մինչև օրս իր գիտեցածները չեն եղել, այլ բոլորովին անծանոթ, ուրիշ մարդիկ: Տարօրինակ բան զգաց, չգիտես ախորժելի՞, թե տգեղ, ծանրակշի՞ռ, թե աննշան, հասարակ բան*:

Երբ առաջին շփոթությունը անցավ՝ Վարսիկը գրկեց նրան, սկսեց փայփայել: Իսկական զգացմունքը իսկույն չքացրեց այդ շփոթությունը: Ինչ էր, ինչ չէր՝ Տիգրանը սիրում էր Վարսիկին: Ուրեմն և վերջ:

— Ոչինչ, թող այդպես լինի...

Միծաղեցին, բայց կրկին ու կրկին զարմացավ Տիգրանը, կրկին ծիծաղեց և համբուրեց կնոջը ի նշան «հաշտվելու»:

Միայն մատը թափ տվեց վերջը.

— Այ, դու շարաճճի:

Վարսիկը թեթևացավ այդ գաղտնիքի «հոգսից», ինչպես և ենթադրում էր՝ «անց կացավ» առանց միջադեպի: («Եվ վերջապես ինչ մի ահավոր բան էր պատահել»): Անցավ իր հերթական, առօրյա հոգսերին, սկսեց «տուն սարքել»: Իրեն օգնեց Տիգրանը: Միասին գնեցին կահավորանք, զարգարանք*:

Վարսիկը լիովին բավարարված էր իր նոր կենցաղով: Հիմնարկում շատ դործ շուներ և չէր էլ շանում մեծացնել դրանք: Նրա գլխավոր հոգսն ու բավականությունն այժմ իր տունն էր և իր ամուսինը:

Անցյալի հետքերը հարթվում էին, կորչում: Տիգրանը Վարսիկի հետ հաճախում էր Անահիտին, այնտեղ ասում, խոսում էին դործի մասին, տան մասին, Վարսիկի մասին և ամեն բան կլանեց անկեղծ, բուռն զգացմունքը: Տիգրանը իրոք կապվեց Վարսիկի հետ: Այնպես որ մի հրեկո էլ, երբ Տիգրանն ու Վարսիկը նստած էին բազմոցի վրա՝ Տիգրանը խոսեց իր անելիք նորարարությունների և գյուտերի մի ամբողջ շարքի մասին՝ Վարսիկը վերջապես հաճելի անդորրություն զգաց, որ իրենց ընտանեկան վիճակը հաստատված է արդեն, որ Տիգրանն այնքան կղբաղվի, կտարվի իր ձեռնարկներով, որ կատակից հետք չի մնա նրա հիշողության մեջ:

Վարսիկն ուրախացավ.

— Իհարկե, շուտ կլինեն այդ գյուտերը:

— Չգիտեմ, տեսնենք:

Վարսիկը գլուխը դրեց Տիգրանի ուսին, բայց սա այնպես էր հափշտակված իր գյուտի մտքերով և այնպես հանկարծ վեր թռավ, որ Վարսիկի գլուխը մի փոքր ծռված մնաց օդի մեջ:

— Լավ բաներ դուրս կգան Վարսիկ, լավ բաներ, — և սկսեց արագ անցուդարձ անելով արագ շփել ձեռները, — այնպիսի բաներ, որ երևակայել չի կարելի, թե կարելի են:

Չեղած բաներ:

Լռեցին: Վարսիկը քթի տակ ժպտաց.

— Բայց... Գիտես ինձ թվում է, թե զուր պիտի աշխատես,—
ասաց հանկարծ առանց մտածելու Վարսիկը:

— Ինչո՞ւ,— կանգ առավ Տիգրանը զարմացած,— ինչո՞ւ ես
ասում այդ:

— Դե, հիմա... ո՞վ գիտի: Գյուտը հեշտ բան չի:

— Հեշտ բան չի, այո, բայց ինչ բանն է հեշտ: Բաներ շատ
ենք արել՝ ինչն է հեշտ հղել:

— Կարող է պատահել շատ աշխատես, բայց սխալ բան դուրս
գա:

— Սխալ բան չի դուրս գա: Կտեսնես:

Վարսիկը ոգևորվեց: Նա գիտեր Տիգրանի անհանգիստ բնա-
վորությունը, և հավատաց, որ երբ նա մտադրվեց՝ կկատարի էլ:

Իրոք՝ Տիգրանը տարվեց իր գյուտերով ու նորարարու-
թյուններով: Գործարանում, տանը, ամենուրեք մշտական եռուզեռի մեջ
էր, մոռացել էր կողմնակի ամեն բան: Աշխատանքի այդ ոճի մեջ
նա հիշեց իր համար մի շատ սիրելի, առանձնահատուկ բան, որ
կար պատերազմական գործի մեջ և այստեղ արդեն շատ պետք
եղավ նրան.— վճռականություն, ստուգություն, ակտիվություն.—
Աշխատել համառ, անդիմադրելի ճիգով:

Տիգրանը ամբողջովին լցվեց իր աշխատանքի հոգսերով. ըն-
կավ իր գյուտերի ու նորարարությունների հետևից: Մի քանի գյու-
տեր, նորարարություններ թողեց մի կողմ, առայժմ ընտրեց դրան-
ցից մեկը. հնարել մի այնպիսի մետաղակտրիչ, որ երեսուն անգամ
կրճատեր պրոցեսը: Իրեն օգնական վերցրեց ցեխի վարպետին,
որ կոնստրուկտորի հմտություն էր ձեռք բերել և երիտասարդ բան-
վորներից երկուսին:

Խմբակը երբեմն էլ հավաքվում էր Տիգրանի մոտ, և մինչև ուշ
գիշեր խոսում, վիճում էին մետաղակտրիչի մասին:

Գիշերվա ժամը մեկը կլիներ, որ Անահիտն ու Վարսիկը մի
անգամ Տիգրանենց սեղանատանը նստած սպասում էին նրան,
որ վերջացնի գործն ընկերների հետ, դա իրենց մոտ: Գրասենյա-
կից լսվում էր խառն վեճ, որ մերթ մեղմանում էր, մերթ սլայթում
խառնաձայն: Երևում էր, որ այնտեղ այնպիսի մի բուռն վեճ կար,
որ հազիվ թե այդ գիշեր դադարեր: Անահիտը մեկ ուզեց տուն
գնալ, բայց շատ էր ուզում Տիգրանին տեսնել:

— է, ի՞նչ կլինի, մտնեմ մի րոպե խանգարեմ,— ասաց Անահիտը,— ծանոթներ ենք, շեն նեղանա:

— Գնա ներս, ի՞նչ ես հարցնում,— ասաց Վարսիկը:

Անահիտը մտավ նրանց մոտ:

— Բարե, ընկերներ, ներեցեք, որ խանգարում եմ:

— Խնդրում ենք, խնդրում ենք, ընկեր Անահիտ, համեցեք, գուցե դուք գործը գլուխ բերեք,— խոսեցին իրար խոսք կարելով վիճաբանողները, տեղ բաց արին Անահիտին և Վարսիկին:

— Ընկել են անհայտի հետեից,— ասաց ինժեներ Արզումանյանը, որ ինքն էլ հետաքրքրվել, եկել էր այդ երեկո ծանոթանալու դյուտին,— ինձ էլ մեջ են քաշել:

— Դե անհայտն է, որ դառնում է հայտնի, ընկեր Արզումանյան,— ասաց Անահիտը, հայտնին ի՞նչ արժեք ունի, որ դառնա հայտնի:

Ծիծաղեցին:

— է, բան-ման դուրս գալի՞ս է,— հարցրեց Անահիտը կոմիկ Չալիտով նայելով բոլորի վրա մեկ-մեկ:

— Այո՛, այո՛,— տաքացած շտապեցին պատասխանել երկուտասարդները:

— Գտնված է համարյա,— ասաց ինժեները:

— էլ ինչո՞ւ եք վիճում:

— Փորձարկելու վրա է վեճը, ընկե՛ր Անահիտ:

— Փորձարկել... կանենք,— ասաց Տիգրանը մտախոհ և գլուխը կախեց գծագրությունների վրա,— հը՛, ասա, է՛,— դիմեց վարպետ Առաքելին:

— Չի դուրս գա, ընկե՛ր Տիգրան,— ասաց վարպետ Առաքելը,— կուզես վաղվանից մասերը ձուլիմ, տես: Դեռ լավ մշակի:

— Մոտ է, է՛, մո՛տ, սատանան տանի,— խոսեց ինքն իրեն ինժեներ Արզումանյանը,— համարյա գտնված է:

Եվ դարձավ Անահիտին.

— Այ, այսպես է ինժեներական գործը, ընկե՛ր Անահիտ, ինչպես որ մարդ լինի, որ պիտի ծնվի, ինչպես անշունչ առարկային բերան շինեք, բերանը հանկարծ բաց անի, որ խոսի:

Ակսեցին ծխելը: Գծագրությունը թողին սեղանի վրա, մի փոքր ցրվեցին, որ հանգստանան:

— Ընկերներ, ասաց ցիխի վարպետը,— ես խորհուրդ եմ տալիս վերցնել առաջին պրոյեկտը: Թող հինգ անգամ կրճատի կըտրելու ժամանակը: Էն հաստատ բան է: Իսկ սա չի դուրս գա:

— Ինձ էլ է թվում, որ դուրս չի գա,— ասաց Տիգրանը:

Անահիտը զարմացած նայեց Տիգրանին:

— Բայց հենց ա՛յդ է, գրավում է և արժեք ունի:

Սկսեց ծխի քուլաներ ու օղակներ բաց թողնել օդի մեջ:

— Հենց ա՛յդ, հենց ա՛յդ,— կրկնեց նա երազկոտ ձայնով:

Բոլորն սպասեցին, թե ինչպես է բացատրում նա իր միտքը:

— Հենց այդ: Դուրս բերել, ուղղակի ստեղծել ոչնչից այնտեղ, ուր թվում է, թե հաստատ ոչինչ չի դուրս գա: Առաքե՛լ, ե՛կ փորձենք, մի փոքր էլ ճշտենք ու...

— Եթե բան պիտի դուրս գա, թեկուզ մի տարի աշխատես՝ ափսոս չի,— ասաց վարպետը,— բայց եթե հաստատ գիտես, որ չի դուրս գա...

Տիգրանը բռնեց վարպետի ձեռքը և թափ տալով՝ ծիծաղեց.

— Առաքել ջան, հենց գյուտն էլ ա՛յդտեղ է լինում, որ «հաստատ» գիտենք, թե բան չի դուրս գա: Կհանձնվի՞ր...

— Է՛, մետաղ է ու չի հանձնվում:

— Իր խո՞սքն է: Կհարկադրենք՝ կհանձնվի:

— Կհամոզե՞նք, կհամոզե՞նք,— կատակեց նաև Արդումանյանը,— սովետական խոսքը մետաղն էլ կթեքի մեր կողմը:

Ու ծիծաղելով բարձրաձայն՝ բռնեց վարպետ Առաքելի մեջքը:

Սկսեցին վիճել կրկին:

— Է, բնկերներ, ձեզ թողնում եմ շատ հետաքրքրական մոմենտին և նախանձում եմ ձեզ: Բարի՛ գիշեր, ես վաղը շուտ եմ գնալու աշխատանքի:

• Տիգրանը դուրս եկավ ճանապարհելու Անահիտին:

— Ո՞նց ես, Տիգրան,— հարցրեց Անահիտը,— վերջերս չես երևում:

— Ի՞, գլուխս ծախված է,— ասաց Տիգրանը ցրիվ և հոգնած, դո՛ւ արի, ես բոլորովին ժամանակ չունեմ:

— Լավն էլ այդ է, բարի՛ գիշեր:

— Գիշե՛ր բարի:

Տիգրանն ուղղակի մարտ էր մղում իր խմբակի հետ՝ կարևորալու հաղթել այն անկարելին, որ կանգնած էր իր առաջ: Վարպետ Առաքելը սկսեց զգալ դժվարության հաճույքը, ինժեներ Արզումանյանը ևս միացավ խմբակին, և սկսեցին համառ ուժով «գրոհել»: Երիտասարդ բանվորները շատ բան սովորեցին այդ վեճերի և փորձերի մեջ, բայց նրանց սովորածի մեջ ամենից կարևորն այն իդեան էր, որ պետք է կռվել անկարելիի դեմ, որովհետև այդ անկարելին, որ միշտ է թվում իրօք անկարելի, վերջը տեղի է տալիս...

Այդպես էլ պատերազմում էր լինում շատ անգամ: Անկարելին կանգնում էր առջևդ, բայց համարձակ և իմաստուն հարձակումը ընկճում էր այդ անկարելին: Տիգրանը սովորել էր այդ ոճով աշխատելը:

Սրանք Տիգրանի համար վերացական մտքեր չէին, այլ շոշափելի իրականություն, գործ: Նրա ասելով՝ այն մեքենաները, որ ինքը ընկերների հետ հնարում էր, — հենց դրանք իրենց դեպի կոմունիզմ էին տանում: Իրանք կոմունիզմի մեքենաներ էին: Ամեն, ամեն ինչ, որ հիմա արվում է, գործվում, ստեղծվում, մտածվում — բոլորը իմաստավորված են այդ իդեալով՝ կոմունիզմ: Սա թոցնում էր Տիգրանին, ինչպես պատերազմում հաղթանակը:

Տիգրանը «հաղթեց» նաև իր ընկերներին, խանդավառեց նաև նրանց:

Վարսիկը այս հավաքույթների ժամանակ թեյ և ճաշիկ էր բերում, նստում և անդամ լուռ «մասնակցում»: Բայց քիչ-քիչ սկսեց նահանջել, թողեց Տիգրանին, որ զբաղվի իր գործով, իսկ ինքը քաշվում էր իր սենյակը և գիրք ընթերցում: Շուտով ընթերցանությունը հետևեց կարը: Վերջն էլ քնում էր և Տիգրանին թողնում մենակ, եթե մենակ էր նա կամ ընկերների հետ, որ զրուցեն, մտածեն, վիճեն իրենց «պլուտի» շուրջը:

Երբեմն Տիգրանը մենակ էր նստում իր կաբինետում և մինչև կեսգիշեր աշխատում: Պատահում էր, որ հոգնած ժամերին մեկ-մեկ ետ էր նստում թիկնաթուփ մեջ, նայում պատին մի կետի վրա, մտաբերում: Հիշում էր իր զինվորական կյանքը, նամակագրությունը Վարսիկի հետ, իր մտքերը, «նրա» մտքերը, «նրա» քաջալիրանքները, խելացի մտքերը և իր երազը՝ տեսնել մի օր «նրան», խոսել

հետք, դուցե և հայտնել, որ ինքը անտարբեր չէ դեպի «նա», ամուսնանալ «նրա» հետ և միասին աշխատել, երազել միասին*... Գ

Ո՛ւր կորան այն երազները, որոնց մասին Տիգրանը և «Վարսիկը» գրում էին իրար: Նոր կյանք, նոր մարդկություն, երթ դեպի կոմունիզմ... Երազներ, որ պիտի ջերմանային նաև իր ընտանիքում... Բոլորը երազներ էին:

Մի դիշեր, Տիգրանը սղեորված իր հաջողություններով, ուրախ սուլում և վեր էր թռչում աթոռից, արագ, աշխույժ ման էր գալիս սենյակում: Հիշեց նման վայրկյաններ: Դա որտե՞ղ էր: Այո, ճակատում: Ինչպե՞ս ուռչում էր կուրծքը մի հուզող հաղթությունից հետո, ինչպես լցվում էր պայքարի պաթոսով, ինչպես մահի դեմ կանգնած վեհություն էր ապրում, իր փոքր գործի միացումը ընդհանուր մեծ գործին, մարդկության ազատագրումը: Ի՞նչ ապրումներ էին: Զգաց, որ այժմ մի բան պակասում է իրեն:

Գնաց ննջարան: Վարսիկը քնած էր: Երջանիկ խաղաղություն կար նրա կիսաբաց շրթունքների մեջ: Զարթնեցնե՞լ:

— Ո՛չ, պետք չէր: Եվ... Կարծի՞: Վարսիկը չէր տա իրեն այն վայրկյանները, որ այրվեցին այնտեղ, ճակատում:

Զգաց, որ մինչ ինքը թռչում էր՝ դիպավ ինչ-որ մի բանի, ընկավ, կանգ առավ, և որ դա նկատվեց, երբ արդեն բավական ուշ էր:

Մի օր էլ գնաց Անահիտի մոտ: Առանց Վարսիկի: Անահիտին հետաքրքրեց այս հանգամանքը: Զրույց արին երկար: Բայց Տիգրանը ոչինչ առանձին բան չստաց, Անահիտը ոչինչ չնկատեց նրա մեջ: Երևաց, որ եկել է պարզապես զրուցելու: Բայց քանի զրույցը խորացավ, Անահիտը զգաց, որ Տիգրանը ռադիմաճակատի դեպքերի մասին խոսելով ուղում է սիրտը թեթևացնել:

— Կա՞վ էր այնտեղ, — ասաց նա և պատմեց մի քանի էպիզոդներ:

— Բայց մի՞թե վատ է այնտեղ, — խստորեն հարցրեց Անահիտը:

— Այնտե՞ղ, ի՞նչ ես ասում, — նեղացավ Տիգրանը, — ես այդ չեմ ասում: Ես ուրիշ բան եմ ասում:

Եվ Տիգրանը երկար խոսեց: Բոլորն, ինչ-որ ասում էր՝ հանդում էր այն բանին, որ ժամանակը փոխվել է, որ հիմա պահանջվում է ստեղծագործ աշխատանք, ակտիվություն:

Նրա ասածներում շկար և ոչ մի նորություն: Թե ինչու էր ուրեմն խոսում այդ բաների մասին՝ Անահիտը այնպես էլ լավ չհասկացավ: Տիգրանը գնաց տուն, առանց այդ ուրիշ բաների մասին խոսելու:

Տիգրանն այնուհետև սկսեց հաճախ այցելել Անահիտին:

Սկսում էր պաշտմել իրենց գործարանի մասին: Նկարագրեց իր մտքրած ռացիոնալիզատորական, նորարարական մյուս գործերը, որով գործարանը տոննաներով մետաղ էր խնայում: Զրույցը խաղաղ բնույթ էր կրում: Տարօրինակն այն էր, որ դա արվում էր Անահիտի հետ այնպես, կարծես մի բնտանիք լինեին, սիրող ամուսիններ: Թերևս ոչ ամուսիններ, այլ ավելի, ինչ-որ մտերիմներ, որոնք այսպես պարտավոր են այցելել իրար, մի տեսակ հաշիվ տալ իրար, ինչպես վաչել էր և բնական՝ միևնույն գործով շահագրգռված մի զույգի: Կարծես Անահիտը ևս մասնակից էր այդ աշխատանքին, և հարկ կար նրան հաղորդել ամեն նորություն երկուսի համար, ընդհանուր մի մեծ գործի մեջ: Ըստ երևույթին, դա շատ մեծ բավականություն էր պատճառում Տիգրանին:

Նա տուն էր գնում կենդանացած, հանգստացած:

Բաց հենց այս տրամադրությունն ու հաճախակի այցերն էին, որ սկսեցին անհանդստացնել Անահիտին: Մանավանդ որ՝ Տիգրանը այցելում էր միշտ մենակ... Նա հասկացավ Տիգրանին: Պարզապես Վարսիկը չէր հասկանում Տիգրանի այս ստեղծագործական աշխատանքը, և Տիգրանը դիմում էր «հին հասցեին»...

Անահիտը սթափվեց կարծես: Տարօրինակ կերպով նրա համար պարզվեց մի բան, որ արդեն պարզ պիտի լիներ և է՛լ առաջ: Նա երբեմն մտածում էր, թե ի՞նչ դուրս եկավ այս պատմությունից: Մեկ դատում էր այսպես, որ ինքն այն ժամանակ շխորացրեց իր միտքը Վարսիկի մոտ, և եթե խորացներ, Վարսիկը կտեսներ, որ ինչ էլ կուզի լիներ՝ այդ «գործի» մեջ կար մի շատ աննկատելի մաղախին ճաքվածք, որ առաջ էր եկել հենց «այն» օրերում, երբ Անահիտը զգուշացնում էր Վարսիկին: Այն էլ գիտակցեց, որ հիմա ուշ է այլևս:

Անահիտը զգաց, որ «գործ» սկսվեց և մի բան պետք է անել: Եվ շփոթվեց: Սկսեց նրա հետ մտերմական, ընկերական հարա-

բերություն: Եվ ինքն էլ սկսեց խոսել Տիգրանի նորարարությունների, գյուտերի մասին:

Այնտեղից անցնում էին ուշ Միության կյանքին: Կոմունիզմի հիմքերը — գիգանտնե՛ր, գիգանտնե՛ր, գիգանտնե՛ր, կարծես օվկիանոսներ են շարժվում, բարձրանում, կարծես երկրագնդի ձայնն էս լսում: Այս ո՞ւր է գնում սովետական ժողովուրդը...

Ոգևորվում էին, լցվում հպարտությամբ:

Անահիտը ևս տարվելով այս զրույցներով՝ ինքն էլ ավելի լըցվեց մի նոր կյանքով:

Նա ևս ուրախ էր այդ նոր զրույցների համար: Նրա մեծ, ընդհանրացնող ուղեղը, գիտական ֆանտազիան, ուժեղ տրամաբանությունը, խիզախ ոեալիզմը փայլում էին ջերմ զրույցների ժամերին:

Անահիտին դուր էր գալիս Տիգրանի խանդավառությունը, անմար կրակը, գործի, պայքարի հաղթության ծարավը, մարտական ոգին:

Բայց Անահիտը սպասում էր որևէ «դեպքի»... Դա էր նրան անհանգստացնում:

Մի օր Տիգրանը դանդատվեց Վարսիկից: «Զի ապրում մեր էպոխայով, շի այրվում, շի ձգտում ոչնչի»: Ասաց, որ իրեն, Տիգրանին, տանը պակասում է այն թռիչքը, ջերմությունը, որ զգում էր ճակատում: Շատ են փոխվել մարդիկ — դա լավ է: Իրենց կուլեկտիվը, գործարանը՝ բարձրանում են՝ դա լավ է: Բայց այդ ամենը դո՞ւրսը, հասարակության մե՞ջ: Իսկ տա՞նը...

— Հասկանում եմ... — ասաց Անահիտը:

— Տա՛նը: Ախր, ևս կուղեի, որ ինձ հետ միասին այրվեի նաև նա՞: Նա՞ ինձ հետ միասին չէ: Նա տնային կին է և ուրիշ ոչինչ:

— Հասկանում եմ...

— Ախր, պատկերացրո՞ւ — ի՞նչ ժամանակ ենք ապրում: Այս իրականությունն անցկացավ անգամ այն բոլոր ֆանտազիաներից, որ ունեինք պատերազմի ժամանակ: Արդեն հիմա ավելի մեծ մասշտաբով դուրս ենք եկել համաշխարհային ասպարեզ, Անահիտ... Մենք համաշխարհային երևույթ ենք:

— Հասկանում եմ, հասկանում եմ, սիրելի՛ս...

— Դե որ հասկանում ես՝ էլ ի՞նչ ասեմ:

Անահիտը հանկարծ կտրուկ դրեց հարցը.

— Լսիր, Տիգրան, կարճ՝ հիմա ի՞նչ ես պահանջում:

— Պահանջում...

— Այո: Պահանջում ես, որ մենք ամուսնանա՞նք. ես ու դու: Անսպասելի, կտրուկ հարցը շփոթեցրեց Տիգրանին:— Կատակո՞ւմ է, լո՞ւրջ է ասում:

— Ո՛չ, ո՞վ ասաց, — թոթովեց և զարմացած նայեց Անահիտին:

— Ուզում ես ասպհարդա՞ն պահանջել կնոջիցդ, — հարձակվեց կրկին Անահիտը:

— Ո՛չ... Ինչո՞ւ: Ոչ մի ասպհարդան, կարիք չկա:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում, — ասաց Անահիտը հանգիստ և մտածկոտ:

Նրանք լռեցին:

— Այո, մենք չենք ամուսնանա, — խոսեց հանգիստ տոնով Անահիտը, — դու ասպհարդան չես ստանա Վարսիկից: Բայց քո կյանքում մի սխալ տեղի ունեցավ, որից երևի չէիր կարող խուսափել: Ես ու Վարսիկը քեզ հետ կատակ-խաղ արինք, բայց դա չէր պատճառը, հավատա՞ ինձ: Սխալը քո զգացմունքն էր դեռ ճակատից սկսած: Դու լավ չհասկացար քեզ: Դա սեր չէր, դա բարձր էր սիրուց և ամեն բանից: Դու զգում էիր, բայց չէիր հասկանում: Եվ եկար սխալ հասցեով մի ուրիշի հանդիպեցիր: Ուզում էի զգուշացնել քեզ, բայց կարծում եմ զուր կլինեիր. դու այն վիճակին չէիր: Դու պետք է ապրեիր այդ սխալը և ապրեցիր էլ: Թերևս ես մեղավոր եմ, Կնեհե՛ս: Մեծ մեղք եմ դորձել: Դուցե...

...Այո, դու չէիր կարող: Դու բո՞ման ունեիր, որ պետք է վաւվեր և հանգչեր, ինչպես որ և հանգավ:

— Ճիշտ ես ասում, Անահի՛տ, ճիշտ, բայց ասա ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ, — մի տեսակ վշտով հարցրեց Տիգրանը:

Անահիտը չպատասխանեց: Նա խորհում էր: Երկար լռեցին:

Բայց այդ լռությունը ավելի պերճ էր, քան մարդկային լեզուն: Տիգրանը հասկացել էր, որ իր որոնածը այլ բան էր եղել, քան ինչ-որ դտավ: Բայց ի՞նչ բան: Չէր գտնում բառը: Ինչ-որ շատ

բարձր, վե՛հ բան: Սովետական մարդու զգացմունքը՝ ահա սա էր այն միակ թանկագինը, որ կար իր և Անահիտի մեջ: Այն զգացմունքը, որ զգում են միլիոնավոր, հարյուր միլիոնավոր մարդիկ՝ մի ընտանիքի անդամների պես իրար կապված և ընդհանուր գործով ողևորված սովետական մարդիկ, աշխատանքի ստեղծագործությամբ խանդավառված:

Անահիտն էր դա, սովետական կինը, իսկական կոմունիստը: Նա մտել էր Տիգրանի սիրտը, խոսել նրա հետ*:

Անահիտը լուռ մտածում էր: Նայելով նրա խելացի, հանգիստ աչքերին, նրա հասարակ և միաժամանակ ներշնչված դեմքին— Տիգրանը ակնածեց նրանից: Նա հավատաց, որ Անահիտը, մի հնար կմտածի, մի ուղի կգտնի: Պատի ժամացույցն իր ձայնեղեն ոտիկներով քայլում էր դեպի ապագան: Տիգրանին մի փոքր զարմացրեց, թե ինչո՞ւ Անահիտը շանհանգստացավ: Ի՞նչպես հեշտ ասաց— ճիշտ է՝ ոչ լուրջ, — «պահանջում ես, որ ամուսնանա՞նք»... «Ուզում ես ապահարդա՞ն պահանջել կնոջիցդ»... «Կարիք չկա»... Ուրեմն նա դիտե ողջ պատմությունը:

Չարաճճի մի ժպիտ խաղաց Անահիտի նուրբ ու զուսպ շրթունքների վրա: Նա խոր նայեց Տիգրանին: Սա սպասեց:

— Հիմա ի՞նչ ես ասում, ի՞նչ ես անելու:

— Չդիտեմ,— դժգոհ պատասխանեց Տիգրանը, որ ուրիշ խոսք էր սպասում լսել:

— Ոչի՞նչ չես կարող անել:

— Ոչինչ:

Անահիտը լռեց՝ շարունակ շարաճճի ժպիտը շրթունքներին: Տիգրանը, որ Անահիտից սպասում էր խելացի և «գործնական» խորհուրդ կամ պատրաստակամություն՝ միջամտելու, օգնելու, մի տեսակ հիասթափվեց: «Ուրեմն աչքա՞նք, ուրիշ ոչի՞նչ»:

— Ասում ես, ո՞չինչ չի կարելի անել: Հը՞:

Տիգրանը վեր թռավ:

— Ուղղակի ասում եմ ինքս ինձ:— Շուրջդ աշխատանք, ստեղծագործություն, էնտուզիադ, մարդիկ ուղղակի վազում են: Մտիր գործարանները, հիմնարկները. ի՞նչ եռուղիտ, ի՞նչ եռանդ: Իսկ նա...

— Հըմ... Չի կարելի,— ասում ես:

Դարձյալ մանր ժպտաց և գուրգուրոտ, բայց և հանելուկային աչքերով շոյեց Տիգրանին:

— Այսքան մեքենաներով զբաղվում եք, չեք կարողանում մի փոքր էլ մարդով զբաղվել:

— Է՛հ...

— Տնաշեններ, մեքենաներ եք կարողանում «համողել», մեքենաներ եք «հնարում», ծոում, շտկում— չեք կարողանում մարդուն համողել՝, չեք կարողանում մարդուն «հնարել», «գտնե՞լ»...

— Կատակ ես անում...

— Կատակ, իհարկե,— և ժպտալից հայացքով մեղմ շոյում է Անահիտը:

— Չէ: Լուրջ ես ասում:

— Լուրջ՝ եթե ուզում ես:

Տիգրանը զարմացած նայեց Անահիտին: Իրոք լո՞ւրջ է, թե՞ կատակ:

— Այո, այո, մառդը հնարեցեք: Չկար մարդը, խոսեցիք—մեկ էլ տեսար՝ հնարվեց: Վարսիկը մեքենա չէ, նա լավ կրմբունի: Նա էլ կարող է փոխվել, իբրև նոր մարդ:

Անահիտը ձայնը բարձրացրել էր և մի փոքր կարմրել:

— Նա լավ մարդ է, հավատացնում եմ ձեզ, ունի պոտենցիա, պետք է «տանել հետը»:

— Չի գա, Անահիտ, գիտեմ նրան, չի գա, չի թեքվի:

— Ինչո՞ւ: Մետաղը կարելի է թեքել, անել տալ ինչ-որ ուզում ես, իսկ մարդուն ո՞չ... Ներողություն... Անուններդ դրել եք գյուտարարներ, նորարարներ եք կոչվում, սիրում եք հնարել, գտնել նոր մեքենաներ... ստեղծել, գտնել դժվար, անկարելի բաներ... Այ, ինչո՞ւ չփորձել գտնել մարդուն իրեն, մեքենաներ ստեղծող մարդուն ես:

Տիգրանն զգացվեց: Անահիտը լուրջ էր խոսում:

— Ապա ի՞նչ: Ի՞նչ ես երեսիս նայում, ճիշտ չէ՞: Պայքար մարդու համար, մառդու գյուտարարը, նորարարը...

Ու ժպտում է՝ չգիտես լուրջ, թե կատակ...

Կատակ էր անում, իհարկե, և միաժամանակ ինքն էլ մտածում էր. «մի՞թե ճիշտ չեմ ասում»: Բայց երբ Տիգրանն ավելի լուրջ և խոր

նայեց Անահիտին՝ նա այնպես զգաց, որ Անահիտը հոգու խորքում լուրջ էր:

— Ստեղծիր նրան, Վարսիկին. նա ունի տվյալներ: Նա լավ աղջիկ է, հավատացնում եմ քեզ:

Նայեց Տիգրանը Անահիտին, այդ խելացի, բարի ու տաղանդավոր հոգուն, և առաջին անգամ գրկեց, համբուրեց նրան: Անահիտը չընդդիմացավ: Լուռ մնաց Անահիտը և հետո կրկին խոր նայեց նրան.

— Հիմա հասկացա՞ր, թե ինչ ենք մենք— ես և դու այս րոպեիս:

— Գիտեմ...

— Այո՛, կոմունիստներ, ընկերներ:

Լ Ի Զ Ո Չ Կ Ա.

Նամակ պիտք է տայի մի բարեկամիս, որ հետևյալ օրը առավոտը շատ վաղ թռչելու էր քաղաքից Մոսկվա: Ուստի, շնայած* որ երեկոյան ինն էր ժամի, գնացի նրա բնակարանը: Կինը՝ Մարուսյան էր միայն սանը: Դա մի խաժակնյա, բարձրահասակ, գեղեցիկ ուկրաինուհի էր: Մոտ բարեկամներ էինք նրա հետ*, ուրախացավ այցելելուս համար:

Զարմանալի կին էր, շնայած արտաքին գեղեցկության՝ ավելի գրավիչը* նրա անշափ գեղեցիկ բնավորությունն էր: Ընկերս ճակատում եղած ժամանակ, Ուկրաինայում, ինչ-որ մի տեղ ամուսնացել էր հետք*, մի արձակուրդի ժամանակ նրան բերել էր Երևան և տեղավորել ժամանակավոր մի բնակարանում:

Նրան ցնցել էր մի սոսկալի գեպք: Էվակուացիայի ժամանակ, երբ Ֆաշիստական ռումբը շարդել էր նրանց վագոնը, իր շորս սարեկան աղջիկը ընկել էր անխիւնների տակ... Խենթացած, խորտակված, մի կերպ թաղել էր զոհին և հետո էլ, թիկունքում լսել էր նաև իր նախկին ամուսնու զոհվելը:

Սոր ամուսինը շատ էր մտահոգված եղել, որ նա որևէ աշխատանքի մտնի, ղբազվի, մոռանա վիշտը: Բայց խեղճ կինը նյարդային էր դառել այն աստիճան, որ բարվոք էին համարել առայժմ տանը պահել նրան*:

Երբ մտա սեղանատուն, տեսա նրա որդեգրած տասնամյա աղջկան, որ սեղանի մոտ նստած կարգում էր:

— Ա՛, Լի՛զոչկա, բարև, — ասացի ևս և մոտեցա աղջկան*:

Նա մեղմաժպիտ վեր կացավ, բարևեց և զրկեց ինձ: Մենք լավ

էինք մտերմացել: Ես խոսեցրի նրան: Հիմա նա սովորում է և գերազանցիկ է:

— Շա՞տ ես կարգում, կիզոչկա,— հարցի հաս:

— Այո:

— Դասերին չի՞ խանդարում:

— Ոչ:

Ես շոյեցի նրա գլուխը՝ և թողի իր գրքի հետ:

Նա շարունակեց կարգալը, բայց մի անգամ էլ վեր նայեց, հայացքն ուղղեց ինձ, խորազնին, երկար նայեց աչքերիս մեջ: Չգիտեմ թախի՞ծ ասեմ, կասկա՞ծ, խորթութե՞ն... մի ինչ-որ բան կար նրա հայացքի մեջ:

Եվ դա միայն այդ երեկո չէր:

— Դե՛, կի՛զոչկա, ժամի ինն է: Գնա քնի՛ր,— ասաց մայրը նրան:

— Մա՛մա...

— Ո՛չ, ո՛չ, ե՛կ համբուրեմ, գնա քնի՛ր: Չի կարելի ավելի:

Կիզոչկան մտեցավ մորը, որը համբուրեց նրան, ինքն էլ մորը, և լուրջ, մտախոհ գնաց ննջարան: Ես նկատեցի, որ նա դանդաղ գնաց, ոտը կախ գցելով: Չէր ուզում*:

— Շա՞տ է կարգում կիզոչկան,— ծոր տվեց մի տեսակ մտախոհ Մարուսյան*, կարծես մի հիվանդութեան մասին լինել խոսելիս:

— Ի՞նչ է, վա՞տ է, որ կարգում է,— հարցրի հաս:

— Չեմ կարող ասել վատ է,— պատասխանեց Մարուսյան մի փոքր դանդաղ ու մտածելով,— բայց ախր, նա շի կարգում իսկապես:

— Հապա ի՞նչ է անում:

— Մտածում է:— Այո, կարգում և մտածում է: Եթե ես շխանդարեմ, կնստի ժամերով, կընկնի խոհերի աշխարհը:

— Իսկ ի՞նչ է մտածում ձեր կարծիքով:

— Ա՛, սիրելի բարեկա՛մս...

Մարուսյան հառաչեց և լռեց: Ես սպասեցի, որ նա մի բան կասի այդ մասին: Բայց նա չգիտեմ ուղեց խուսափե՞լ, թե՞ նոր բան մտաբերելով՝ մոռացավ՝ ասաց.

— Գիտե՞ք, ես այսօր ստորագրեցի Ստոկհոլմյան խաղաղության կոչի տակ:

Նա ասաց այդ մի տեսակ տարօրինակ հանդիսավորութեամբ և այնպիսի տոնով, կարծես ես էլ նույնը չէի արել, և կամ դա մի առանձին, հազվագեղ բան լիներ նրա կյանքի մեջ:

— Հը՛մ,— ասացի ես համարյա մեքենաբար*:

Ստոկհոլմյան կոչի տակ ստորագրելը* սովետական մարդկանց համար որքան մեծանշանակ, նույնքան և հասկանալի, սովորական բան է, որ մտածելի, թե ի՞նչ զարմանալի բան կար այստեղ: Դա ոչ զարմանալու, ոչ առանձնապես շեշտելու, և ոչ էլ իբրև մեծ նորութիւն հաղորդելու դեպք էր:

Մարուսյան, սակայն, ինչ-որ մտքերի հետ էր: Նայում էր հեռուն, պատուհանից դուրս: Նա կրկին նայեց* ինձ և դեմքը ցնցելով, այս անգամ առանձին շեշտով և հուզված կրկնեց.

— Այո՛, ես ստորագրեցի Ստոկհոլմյան կոչի տակ:

— Ասել է՛ չե՞ք ուզում պատերազմ, էլի՞,— կատակեցի ես, կրկին նշանակութիւն չտալով նրա ասածին*:

— Պատերա՞զմ...— լուրջ ընդունելով հարցս՝ առանձին անհանգստութեամբ նայեց ինձ Մարուսյան,— պատերա՞զմ... Գիտե՞ք, եթե մի մարդու իրավունքը միայն մի ստորագրութեանը չլիներ, այլ որքան որ նա կկամենար, ես կգնայի, կընկնեի աշխարհ-աշխարհ, կստորագրեի բոլոր մարդկանց տեղ, որ պատերազմ չլինի: Որ ձեռք չտան երեխաներին... Օ՛, այդ երեխաներին...

— Երեխաների՞ն:

— Գիտե՞ք, պատերազմի մեջ ես ամենից շատ սարսափում եմ երեխաների համար*:

— Հա, իհարկե:

— Ամենից շատ երեխաների՛ համար, օ՛, ամենից շատ երեխաների՛...

— Հասկանալի է...

— Ո՛չ, պետք է լինեք, որ զգաք, հասկանաք,— և Մարուսյան սարսափով նայում է ինձ:

Ես հասկացա, որ նրան ինչ-որ մի կոշմար է հետևում: Նա չի կարողանում հանդիստ խոսել այդ մասին:

Ես կամեցաք խոսքը դարձնել ուրիշ կողմ:

— Հասկանում եմ, երեխաների գործը դժվար է,— ասացի ես,— որքան էլ որ ծնողագուրկ երեխաներին ապահովում են պետությունը և բարի մարդիկ*...

— «Երեխաներին ապահովո՞ւմ են»: Իհարկե, ապահովում են, բայց թե ինչեր է անում պատերազմը երեխաների հետ...

— Այո, իհարկե... Բայց ձեր երեխան շատ բախտավոր եղավ, ինչպես տեսնում եմ,— ասացի ես:

Մարուսյան լռեց:

Բայց նա խորապես հուզված էր: Նա վեր նայեց անհանգիստ, վրդովված և մի տեսակ բողբոջ ու խեղդված ձայնով ասաց.

— Օ՛, մի՛ ասեք, բարեկամս. սա ինձ այնքա՞ն թանկ է նրստել... սա ինձ... Բայց լավ է պատմեմ... Լիզոչկան փոքր էր, շորս տարեկան, երբ նրան որդեգրեցինք այստեղ, Երևանում: Նրան բերել էին Ուկրաինայից, էվակուացրած երեխաների հետ: Ամուսինս առաջին օրվանից սկսել էր մտածել իմ մասին, թե ինչպես պետք է մենակ անցկացնեմ կյանքս Երևանում: Ինքը, ինչպես ասացի, եկել էր արձակուրդ և ինձ բերել այստեղ: Ճիշտ է, մեզ բնակարան տվին մի հայ գերասանի սենյակներից երկուսի մեջ, և դերասանը ինքը գնացել էր զինվորական հիմնարկ խնդրել, որ եթե պետք է խտացնեն իր բնակարանը, թույլ տան, որ ի՞նքը ընտրի իր կենդանիներին: Թույլ էին տվել, և նա մեզ ընտրեց ու ամուսնուս հետ շատ խաղաղ ապրում էինք նրա բնակարանում:

Դերասանն իր կնոջ հետ շատ բարի, հանգիստ և կրթված մարդիկ դուրս եկան, և ես, ճիշտն ասած, բոլորովին էլ մենակ չէի. բայց ամուսինս մտածում էր մի բանով ինձ զբաղեցնել տալ: Մտածեցինք, որ լավ կլինի մի որդեգրուհի վերցնենք էվակուացված մանկատնից: Այդպես էլ արինք: Գնացինք մանկատուն, ընտրեցինք երեխային, եկանք տուն: Ես հետևյալ օրը գնացի մանկատուն և վարիչին խնդրեցի, որ մեր ընտրած փոքրիկ աղջկան մի երկու շաբաթ առաջ նախապատրաստեն, որ իր մայրը պիտի գա. թող սպասի, տրամադրվի:

Երկու շաբաթ ես նրա հագուստներն էի կարում, անկողինը, խաղալիքները պատրաստում: Որոշեցի նվերս— առաջին տեսակ-

ցության պահին՝ մի խայտաճամուկ, սիրունիկ տիկնիկ և կոնֆետներ:

Գնալու օրը ուղղակի դողում էի: Ես ևս տրամագրվել էի: Կարծես իրոք իմ հարազատ աղջկան պիտի տեսնեի: Երբ ներս մտա վարիչի կաբինետը, նա սրռեց, որ երեխային վրեժի ընդունարան, կասի. «մաման եկավ»: Այդ բույեին ևս ներս կմտնեմ և կհանդիպեմ «իմ աղջկան»:

Այդպես էլ արինք:

Երբ ներս մտա ընդունարան և տեսա «աղջկաս» քույրերից մեկի ձեռքը բռնած ներս մտնելիս՝ «բայլե՛կս» ասացի ևս և դորսվագին զրկեցի նրան: Աղջիկը խսկույն կուզվ կրծքիս: Հավատացնում եմ ձեզ, ևս խսկույն մայր դառա այդ բույեին: Համբուրո՞ւմ եմ, սեղմո՞ւմ կրծքիս, սիրո՞ւմ, փայլալուծո՞ւմ...

Տվի նվերներս, աչքերը փայլեցին...

Մնացի մի ժամի շափ, ու մինչ գրասենյակում ձեռակերպում էին պաշտոնական գրությունները՝ երեխան ինձ հանձնելու մասին՝ ևս սկսեցի աննկատելի կերպով հասկացնել փոքրիկին, որ պիտի գնանք տուն:

Դժվարություն չեղավ: Արդեն երեխային նախապատրաստել էին, որ մաման պիտի գա և իրեն վերցնի տանի տուն:

— Ուզո՞ւմ ևս տուն գնանք, ջանիկս,— հարցրի նրան,— թե՞ ուզում ևս մնալ այստեղ:

— Ուզում եմ գնալ տուն,— ասաց նա և կրկին զրկեց ինձ:

Բերի տուն, երկույան թեյ տվի, կերակրեցի և տարա իր մահճակալը սլոակեցրի: Քնեց հանգիստ: Առավոտյան զարթնեց և առաջին խոսքն էր՝ մամա: Իմ էլ առաջին խոսքն եղավ՝ ի՞նչ է, ջանիկս: Շատ ջերմացնում էր ինձ այդ «մամա» բառը, իմ «ջանիկս» ասելը:

Ես մտածում էի, թե նման դեպքերում դժվարն իմ կողմից պետք է լիներ, և շատ ուրախացա, որ այդ դժվարությունը չզգացի, որ այդպես շուտ ընտելացա, դառա «մամա»: Հավատացնում եմ ձեզ, երբեմն ինձ թվում էր, թե իսկական հարազատությունը նախապաշարմունք է: Հարազատանում ևս օտար մարդու հետ, ամուսին ևս դառնում և նրան կորցնելիս քիչ է մնում խելքդ կորցնես*:

Իսկ ինչո՞ւ օտար երեխան չի կարող հարազատանալ:— Ոչ, ուրախ էի, կասեմ ուղղակի, երջանիկ:

Միաժամանակ էլ ուրախ էի, որ երեխան այդքան մտերմացավ, մոտեցավ ինձ, ընդունում էր իբրև հարազատ մոր, որին կորցրել էր և հիմա գտնելով նույնպես երջանիկ էր:

Երեխան շատ սիրեց ինձ, շատ կապվեց: Լավ է— խնդիրը լուծվեց:

Մի օր կար էի անում մեքենայով: Լիզոչկան եկավ կանգնեց մոտս, սկսեց հետևել: Պետք է ասեմ, որ նա ունեւ այդ սովորությունը՝ մոտենալ, նստել մոտս և երկար հետևել, թե ինչ եմ անում:

Նս դրա մեջ ոչինչ չէի տեսնում: Բայց ինչպես երևում է, դա ուրիշ դրդումից էր: Երեխան նստեց, սկսեց նայել ինձ, նայել երկար, տարված: Ամենից շատ նայում էր ձեռքիս:

Մի րոպե դադարեցրի մեքենան:

— Մ'ամա, — դիմեց ինձ Լիզոչկան:

— Ի՞նչ է, ջանի՛կս:

— Մամա, ինչո՞ւ քո ձեռքերը սև են:

— Դե, այդպես է, Լիզոչկա ի՞նչ կա որ:

— Ախր, ինչո՞ւ են սև: Ձէ որ քո ձեռքերը սպիտակ էին այն ժամանակ:

Մտածեցի՝ ևրևի մանկատուն գնացած ժամանակ:

— Այն ժամանակ երևի դործ չէի արել, դրա համար էլ սպիտակ էին, — ասացի ես և շարունակեցի փարելը:

Լիզոչկան ձայն չհանեց: Եվ այս էպիզոդը շատ էլ չգրավեց ուշադրությունս:

Անդամ մոռացա:

Բայց մի ուրիշ անգամ, երբ ես Լիզոչկային հեքիաթ էի պատմում և ինձ թվում էր, թե նա ինձ ուշադիր լսում է՝ նկատեցի, որ նա շարունակ նայում է աչքերիս և ուրիշ բան է մտածում:

— Մամա:

— Ի՞նչ է, բալիկս:

— Մամա, ախր, քո աչքերը սև էին, ինչո՞ւ են հիմա կապույտ դառել:

Իսկույն հանգստացրի*:

— Չէ՛, ջանի՛կս, իմ աչքերը միշտ էլ կապույտ են եղել, սև չեն եղել:

.. Լիզոչկան լոնց, կարծես համոզվեց: Բայց դեռ երկար ժամանակ լուռ նայում էր ինձ: Հեքիաթը մոռացել էր, շինդրեց շարունակել: Ես շփտեմ ինչու մի տեսակ անախորժություն զգացի և էլ շարունակեցի:

Ես սկսեցի մտահոգվել: Ուրեմն երեխան դեռ չի բնկալել իր հոգում իր «մորը»: Անշուշտ, ինձ շփոթում է ուրիշ մի կնոջ հետ, որին կարծել է կամ ասել են, որ իր մայրն է:

Բավական անախորժ, կասեմ տխուր մի բան զգացի: Ա՛յ քեզ, բախտ. երեխա եմ վերցրել, որդեգրել, ուզում եմ մայր դառնալ, երեխան չի կարողանում հարազատանալ:

Ես սկսեցի մեղմ ու հանգիստ համոզել նրան, որ ես ուրիշների նման չեմ կարող լինել, որ ես միշտ այսպես եմ եղել:

— Հիմա հասկացա՞ր, հոգիս, դու սխալվել ես: Քո մաման ինչպե՛ս կարող է սև աչքեր ունենալ: Տե՛ս, կապույտ են նրանք և կապույտ էլ կմնան մի՛շտ, մի՛շտ, մի՛շտ...

Ասում եմ, գրկում նրան, համբուրում, լաց լինում...

Նա էլ կպավ կրծքիս և սկսեց համբուրել: Բայց զգում եմ, որ ուրիշ տեսակ է համբուրում. ինչպե՛ս ասեմ, վախեցած, կրքով, ուժով: Կարծես վախենում էր, որ ես փախչեմ, չլինեմ, կորցնի ինձ, կարծես իրենից փախչում է մի բան, կարծես նա իրեն ուզում է մի բան համոզել:

Մի անգամ էլ, երբ նստած նայում էր ինձ, ա՛խ, այդ շարունակ նայելը, որ այնքան տանջում էր և տանջում է ինձ...— հանկարծ ասում է.

— Մամա՛, ախր, դու մեռած էիր, ինչպե՛ս վեր կացար, եկար: Ես մեռա՞ծ... ցնցվեցի: Կասկած չկար, որ երեխան ինչ-որ իրական բան տեսց: Դեռ ուշքի չեկած՝ ես իսկույն վրա բերի:

— Բալիկ ջան, ես մեռած չեմ եղել... մեռածը չի վեր կենա՛, դա և...

— Չէ՛, մամա՛, ֆաշիստները քեզ սպանեցի՛ն... Շուրջդ արյուն էր... և շտա լաց եղա...

Տեղումս քարացա, մնացի:— Ուրեմն ինչպե՛ս էր եղել՝ տպա-

վորվել էր երեխայի մեջ սպանված մոր կերպարանքը... Ահա՛, թե որակզից էր ձեռքերի սպիտակութունը, աչքերի սևութունը: Եվ ինչպե՞ս շեմ մտածել առաջուց, որ կարող են այդպիսի բաներ լինել: Բայց և ինչպե՞ս մտածեի*:

Ես շփոթված էի*, խոսք չկարողացա ասել, լռեցի և կարծես լավ արի: Նա ևս լռեց, և կարծես այդպես լավ եղավ:

Դրանից հետո ամիսներ անցան, և ես թեև զարմացած էլ էի, բայց հանգստուցա մի փոքր, թե փորձութունն անցավ: Մենք լուռ մեծ էինք: Մի անգամ միայն, երբ նա կրկին խոսեց այդ մասին, պնդեց, որ ես էի սպանված մայրը՝ ես վճռական ասացի:

— Լիզոչկա, ես չէի այն մեռածը:

— Չէ՛, դո՛ւ էիր, մա՛մա,— ասաց և հանկարծ ու խոր նայեց ինձ:

Ես սարսափով կասկածեցի, որ նա «ետ քաշվեց», վարձես մտավ մի թանձր պատյանի մեջ ու լռեց: Եվ այդ լռութունը եղավ իմ մեծ սխալմունքի պատիժն ու տանջանքը հետագայում: Ամեն մի նոր խոսք՝ նոր կասկածի կամ համոզվելու առիթ պիտի լիներ:

— Բայց և այնպես հարցուփորձով հետո բան չկարողացա՞ք իմանալ,— հարցրի ես:

— Օ՛, մի՛ ասեք,— ինչ-որ անհասկանալի նյարդային խըստությամբ ասաց Մարուսյան,— հենց այնուհետև էր, որ սկսվեց իմ տրագեդիան: Ես բնագրով կառչել էի լռության: Ի՞նչ միտք ունեի խոսեցնելը: Ամեն նոր խոսք պիտի նշանակեր ավելի լայն պատուել արդեն ճեղքված վարսագույրը: Ես զգացի, որ նրա մեջ տեղի է ունենում գուցե և իր համար անհասկանալի՝ դաժան աշխատանք: Ինձ թվաց, թե նա սկսեց ինչ-որ բան գլխի ընկնել, բայց չէր կարողանում: Եվ հիմա, այս բոլորիս ի՞նչ է ասլորում նա: Ընդունո՞ւմ է ինձ իբրև իր մայրը...

Վերջին խոսքը նա մրմնջաց ինքն իրեն:

— Ամենաժանրը ինձ համար նրա լռութունն է: Այն օրից, երբ ինձ հարցումներ էր ուղղում, լավ էր, քանի որ ես էլ պատասխանում էի: Բայց հանկարծ դադարեց և մեր մեջ սկսվեց այս ծանր լռութունը: Ես լուռ էի և հիմա էլ լուռ եմ երկյուղից, որ կբանամ հանկարծ նրա հոգում թաքնված գաղտնիքը, և գուցե նա էլ է լուռ մահացել նույն պատճառով:

— Երեխան ապրում է սիրելիս, — շարունակեց Մարուսյան ինքն իր հետ մտքում խոսելուց հետո, — նա ուժեղ սպառնալիքներ ունի իր մանկական մատղաշ հոգու մեջ, ինչ ուզում ես՝ արա։ Այո՛, այո՛, նա իր ներքին կյանքն ունի, խորհում է, իսկ մենք անցնում ենք կողքից։

— Ես խուսափում եմ և զգում՞ եմ, որ նա ևս խուսափում է։ Ինչո՞ւ։ Գուցե վախենում է, որ կորցնի ինձ... կամ խնայում է ինձ... Այս տրավման, կոտրվածքը, որ կա նրա հոգու մեջ, այս անհանգիստ միտքը, որ խլրտում է նրա փոքրիկ ու թույլ բանականության մեջ...

Ես սրտնեղեցի.

— է՛է՛է՛, թողե՛ք, Մարուսյա, — գոչեցի ևս, — ի՞նչ եք փորփրում, քրքրում, վշտեր հնարում ձեզ համար։ Պետուժյուն կա, հասարակույթյուն կա։ Սրան կմեծացնեն, կյանք կմտցնեն, զործել կտան, կերջանկացնեն, շատ բաներ կամ հենց բոլորը մոռանալ կտան։ Կիզոչկան կարող է թերևս ամենաերջանիկ կինը դառնալ։

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, — ասաց Մարուսյան, — գիտե՛մ այդ բոլորը, — բայց հասկացե՛ք ինձ... Ի՞նձ...

— Ձեզ. դո՞ւք։ — Նա սիրում է ձեզ...

— Ես հիմա չգիտեմ ինչ է ապրում նա իր հոգում. ընդունո՞ւմ է ինձ իբրև իր հարազատ մայրը։ Չգիտեմ... կամ գուցե գիտեմ, — մրմնջաց Մարուսյան ինքն իրեն, — նա սիրում է ինձ, բայց... իբրև ո՞ւմ...

— Իսկ դուք ի՞նչ էիք կամենում։

Արցունքը կալվակեց նրա կոպերի տակ.

— Կարծում եք կոտրվածքը միայն նրա՞ հոգու մեջ է, — և Մարուսյան այնպիսի մեծ վշտով նայեց ինձ, որից ևս զգացի արդեն իսկական կոտրվածքը նրա հոգում։ (Ձոհված աղջիկը, և ինչպես իմ միտքը շարունակ այս աղջկա կողմն էր...):

— Ես ուզում եմ իսկական մայր լինել... Իհարկե, մենք իրար սիրում ենք... — սկսեց ինքն իրեն շնջալ Մարուսյան։

Հանկարծ ընդոսուղ վեր կացավ.

— Այո՛, սիրում եմ սրան, գուրգուրում, զբաղեցնում, ուրախացնում։ Թող մոռանա՛ հի՞ն հիշում է, չգիտենա՛ հի՞ե կատարվել

է: Այժմ ես եմ նրա մայրը, հասարակութիւնը, պետութիւնը: Այո, բայց շատ էլ, շատ էլ: Ի՞նչ է, դուք պատրաստվում եք նորից որբեր՞ր հալածել, մայրեր «ստեղծել»: Ինչո՞ւ պետք է անպատճառ վերքեր ստանալ, որպեսզի հետո էլ բուժենք: Ասացեք ինչո՞ւ, ինչո՞ւ... Պետութիւն՞ւնը: Այո՞, պետութիւնը կանի, ավելի մեծ բաներ էլ կանի: Բայց շատ է՞լ:— Մենք ամեն արգելքներ խորտակում ենք, այո՛: Բայց ինչացո՞ւ են այդ արգելքները:— Ո՛չ: Պատերազմ չպիտք է լինի: Ազատեցե՛ք մեր մանուկներին ու մայրերին պատերազմից: Նրանք պատերազմ չպիտք է տեսնեն... Եվ վե՛րջ:

Ո Ւ Ր Ի Շ Ի Ե Ր Ե Խ Ա Ն

Մայրիկոն իր ամուսնուց՝ Վաչիկից բաժանվեց պատերազմի հենց առաջին օրը և այնուհետև նրանից շտապավ ոչ նամակ, ոչ լուր: Կարծես ասեղն ընկավ ծովը: Անտանեկի էր այն համառ անտեղյակութունը, անհույս լուռությունը, որից ոչինչ չես հասկանում՝ հիվանդ է, սպանված է, կորած: Եվ հետո՝ կվերագառնա՞ կրբեկ: Մի քիչ ժամանակ անց, նամակ ստացավ այն մասին, որ ամուսինը սպանված է:

Երիտասարդ, գեղեցիկ սիներ, ճիշտ է, մեծ խանդավառությամբ մասնակցում էր ճակատի օգնություն բոլոր ձեռնարկումներին, շարունակ աշխատանքի մեջ էր, շփվում էր մարդկանց հետ, սակայն ամուսնու* բացակայությունը մահի չափ ծանր էր. նա միայնակ զգում էր սիրո դառնությունը, մտերիմի, մոտ մարդու կորուստը*:

Բայց այս ապրումների մեջ, կարծես անգամ դրանցից անկախ՝ նրա կյանքում պատահեց մի անհասկանալի, զայրացուցիչ միջադեպ: Մայրիկոյի նման կնոջ համար զայրացուցիչ* է նա ուրիշից երեխա ունեցավ: Ինչպե՞ս պատահեց. ներելի՞ էր, թե դատապարտելի, այս ու նման բազմաթիվ հարցերի դիմաց այդ մի փաստը հենց միայն նրանով էր ուժեղ, որ փաստ էր: Հարևանները շատ ցավեցին Մայրիկոյի համար, մանավանդ Վաչիկի, որ կռվում էր, ումանք էլ* ազահ վրա ընկան բամբասելու, փսփսացին, շարախոսեցին և վերջը հոգնած լռեցին:

Սակայն փաստն էլ-մնաց կրկին փաստ, որ Մայրիկոն ուրիշից երեխա ուներ:

Պատերազմից մի տարի հետո— և սա էլ զարմանալի, թե անսպասելի՝ Վաչիկը վերագարձավ:

Մայրիկոյին խիստ ցնցեց այս դեպքը: Կարծես գինով էր եղել, երկարատև քնի մեջ և հաս առաւոտովա պարզ լույսի տակ տեսաւ իր վիճակն ու գլխով անցածը: Հասկացաւ մի բան, որ ամենեին անհասկանալի բան չէր, պետք էր միայն պարզ նայել վրան: Եվ ինչ որ է՝ նրա առջև կանգնեց իր ամուսինը, որին սիրել էր և հիմա էլ սիրում էր՝ շնայած միջադեպին:

Սակայն հիմա, իհարկե, այլևս այն վիճակը չէր, երբ նա երես-խտ ունեցաւ, երբ նա բարեկամների ու շարակամների փսփոսոցով շրջապատված՝ իրեն տվել էր երազանքների, մոռացութեան և չէր պատասխանում այն հարցերին, թե ինչ է արել ինքը:

Նա այժմ հարկադրված էր իրական պատասխան տալու իր ամուսնուն.— ի՞նչ երեխա է սա, ի՞նչպես եղաւ:

Մայրիկոն չթաքցրեց: Պատմեց ամեն բան: Հոգսերի, վշտերի օրերին, ընկերական ընթրիք, անզգուշ մտերմութեան, պատահական ըրուկի կիրք՝ խլացնելու համար հոգեկան ճնշումը: Թերևս ոչ այս, ոչ այն, այլ ճիշտն ասած՝ ինքն էլ չգիտեր՝ ինչպես եղաւ: Դե իհարկե, ինքը սիրում է վաչիկին...

Վաչիկը լարված լսեց այս ամենը, պինդ մտածեց: Նա ևս խոր կապված էր իր կնոջ հետ: Բայց երբեք մտքով չէր անցկացրել նման դեպք: Շատ մտածեց Վաչիկը և վերջն այսպես վճռեց.

— Կա՛վ: Դե, հիմա էլ ի՞նչ երկար-բարակ խոսեմք: Դու՛ քեզ համար, ես՝ ինձ համար:

Մայրիկոն լռեց:

— Այո՛: Ես կովեւու շեմ եկել ատնու: Հերիք է, մինչև բուկս կովել հմ այնտեղ:

Մայրիկոն աչքերը թացացրեց, բայց լռեց:

Ընկերները մեջ ընկան, խոսեցին մի քանի օր, որ համոզեն Վաչիկին:

— Ամեն բան հաղթեցիր ու հիմա եկար սրան դե՞մ առար, տնաշէն, խեղդի՛ր մեջդ, անց կաց, դնա՛, — ասաց ընկերներից մեկը:

Վաչիկը շատ բան էր տեսել պատերազմում, վճռական էր գործել այնտեղ: Հենց թերևս այդ էլ լուծեց խնդիրն անսպասելի վեր-պով:

— Լավ, համաձայն եմ: Միայն մի պայման, երեխան պիտի գնա մանկատուն ու էլ ռար չպիտի դնի այս տունը:

— Այդպե՞ս...

— Հա՛, թող կորչի, դնա՛, չերևա՛ աչքիս:

— Վաչիկ... դուցե կմաքօժես դու... որ... ..

— Խնդրում եմ, այլևս ոչ մի խոսք այդ մասին:

Համաձայնեցին:

Համաձայնեց նաև Մայրիկոն: Ամուսնու տեսքը, դեմքի սպիները, կրծքանշանը, կենտրոնացած հայացքը շատ բան էին պատմում, թե ինչեր էին տեղի ունեցել այնտեղ, իրադարձությունների ահաւիտը դաշտերում: Մայրիկոն ուղղակի ճնշվեց ամուսնու առաջ*: Կապ:լած էր հեար: Ձէր ուզում վշտացնել այդ՝ տարիներ տանջված, պայքարած, հաղթած մարդուն, որը եկել էր տուն և դառնանում էր՝ կորցնելով իր սերը: Մայրիկոն զգում էր ամուսնու վիրավորված սերը, թաքցրած խռովքը, ուղղակի վիշտն այդ սիրո կորստից: Մայրիկոյի զոհն, անշուշտ, մեծ էր և դաժան, բայց պետք էր: Գոնե նա այդպես հաշվեց: Մայրիկոն համաձայնեց Վաչիկի համար*:

Վաչիկը ալպեկս վերջացնելով պատմությունը՝ հանգստացավ: Հիմա մնում էր գործադրել վճիռը, տանել երեխան մանկատուն: Այդ ևս հողացին:

Երկու օր հետո; երեկոյան*, երբ երեխային պետք է տանելն մանկատուն՝ Վաչիկը կողքի սենյակում, ծոծրակը ափերի մեջ դրած, թախտին մեջքի վրա պառկել, թիրևս մռայլ, բայց հանգիստ սպասում էր, որ գործը վերջանա: Գործը՝ այսինքն երեխային մանկատուն տանելը: Մի անախորժ՝ քառորդ ժամ... .

Լավում էր, թե Մայրիկոն ինչպես էր կողքի սենյակում հաղցնում երեխային:

— Մամա՛, — լավեց այնտեղից երեխայի ձայնը, — հիմա որ ես գնամ մանկատուն, էլ տուն չպիտի դա՞մ, չէ՞, մա... .

— Ո՛չ, պիտի մնաս մանկատանը, — պատասխանեց Մայրիկոն ճնշված ձայնով:

Երեխան մի փոքր մտածեց:

— Նրա համար, որ հիմա ես մանկատան տղա եմ դառնում, չէ՞ մա:

— Դու գնում ես մանկատուն, որ խելացի տղա դառնաս*:

— Հա, մամա ջան, դու որ ասում ես գնա՝ ես էլ կգնամ:

Մի փոքր հետո երեխան հանկարծ մանր քրքջաց. հի՛, հի՛, հի՛:

— Ի՞նչ է, բալիկ ջան:

— Մամա ջան, մեր փիսիկին շենք կարող մանկատուն տանել, չէ՞, մա ջան: Որ տանեն, կթուշի սպահարանի վրա, կգնան, որ բռնեն՝ թո՛ւ՛, կթուշի ներքե, ներքե էլ, որ վազեն բռնելու՝ թո՛ւ՛ ու պատուհանը, ու պատուհանից էլ թը՛ու փողոց, կվա՛զի, կգա տուն, չէ՞ մա ջան:

Մայրիկոն լուռ էր:

— Մամա ջան, ես որ գնամ՝ փիսիկին լավ կնայեք, չէ՞, մա:

— Հա, բալիկ:

— Իմ բաժին հացը նրան տվեք: Թող նա իմ մահճակալին էլ քնի:

Մայրիկոն լուռ էր*:

— Փիսիկի համար լավ է, մամա ջան,— ասաց երեխան տխուր ձայնով,— նա երեխա չէ, որ մանկատուն տանեն:

Ու սիրտը վեր քաշեց: Հասկացե՞լ էր իր գլխին կատարվածը, թե՞ հենց այնպես էր խոսում: Բայց մայրը լուռ էր: Եվ երկար ժամանակ չէին խոսում մայր ու երեխա:

Վերջապես լավից Մայրիկոյի արագ շարժումը:

— Դե՛, բալիկ ջան, գնա՛նք:

Նրա ձայնը թիթե դողաց:

Երբ Մայրիկոն երեխայի ձեռքը բռնած եկավ վաշիկի սենյակը, որ դուրս գնա տնից՝ վաշիկը վեր թռավ տեղից և կանգնեց նրա առջև: Առաջին անգամ ուշադիր նայեց երեխային, որին մինչև այդ չէր նայել համարյա:

Երեխան միամիտ ու անմեղ աչքերը լայն հառեց նրա աչքերին:

— Թո՛ղ,— ասաց վաշիկը:

— Ի՞նչ ես ուզում,— չոր հարցրեց Մայրիկոն:

— Հարկավոր չի, մի՛ տանի:

— Է՛հ, վաշիկ,— տխուր հրաժարվեց Մայրիկոն:

— Քեզ բա՛ն հմ ասում, մի՛ տանի:

— Ո՛չ, նա կգնա՛,— հաստատուն շեշտով ասաց Մայրիկոն և քաշեց երեխայի ձեռքը:

Վաչիկը բռնեց Մայրիկոյի թևը, բայց սա ուժգին թափ տվեց և երեխային տարավ:

Երբ վերադարձան տուն՝ Վաչիկը հուզված անցուդարձ էր անում սենյակում: Մայրիկոն դնաց իր սենյակը, նստեց պատուհանի մոտ: Եվ երկար ժամանակ մնաց տեղում քարացած:

Վաչիկը դնաց նրա մոտ, կանգնեց դիմացը*:

— Ինչո՞ւ տարար, ինչո՞ւ շուղեցիր թողնել,— սկսեց Վաչիկը*:

Մայրիկոն շպատասխանեց:

— Ես չեմ հասկանում, վիրավորվեցի՞ր:

— Ո՛չ:

— Վիրավորվեցիր, դիտեմ, ասա՛, վիրավորվեցի՞ր:

— Ես չվիրավորվեցի... Նա վիրավորվեց...

Ու արագ թափով Մայրիկոն դեմքը թաքցրեց ափերի մեջ*:

Երկար ժամանակ*, մինչև դիշեր, անցուդարձ էր անում Վաչիկը սենյակում, կանգնում պատուհանի առջև, ծխում ու մտածում:

Հետո վճռական շարժումով մոտեցավ կնոջը և ուսը բռնելով թեթև ցնցեց.

— Վաղը առավոտ, կգնաս և ես կբերես երեխային...

Ա Ն Հ Ա Յ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Լեիկը անհայր ծնվեց: Նրա ինժեներ հայրը ընտանիքից բաժանվելով՝ կնոջ երեսին էր նեռել ալիմենտը* և գնացել կորել հեռավոր վայրեր, խզել ամեն կապ, կարծես ոչ հղել էր, ոչ կար:

Երբ դեռ շատ էր փոքր Լեիկը, մայրը՝ Անահիտը նրա այս անհայրության գործը պատահամաճաբ լավ լուծեց¹: Այսպես մի անգամ, երբ հիմնարկ էր գնում՝ Լեիկը նրան ասաց.

— Տուն որ կգաս՝ ինձ համար խանութից պապա բեր:

Թե ինչ էր այդ խանութից բերվելիք պապան և ինչպես էր պատահել, որ փոքրիկն այդպես էր պատկերացնում հայրը՝ Անահիտը սկզբում չհասկացավ², բայց և իսկույն ուշաբերվեց ու կատակի տվեց.

— Լավ, ջանիկս, խանութում քեզ համար մի հատ պապա կգնեմ, կբերեմ:

Երկար ժամանակ այս զվարճալի կատակը լցնում էր ընտանիքի տխուր դատարկությունը: Ամեն անգամ, հենց որ Անահիտը տուն էր վերադառնում՝ Լեիկը վազում էր ընդառաջ և մոր մատները մեկ-մեկ բաց անելով, նայում էր ձեռքի մեջ.

— Բերի՞ր պապան:

Անահիտը կատակով հռոպում էր.

— Ա՛խ, Լեիկ ջան, այսօր պապան թանկ էր, չկարողացա գնել. այ, երբ կէժանանա՝ կգնեմ...

— Է՛է է՛, ե՞րբ կէժանանա, ե՞րբ կբերես:

— Շուտո՞ւմ, բալիկս, շուտո՞ւմ...

Ուրիշ անգամ.

— Պապան էժանացա՞վ:

— Զէ՛է՛, բալիկ ջան, ավելի թանկացավ... Մի քիչ էլ սպասիր...

Այսպես կատակով, խաբիսբեկով տարիներն անցան, Լեիկը մեծացավ և հասկացավ, որ հայրերը խանութում չեն ծախվում, որ հայրը ունենում են, որ հայրը ապրում է տանը, մոր և երեխաների հետ, որ նա իր մոր նման հիմնարկում աշխատող մարդ է, տուն է գալիս՝ գրկում, համբուրում է իր երեխաներին, խաղում նրանց հետ. նրանք էլ ցույց են տալիս իրենց գրքերը, տետրակները:

Նայում էր Լեիկն իր շուրջն ապրող հայրերին ու երեխաներին և տխրում: Բայց նա արդեն սովորում էր, և դպրոցի առաջին աշակերտներից էր: Անահիտն ուրախանում էր: Մանավանդ որ՝ ազատվել էր «պապա գնելու» ծանր կատակից... Ճիշտ է, նայելով իր զավակին՝ նա ևս տխրում էր:

Բայց մի օր Լեիկը հարցրեց.

— Մամա, բա իմ պապան իսկի՞ չպիտի գա:

— Ի՞նչ պիտի անես, որ գա..., — անհանգստացավ Անահիտը:

— Ուզում եմ տեսնել, խոսել հետը... Բա, ես պապայիս չպիտի՞ տեսնեմ:

Անահիտը լռեց: Բայց Լեիկը շահագոտացավ:

— Մա... ե՞րբ պիտի գա...

— Զգիտեմ, բալիկս, գործը շատ է, չի վերջացնում, սր գա*...

— Ի՞նչ շատ է գործը, որ չի վերջացնում, գալիս տուն:

— Զգիտեմ, բալիկս, չգիտեմ...

Երեխան հուսահատ կախեց զլուխը և արագ շարժումով դուրս ելավ բակը: Անահիտը հուզվեց, տխրեց և հառաչելով անցավ տան գործերին: Բայց գոհ էր, որ հեշտ անցավ փորձությունը:

Այնուհետև Անահիտը նկատեց, որ Լեիկը դասը սովորելիս բնկնում է տխուր մտորմունքների մեջ: Հասկանում էր պատճառը, բայց չտեսնելու էր տալիս, որ երեխայի վերքը շնորոգի, և մոռացվի բանը:

Բայց շուտով նկատեց, որ Լեիկը չի քնում, շուտամուտ է գալիս անկողնում ինչպես ջերմող հիվանդ: Մի անգամ էլ հարցրեց.

— Լեի՞կ, ինչո՞ւ քնած չես:

Լեիկը ձայն չհանեց:

— Քնիր, քնիր:

Կարծես հանդստացավ*: Եվ մյուս գիշերներն էլ կարծես քնում էր: Բայց ոչ: Մի գիշեր էլ մայրը լսեց, որ երեխան հեծկլտում է: Չկեր թռաւ, մոտեցավ անկողնին:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, Լեիկ, ի՞նչ է եղել:

Ոչ մի պատասխան:

— Ասա, է՛, ինչո՞ւ ես լալիս:

Երեխան թռավ, նստեց անկողնում և լաց եղավ:

— Ես ուզում եմ պապայիս ցույց տալ, թե ինչպես եմ սովորում, ուզում եմ, որ նա տեսնի տետրակներս... Ես պապա՛ եմ ուզում, — գոչեց նա բռունցքը թափահարելով օդում, — սիրտս պապա է ուզում... շա՛տ է ուզում...

Ու ավելի բարձրաձայն լացեց:

Երեխան հոգեպես ծարավի էր: Պապա էր ուզում: Որտեղի՞ց պապա... Պապան վճարում էր ալիմենտը և տարիներով լռում, ինչպես անտարբեր ժայռ: Որտեղի՞ց պապա...

— Ես ուզում եմ նամակ գրել պապայիս, որ նա էլ ինձ գրի: Ասա, ո՞ւր գրեմ:

Ո՛ւր գրի...

Երեխան հիվանդանում էր: Գա պարզ երևում էր: Անահիտը հուսահատվել՝ շփոտեր ինչ անել: Վշտանում էր և լռում:

Մի օր էլ Անահիտը նամակ գրեց իր մտերիմ ընկերուհուն, մոտակա քաղաքներից մեկը: Գանգատվեց բախտից և հայանեց, որ իր զավակը «հայր է ուզում», որ ինքը շփոտե ինչ անել:

«Երբ փոքր էր՝ ասում էր շուկայում պապա գնիր ինձ համար: Խաբխաբում էի: Հիմա մեծացել՝ ասում է ուզում եմ նամակ գրել պապայիս, պատասխան ստանալ: Ես որտեղի՞ց նրա համար պապա ճարեմ, որ նրա նամակը կարդա և պատասխանի»: Ինչպես կոմիկ վշտով գրում էր Անահիտը իր ընկերուհուն՝ Աստղիկին: Վերջում ավելացրեց, որ ինքը վախենում է, որ երեխան լուրջ հոգեպես հիվանդանա:

Ուղարկեց նամակը: Բայց քիչ հետո մի միտք հանկարծ խայթեց նրան: Ինչպե՞ս չէր մտածել այդ մասին: Շատ անհարմար մի

հանգամանք:— Աստղիկը ամուսնացել էր այն մարդու հետ, որի և Անահիտի մեջ մի ժամանակ* ոտման էր անց փացել և ամեն նրանց հանդիպմանը* Աստղիկն զգում էր, թե ինչպես էր իր ամուսնու ձայնը զողում: Անահիտն էլ նման դիպքերում անհույզ չէր պահել իրեն* թեև միշտ խլացրած էր հղել իր զգացումները: Աստղիկը անտարբեր չէր դիպի այս երևույթները, Անահիտը գիտեր այդ, ինչպես և Աստղիկը գիտեր: Բայց երկուսն էլ իրարից աննկատելի զգուշանում էին որևէ կասկածելի քայլից և առիթից: Եվ ահա արդեն ուշ էր. նամակն ուղարկված էր:

Աստղիկը կարգաց նամակը, բարձր ծիծաղեց իր լուռ սենյակում: Ծիծաղեց և ապա լրջացավ: Երկար մտածում էր այդ մասին: Հետո կրկին ժպտաց: Մի միտք ծագեց նրա գլխում, մի որքան չարաճճի, նույնքան և լուրջ միտք: «Հը՞, չի՞ վարելի արդյոք»: Եվ երբ ամուսինը՝ Երվանդը տուն եկավ՝ Աստղիկը պատմեց նամակի մասին: Երվանդը քահ-քահ ծիծաղեց «խանութի պապայի» վրա: Եվ միայն այդքանը: Բայց Աստղիկը դեռ շարունակում էր զբաղվել Անահիտի հարցով և այն մտքով, որ ծագել էր նրա մեջ*: Եվ ժրպտում էր:

— Ի՞նչ ես մտածում,— հարցրեց Երվանդը նամակի հանգամանքը մոռացած:

Աստղիկն ասաց, որ նամակի մասին է մտածում:

— Նամակի մասին: Լավ, ի՞նչ կա մտածելու:

— Լսիր, Երվանդ, մենք այսպես կանենք: Երեխան նամակ կուղարկի մեր հասցեով, այսինքն բո, դու նրան կոպտասխանես:

— Ե՞ս:

— Այո: Քո անուն ազգանունը նույնն է, ինչ որ երեխայի հորը: Կգրես իբրև նրա հայրը, կգովես նրա առաջադիմությունը, թող հանգստանա:

— Համեցեք,— ծիծաղեց Երվանդը*:

— Մի անգամ էլ, եթե հարմար նկատվի՝ կգնաս, կտեսնվես երեխայի հետ*:

— Գնամ... ոչ, դա ինչպե՞ս կլինի:

— Կլինի՛, կլինի՛*: Կտեսնվես հետը, կգուրգուրես, կգովես, թող ուրախանա՛:

— Իսկ եթե ասի, թե մնա մեզ մո՞տ, — ծիծաղեց Երվանդը:

— Կասես, որ անհրաժեշտ գործով ստիպված ես իսկույն վերադառնալ և շրջում ես հեռավոր քաղաքներում և երբ մի քանի ժամանակ հետո վերջացնես՝ կգնաս տուն: Իսկ այդ միջոցին ժամանակը կանցնի: Ժամանակ է պետք սրան:

— Հը՛մ, — լրջացավ Երվանդը, — տես ինչեր են պատահում կյանքում: Կա՛վ, — թափ տվեց գլուխը:

Աստղիկը գործով պիտի գնար Երևան: Օգտվելով առիթից. անցավ Անահիտի մոտ, հայտնեց իր որոշումը նրան: Անահիտը այն է՝ զարմանում էր, բայց երբ խորը նայեց Աստղիկին՝ սրտատրոփ ու վախկոտ ձայնով հարցրեց*:

— Կլինի՞ աչդպես...

— Կլինի, Կլինի: Ես խոսել եմ Երվանդի հետ, թող երեխան նամակ գրի նրա անունով, Երվանդը կպատասխանի: Թող Երվանդը դա, տեսնվի երեխայի հետ, գուրգուրի նրան...

Անահիտը դողաց հուզմունքից: Գլուխը կախեց:

— Թող երեխան հա՛յր տեսնի..., — մտախոհ ասաց Աստղիկը: Անահիտը կրկին խորը նայեց Աստղիկին, որը փոխանակեց նույն* հայացքով: Հետո Աստղիկը վճռական ասաց.

— Այո, այո՛, թող դա, եթե կարիք լինի՝ շատ անգամ դա... Հանկարծ Անահիտը խանդաղատանքով ուժգին փարվեց Աստղիկին: Երկուն էլ լաց եղան:

Երկու կին իրար շատ լավ հասկացան:

ՄԻ ՀԵՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՒՆԻ

Չգիտեմ ինչ պատմեմ նրանց մասին:

Երբ Գոհարիկը՝ Հայկի կինը և բարեկամները լուր ստացան, որ պատերազմում նա վերավորվել է դեմքից ու ստից՝ բոլորն էլ ա՛խ արին, պատկերացնելով այդ հազվագյուտ գեղեցիկ երիտասարդին՝ ալլանդակված ու հաշմանդամ:

Հայկին բերում էին Երևան:

Նախընթաց գիշերը Գոհարիկը նստեց ննջարանում Հայկի՝ պատին կախած՝ մեծագիր լուսանկարի դիմաց, որ նրա բացակայության ժամանակ մեծացնել էր տվել և անքուն լուսացրեց՝ ամբողջ գիշեր շարունակ նայելով և մտորելով:

Գոհարիկը գիշերներ շատ էր լուսացրել այդ լուսանկարի առջև Բայց նրանք այլ գիշերներ էին: Այն ժամանակ նրա առջև մի լուսանկար էր, որի կենդանի տիպարը դեռ կար այսպիսի վեհ կերպարանքով: Եվ այդ կերպարանքն էլ դեռ գոյություն ուներ այնտեղ՝ մարտադաշտում: Հիմա փոխվեց ամեն բան: Հիմա Հայկը իսկության մեջ այս կերպարանքով այլևս գոյություն չուներ: Սա նրա վաղեմի լուսանկարն էր միայն: Սա հուշ էր միայն նրանից, այլևս անդառնալի անցյալ:

Ահա այդ էր խորհում Գոհարիկը և նայո՛ւմ, նայո՛ւմ լուսանկարին՝ վեջին գիշերը: Եվ հիմա, այս վերջին գիշերն էր միայն, որ նա այս լուսանկարով գիտեր Հայկին: Վաղը կատաներ Հայկի ներկա, ալլանդակված, անհայտ դեմքը՝:

Հետևյալ օրը, դիմավորելիս, այն պահին, երբ վազոնից պատգարակի վրա դուրս բերին Հայկին և տաքան կայարանի դահլիճը՝ մի բան բուժ հարվածեց Գոհարիկին: Հայկի գլուխը փաթաթված

էր և ոսները ծածկված էին վերմակով՝ վնասված: Բայց Գոհարիկը հանգիստ ու ժպտալից ընդառաջ զնայ Հայկին և ջերմ շոյեց նրա ուսերը: Եվ իսկույն, հասարակ ու մեղմակի հարցրեց:

— Հանգի՞ստ ես:

— Հանգիստ եմ,— պատասխանեց Հայկը:

Հայկը երկար մնաց հոսպիտալում: Հետո տեղափոխվեց տուն: Եվ ընկավ անկողին: Գեմքի վերքերը բուժվել էին, բայց դեմքը այլափոխվել էր*, ոտներից մեկը շէր բացվում լրիվ: Հայկը դեռ «երկար պիտի մնար» անկողնում: Իսկապես հուլյս չկար էլ, որ ոտքը ուղղվի:

Պարզ էր.— հենակի պիտի կապեր իր կյանքը...

Կարծես մի պատմություն պետք է այստեղ:

Եվ իրոք՝ նրա հարեաններն ու ծանոթներն սպասեցին, որ մի բան սկսվի նրանց կյանքում: Մի բան.— և իհարկե, ինչո՞ւ անպատճառ վատ բան՝ պատմություն, բաժանումն, տրտունջ.— բայց գոնե որոշ դրսևորումն թեկուզ այն բանի, որ ամուսինները ղոհաբերություն են արել, որ վերջապես այս դրության են: Նաև շեղավ և ոչ մի նման բանի արտահայտություն*: Լուությունը հենց սկզբից եկավ շոքեց նրանց բնակարանի մեջ*: Գոհարիկը առաջվա պես դնում էր աշխատանքի, գալիս տուն: Հայկը շարունակում էր մնալ տանը, անկողնում: Գոհարիկին հարևանները տեսնում էին երեկոյան դեմ տուն վերադառնալիս՝ ձեռին լրագիր, գրքեր, մթերք:

Երբեմն, իհարկե, ալիքավորվում էր այդ վյանքը նրանով, որ Հայկի գինվորական բնկերներից ոմանք այցելում էին նրան, գալիս էին նաև Գոհարիկի ընկերուհիները: Զրուցում էին, կատակում, ծիծաղում, գնում:

Բայց ամուսինների կյանքը հոսում էր խաղաղ, անվրդով: Գոհարիկին ամեն օր դուրս էր գալիս տանից և իր ժամանակին վերադառնում: Տանն էլ, ըստ երևութին, շէր պատահում այնպիսի մի բան, որ նորություն բերեր նրանց ամուսնական հարաբերությանը, կյանքին: Սակայն կարծես դարձյալ ինչ-որ մի դեպք, պատմություն սպասելի էր այդ ընտանիքում: Գոնե այդ արտակարգ դեղեցիկ միտջ կյանքում: Թեև ճիշտ է, որ նրա ամուսինն էլ էր զեղեցիկ եղել: Կարծես դա պահանջում էր որևէ պատմություն... Կարծես առանց այդ պատմության իմաստ չունիք նրանց կյանքը:

Նրանք ունեին մի բամբասասիր, քաղքենուհի հարևան: Նա երկար ու անհանգիստ սպասում էր, որ Գոհարիկը* կլքի ամուսնուն կամ սիրո գողութիւն կանխ: Կարծես պարտադիր, անհրաժեշտ հարկ էր մի հոգեխտուտ պատմութիւնն ոսկեզօծված դավաճանութիւն մասին, նկարագրութիւնն զեղեցկատիպ մի կնոջ «արդարացի» և «հետաքրքրական» քայլի,— լքել իր երբեմնի, ճիշտ է՝ զեղեցիկ և հետագայիս հաշմանդամ ամուսնուն և զնալ զեղեցկացնելու իր կյանքը մի այլ զեղեցիկ տղամարդու հետ*:

Եվ ահա ամիսներ էին անցնում, անցավ մի տարի, եկավ հաղթանակի տարին, դա էլ անցավ և պատմութիւնը չսկսվեց:

Բայց ի՞նչ էին անում ամուսինները, երբ մենակ էին: Արտաքուստ ոչինչ: Ապրում էին իրենց սովորական կյանքը: Գոհարիկը հաճախ կարգում էր Հայկի համար, որ սրա աչքերը շնոգնեն: Զրուցում էին: Գոհարիկը պատմում էր իրենց հիմնարկից, քաղաքի նորութիւններից: Ռադիո էին լսում: Հայկը պատմում էր ճակատի անցուդարձից: Կենդանի կապը կյանքից չէր կտրվում բնավ: Մեր գործերը Եվրոպայում, մեր շինարարութիւնը երկրում, երկրի ապագան՝ այս ամենը ամուսինների միջանքի անհրաժեշտ մասն էին կազմում: Խոսում էին հաճախ երկար և զիշերն անց միայն բնում: Շատ անգամ էլ գլուխները դնում էին բարձին, երեսները իրար դարձնում և զրուցում երկար, հիշում ծիծաղելի դեպքեր, զվարճանում, մինչև կբնեին:

Բայց եթե կար նրանց կյանքում արտակարգ մի բան, դա Հայկի լուսանկարն էր, որ միշտ բացվում էր երկուսի դիմաց:

Այստեղ մի փոքրիկ բան կարծես կա:— Հայկը լուսանկարվել էր կանգնած դիրքով: Բարեկազմ, սլացիկ, զեղեցկատիպ մի զինվորական արձանացել՝ նայում էր հեռուն: Անբռնազբոս կեցվածքը զգացնել էր տալիս, թե որքան թեթև ու դյուրին է այդ երիտասարդի մարմինը: Իսկական առողջ, կենսախինդ տղամարդ: Այդ լուսանկարը տիրում էր ողջ սենյակին: Ամեն կողմից, ուր աչքը դարձնելիր՝ ուղղակի, թե շեղակի՝ նա իրեն էր ձգում հայացքը ու կաշկանդում: Ու երբ նայում էիր նրա հեռուն նայած կողմը՝ զրավում էր այդ կողմը նաև քո հայացքը, որ իր կյանքին ու գործին վստահ մի տղամարդ, վամային մի մարտիկ նայում էր: Եվ մի հագիվ

նշմարելի ժպիտ լուսավորում էր նրա հսկարտ ու ազնիվ դեմքը: Ո՞ւմ էր ժպտում նա այդպես մեղմ. իր սիրասուն ընկերուհո՞ւն, որին մտովի պատկերացնում էր այդ նկարվելու պահին, թե՞ մի ավելի վեհ ու մեծ բանի՝ իր երկրին: Ո՞վ գիտե: Դա ոչ թե մի վեհաշուք տղամարդ էր, այլև մի դեղեցիկ կյանք:

Եվ դա Հայկն էր կովից առաջ: Այն դժբախտ վերքերից առաջ, որ աղարտեցին այս հոյակապ, շքեղ, կենդանի արձանը: Ինչպե՞ս կարելի էր դիպչել դրան: Բայց կյանք է, կյանքի դաժան պահանջ, ղինվորականի կուռ պարտականություն: Կարող էր այդպես պատահել և պատահեց: Այլևս ի՞նչ տղամարդ, եթե չի գնում հերոսության ճանապարհով: Եվ կարծես հերոսին է սազում և՛ վերքը, և՛ հաղթությունը, և՛ փառքը, բայց նաև վերքն ու այլանդակվելը անգամ, եթե տեղը եկավ՝ իհարկե՛ մահը*:

Ահա այդ լուսանկարին էին երկուսով նայում հաճախ, երբեմն շատ երկար, և այդ պահերին շէին խոսում այլևս: Այնտեղ էր երբեմնի անաղարտ Հայկը, որին սիրել էր, այժմ արդեն ինքը ևս, երբեմնի անաղարտ Գոհարիկը:

Իսկ ինչո՞ւ Գոհարիկին ևս երբեմնի անաղարտ կոչել, — կհարցնեն, — մի՞թե անաղարտ չէ նա հիմա ևս:

Մի փոքրիկ բան կա այստեղ*:

Հայկի լուսանկարը չէր պատկերացնում միայն երբեմնի Հայկին: Դա Հայկինը չէր միայն, դա երկուսինն էր: Հաշմանդամ էր դառել ոչ միայն Հայկը, այլև Գոհարիկը: Նրանք կորցրել էին երկուսով միասին: Միասին էին «հաշմանդամ»: Որովհետև կինը իր ողջ էությունը, իր հրջանկությունը և իրեն պատկան կյանքը միաձուլած էր եղել իր ամուսնու էությանը: Եվ ինչպես որ ամուսինը չէր կարող վերականգնել իր կորցրած նախկին կերպարանքը, աղարտվել էր անուղղելի, վերջնապես, այդպես էլ Գոհարիկն էր կորցրել իրենը՝ անդարձ ու ընդմիշտ: Ի՞նչ կա, չի՞ պատահում, որ պատերազմում կորցնում են շատ բան, անդամ կյանքը: Նրանք կորցրել էին հայրենիքի, մարդկության հրջանկության համար: Եվ ի՞նչ անել այլևս: Կորածը կորած է: Եթե ոչ ոք ոչինչ չկորցնե՛ր՝ էլ ինչո՞վ գար հաղթությունը: Այսպիս՛ս պատահեց, բախտի նհտը իրե՛նց դիպավ:

Եւ ահա, երբ նրանք երբեմն երկար նայում են լուսանկարին, երբեմն միայն Գոհարիկի մեջ ծագում է մի անզոր ամսոսանք, որ Հայկը լուսանկարի մեջ իրենց չի նայում, այլ հեռուն: Հետո էլ մտածում է՝ էլ ի՞նչ նայի այս կողմ, ուր այլևս իրենք գոյություն չունեն այնպես, ինչպես էին երբեմն: Թող Հայկը նայի հեռուն: Դա ապագան է, մարդկության հրջանիկ հեռատանները: Եւ թող այդպես լինի: Նրանք արժանավայել տանում են նաև այդ զոհաբերությունը: Եւ փորձությունը:

Տանում են հպարտ, ոչ ոքի ոչինչ չեն ասում այդ մասին և լավ են իրենց համար:

Սա մի հերոսություն է, որ սպասմունք չունի:

Ահա՛ բոլորը, ընկերներ:

[Ո Ւ Ր Ի Շ Կ Յ Ա Ն Ք Է Ա Յ Ն Տ Ե Ղ]

Ուրիշ կյանք է այնտեղ: Ասում եք՝ դժվար: Դե՛, իհարկե: Այսօր այս գյուղը, մյուս օրն՝ այն, մի գյուղը ձիով, մյուսը՝ տառով, շողին, սառնամանիքին: Շատ անգամ չես իմանում կգա՞ն, կհավաքվե՞ն երեկույթին: Որովհետև ցրված են լինում հանդերում, դաշտային աշխատանքը ո՛վ գիտե որին ուր է քշում: Ե՛կ, հավաքի՛ր գրանց, որ գան լսեն «դերասանուհուն» (այսպես են ասում նրանք ասմունքի վարպետուհուն): Ինչո՞վ կարող ես նրանց հետաքրքրել: Հետո՛ պատերազմ է, տղամարդիկ մեծ մասը ճակատում, գյուղը մնացել է կանանց, երեխաներին, ծերերին: Հեշտ կյանքի մեջ չեն:

Լինում է՝ ձին նստած գնում ես որոշված գյուղը: Օրը մռայլ, անձրևը մաղում է: Դեռ մինչև այն գյուղը հասնելը՝ անցնում ես այս գյուղը, այն գյուղը: Մարդ չի երևում: Տները անթափանց մեջքները քեզ արած, թվում է թաքցնում են մարդկանց, որ քեզ չպատահեն: Անցնում ես գյուղի միջով և մտածում. ովքե՞ր են այս տներում ապրողները, ի՞նչ կապ ունեն քո ապրումների հետ, ինչո՞վ են շահագրգռված քո վիճակով: Դո՞ւ ով, նրա՞նք ով: Ո՞ւր ես գնում, ի՞նչ ես տալու նրանց քո արտասանության երեկույթով: Եվ այն էլ պատերազմի այս դժվար, սրտնեղ օրերին:

Բայց սա մի բույե, այնպես: Դա ամեն անգամ չի լինում: Եվ հեշտ էլ չէ: Ինձ հայտնի է, թե ինչ կպատահի գյուղում: Գիտե՛մ բանալին: Պետք է գտնել գյուղի «հողին»: Այո՛, ես այդպես եմ ասում՝ «հողին»: Դա ո՛վ գիտե կամ գյուղի կոլխոզի նախագահն է, կամ մի բրիգադիր, թերևս մի ուսուցիչ, կամ ինչ-որ մի կին: Հենց որ գլխի ընկա, թե սա է «հողին»՝ բռնում եմ նրան. «Դե, ընկիր ջան, քույրիկ ջան, այսպես կանենք. դու կհավաքես գյուղը, ես

կպատրաստեմ, կսկսենք»։ Մինչ նա գնում է հանդիսականներ հավաքելու, դահլիճը կամ սենյակը կարգի բերելու՝ ես նայում եմ շուրջս. ո՛վ կա, ովքե՛ր են, ի՛նչ են անում։ Ահա մի ընդարձակ սենյակ. կանայք են, ծխախոտ են թելում։ Մտնում եմ ներս.

— Բարև ձեզ, ընկերներ։

— Բարև,— նայում են չհասկանալով, թե ով եմ, ինչ եմ։ Դեռ չկա ոչ անբարյացակամություն, ոչ խորթություն։ Սպասում են, խոսում եմ, չեն խրտնում։ Շարունակում են իրենց գործը։ Հարցեր եմ տալիս՝ ինչքա՞ն էք շարում օրական, աշխօրը անցյալ տարի ո՞րքան էր։ Վերցնում եմ մի թել ու մախաթ, սկսում եմ ինքս էլ շարել։ (Շարել գիտեմ, շատ է պատահել, որ խաղալով, շարելով սովորել եմ, կամ եթե հանդու՛ն է՝ վերցնում եմ հասկը, կարծիք հայտնում որակի մասին, խոսում եմ դաշտային աշխատանքների մասին։ Լսում են ուշադիր և երբ աչքերիդ են նայում՝ զգում ես, որ դա արդեն ուրիշ հայացք է։ «Իրենց» մարդուն ուղղած հայացք։ Դե, ես նրանց գործը լավ եմ հասկանում։ Շատ եմ ապրել հետները, տեսել, փորձվել։ Հետո սիրում եմ նրանց կյանքի մեջ թափանցել։ Նրանց կյանքի մեջ շատ բան կա, որ պետք է հասկանալ։ Որ հասկացար՝ ուրիշ աշխարհ է բացվում աչքիդ։ Խոր, չուրատեսակ, ուժեղ, ազդու Դե, ժողովուրդն է... Հա՛։ Գալիս է հավաքողը։

— Ընկերուհի, դահլիճը պատրաստ է, շուտով կհավաքվին։

— Այ՛, ապրես։

Ինձ են նայում կանայք հետաքրքրված.

— Զլինի՞ դերասանուհի ես։

— Այո՛, ընկերուհիներ։

— Վա՛յ, ի՛նչ լավ է։

Մտերմաբար նայում են վրադ, ոտից գլուխ շոյում աչքերով։ Բայց ես գիտեմ այդ շոյանքի պատճառը։ Դա իմ հասարակ, ընկերական վարմունքն էր, որ եկա նստեցի մեջները, գործից հասկացողի պես խոսեցի։ Արդեն մենք այժմ հին ծանոթներ ենք, իրար գիտենք։ Դուր է դալիս նրանց, որ դերասանուհին ուղիղ եկել է, նստել իրենց մեջ և չի էլ հայտնում, որ դերասանուհի է և այլն և այլն։

Քանի՛-քանի՛ անգամ է պատահել, որ ճամփից շուռ եմ տվել դեպի բամբակի արտը և մոտեցել նրանց։ Նստում եմ, զրուցում։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դերենիկ Դեմիրճյանի երկերի ժողովածուի երրորդ հատորում ամփոփված են հեղինակի 1935 թ. և հետագա տարիներին գրված պատմվածքները: Անթվակիր պատմվածքների գրության ժամանակը որոշելիս առաջնորդվել ենք տվյալ պատմվածքի առաջին տպագրության թվականով:

Առաջին անգամ տպագրվող պատմվածքներից երկուսը («Քրքիջ գիշերվա մութի մեջ» և «Նախամարդկային») տեղադրել ենք Հայրենական պատերազմի տարիներին գրած պատմվածքների շարքում՝ հլնհղով նրանց բովանդակությունից:

Ներկա հրատարակության հիմքը՝ Դ. Դեմիրճյանի 1956-ին տպագրված երկերի երկրորդ հատորն է: Բացառության ղեկըրում՝ նշվում է համապատասխան աղբյուրը:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԳԱԹ—Ե. Չարենցի անվան զրահանության և արվեստի լիանգարան

ԳԴ—Գրական դիրքերում, ամսագիր, Երևան

ԳԹ—Գրական թերթ, շաբաթաթերթ, Երևան

Դ—Դեմիրճյան

ԴՖ—Դեմիրճյանի ֆոնդ

Ինքն—Ինքնագիր

ԽԳ—Խորհրդային զրահանություն, ամսագիր, Երևան

Լ հրատ—Լ հրատարակություն

ՄԵՔԵՆ—Մեքենագիր օրինակ

Պատ—Պատռիկ

ՍԳ—Սովետական զրահանություն, ամսագիր, Երևան (Այս համառոտագրությամբ ենք նշում նաև այն տարիները, երբ ամսագիրը ուներ «Սովետական զրահանություն և արվեստ» խորագիրը):

ՍՀ—Սովետական Հայաստան, ամսագիր, Երևան

Տպ—Տպագիր օրինակ

Այն տպագիր օրգանները, որոնք հիշատակվում են միայն մեկ անգամ՝ չեն հապավվում:

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵԺ—Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1931 և հ. 2, 1956

Պ—Պատմվածքներ, 1938

Ե—Երկեր, հ. 1, 1946

ԸՊ—Ընտիր պատմվածքներ, 1950

< >—Սուրանկյուն փակագծերով տրվում են խմբագրական միջամտությունները:

[]—Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ են առնվել այն բառերն ու մտքերը, որ հեղինակը հանել է բնագրից:

*—Աստղանիշը՝ տեքստային տարբերությունների տարբերակիչն է:

*.)—Աստղանիշ փակագծով տողատակ տրվում են հեղինակի ծանոթությունները:

Չ Ա Ր Գ Յ Ա Հ

(կջ 5)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1935, № 3, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, էժ, հ. 2, 1956:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 257-ում պահվում է I հրատ մի օրինակը, հեղինակի ուղղումներով: Տեքստային տարբերությունները վերաբերում են նույնին:

- 1 Չարգյան (պարսկերեն՝ շորս ձայն, բառաձայն)—երաժշտական եղանակ: Հեղինակը պատմվածքին «սլոնմ» ենթավերնագիրն է տվել, հավանաբար, Էլնելով նրա թնարական բովանդակությունից:
- 2 Լավագար—փողոց Թեհրանում:
- 3 Բախտխարեներ—իրանալեզու, կիսաքոչվոր ժողովուրդ: Զբաղեցնում է Արևմտյան Իրանի Լաղիստան նահանգի մի մասը, ունի 335 հազար բնակչություն: Բախտխարեները 1906—1911 թթ. նշանակալի դեր են խաղացել իրանական հեղափոխական շարժումների մեջ՝ սահմանադրական միասնատության վերականգնման գործում:
- 4 Թիրաֆ (պարսկ. թիրյաֆ)—հաշիշ:
- 5 Անգլոպերժին Ոյլ—անգլո-պարսկական նավթային ընկերություն:
- 6 Բենդեր Բուշիր—քաղաք-նավահանգիստ Իրանի հարավում:
- 7 Գիլան—երկրամաս Հյուսիսային Իրանում:
- 8 Նրգեց քիվ—թույլ մեղեդայնություն ունեցող երգ: Առանց երգելու արտասանված, սլարգորին արտասանված՝ ասված: Օր. ի թիվ ասել—կարգալ կամ ասել (առանց երգելու):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 5, տ. 6—դանդ-զրունգ,— ամենուր այսպես է եղել:

էջ 6, տ. 14—ճոճվում են,— ավելացել է:

տ. 28—լուում են,— ավելացել է:

էջ 8, տ. 12—ամբարներէ,— ավիւացել է:

էջ 9, տ. 12—էկալ,— ավիւացել է:

տ. 27—Իսկ կյանքը ամենալուրջ հեղուկն է:

տ. 33—Ի՞նչն է նինդիլի մեջ բաշում նրան, արդյո՞ւմ ա՞յն, որ նրան այ-
րում է, թե...

էջ 10, տ. 5—չարություն

տ. 7—Նախադասությունը ավիւացել է:

տ. 9—Նախադասությունը ավիւացել է:

տ. 21—զաղտնասպան է նառը:

տ. 28—Ուղտի պաշտոնն ի՞նչ է էլ — բեռ կրել, արքել:

տ. 32—փիլիսոփայում է,— ավիւացել է:

էջ 12, տ. 15—ասում

տ. 20—ճանապարհո՞ղ,— ավիւացել է:

տ. 28—Յող,— ավիւացել է:

էջ 13, տ. 17-ից հետո— «Միայն նառը վեր է կացել տեղից: Խփում են պարս-
նով, որ շորի, շի գիշում, համատում է, բղղում:

Լիզվարանը կրկին կամենում է վերձանել ուղտին:

— Եկ իմացիր, թե ինչն է համատում:

Միտում են և համրիչ բաշում:

— Ոչինչ, ուղտի սովորութիւնն է համատել:

Ու բիրմանշահցի վաճառական Հյուսիսը թիկն է տալիս իր հակե-
րին՝ հատվածը կրճատել է հետապս հրատարակութիւնների ժամա-
նակ:

տ. 19-ից հետո— Զրույց է կցվում,— կրճատվել է:

տ. 28—վաճառական Հյուսիսը:

էջ 14, տ. 5—անմոռնչ

էջ 15, տ. 1—Հաջորդել է. «Ամեն անգամ էլ մի ումեղ հարված պիտք է հասցնեա
դիտին, որ վիզն իրեն բաշի»: Դրան պետք է նախորդեր «Մեղքին
նստած ժամանակդ մեկ էլ տեսար հետ շրջեց գլուխը, որ քեզ կծի»
նախադասութիւնը, որը ավիւացրել է լուսանցքում, բայց հետո ջնջել
նույն միտքը որոշ խմբագրութեամբ տարել է պարբերութեան վերջը:

տ. 26—ավիւացել է:

տ. 35—«Եվ մատը մեկնեց նոսի կողմը.» նախադասութիւնից սկսած
մինչև էջ 16, տ. 6-ը ավիւացել է:

էջ 16, տ. 26—վերձանել:

էջ 18, տ. 3—զաշտից:

Յ Ա Վ Ա Մ Ա Ե Ր

(էջ 20)

ԳԱԲ, ԳՖ պահպանվել է երկու ինքնագիր՝ № 361—62. առաջինը՝ ընդհատում-
ների վրա, վերջինը՝ պատասխաններ: Նույն ֆոնդի 361 համարի տակ պահվում

է նաև մի մեքենագիր օրինակ, որը համընկնում է վերջին հրատարակության հետ:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1935, № 5, այնուհետև՝ «Հայաստանի գրողները տասնհինգամյակին», Ե, 1935, էջ 37—64, սուսնձին՝ Ե, 1945, «Ընտիր էջեր հայ գրականության», Ե, 1946, էջ 894—902, Ե, հ. 1, 1946, «Պատմվածքներ», հրատարակություն «Արամազդ»-ի, թիվ 5, Բեյրութ, 1955, էջ 16, ԵԺ, հ. 2, 1956:

ՏԵԲՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 22, տ. 12—Ե, հ. 1, 46—Եվ մի անգամ էլ, երբ ինքը նայեց Աստղիկին:
էջ 26, տ. 29—Ինքն 124-րդ էջի «Եվ այսքանը միայն» սկսվածքով նախադասու-
թյունից հանվել է:
էջ 27, տ. 5—պատ—[նա աշխատում էր, որ Ռուբենի զգործը հետզհետե թերվի
այն կողմը, որ բերի իր հետ նախկին կյանքի հաճույքները, ամեն
մարդ փարվի իր ընտանիքին]:
էջ 32, տ. 18—Ե, հ. 1, 46—Նրան
էջ 33, տ. 10—Ինքնագիրն այստեղ ընդհատվում է:
էջ 41, տ. 14—Ինքն—[Հետո նրա առջևից երևակայության մեջ գծազրված երե-
րալ սկսեց իր առաջին սիրո զեղեցկությունը]:
տ. 16—Հիշեց, թե ինչպես շենքի քարը գրկող իր պողպատ ձեռքերը գրկել
էին նրա բնորոշ իրանը, Հայացքով պաշարեց այդ նրա]:
էջ 42, տ. 9—[Գործի մեջ գործս ուրիշին չեմ տալիս անելու]:
տ. 14—[Ձէ, խխարի ջան,— սկսեց նորից վարպետ Սիրորը,— Լդ բու-
ծատի-պտտի բաները թող, արի էլի հարվածային դառ]:
տ. 15—է՛հ, ի՞նչ անենք:
տ. 22 —[—Ընտանիքդ ապահով է. ուրիշին ես բերել՝ նա մտիկ կտա,
գլխավորը դա է: Ե՛կ, աշխատանքդ արա, ամենակյանքի բանը աշ-
խատանքն է]:
տ. 32—[—Ձեմ ուզում, ո՞ւր եք բաշում:
— Զխկում քեզ, դե արի, էլի]:
էջ 50, տ. 4—Ե, հ. 1, 46—Այն տեղերը էր, որ մնացել էր նա:

Գ Ի Ր Ք Մ Ա Ղ Կ Ա Ն Յ

(էջ 51)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 294ա. նույն ֆոնդի № 294-ում պահ-
վում է պատմվածքի նախնական տարբերակը՝ «Ջրաղացպան Հակոբը» վերնա-
գրով, որը համընկնում է պատմվածքի վերջնական մշակման վերջին հատվածին:
Այստեղ Հուսիկի փոխարեն՝ հերոսը կոչվում է Զվարթ: ԴՖ, № 295-ում պահվում են
պատմվածքի պատառիկները:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1935, № 6, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946,
«Անի», Բեյրութ, 1949, № 4, 5—6, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 2, 1956:

- 1 Ղարիֆա—ծաղիկ (այդ անվամբ եղել է նաև մետաքսյա կտոր, որից կարնա կանայք կարել են իրենց տոնական ղզեստները):
- 2 Մարուրիկ—ծաղիկ տեսակ, տարածված Արևմտահայաստանում:
- 3 Դանկլան—ղրամական միավոր՝ մահմեդական աշխարհում:

ՏԵԲՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ

Ինքն № 294ա

էջ 52, տ. 27—հեկեկաց:

տ. 28—մի հաղարամյակ առաջ,— ավելացրել է հրատարակության ժամանակ:

էջ 54, տ. 2—[Երկու անդունդի թերակղզու վրա երկինք է միտում մի սևավոր վանք՝ նետաղեղի պես: Մաղկաքանդակ կաղնի դարպասը բաց է այսօր, որտեղից ուխտավորներ են ելումուտ անում: Վանքի ներսը մութ է, ծմակ, քարերը սև են, տխուր]:

էջ 55, տ. 20—[Իրիկնապահին ուխտավորները խումբ-խումբ բաշվեցին: Երեկոյան կապույտ միտության մեջ սուղվեցին նրանց սալերը և հավվեցին հայրենի ճանապարհի վրա]:

տ. 21—[Ամենքը գնացին:

Մնաց Ձվարթը, ինչպես թիթեղ փակված մթին քարայրի տակին: Մթնեց դաշտը, խավարեցին վանքի:

էջ 57, տ. 21—[Թռիչք: Մի ինչ-որ արբեցումն, օրոր: Մի ինչ-որ վսեմ տեսարան: Խցի դռնից երևում է այդ աշխարհը]:

էջ 59, տ. 7—[Երևում է որպես մի հսկայական ճարտարապետական կառուցվածք՝ իր արևով, երկնքով, լեռներով ու անդունդներով]:

էջ 60, տ. 2—[Թռչունները սրտապատառ ցնծությանը խենթանում են օդում]:

տ. 5—[Իրենից զաղտնի խոսում է և զազտնի լեզվով խոսում է]:

տ. 8—[Ակամա շարժումներով վեր էր թռչում]:

տ. 10—[զարմանալի բան]:

տ. 23—[է մտնում <գրսից> մի լույս: Նայում է Ձվարթը—մտնողն ինքն է: Հոսեց ո՞վ—ինքը՝ Ձվարթը... դա հաստատ գիտե, նա ինքն իրեն տեսել է աղբյուրի ակունքում:

Չիշխեց նայել նրան... իրեն: Նա արեղակնափայլ աչքեր ուներ, որ վառվում էին գոհարների պես]:

տ. 35—Անբացատրելի Բաղդ էր այդ շշուշը, Երգաձայն, օրորոզ: [Ընդունում էր այն եղանակներն ու բառերը, որ կամենում էր Ձվարթը կարծես ինքը՝ Ձվարթը լիներ այդ շշուշացողը]:

էջ 61, տ. 4—[Ձվարթը մի անգամ միայն վեր նայեց և իր տեսքից զարհուրած ընկավ հատակին: Սակայն էակը մոտեցավ իրեն՝ Ձվարթին և ձեռք դրեց նրա զլխին: Երբ մոտ էր բոլորովին՝ Ձվարթը լսեց—նա շշուշում էր ինչ-որ երգաձայն բառեր, բառեր անբացատրելի, անուշ: Ու մինչև Գյարթը վեր կկենար, կնայեր նրան, նա անհետացավ նա՝—ինքը...]:

- էջ 61, տ. 15—Երազի,— ավելացրել է հրատարակության ժամանակ:
 տ. 17—[Ինչպե՞ս կարող էր ինքը երկու մարդ լինել]:
 տ. 18—շարունակ շարունակում է:
 տ. 19—[Նրա սիրտը մարեց մի անհասկանալի տենչով: Նա տենչաց խոսել: Եվ հանկարծ զարթնեց արթնության մեջ—նա զգաց խոտքը]:
 տ. 24—Բեկուզ,— ավելացրել է հրատարակության ժամանակ:
 տ. 25—[Հանկարծ զարթնեց արթնության մեջ Զվարթը: Այդ ինքն է խոտողը: Ինքն է այն էակը—չէ՞ որ չկա երկու էակ միեկույնը: Նա զգաց խոտքը]:
 տ. 31—«Հիվանդ է, բե գինով»:
- էջ 62, տ. 32—մի տեսակ բողոքեց:
- էջ 63, տ. 5—[Վանահայրը արձակեց Զվարթին և վանականներին հրամայեց ցրվել, նրանք հեռացան ոխով լցված]:
 տ. 12—[Ե որոնում էին հնար ու առիթ նրան մեղադրելու և հալածելու: Նրանք գտան պատրվակը, որ Զվարթը սղծում է սրբավայրը դիվական ոգով, որ նրան պետք է արտաքսել վանքից: Գանահայր Զվարթը, տխրեց]:
 տ. 14—[Ե ժպտուն նայում էր նրանց: Նա նման էր արևի լույսին, որ անհոգ խաղում է փրփրած ծովի կատաղի ալիքների վրա և ժպտում: Գեղնում են, կապուտկում ալիքները, փրփրալի ժայթքում, բռնցքում արևի դեմ, բայց նա ժպտում է: Վտանգ չի իմանում նա, մահ չկա նրան, ատելություն չի գիպչում նրան, ալիք չի փշրում նրան: Նա խաղում է իր հավերժական խաղը:
 Ահա այդպես ժպտում է Զվարթը և անցնում]:
- էջ 64, տ. 18—[Գնացին կտրելու վարդն կարմիր]:
 տ. 19—[Որ գնան կտրեն վարդն կարմիր:
 Հավաքվեցին մանուշակի գավին,
 Գնացին]:
 տ. 26—շփոթից:
- էջ 65, տ. 2—[Եվ սիրով եմ վարդ կենդանի]:
 տ. 19—[Որ գնան, կտրեն վարդն կարմիր]:
 տ. 26—կղերից:
- էջ 69, տ. 19—[Կարծես արյունոտ արշալույս լիներ դաշտը կակաչներով ողողված]:
 տ. 20—[Հետո վերցրեց զրիչը և այնպիսի երանգներ քաշեց վառված, երկյուղած ու համարձակ նկարի վրա, որ պատանինքը քարացան: Սրբադան լույսի մեջ՝ խորին զմայլանք տիրեց բոլորին: Խուցի մեջ ժպտաց մազա<դաթը>]:
 տ. 22—Ինքնագրում և նախորդ հրատարակություններում—Սրբազան լուսության մեջ խոբին զմայլանք: Խուցի մեջ ժպտաց մազադաթը: [Խավարագույն մի ամպ ծածկում է պատմությունը: Մի փոքրիկ ճեղքվածք թույլ է տալիս տեսնելու մի բեկոր]:

- էջ 69, տ. 29—[Ամպի պես է գնում]:
- էջ 70, տ. 28—զինվորները:
- էջ 72, տ. 14—[արտոմոլթյուն աչքերում]:
- տ. 16—նրանց վրայով բարավաններ են լողում դեպի հեռունները:
- տ. 23—տանում իրար:
- տ. 34—Ինքնագրում և նախորդ հրատարակություններում—արևի տակ, երբ Հուսիկը մտավ Գամառլոսի շուկան, դեղնած միջօրեի լույսով:
- էջ 73, տ. 7—[Եվ ահա, երբ ցորենի հակերի մոտ գնաց կանգնեց Հուսիկը՝ տեսավ նրանց մոտ մի խոնաված բազմություն]:
- տ. 15—[շուտամուտ էին տալիս մի սևակաշի, արծաթիսպառյան գիրք սևակաշի, արծաթիսպառյան]:
- տ. 18—[Նա զգաց մի տոշոր կարոտ]:
- տ. 19—[ձեռքերը խլիլում էին իրարից և]:
- էջ 74, տ. 18—[կապրենք]:
- տ. 22—երկրագործ:
- տ. 26—[Հուսիկը հեղելով կարդաց]:
- էջ 75, տ. 17—[Ապա ի՞նչ էր որոնում նա:
- Արդյոք ո՞ր պղնձն ժայռի տակ, ջրմ ծաղիկների արմատներում է մխանում մայր հողին այդ լուսաշող խենթը]:
- տ. 30—Վերևի աստղանիշով առանձնացված Լուկու հատվածները շկան ինքնագրում:
- էջ 76, տ. 19—Հաղա՞ր-հաղար աչքեր նայել են այդ գրքի [էջերին] հետևից երազով, [վշտով], սիրով, թախիծով: Նայել են այդ գաղտնարանին, ուր պահվել է գաղտնիքը կենդանության և լինելության: Դարեր շարունակ մոխրացել են ձեռքեր, աչքերի տենչեր:
- Հաղար ձեռքեր պահել են, շոյել, շոշափել այդ գաղտնարանը կենդանության ու [լինելության] ստեղծագործության...
- տ. 25—Աստղանիշերով զատված՝ վերևի երկու պարբերությունները շկան ինքնագրում: Հեղինակն այն ավելացրել է վերջին հրատարակության ժամանակ:

Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

(էջ 77)

Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 260:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1936, № 3—4, էջ 1—33, այնուհետև՝ Պ, 1938, Վերածնված հրկիր (ժողովածու), 1940, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, Եժ հ. 1, 1955, Պ, 1968:

Տպագիր տեքստերում կատարված են լեզվական մասնակի շտկումներ: Բացի այդ՝ 1950 թ. հրատարակության մեջ, հավանաբար, իր հերոսների ստանձնած գործի պատասխանատվությունից ու լրջությունից ելնելով, հեղինակը փոխել է նրանց մանկական կատակարնույթ անունները, Ղոնդին դարձնելով Ղեռնդ, իսկ

Գրգռը՝ Գուրգեն: Սակայն, հաշվի առնելով ընթերցողների լայն շրջանում ունեցած նրանց համընդհանուր ճանաչումն ու անջնջելի տպավորությունը, հաշորդ՝ 1955 թ. հրատարակության ժամանակ կրկին վերականգնել է նախկին անունները:

1 1918 թ. սկզբին քաղաքացիական կռիվները, և Հայաստանն անցավ դաշնակցականների ձեռքը: 1918 թ. մայիսի 28-ին նրանք Թիֆլիսում կազմեցին իրենց կառավարությունն ու եկան Երևան:

2 Տե՛ս Դենիկին:

3 Դենիկին—սպիտակգլարդիական զենքավաճառ:

Ամերիկյան և անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները ձգտելով ոչընչացնել նորաստեղծ սովետական իշխանությունն ու Ռուսաստանը դարձնել իրենց գաղութը, 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին դեսանտ հանեցին Ռուսաստանի հարավային խոշոր նավահանգիստներում, ինչպես նաև զինեցին Դենիկինի բանակն ու միավորեցին հակահեղափոխական բոլոր ուժերը: Սակայն, Կարմիր բանակը կասեցրեց Անտանտայի արշավանքները և 1919 թ. հոկտեմբերին ջախջախեց Դենիկինին Օրլոյի (20/X) ու Վորոնեժի (24/X) տակ:

4 Հալիպոլի—նավահանգիստ Դարդանեղի նեղուցի եվրոպական մասում՝ Հալիպոլի թերակղզու վրա: Հին հունական քաղաքներից է:

5 Դրոզդովականներ կոչվում էին գններալ Միխայիլ Դրոզդովսկու (1881—1919) կողմից 1918 թ. արտասահմանում կազմակերպված սպիտակգլարդիական զորաբաժանումները, որոնք ունեին ռազմական տեխնիկայի հսկայական միջոցներ և կազմում էին ռուսական կամավորական բանակի հիմնական կորիզը:

Դրոզդովյան զիվիզիան ստեղծվել էր՝ Դոնի վրա բոլշևիկների դեմ կովոզ գններալներ Սևեքսեկին և Կոստիլովին օգնելու նպատակով: Դրոզդովսկին բոլշևիկների անհաշտ թշնամին էր և աչքի էր ընկնում կարմիրբանակայինների նկատմամբ ցուցարբերած բացառիկ դաժանությամբ:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն Ն 260

էջ 79, տ. 19—[Դեռ սրանց տարան մույլ զորանոցները, տեղափոխեցին զսից զեն, ջոկեցին, զատեցին ու Ղոնդուն ուղարկեցին Ռուսաստան զինվորական վարժությունների, իսկ Գրգռլին պահեցին երկրում: Վերջը Ղոնդին ընկավ զերմանական ֆրոնտը, իսկ Գրգռը՝ տաճկական]:

տ. 29-ից հետո—[Որքան մեծ եղավ ընկերների ուրախությունը, երբ հայտնվեց, որ նրանք միևնույն զորամասն են կազմելու, մի բրիգադ լեռնամասում կովելու համար]:

- էջ 83, տ. 32—կանգնեց սեղանի մոտ և [մոմուաց]: Այո: Թեև ռիսկն ամեն անգամ էլ ազնիվ գործ չէ:
[Տեսնենք, տեսնենք]:
- էջ 103, տ. 18—Կշորտու այս Հայաստանը: Երկար չի քաշի այս կալաւոտակը: Այո, խմբապետ ենք դառել,— հառաչեց կապիտանը:
—Կշորտու վսեխ իխ... խմբապետներին: Անկախություն, խալտուրա, մանդատ, КУКОЛЬНАЯ КОМЕДИЯ]:
- էջ 105, տ. 9-ից հետո—[Զէ, շան պես հարրել՝ խաղացնում է ինչպես կատուն մկանը: Շուտով ուշքի կգա՝ «Կտանեն»:
Խնչ ես ասում,— սթափեցրից Գըղըլին խորը մտատանջությունից]:
- էջ 106, տ. 15-ից հետո—[Երբեմն կա որ մեռնելիս ես ասրում: Ահա երկուսիս կյանքը—ի՞նչ անց կացավ: Բայց քեզ կասեմ՝ կյանքը մահից հետո էլ է: Ահա տե՞ս մեռնում ենք—մեր կյանքն ո՞ր գնաց: Գնաց պրոլետարիատին: Եվ հիմի նայած, թե ինչպես կմեռնենք՝ մեր կյանքի գինն էլ այնպես բարձր կլինի ժողովրդի համար: Այնպես որ՝ պինդ կաց]:
- էջ 123, տ. 35-ից հետո—[Գըղըլը արագ իջավ կամուրջի տակ: Դիրքն այնպես էր, որ կամուրջի տակից կարելի էր լավ տեսնել երկու կողմից մոտեցողներին: Միայն այդ անհնար էր ավելի հեռուներից եկողների վերաբերմամբ]:
- էջ 126, տ. 27-ից հետո—Ես դարմանում եմ, թե ամենադժվար բանը, որ խոսք կատարելն է՝ մարդիկ ինչքան հեշտ են խոսք տալիս:
Երբեմն պարտականություն ես կատարում, որ մի գիշերում ծերանում ես...
- էջ 128, տ. 14—ասա ո՞վ էր, [զհամ արյունը խմեմ]:
տ. 21-ից հետո—վա՛խխիս, հիմի ես ինչ լուր տանեմ տուն...
- էջ 129, տ. 25-ից հետո—Ղոնդին հիմա կնեթի իր ընկերին,—ասաց նա Մանուկին ու Արտակին:
Սրանք շհասկացան:
տ. 30—Այստեղ ինքնագիրն ընդհատվում է:
Ինքնագրի մեջ (տե՛ս էջ 55) Գըղըլն է սպանում Ղոնդուն: Արտակն էլ Ղոնդու եղբայրն է:

Ս Ա Ռ Ն Թ

(էջ 139)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1936, № 26, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 2, 1956: ԳԱԲ, ԴՖ, № 277—78-ում պահվում են մի մեքենագիր և «Գրական թերթում» տպագրվածի երկու օրինակներ:

1 Սոցիալիստական արտադրության առաջավորների մասսայական շարժում Դոն-բասի հանրափոք Ալեխսեյ Սուսխանովի անունով՝ ծավալված երկրորդ հնգամյակում (1935 թվականից), արտադրության արդյունավետության բարձրացման համար, որը և նշանավորից սոցիալիստական մրցության բարձրագույն կտապը:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 140, տ. 8—գետնափոր խրճիթներից,—ավելացրել է II հրատ ժամանակ:
էջ 142, տ. 31—Հաջորդող պարբերությանը առաջին հրատ մեջ փոխարինել է. «Դուք սրանց մի խառնեք իրենց զող հոր հետ: Դիմում կտամ խորհրդային իշխանության, կզնամ երևան, Թիֆլիս, Մոսկվա... Ես կթողամ, որ իմ անունը գողի հետ խառնեք: Բա ես ով եմ: Ես ստախանով ըլնեմ ու ինձ կոլխոզից դժուրս անեք: էդպես բան չկա, իմ դիմում լավ ընենք, լավ դատաստան կտրեք: Թե չէ՝ այ էս իմ ճժեր կմեծանան ձեզնից արդար դատաստան կուզեն էն վախալը: Սրանց որտեղ եք կորցնում»:

Ն Ո Ր Պ Ո Ն Մ

(էջ 144)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 258:

Դեմիտրևյանը պատմվածքը սպաղորության է ներկայացրել 1937 թ. ամսան վերջերին: Նրա առաջին էջի վրա կան հետևյալ մտկայությունները. «Ե. գրակ.», շարել № 8—9, 5—9—37, ստորագրություն:

Թույլատրվում է 1—17 էջերը. գլավլիտի լիազոր, ստորագրություն, 10. 9. 37 թ. »:

Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով պատմվածքն առաջին անգամ տպագրվել է ԽԳ, 1938, № 5, այնուհետև՝ ԵՓ, հ. 2, 1956: Խմբագրությանը ներկայացրած մեքենագիր օրինակը հեղինակը արմատական վերամշակման է ենթարկել՝ ամբողջովին փոխելով առանձին հատվածներ (տե՛ս ԳԱԹ, ԴՖ, № 259):

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 145, տ. 8—Մեքենագիր օրինակը սկսվում է հետևյալ կերպ.

[Ահա մի չերմեռանդ ունկնդիր—Հայրոն: Բոլոր գրական դիսպուտներին, զեկուցումներին անխուսափելի էր նա: Գալիս էր, ազահ լսում, դիտում խանդավառված: Մի հիացական և փոքր-ինչ հիմարավուն ժպիտ կար նրա աչքերում, երբ նա նստած ամենահետին շարքերում՝ հետևում էր գրողների, բանաստեղծների ելույթներին:

Նա գրախանութների մշտական հաճախորդն էր, նրան կարելի էր տեսնել ընթերցարաններում, գրադարանապետների կարիներներում, վերջին՝ դեռ նոր լույս ընծայված գիրքը ձեռքին:

Ամենատեղյակ ընթերցողը:

Այսպես էլ համարում էին նրան: Եվ այս այնքան պարզ էր, ոչ ոք չէր էլ հարցնում, թե ինչով է զբաղվում Հայրոն:

Զլինի՞ նա գրում էր:

Սա մի դադար էր, եթե իրոք նա գրում էր, որովհետև նա այս մասին ոչ որի ոչինչ չէր հայտնում: Եվ թվում էր, թե նա շունհնալով սանդաղորդ գրողի սեփական բախտը՝ ապրում էր ուրիշների բախտով: Մի փոքր էլ աչք էր ծակում նրա մշտական ներկայությունը. բոլոր գրական երեկոներին և հեռվից մասնակցելը: Ձանձրալի էր դառնում տեսնել, թե ինչպես մի մարդ, հեռվից, մտտից, սրանց մասնակցելու և շփտես ինչու շարունակ հիացած բերանդ է նայում, թե ինչ կիտեսու: Միաժամանակ էլ շարունակ մասնակցում է կարծես, լրացյց և մեջտեղ չկա, շին հասկանում ինչ էլ]:

էջ 146, տ. 4—Մյուս հրատարակություններում «խմբագիրը» բառի փոխարին՝ «կոնսուլտանտը»:

էջ 147, տ. 31—Այս և նախորդ էջի («Մի օր էլ, երբ թերթի խմբագիրը» — սկզբածրով նախադասությունից) փոխարեն մեքենագիր օրինակում եղել է. [Մի օր էլ, երբ գրական կոնսուլտանտը մենակ էր, Հայրոն դուրը կամացուկ բացեց և թիթը ներս տարավ սենյակ: Կոնսուլտանտը, որ միշտ սովոր էր դուռն այդ հավիտենական բացուխուփին՝ անգամ վեր չնայեց: Այն ժամանակ Հայրոն սիրտ արեց, դուրը կիսաբաց անելով կրկին ներս նայեց և մտավ սենյակ:]

Կոնսուլտանտը վեր նայեց հոգնած ու մշուշային հայացքով:

— Հա, ի՞նչ կա...

Հայրոն հանցավոր ժպիտով նրա առջևը դրեց մի տետրակ: Կոնսուլտանտը նայեց տետրակին, հետո Հայրոյին և կրկին տետրակին: Բխամաստով բացեց մի էջը: Սյունաձև գրվածքը մասնեց բանաստեղծության ներկայությունը: Հայրոն ճմրթված ժպիտով նայեց կոնսուլտանտին:

— Բանաստեղծություն է,— խոստովանեց նա հանցանքի նման և սպասեց:

Կոնսուլտանտը շուտ ու մուռ տվեց տետրակը, կարգաց մի քանիստով, շրթունքները ծակեց:

— Նստեցեք,— ասաց կոնսուլտանտը այնպիսի տխուր ձայնով, որ գուշակում էր պարզապես թե՛ — լի՞նչ անենք, պարտական ենք կարգալու, թեև սկզբից ասենք՝ դրածո անարժեք բան է»:

Հայրոն նստեց և խանդակաթ մոր նման, որ սպասում էր իր դավակի քննության բռնելուն՝ կարոտալի ժպիտով սպասեց կոնսուլտանտին: Սա մտավ իր դերի մեջ:

— Պատկերները բանալրոտիկ են... մաշված... տաղաչափություն... չկա... մարդկային կյանքը կորցրել եք բնության մեջ, փիլիսոփայություն եք անում...

Ու շարունակեց կարգալու Հայրոն քրտնեց, նոր զգաց, որ դժվար-գործ է ձեռնարկած եղել, դուր է բերել կոնսուլտանտին:]

- Ֆչ 147, տ. 33—Ինքն—[Նրկիրը կափարիչ շուներ, այլ մի անհուն կապուտակ օվկիանոս էր նա, որ սիրով իր մեջ էր առնում Հայրոյի հոգին]:
- Ֆչ 156, տ. 11—I հրատ—և խեղզում են օղբ: Գիշերը հոսում էր գետի պես:
- տ. 16—Հայրոյի համար այդ պատահանից անմիջապես դուրսը՝ քաղաքում և նրանից էլ այն կողմ, բայց գիշերն ունի բազմազան ձայները, որ անհուն մաքրը միայն զիտե ուսայ: Դա մի անուռոշ, կաբժես աննյութ շնչյուն է, բզզուն: Կաբժես դա բնած երկրի հեղձ է տիեզերական տարածության բռնիքի մեջ,
- տ. 32—«Չէ՞ որ նա բանաստեղծ էր...» նախադասությունից սկսած՝ հատվածը ավելացրել է II հրատ ժամանակ:
- Ֆչ 157, տ. 13—Վերևի շորս նախադասությունը ավելացրել է II հրատ ժամանակ:
- Ֆչ 158, տ. 7—Ինքն 56-րդ էջի «Ուր է այստեղ տաղաչափություն» նախադասությունից սկսած մերենագիր օրինակի թերթերը պակասում են:
- տ. 11—Մերեն—[Հայրոն նոր հոսանք զգաց իր թուլացած հրակներում: Ապրելու նոր դրդում, նոր ծարավ]:
- Ֆչ 159, տ. 15—Այս և նախորդ նախադասությունը ավելացրել է II հրատ ժամանակ:
- Ֆչ 161, տ. 26—Ինքն 68-րդ էջի «Հետևյալ օրն իսկ Հայրոն արագապն ու վառեկներն առավ ու գնաց գյուղ» նախադասությունից սկսած մերենագիր օրինակի թերթերը պակասում են:
- Ֆչ 162, տ. 18—Մերեն—հաջորդել է. «Գրական կոնսուլտանտը և մի բանաստեղծ իրար են նայում: Նրանք հասկանում են իրար: Այո, սա Հայրոն է, այն անհաջողակ Հայրոն, որ զրում էր...
- Ուր է նրա զեմքի այն հիմարական ժպիտը: Հայրոն հեղինակավոր հայացքով նայում է խոսակցին և ինչ-որ խոսում է, բոլորը ստեղծագործություն է, նորություն: Հայրոն զինված է մի ներքին նշանակալից իմաստով»:

Ա Ր Ա Մ Թ Ա Գ Ա Վ Ո Ր Ը

(էջ 164)

Գրել է 1938-ին: Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳՖ, լրացուցիչ ցուցակ, № 8: Նույն ֆոնդի №№ 263—265 պահվում է 6 մերենագիր օրինակ. դրանցից երեքը ինքնագրի մերենագիր օրինակներն են (№№ 263, 264, 265), որոնցից մեկի վրա (№ 264) հեղինակը բաղձաթիվ մատիտագիր լրացումներ ու շտկումներ է արել, փակ մյուս հրեքը (№ 264ա, բ, գ) այդ վերամշակվածի մերենագիր օրինակներն են, որ համընկնում են տպագրվածին:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ե, հ. 1, 1946, աշուհեռու՝ ԸՊ, 1950, «Պատմավաճառներ», հրատարակություն «Արամաղդի», թիվ 5, Բնյութ, 1955, ԵԺ, հ. 2, 1956:

- 1 Տորպեդ օդանավ—Տորպեդը ինքնագնաց և ինքնակառավարվող ստորջրյա ական է, որի առաջամասում հագցված են պայթուցիկ նյութեր: Օգտագործվում է նաև ինքնաթիռներում: Առաջին տորպեդը ստեղծվել է Անգլիայում 1866 թվականին:
- 2 Քաղղեական—Քաղղեական ժողովուրդը ապրում էր Հարավային Միջագետքում, Նիդատից դեպի արևելք և ընդհանրապես Բաբելոնում: Քաղղեացիք հայտնի էին աստղագիտության մեջ: Հայերը իրենց սկզբնական տեղեկությունները աստղագիտության մասին ստացել են քաղղեացիներից:
- 3 «Աերոլիտա»—խոսքը վերաբերում է Ալ. Տոլստոյի (1883—1945) «Աէլիտա» (1923) վեպին, որի հիման վրա 1924 թվականին ստեղծվել է համանուն կինոնկարը:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 164, տ. 14—Արամ թագավոր...

էջ 165, տ. 15—Նախադասությունը ավելացրել է:

տ. 17—Հեթիաթական հերոսուհիներ,— ավելացրել է:

տ. 19—Ամբողջ պարբերությունը ավելացրել է:

տ. 25—Հիմա արդեն Սանդուխտ և խոսրովիդուխտ անունները նոր նշանակություն ստացան ինձ համար: Խորհրդավոր ու վեհ: Բարձրացան: Նրանք իմ աչքում, դառան աստվածային էակներ, հեթիաթային հերոսուհիներ:

տ. 29—մի շարքաչ, թախծոտ արարած,— ավելացրել է:

էջ 166, տ. 7—Նախադասությունը ավելացրել է:

տ. 11—Յվ ո՞վ վիաստ—ոտներին շուտեր:

էջ 167, տ. 10—Վերևի շորս պարբերությունն էլ ավելացրել է:

տ. 11—[հետևյալ օրերը շատ բիշ էր մնում տանը, նա,]:

տ. 13—այդ պիշակին ու կարտուզին,— ավելացրել է:

տ. 19—...Արամ թագավորը, [դատարկ խորչինը ուսին: Նա հետ նայեց. ներս և]:

տ. 24—Ես վերջին անգամ նայեցի:

տ. 28—Հեթիաթային արարածի պես,— ավելացրել է:

տ. 31—Վերջին դարձվածը ավելացրել է:

էջ 168, տ. 3—պարբերությունը ավելացրել է:

էջ 169, տ. 16—«Ես կամաց-կամաց, ոտներիս ծայրով մոտեցա նրանց պատուհանին և սկսեցի ականջ դնել» նախադասությունից սկսած ավելացրել է:

տ. 19—Նախադասությունը ավելացրել է:

տ. 24—[երևակայությունը գորել]:

տ. 25—[Պատմում էր ամեն տեսակ բաներ, որ կարող էր մարդու միտքը-

գալ: նա պատմելիս է եղել նաև հայոց պատմությունից: Եվ ո՞վ գիտե
աե ի՞նչ]:

էջ 169, տ. 25—[է նկարագրել, ի՞նչ]:

տ. 26—[կարելի է պատկերացնել]: Ավելացրել է՝ «Եվ ո՞վ գիտե»:

տ. 27—Մեքեն և I, II հրատ—Որ սաբում են եղել հայոց թագավորները:

տ. 33—...բաշադարձությունները նկարագրելիս այնքան [անվերջ ու] ան-
վերսպահ է եղել, որ գյուղացիները ավելի զվարճանալով, քան բանի
տեղ դնելով այդ պատմությունները՝ [լսելով] այդ ինչպես զիտեն աե-
ղին կպցնել մտրդու նրա ամենաբնորոշ զիծը՝ կպցրել էին վրան
[շատ հարմար] Արամ թագավոր մականունը՝ իր անվան՝ Արամ վար-
ժապետին հարմար:

էջ 170, տ. 2—Նախադասությունը ավելացրել է:

տ. 9—ոչ մեկը

տ. 11—Պարզապես ստախոս էր:

տ. 14—ստերը:

տ. 15—խոսում էր:

տ. 31—ինքն, մեքեն և I, II հրատ—պրեմիա:

էջ 172, տ. 12—Ինչ ասես:

Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն Ի Ն Յ Ո Ի Թ Ե Ր

(էջ 173)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 310: Նույն ֆոնդի № 311-ում պահվում է
պատմվածքի մեկ մեքենագիր օրինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1941, № 1, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ,
հ. 2, 1956:

1 «Այ լուսկա շուշան ծաղիկ»—միջնադարյան երգ:

Ե Ր Կ Ո Ի Ե Ղ Բ Ա Յ Բ, Ե Ր Կ Ո Ի Ք Ո Ի Յ Ր

(էջ 178)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1941, № 4, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 2, 1956:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 769-ում պահվող «Ինքնակենսագրությունում» պատասխանելով
իրեն սովորյալ սահմանափակության մեջ մեղադրողներին, Դեմիրճյանը գրում է.

«...Հետագայում՝ 1941-ին զրեցի «Երկու եղբայր, երկու բույր» հայ-վրացական
կղերայրացման ձգտող երիտասարդների կյանքից»:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 306-ում պահպանվում են ինքնագիր թերթիկներ, որոնք վերջ-
նական տեքստի համեմատությամբ՝ տեքստային տարբերություններ չունեն: Սույն
պատմվածքի ռուսերեն թարգմանության մեքենագիր օրինակը աե՛ս ԶԱԹ, ԴՖ,
№ 305:

1 Խոսքը վերաբերում է Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմին (1914—1918)։

2 Գուրխա—Լրկրամաս վրաստանում։

3 Վալը դեռ վիբրացիա է։ ապիս—անիվը դեռ թրթռում, դողդողում է։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I հրատ

էջ 183, տ. 21—չնշվել է և դիմացել։

էջ 185, տ. 33—Վաղգենը պատմել ավեց իրենց հետ եկած մի երիտասարդ ուսուցչի, որ պատմեց։

էջ 186, տ. 2—դասել էր մի լարված ներվերի դունդ։
տ. 13—բանին

էջ 191, տ. 10—մի անասկ զրդվելով իր մաքերից։
տ. 13—խորթուքյունն է։

էջ 194, տ. 5—ավելի ճիշտը։

Ա Ն Ն Ո Ւ Ս Ա Փ Ե Լ Ի Ն

(էջ 196)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1941, № 11, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԲՊ, 1950, ԵԺ, հ. 2, 1956։

Ծ Ն Ո Ղ Ն Ե Ր

(էջ 203)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1941, № 12, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 2, 1956։

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ

(էջ 212)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1941, № 12, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 2, 1956։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 212, տ. 3, I հրատ—Թշնամին գլուղը դրաված օրերին։

Ր Ժ Ի Շ Կ Ը

(էջ 216)

Ինքնագրի մի թերթիկ պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 2ՏՑ։ ՍԳ արթիվում (№ 112)

սահմանում է մի մեքենայի օրինակ հետևյալ մակարդակում: «№ 5, «Սովետական գրականություն», 4 1/2-ի վրա: Կորպուս: 25.5, ստորագրություն: Վերնագրից հետո փակագծերում գրված է՝ «Խոհանարան սպասմամբ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1942, № 5—6, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, «Արևմուտք», Փարիզ, 1947, №№ 9, 14, 15, 17, ԵԺ, հ. 2, 1956:

Վերջին հրատարակության ժամանակ հեղինակը մասնակի շտկումներ է կատարել:

- 1 Ռաբինդրանաթ Թագոր (1861—1914) — հնդիկ գրող:
- 2 Միլևանդելո (1475—1564) — իտալացի նկարիչ, ճարտարապետ և բանդակագործ: Խոսքը վերաբերում է Միլանի նշանալի՝ Բիրլիական Մովսեսին պատկերող նկարին:
- 3 Բերնոլեն Լյուդվիգ վան (1770—1827) — գերմանացի կոմպոզիտոր:
- 4 Պլատոն (428/27—348/47 մ. թ. ա.) — հին հունական փիլիսոփա, գիտնական:
- 5 Արիստոտել (384—322 մ. թ. ա.) — հին հունական փիլիսոփա, գիտնական:
- 6 Սոֆոկլես (497—406 մ. թ. ա.) — հին հունական դրամատուրգ:
- 7 Ալեքսանդր Մակեդոնացի (356—323 մ. թ. ա.) — հին աշխարհի աշխարհակալ, դրամավար և պետական գործիչ:
- 8 Շեքսպիր Վիլյամ (1564—1616) — անգլիացի դրամատուրգ:
- 9 Դյուրե Լոհան Վոլֆգանգ (1749—1832) — գերմանացի բանաստեղծ:

ՏԵԳՍՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 223, տ. 20 — նրան նաև մարդն է պետք, — ավելացրել է:
տ. 33 — մահի դեմ ոչ մի խոտ չկա:
տ. 35 — նույն շափով և թերևս... ավելի բան կյանքի
- էջ 230, տ. 30 — նախադասությանը փոխարինել է. «Ո՛չ, — վեր կացավ տեղից բժիշկը, — մենք նրանց միշտ էլ կյանք չենք տալիս: Բայց կարողանում ենք տանել նրանց դեպի մահը... Տեսնում եք, թե որքան է բժիշկը միայն կյանքի համար:
— Նաև մահի համար է, — ասացի ես:
— Նաև մահի համար է, — և բժիշկը վեր թռավ, սկսեց արագ անցուղարձել: — Նաև մահի, այս ենք մոռանում հաճախ»:
տ. 33 — պայթարկելով նրա կյանքի համար, — ավելացրել է:
- էջ 231, տ. 2 — Դա է, որ շենք կարողանում տալ մարդուն:
- էջ 233, տ. 34 — հանուն կյանքի, — ավելացրել է:

Խ Ո Շ Ց Ա Ն Գ Վ Ա Մ Ի Ա Վ Ա Ն Գ Ը

(էջ 234)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 325:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1942, № 8, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950 և ԵԺ, հ. 2, 1956:

- 1 Գևուտապո—Պետական գաղտնի ոստիկանություն հիտլերյան Գերմանիայում, հիմնադրվել է 1933 թ. ապրիլին: 1943—45 թթ. ունեցել է 40—50 հազար միայն սլավոնական աշխատող: 1936 թ. այն ղեկավարում էր Հիմլերը: Դաշնակցային վերահսկիչ խորհրդի 1945 թ. հոկտեմբերի 10-ի № 2 հրամանով լիկվիդացվեց նացիստական մյուս օրգանների հետ:
- 2 Հերովցիկոներ (իմա՝ ճեղքվեցականներ)—Հրեաստանի թագավոր Հերովցիս Մեծի անունից: Թագավորել է 37 թ. մ. թ. ա., մինչև 2 թվականը, հալածել է քրիստոնյաներին, սպանել իր ազգականներից և հայանի բազարացիներից շատերին, Բեթղեհեմում կոտորել է տվել մինչև երկու տարեկան երեխաներին:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Ինքն № 325

- էջ 234, տ. 1—Մարսը
տ. 3—Նրա համարձակ, խոր հայացքը, բաց նակարը
տ. 14—գնդակահարել մինչև վերջին վամպուշտը:
տ. 21—Անդրիմադրելի — ա՛նա թե ինչ պետք է իրեն կարծել, — ասում էր նա: Նա, ճիրավի, հարգանք էր ներշնչում դեպի ինքը և ինչ-որ ակամա ակնածանք:
- էջ 236, տ. 23—Ու դժգոհ նայեց դեպի տան կողմը:
էջ 237, տ. 17—[Նա մտածում էր ավելի, բան եղունգները կտրում]:
էջ 240, տ. 25—և գուրս գնաց:

Շ Ո Ւ Ն Ո
(էջ 245)

Ինքնագիրը՝ երկու մեքենագիր օրինակի հետ պահպանվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 266:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1942, № 8, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 2, 1956: Մասնակի շտկումներ են կատարվել II հրատ ժամանակ:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 245, տ. 8—Ինքն--Ձինվորները ճակատից հետ էին բերված՝ ոռոտներից թափ տված գորտմասը վերակազմելու այս ոչ շատ խոր թիկունքում:
էջ 246, տ. 15—Տպ—բարին խփելով մարբեց:
տ. 19—Տպ և ինքն—Լիյանանտի մտքերը պտտվում էին զրաված երկրենրի բնակիչների, ճակատում դիմադրող նրա բանակի շուրջը, որի դի-

մացիանությունը առեւժովածային էր և շարժարող, որը չէր սարսուղում,
չէր սպառվում, այլև հարվածներ էր առնում: Այս մաքերի միջոցին
լեյտենանտի հայացքը խաշաձկվեց շան հայացքի հետ:
էջ 247, տ. 8—իր թարմ, առողջ փորոտիքով,— ավելացվել է:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Կ Տ Ո Ւ Ր Ի Տ Ա Կ
(էջ 248)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1943, № 1, «յնուհետև՝ Եժ, հ. 2, 1956»:

Վ Ր Ե Ժ Ի Ե Ր Կ Յ Ո Ւ Ղ Ր
(էջ 252)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1943, № 3, «Երկու պատկեր» ընդհանուր
խորագրի տակ:

Վ Ր Ե Ժ
(էջ 254)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1943, № 3, «Երկու պատկեր» ընդհանուր
խորագրի տակ:

Կ Ո Ո Ր Դ Ի Ն Ա Տ Ն Ե Ր
(էջ 258)

ԳԱԲ, ԴՖ-ում պահվում է երկու ինքնագիր, որոնցից առաջինը (№ 330) տար-
բերակ է, իսկ երկրորդը (№ 331) թերի է:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1943, № 2, «յնուհետև՝ Եժ, հ. 2, 1956»:

Տ Ե Ք Ս Ս Յ Յ Ի Ն Յ Ս Ա Ր Ե Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր
ի նքն № 331

էջ 259, տ. 17—Շնորհակալ եմ, կվերցնեմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, վերցրեք:

տ. 22—... մի ուրիշ բան. այ, գրող եմ՝ հասկացեմ. մի արտակարգ բան,
որ գալիս է հոգուդ խորքերից, որ և պահել ես տարիների ընթացքում,
որի վրա կուտակվում է օտերի, տարիների հոր ապումները և զգում
ես, որ բարձրանում ես, որ խորից կիտ մաքոջ ես: Սատանան տանի,
այս օտերում, երբ մենք պարտավոր ենք հաղթել նենգ ընկածներին և
պատերազմի գործի մեջ ենք քաղված, երբ գրողներ ու արվեստագետ-
ներ են գալիս մեզ մոտ՝ մենք զգում ենք, որ մարդ ենք: Հիշում ենք,

որ մարդ ենք: Անա ինչու ևս կամ մենք բարու սիրում ենք գրողներին ու արվեստագետներին:

[— Հիմա էլ մարդ եք, Պավել Պետրովիչ և հերոս մարտիկ—Իհարկե, ևս ուզում էի ասել խաղաղության մարդ: Ձէ՞ որ մենք խաղաղության մարտիկ ենք, շնայած որ կիռվենք և լավ կկռվենք, երբ դիպչում են մեր խաղաղության]:

— Այո, գրողներդ և արվեստագետներդ մեզ ճիշտեցում եք, որ մենք ևս ստեղծագործության մարդիկ ենք— [խաղաղ շինարարության] կյանքի ստեղծագործության:

Քչ 259, տ. 24— [Դուր ևս ստեղծագործության մարդ նր միշտ է]:

տ. 35— [Մենք հիմա թաղվել ենք պատերազմի մեջ], մենք հիմա դուրս ենք եկել մաաչաբդի, որ վերջ տանք հենց այդ մաաչաբդին: [Այո, մարդկություն ենք ազատում: Այդ հասկանում եմ: Բայց...] Բայց գազանի հետ կոխ բռնելով ամբողջ շորերդ կեղտոտում ես:

[Ես ձեզ հասկանում եմ]: Դուր դաժան անհրաժեշտություն եք <1 անընթ> Պ<ավել> Գր<իգորիչ>: Բայց դուր ևս ստեղծագործության մարդ եք, այս պիտի ասեր: Եվ մենք գալով ձեզ հիշեցնում ենք այդ՝ այս մաաչաբդի մեջ:

Քչ 262, տ. 11— [Նա մեծ օրերի ստեղծագործություն է]: Նրան ստեղծեց կյանքի դաժան անհրաժեշտությունը: [Եվ նա մեր կյանքի ուրույն դրվածքն էր: Հըմ...]

Գնդապետը աչքերը կկոցեց: Նա ինչ-որ բաներ էր տեսնում անցյալի հեռատանում: Կենդանի պատկերներ]:

— Քաղաքացիական պատերազմը, որ կոփեց Կարմիր բանակը— դա [մի մեծ դիրք է: Կյանքի դիրքը: Մեծագործություններ— ահա նրա բովանդակությունը: Բայց զարհուրելի բաներ ևս կային նրա մեջ]: Փափկասիրտը, մանավանդ փափկամորթը չի կարգա— [չի ուզենա սիրտը պլատրել այդ օրերի] կյանքի նկարագրություններից: [Բայց չճանաչել անցյալը, որտեղից եկար, ասել է՝ չդիտենալ և ներկան, ներողություն, չգնահատել: Կա մի կոորդինացիա անցյալի և ներկայի մեջ: Նրիտասարգ դրող ցարեկամ, խորհուրդ եմ տալիս աչքից չկորցնել այդ կոորդինատները: Դա շատ խրատական է, ասել է՝ և շատ ստեղծագործական: Ձէ՞ որ դուր, գրողներդ, ստեղծագործական ասելով հասկանում եք կենսական: Նու, ասենք ևս ձեզ ուսուցանել չեմ ուզում: Ինձ միայն գրավեցին անցյալի հուշերը: Անցյալը— կբի գուր կարողանալք հասկանալ, թե ինչպես են տպավորվում և մնում երբևիմ անցյալի պատկերները]:

տ. 13— Պավել Գրիգորևիչը շպտաստիանեց իսկույն: Նա մոռացվեց և կարծես ինքն իրան՝ ցած պատասխանեց:

— Հալուցինացիաների...]

Նա պաշարված էր այդ հալուցինացիաներով: Նա ինձ հետաքրքրեց:

նա սպասեցի, որ նա պատմի: Բայց նա դանդաղում էր անցնելու բուն նյութին: Նրան զեւ զբաղեցնում էին ուրիշ մտքեր:

— Այո, կոորդինատները,— անցավ նա կրկին իր սկսած նյութին,— հուզիչ են նրանք: Բայց որ կային կոորդինատներ՝ ես այդ զգում էի: Եվ ինչպե՞ս կարող էին շինել:

— Ի՞նչ կոորդինատներ, ի՞նչ բանի կոորդինատները:

— Ես մի փոքր մութն եմ արտահայտվում, կներեր: Դե, ասում եմ, որ ես զրող չեմ: Ախր մենք, զինվորականներս, ունենք մեր ոճը: Ես խոսում եմ անցյալի Կարմիր բանակի և ներկայի Կարմիր բանակի մասին: Այն Կարմիր բանակի և այս Կարմիր բանակի ողջ կյանքը կոորդինացված են եղել: Այս բանակը չէր ստեղծվի՝ եթե չստեղծվեր այն բանակը: Այս բանակը— զավակը՝ այս հատկությունները չէր ունենա՝ եթե նրա ծնող բանակը՝ այն հատկությունները չունենար: Կոորդինատներն այստեղ են ահա: Համաձայնեցումը: Կյանքը համաձայնեցրել էր այն ստեղծագործությունը այս ստեղծագործության հետ: Ինձ հուզում էին այդ կոորդինատները: Որքան եմ անհանդստացել Կարմիր բանակի ճակատագրի համար: Ճիշտ է, հավատում էի ասպազայի Կարմիր բանակին, սրտի մեծ տրոփով սպասում էի նրա երեւվալուն: Զղում էի, որ դեպի ասպազան զնացող այս բանակը սա այն սեահոդն է, այն ժողովուրդն է, որ գնում է դեպի կատարելագործություն: Կղնա՞, կստեղծվի՞ այդ հրաշք բանակը, ճի՞շտ ենք կոորդինացնում այն իր սպառազ ստեղծագործության հետ: Սա ինձ հուզում էր: Ծ՝, որքա՞ն եմ կուլել նոր սերնդի հետ, թե ուսումնասիրեցեք հին բանակը, սովորեցեք: Նա ձեր դպրոցն է: Ո՛չ տեխնիկայի— այլ ոգու, արիության, հերոսության:

Պավել Գրիգորեիչը խմեց իր բաժակը և ծխախոտ վառեց: Նա իր մտքերն էր հավարում: Նա շատ բաներ էր ուզում ասել: Եվ ուրիշ բաներ...

— Դուք ինչ-որ հալուցինացիաներից եք խոսում:

էջ 262, տ. 17—... փոթորիկների միջով տանում էր հեղափոխության կրակը... [Բայց այն ուղին, որ անցավ Կարմիր բանակը՝ խրատական է]:

Ք Ր Ք Ի Զ Գ Ի Շ Ե Բ Վ Ա Մ Ո Ի Թ Ի Մ Ե Զ

(էջ 267)

Գրվել է Հայրենական պատերազմի տարիներին (ստույգ թվականը հայտնի չէ):

Ինքնավերջ պահվում է ԳԱԹ, ԳՖ, № 369:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 271, տ. 35— [Կառավարիչը թարգմանեց:

Բարոնը այս անգամ արդեն խստացնելով դեմքը՝ սպառնաց.
— Եվ ով չի աշխատի՝ մահապատիժ:

Ն Ա Խ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն

(էջ 276)

Գրվել է Հայրենական պատերազմի տարիներին (ստույգ թվականը հայտնի չէ):

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 349:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1 Վակխանալիա—անզուսպ խրատմանը, ցոփություն: Փոխարենական իմաստով՝ ծայրահեղ անկարգություն, անսանձ ըմհահանություն:

ՏԵՔՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 277, տ. 19—[Հրացանի կոթերով ու բռունցքներով բռնելով հաշմանդամներին մեջտեղ՝ զինվորները շրջապատեցին հրատարակը և հրացանների կրակոցով օղակեցին նրանց]:

Տ Ո Ւ Ն

(էջ 280)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 267:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1949, № 8, այնուհետև՝ վերամշակումից հետո, ԵՃ, հ. 2, 1956: Նույն ֆոնդի № 268-ում պահվում է ամսագրում տպված օրինակը՝ հեղինակի մշակումներով և մի մերկնագիր օրինակ, որ համընկնում է վերջին հրատարակությանը:

1 Զապոխա (զապրիա)—թուրք ոստիկան:

2 Ա.գիգ—Աղիգիկ. Զեյթուն գյուղաքաղաքի թուրքական վերանվանումը:

3 Գեկլպուլուն—տե՛ս Հսլիպուլի (էջ 430):

ՏԵՔՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 280, տ. 8—Այս երկու նախադասությունը ավելացրել է II հրատ ժամանակի տ. 20—Տպ և ինքն—Այսպիսով՝ Արթինը, որ տասնևութ տարեկան պատանի էր, այդ գործի մյուս կողմը նայելու և շատ բարակները բննելու գլուխ շունհր: Արթինի անհանգիստ հայրը...

տ. 22—Տպ—սկսեցին նեղել Արթինի հորը, իբրև ախուրակախ: Նա էլ անհանգիստ մարդ—

տ. 26—Տպ և ինքն—Գյուղը շուտով կարգի ընկավ, մեծացավ: Բայց այստեղ ուրիշ վտանգ կանգնեց նրա առաջ: Հարևան

էջ 281, տ. 2—որով և գյուղի պաշտպանությունը թուլացրեց, հետո

էջ 281, տ. 10—Տպ—տարանա կյանքը մեզը, հնաճա, խորանա:

տ. 16—Ինքն—պե՞տք է մոռանալ:

տ. 22—Քեռիները ետ պահեցին Արթինին այդ մարից, համոզեցին զնալ բանակ, Արթինը զնաց: Բանակում գինվարժությունների, զորախաղերի մեջ, թուրք ասկյարների հետ շփվելով գիշեր-ցերեկ, միասին հողնելով և վայելելով կարճատև հանգիստներ ու ասկյարի հացը՝ Արթինը մոռացավ իր վրեժը, սկսեց բարեխղճորեն ծառայել: Վրա հասավ Առաջին իմպերիալիստական պատերազմը: Արթինը ճաշակեց պատերազմի դաճնությունները, երկու տարի կովեց, տեսավ շատ բան: Նշանավորն այն էր, որ կովում Արթինը մոռացավ հայի, թուրքի խորություններն ու ներհակությունները, դառավ հայ-բենասեր, այն էլ օսմանական: Ինչ-որ հայրենիքի հողի, «վաթանի» զգացումներ եկան լցվեցին Արթինի սիրտը: Նա սկսեց խզճի մտոր ծառայել, լավ կովել: Երբ Արթինի զորամասը տարան Գալիպոլի, անպիլացիների դեմ, նա երկու անգամ սվինամարտի զնաց: Մի անգամ էլ ձին բշկիս բնկավ ձորը, վիրավորվեց: Տարան հիվանդանոց, բժշկվեց և կրկին վերադարձավ բանակ: Այսպես հավատարիմ ծառայեց Արթինը և միամիտ ու խիզճը հանգիստ անց էր կացնում իր վտանգներով լի նոր կյանքը թուրքական զորամասում իրրե օսմանցի, «վաթանի» պաշտպան:

տ. 23—Տպ—Բայց ահա րե ինչ

տ. 24—Ինքն—Սան-Ստեփանոս

էջ 282, տ. 2—Տպ և Ինքն—Արթին շենե՞ գեշ լուր մը առիւր,— հարցրեց հացբուխը:

— Ալ գեշն ու պե՞կը մնաց որ, ալ կհարցնե՞ս, սղջը շարդեր

տ. 6—ասոնց հավատն եմ անիծեր:

տ. 9—Տպ—հարամ կրենն, տե: Ինքն—օսմանցուի հացը հարամ է, տե:

տ. 13—Ինքն—Թուրքին համար կյանք փչացնելը փուն բան է եղեր:

տ. 16—Դա մի ճանապարհ էր Սան-Ստեփանոսից մինչև Կիլիկիա,

տ. 25—տեսնում էր կախաղաններ բարձած ջորիներ, որ զնում էին զանազան վայրեր կախելու դատարանների դատապարտվածներին: Տեսնում էր գիակներ,

էջ 283, տ. 3—Հենց գոնե ինքը: Եթե բռնվի, մի՞թե պիտի հանցավոր նկատվի, բացի այն հանցանքը, որ, ճիշտ է, լքել է իր զորամասը:

տ. 18—Տպ և Ինքն—Հայկական քաղերի սպառնալի լուրյունը նաև մի շարագուշակ բան ունեւ հետագայի համար:

Արթինը գողեցող մտավ իրենց փողոցը և ստվերի պես սանեց իրենց տան, պարտեզի շուրջը: Ոչ մի շունչ: Տերեւներն անգամ չէին սուսափում: Նայեց դուռը խավարի մեջ և որքան կարելի էր տեսավ, որ դուռը փակ էր, կնկած: Պարզ էր, որ կառավարությունը գրավել էր: Կնկված և փակված էր ողջ մասնկությունը, պատանեկությունը, ընտանիքի ողջ կյանքը:

էջ 283, տ. 29—Տո՛ւնը, տո՛ւնը: Ու կրկին հուսահատ մի տեսչու՛ վարվում էր նույն գաղափարին: Տո՛ւնը:

տ. 34—որ կնկնված էր՝ նախապես արտաբերելով

էջ 284, տ. 10—Ինչ՝-որ բան կնիքի նման դրված էր, բայց հանված էր միաժամանակ:

էջ 285, տ. 1—Ինքն—Աչքովս տեսա, դուռն էր:

էջ 286, տ. 16—Ի՞նչ կարող էր ասել մորեղբայրը: Ամեն ինչ կարելի է հիմա անել, ամեն ինչ հնարավոր է այնքան, որքան և հնարավոր չէ, հիմա հույսն ու հնարքը նույնքան արժեք ունեն, որքան սատուգությունը ստույգ է: Կյանքը դուրս է թողրել իր կառքի անիվները, որ թավաղոր գնում են դիզազգ, անկառավար ղեպի անսպասելի մի տեղ վայր ընկնելու և դադարելու ընդմիջու:

տ. 37—Վիզը շարա անցկացրին և ճամփու դրին Հալեկու:

էջ 287, տ. 6—Քայլելիս Արթինը մի բան էր նկատում, որ ուղեկցող ոստիկանը կողքանց, սուր իրեն է նայում, իսկ երբ Արթինը այդ նկատելով զեմբը դարձնում էր նրան՝ նա ծածկում էր իրենը: Արդյո՞ք շար մտադրություն: Այո, ի՞նչը հնարավոր չէ այդ բոլոր օրենքներն ու խնլաճատությունը կողքբած պետության մեջ: Արթինն սկսեց զննել ոստիկանին: Եվ հանկարծ հիշեց, որ նա իրենց այգում եղել է մի այգեբաղի ժամանակ: Հարմար առիթին հարցրեց: Նա հաստատեց իրողությունը: Նա օգնել էր այգեբաղին և մի առանձին սիրով իրեն վարձատրել էր Արթինի մայրը, նվերներ տվել և բարեկամացել: Ցավալի էր, որ ոստիկանը առաջինը ինքը ասաց Արթինին, որ սա հույսեր չգնի իր վրա, ինքը չի կարող նրան օգնել: Արթինը սկսեց համոզել, որ վտանգ չի լինի նրա համար, մի՞թե քիչ են լինում փախչողները: Ոստիկանը երիտասարդ էր և մի փոքր անփորձ: Արթինը խորհուրդ տվեց նրան իրեն բաց թողնել փախչելու և հետևից կրակելով հետասնդդել: Մի փոքր զանց կառնի նշան առնելու կանոնները, մի փոքր կթուլացնի վազքը, մինչև որ Արթինը հասնի անվտանգ հեռավորության:

Ոստիկանը համոզվեց, և Արթինը փախավ լեռները:

տ. 29—Գիշեր-ցերեկ խուսափում, քա՛նչում, շփոթեցում, շարունակական փախուստ:

էջ 288, տ. 3—Տպ և ինքն—Հայրենի տունը կրկին վերադարձվեց Արթինին: Չէ, ինչպես երևում է անհնար բաներ շկան այս աշխարհիս երեսին: Եվ սա իրողություն է—հայրենի տունը ահա իր առջև:

տ. 12—Ինքն—հայերն էլ խաբեցին իրենց և պատմությունը վերջացավ:

տ. 15—Տպ—Արթինը գնաց Միրիա, բնակություն հաստատեց Ազիզում: Գրությունը մի փոքր փոխվել էր: Հայերն սկսեցին պետք գալ ոչ միայն սրի ու զնդակի, որով ոչնչացվում էին, այլև իրենց թշնամիներին և հալածողներին, ապրեցնելու կարողությունը:

էջ 288, տ. 16—Ինքն—Գյուղից բավական հեռացել էին, որ հետևից շտապ ձիերով հասան երկու հարուստ թուրքեր: Նրանք Արթինին առաջարկեցին 500 ոսկի, որ սա իր տունը նրանց ծախած հայտարարի թուրք կառավարության՝ տալով մի սանաթ-փաստաթուղթ: Թուրք հարուստները շատ էին հավանում Արթինի տունը, բայց սևփականել չէին կարող տունը կառավարությունը գրավել էր:

Արթինը բարկացած մերժեց 500 ոսկին իր տան փոխարեն:

Ամենքը վարմացան, մինչև անգամ տանեցիք:

Թուրքերը ավելացրին գումարը՝ 600 ոսկի:

Արթինը հրաժարվեց ծախել իր տունը.

— Ես իմ հորս տունը չեմ ծախի...

«Երևի կրկին վերադառնալու և իր տունը տիրելու հույս ունիս— մտածեցին թուրքերը, ինչպես և տանեցիք:

— Որ իմ կշեռքով ոսկի էլ տաք՝ չեմ ծախի,— ասաց Արթինը կտրական եղանակով: Թուրքերը բարկացած, դարմացած հետ գնացին:

— Թող հույս դնի, թե կվերադառնա. էլ վերադարձ չկա՛,— ասաց նրանցից մեկը:

— Համառն էր հա՛,— գլուխը շարժեց մյուսը:

— Համառ և հիմար: Թյո՛ւհ...

Արթինը գնաց Սիրիա, բնակություն հաստատեց Ազիզում:

Դրությունը մի փոքր փոխվել էր: Կարելի էր մի փոքր դիմանալ, այսինքն՝ կենդանի մնալ, թեկուզ շարշարանքի, սովի մատնվելով: Հայերն սկսեցին պետք դալ ոչ միայն սրի ու գնդակի, որով ոչնչացվում էին, այլև նրանով, որ ապրեցնում էին իրենց թշնամիներին և հալածողներին:

Արթինը կորուստներ ունեցավ:

տ. 23—Վերևի շրջա նախադասությունը ավելացրել է II հրատ ժամանակ:

էջ 289, տ. 4—Տալ և ինքն—Արթինը դաբձյալ երեխայի տեր էր դառել:

տ. 22—Դա անհասկանալի էր նրա համար:

էջ 290, տ. 5—Ինքնագրում վերևի հինգ նախադասությանը փոխարինում է. «Ընտանիքը որ ցրվեց, պակասեց, նա կարծում էր, թե տունը կարող էր մխիթարել, հիշեցնելով կորածը, կարող էր հավաքել կորածների հուշերը, պատրանքը, թե նրանք կգան»:

տ. 10—Տալ և ինքն—ջիզհ՛րս փոխիս մեջ վերեմի պես կվառի կոր, կյանքս կմաշի:

տ. 20—Պե՛տք է, ինձի տուն մը պե՛տք է:

էջ 291, տ. 11—դուռ պետք է շինես:

տ. 26—Հայրենի՛ք որ շունինք, ի՞նչ տուն, ի՞նչ դուռ:

— Հայրենիք... ան կործանվեցա՛վ,— ասաց կինը,— գնա գտի՛ր՝ «հայրենիք»:

էջ 292, տ. 10—Հայերի մուտքը Սիրիա ունեցավ իր աղղկեցությունը, հետեանքը, Գյուղերում, ավաններում սկսեցին արհեստներ, առևտուր, շեներն առաջ գնացին, աշխուժացան: Հալեպը դառավ արհեստավորության քաղաք:

Հայկական թաղամաս առաջացավ: Արթինն ինքն էլ ժրեց: Արհեստը առաջ տարավ նրան:

տ. 13—Ինքն—Եվ վերջապես լավ, բանի որ ապրում էին...

տ. 16—[Արդյոք իր հայրենի տաճն կարոտն էր սա, և կհանգստանա՞ր, եթե մի նոր տուն ունենար: Թերևս]:

տ. 23—Իր կնոջ, եղբոր, նրա ընտանիքի և իր զավակների հետ:

էջ 293, տ. 7—պատահմունքի

տ. 18—Երկխոսությունը ավելացրել է II հրատ ժամանակ:

տ. 27—Ինքն—Այո՛, հեռու է նա, հյուսիս, թե՛ արևելք, ա՛յ յայտեղից բռնիր ու գնա կտրիր վան, Ալաշկերտ, սարեր, ձորեր, թեկուզ զոգովիր ճանապարհին ինչպես Սան-Ստեֆանոյից մինչև Կիլիկիա, Կիլիկիայից Հալեպ, դնա և կհասնես այդ հայրենիքին: Ասում են:

էջ 294, տ. 25—զրույցները դեռ շատ վաղուց, քսանական քվերի սկզբից սկսեցին անհանգիստ անել Արթինին:

էջ 295, տ. 3—[Միայն Արթինի զավակներից մեծը՝ Սերոբը, արաբ ընկերներ էր դառել Բեյրութ, որոնց հետ մտերմացել էր, գալով Հալեպ երբեմն իր եղբայրների հետ նստած անկյուններում փսփստում էր: Արթինը նկատում էր այդ, բայց չէր միջամտում, շտեմնելով դրա մեջ ոչինչ հետարբեր բան]:

տ. 31—Այսպիսի խոսքերով ու իղձերով անցնում էին ամիսներ, տարիներ և դեռ Հայաստանի դռները չէին բացվում: Արթինը չէր հասկանում պատճառները: Ականջին հասավ, որ արգեն սկսվել են ներգաղթի դեպքեր: Բայց ի՞նչ կարգով, ի՞նչ հերթով և ինչպե՞ս չէր կարողանում հասկանալ: Նրան նեղում էր այն բանը, որ հայրենիք վերադառնալու գազափարը նա ծնել էր ամենից վաղ, որ նա հին ցանկացող է վերադառնալու. ինչպես են հիմա գործերը դառնում, ի՞նչն է խանդարում, որ հերթը իրեն չի հասնում:

էջ 296, տ. 24—[«Ռոսիան», սոցիալիստական երկրի մի բեկորը, որ լուրում էր եվրոպական ջրերում, որ մոտենալով ծովափնյա քաղաքներին՝ իր վրա էր դարձնում]:

էջ 297, տ. 11—[Ամենուր տանում է նա մեծ ժողովրդի գաղափարը, տարածում է մեծ ժողովրդի գաղափարը]:

տ. 20—կովեց օսմանյան հայրենիքի համար:

տ. 22—Տպ և ինքն—Երազ չէ, եկան վերջապես:

տ. 24—Տիշտ է, երազը երազ չէր, բայց կարծես էլի երազ էր:

տ. 32—Ինքն—Եվ նա հանգիստ շարժումով՝ շոբեց, ապա երեսնիվայր կոա-

ցալ համբուրեց հողը: «Այս հողը իմ հայրենիքի հողին կպած հող է. սա ալ իմս է», — մտածեց Արթինը:

Քչ 299, տ. 5—Տղ և ինքն—կարող էր հակ պատանել, որ Արթինը գարթներ և հանկարծ տեսներ,

տ. 11—Ինքնազորում այս նախադասությանը փոխարինում է. «Մեկ-մեկ, ուրտ-ուրտ խորություններ են սրանք Արթինի համար: Ներքնահարկի կիսախաղարում թափեց Արթինը իր բռնը: Անշուք իջեանի նեղվածքը շէր զգում. գիտեր, որ ժամանակավոր է: Նեղլիկ պատահանից ներս էին նայում Հայաստանի երեխաները:

Դուրս եկավ բակը:

Քչ 300, տ. 3—Ինքն—[ուսանողը խոստացավ հետևյալ օրը առաջնորդել Արթինիննց դեպի համալսարանական հիմնարկները:

Աստված հեռու տանի:

Չէ, երազ չէ, Հայաստանն է, ինքը եկել է, Հայաստան է եկել, հայաստանցի է... Շերտ-շերտ խորություններ են սրանք Արթինի համար]:

տ. 24—Տղ և ինքն—Երբ մի կերպ կտրեցին փողոցն ու անցան կոմիտեն՝ շենքի դռանը դեմ առան մի ահագին բազմություն: Կարծես Հայաստանից դուրս էին և կրկին մտան օտար երկրներ:

Հուզված, շահագրգռված, մտահոգ, լուրջ դիրքերի հետ ուրախ, կոմիկ տրամադրված դեմքեր, ծիծաղ, սրախոսություններ:

Երբ մտան սպասելու սենյակը՝ կարինետից դուրս եկավ մի դայրացած երիտասարդ, ընկերակցությունամբ մի ծեր մարդու, որ ըստ երևվույթին, հայրն էր և բացականչեց.

— Շտե ես անկյունի տեղը կուզեմ. անիկա ինձի մեջտեղինը կկլեցնե, — ճախիմ պիտի...

— Ատիկա հոստեղ շեն կրնար տնօրինել, — համոզում էր հայրը, — համաձայնե, տղաս, մեջտեղն աղեկ է:

— Չգե, պե՛... — և դուրս վաղեց՝ բողբոջու, թե՛ նորից փորձելու: Արթինը տեսավ, որ այստեղ շատ է լարված վիճակը և նոր հոգսի մեջ ընկավ: Պետք է պաշքարել, ակտիվ լինել, պահանջել, հի՞ն ոչ դուրժը կուշանա: Եվ այդ բոլորից մոռացավ բոլոր մեծ ու ընդհանուր խնդիրները, ընկավ այդ մարի հետևից—տան հողամաս ստանալու:

Երբ ներս մտավ, հասկացավ, որ ընդունողը ժամանակ չունի և շատ լարված է: Միաժամանակ և հոգնած այնքան, որ կիսափակ աչքերով հաղիվ նայեց Արթինին և արտաքննապես անձազորակից ու անտարբեր՝ սասց.

— Հա՛:

Արթինը պատմել ուզեց իր բոլոր ցանկությունները: Ընդունողը կտրեց նրա խոսքը.

— Այդ բոլորը գործկոմում կասեր: Այստեղ մենք ընդհանուր կարգադրություններ ենք անում:

եկ հորանջեց բավականին ասորժակով: Մանր ժպտաց հոգնած:

Սերոբը, որ ավելի ճարպիկ գտնվեց, անցավ գործնական ձևի խոսակցութեան և սարգեց, թե ուր պիտի դիմեն և ինչ պիտի անեն առաջին նվազ:

եկ գուրս եկան հիմնարկից, հասկանալով, որ շատ գործողութեաններ կան դեռ և աչապես շուտով չեն ձևանարկի տան կառուցման:

Արթինը չփոթվեց: Նայելով շուրջը, քաղաքի ետուն կյանքին, իրար խառնված հազարավոր գործերին՝ նա ընդունեց, որ իր գործը չէ գլխավորը և այն էլ կլինի իր ժամանակին:

էջ 302, տ. 7—Տալ և ինքն—գիմեկով իր գիմաց նստող մի երիտասարդի, ըստ երևույթին, տեխնիկի:

— Ամեն բան շունենք, հայրի՛կ,— կատակեց տեխնիկը,— ինչ-բան էլ ունենանք՝ էլի անվերջ կարիք ունենք ավելին ու ավելին ունենալու:

— Ամեն բան որ ունենանք՝ կվերջանանք, հայրի՛կ,— կատակով միջամտեց մի երիտասարդ բանվոր,— ամեն բան՝ վերջին են ասում:

— Ինչո՞ւ. ամեն բան՝ աշխարհն է,— փիլիսոփայեց նրա մոտ նստած մի հասակավոր բանվոր,— բի՛շ է քեզ համար:

Սկսվեց կեսուրջ, կեսկատակ մի վեճ, որից Արթինը չէր հասկանում ոչինչ:

տ. 13—Հետևյալ օրերն ավելի իրական եղան, գործնական: Քաղսովետում պարզվեցին խնդիրները. այն է՝ հողամասեր կան, իհարկե, բայց գծվար է միանգամից բաժանել և արագ վերջացնել գործը:

Հողամասերը ընտրվում, կտրվում են, երբևմն փոփոխվում են որոշումները, երբևմն պետք է ինչ-որ բաների հետ համաձայնեցնել:

Տան գործը դեմ է առնում... Շատ մեծ ջանասիրություն է պահանջում և համբերություն: Արթինը զավակներով լիովին թաղվեցին տան կառուցման գործի մեջ: Նախ փորձեցին քաղաքի մեջ շինել տունը. փորք տուն չէր կարելի կամ հարմար չէր հատկացրած տեղերում: Դրա վրա բավական ժամանակ կորավ:

տ. 15—Ինքն—[շատ քարքարոտ, անջրդի մի վայրում: Արթինը չլախեցավ տեղից, վերցրեց հողամասը և իր օրինակով հետևից սարավ նաև շատ ընտանիքների: Ամենամեծ եռանդով կպավ գործի և իր տղաների հետ սկսեց բարձրացնել երկհարկանի մի տուն ութ սենյակով ու կից մասերով: Նաև տնամերձ հողամաս ստացավ]:

տ. 19—Նրանք քաղաքում տնատեղ ստանալու փորձերից բավական ուշանալով, լավ հողամաս շտապան:

Ժլատ, դաժան էր հողամասը, քարերով հագեցած: Բարձր էր, ջրի անհարմար, քամիների բերան: Արթինին հարևան դարձողները քիչ մնաց հրաժարվելին, բայց նա պնդեց, որ ընդունեն:

— Աղե՛կ է, աղե՛կ, բան մը է, կհարմարեցնենք,— ոգևորեց նա նրանց և նրանք համակերպվեցին:

- էջ 303, տ. 17—Տպ և ինքն—աստե՛մ իմ Հալեպի օրերը կնշանակին: Այս շաբթը Ազիզին օրերն են:
- էջ 304, տ. 5—Ինքն—[Ազիզի շատ լրացումները՝ փայտեղենը, հրկաթեղենը, ապակին]:
- տ. 12—[Ի՞նչ անել: Սա շատ լուրջ]:
- տ. 19—ոտով գնալ բողոք, համայնարան: Վնաբել ավտոբուսին, նույնպես չի կարող, քանկ է:
- տ. 23—հելրոք ս՞ր է: Տուն շունինք, խելիդ համալսարանի՞ն տված ես:
— Ավտոբուսը քանկ է, հայրիկ, հրեմն ալ կուշանամ, արդարացա՛վ Սերոբը:
- էջ 305, տ. 22—Ուրեմն սրանք ոչ միայն մի տեսակ մոռացել են տունը, այլև բոլորովին...
- էջ 306, տ. 34—[Նրա դավախները ժպտում էին այդ նահապետականության վրա]:
- էջ 307, տ. 18—[Օտարության մեջ, մանավանդ թշնամի տարրերի մեջ այդ տունը կարծես մի տեսակ ամբողջ լիներ, որի մեջ պետք էր փակվել և դիմադրել թշնամուն: Այնտեղ տունը ուրիշ]:
- տ. 29—Դա դառավ մի տեսակ բնակատեղի, կայարան, թեպետև կարևոր մյուս կողմից:
- էջ 308, տ. 11—Հին ասլյաբը ձեռաց խմեց ողջ տեսարանը՝ շենքը, գեներալը, գինիորական բռնվածքը, տրամադրությունը:
- տ. 22—Ըսեմ քեզի: Խառնուր չիկա, առևտուր չիկա: Ոչ մեկ մարդ ոչ մեկ բանին տեսն է, բայց ամեն բան ամենուս բաժինն է:
- էջ 310, տ. 6—Տխրեց կարծես մի տեսակ Արթինը:
- տ. 11—Հայրի՛կ, մի՛ մտածիր, դես մինչև այդ շատ ժամանակ կա, թերևս հոս ալ ապրինք,— կատակի տվեց Սերոբը:
— Հայդե, կե՛ր, մա՛րդ ասածո, մեյ մը տունդ աղևկ լմնցուր.— բարկացավ կինը:
— Ի՞նչ տունս լմնցնեմ, որ մեջը չպիտի ապրին, պիտի երթան ուրիշ տեղեր ապրին,— սրանեղեց Արթինը:
Սերոբը սկսեց կատակի տալ:
— Է՛, հայրիկ, ինչո՞ւ կբարկանաս. չէ՞ որ այդ տունը մերը չէ:
— Մերը չէ, ումի՞նն է,— չհասկացավ Արթինը:
— Տունը ժողովրդինն է: Պետությանն է: Հայրենիքինն է:
— Այո՞,— հասկացավ Արթինը,— շնորհակալ եմ, այդ ճշմարիտ է: Բայց տունը ինձի՛ տված են, ե՛ս պիտի ապրիմ մեջը:
[—Ապրե, ս՞վ քեզի կարգելե կոր:
Հետո Սերոբը հանկարծ մեղմ ժպիտով, բայց վճռականորեն հարձակվեց հոր վրա.]
Սերոբը մի ձեռքով գրկեց հորը և հրեսը դնելով նրա ուսին ասաց.
— Հայրիկ, կատակ կընենք, իհարկե, այս տունը մեր տունն է: [Բայց ըսել կուզեմ, որ ամեն տեղ հիմիկ մեզի համար տուն է: Հայրենիք է հոս:

— Հայրենիք է,— առանձին ջերմնոսանդով կրկնեց Արթինը:
— Քուկին տունդ լմնցա՛վ, հայրիկ, հիմի մեր տան խնդիրն է
գրված մեր առջև: Մեր համփան ուրիշ է, մեծ է: Մեղի լենինը այս-
պէս կսովրեցնեն]:

էջ 310, տ. 23—Տպ և ինքն—[—է՛, գնա՛, եթե կարող ես,— ասաց Սերոբը:

— Հայրիկին ինչպե՛ս պիտի թողնես երթաս,— հարցրեց Արամը:
— Ո՛ւր կերթամ կոր, Քալիֆորնիա չէ, Լենինական է,— ասաց
Ատոմը:

— Եստ պիտի վշտանա:

— Է՛, գյուտս թողնե՛մ,— անհանգստացաւ Ատոմը:

— Գյուտդ վստա՞հ բան է, արժեք մը ո՞ւնի որ:

— Էնձեներն ըսա՛վ մեծ արժեք ունի, գնա,— ծիծաղեց Ատոմը:

— Չէ, պիտի երթա, ի՞նչ խոսք,— հաստատեց Սերոբը:

Ատոմը խորհուրդ տվեց մի քանի օր սպասել, հետո հայտնել
հորը:

— Վաղը պիտի մեկնիմ, ժամկետով կանչեր են,— անհանգստա-
ցաւ Ատոմը:

— Որ ժամկետով է, չըլլար,— հասկացաւ Ատոմը և նայեց Սե-
րոբին:

— Իհարկե, չըլլար,— լրջախոհ կերպով ասաց Սերոբը, ո՞վ կսպա-
սե մեզի, որ մենք ալ հոս սպասենք:

— Է՛, ի՞նչ կընենք հոս,— մտտեցաւ Արթինը իր զավակներին,—
մեջլի՞ս նստեր եր:

Տղաները կոտորած ժպիտով նայեցին հորը:

Սերոբը վեր նայեց և ասաց.

— Ատոմը լենինական պիտի փոխադրվի, Տեքսասիլ գործարանը:

— Ի՞նչ գործ ունի հոն,— հուզվեց Արթինը:

Բացատրեցին:

— Չես ուզեր, մի՛ երթար,— ասաց Արթինը:

— Երթալու ցանկություն ես եմ հայտներ, հայրի՛կ:

— Ինչո՞ւ չեմ հասկնար, հոս տեղ տեքսասիլ չկա՞, աշխատանքիդ
տեղը տեքսասիլ չէ՞ մի,— խստորեն հարցրեց Արթինը:

Ատոմը բացատրեց:

Կինը, որ դուրս էր եկել և իմացաւ լուրը, վշտացած դիմեց Ար-
թինին]:

էջ 311, տ. 11—Ես հոստեղ իրաւունք չունիմ:

տ. 23—Տպ—Նորեն կուգամ, նորեն կերթամ: Ինքն—կրնա ըլլալ, որ նորին
գամ, նորեն երթամ: Ամեն տեղ մեր տանն ենք:

տ. 27—Տպ և ինքն—Դուք ալ ինձի համար ասիլի մեծը շինեցիք: Ապրիք,
ասկե ետքը ձեր խոսքն ըլլա:

էջ 312, տ. 1—Ինքն—Եվ Արթինի տունը, այն տունը, որի համար նա եկաւ հայ-
րենիք ու շինեց՝ փոխվեց նրա աչքում, դառաւ ուրիշ բան: Ինչ-որ

կորուվ, ավելի ճիշտը խորացավ, միացավ մի մեծ տարածության հետ: էջ 312, տ. 10—Գտ նրա վրեժի տունն է, նրա հազվեանակի տունը: Հայրենիքին նոր պատմության:

Հ Ո Ւ Շ-Ս. Ղ Բ Յ Ո Ւ Բ

(էջ 313)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳՖ, № 334: Նույն ֆոնդի № 335-ում պահվում է պատմվածքի ուսուերեն մեքենագիր օրինակը՝ Վ. Լիզինի լատիներենով լայնատառ, իսկ № 336-ում՝ պատմվածքի վերջին էջը մեքենագիր և տպագիր:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1950, № 1, ալիուհետև՝ ԵՃ, հ. 2, 1956:

1 Խաղաղության կողմնակիցների համամիութենական կոնֆերանս—Խաղաղության կողմնակիցների սովետական կոմիտեն ստեղծվել է 1949 թ. օգոստոսին: Կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1950 թ. մայիսի 19-ին ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետը որոշում է ընդունել պաշտպանել խաղաղության կողմնակիցների Ստոկհոլմյան կոչը՝ ատոմային զենքի արդիւման վեգարերյալ: 1950 թ. հունիսին Կոմիտեն Ստոկհոլմյան կոչի կապակցությամբ անց է կացրել ստորագրություններ հավաքելու կամպանիա: Կոչի տակ ստորագրել են սովետական գրեթե բոլոր շափահաս թաղաքացիները:

ՏՆՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 314, տ. 24—Ինքն—[Երկար նայեց նրան մինչև որ նա ծածկվեց խճուղու վրայի տան պատի հետև]:

էջ 315, տ. 29—[որ մտահոգ ու հանդիստ նայեցին նրան]:

էջ 316, տ. 8—[ճիշտ է ասում Գոհարը,— տասց]:

էջ 317, տ. 16—Նման ԼԵ ճրան, որ կարծես խաղված մարդիկ էին ճրան և խոսում էին իրարից:

տ. 19—Բայց հանկարծ [մտքի մեջ առաջ վազեց]:

տ. 24—[Հայկուշն ավելի արագացրեց շտնարը: Կարծես երկու ձեռքի մատները հիշեցնում էին նրան, որ մտքերի մեջ ընկնելու ժամանակ չէ:

Նա հանկարծ ընդհատեց այն և [չբխունքները պինդ սեղմած՝ վրա ավելեց: Երկու [ձեռքի ատերն] սկսեցին ավելի արագ լցվել [երկու բռնների մեջ] և բամբակը [լցվելով պարկը] ճնշել ու շոշկ կործարել:

տ. 34—[Հաղար միլիոններ են: Մոռացել էլ են]:

էջ 318, տ. 1—[փրփրակալած ինչ-որ սլոտոր լճակների պես]:

տ. 4—[գոյացնում]:

տ. 9—[ճարակել, հավաքել]:

էջ 319, տ. 14—Տոյ և ինքն—Հրեն հա՛, ընկեր Շալաբըր դալիս է, էլի ասելու է. «է՛լ ավելի, է՛լ ավելի»— ու ծիծաղեց:

տ. 31—Ինքն—[ո՛վ է զոռում]:

- էջ 319, տ. 35—[Ինչ որ ճիշտ է, ճիշտ է: Ես անում եմ, որ շասեն, թե ետ եմ
մնում: Լավ չի:
— Հա՛... Բա Գոհարը: Գոհ էլ, Գոհար:
Գոհարը ժպտաց է աչքերը կախեց]:
- էջ 320, տ. 7—[Բայց ալդ միջոցին] դիմացից
տ. 17—ուզում ենք հերոսի կոչում առլ. հերոսի կոչման ներկայացնել:
տ. 28—Ֆանդը
- էջ 321, տ. 11—Ես նոր հողվածի համար եկա, որ նյութ հավաքեմ էկնտրոնակա՞ն
քերքի համար:
տ. 13—[սիրտդ շատ է նեղ]:
- էջ 322, տ. 7—[Դուք պետք է առաջավոր լինեք ոչ միայն ձեր օղակում, այլև
կոլխոդում:
Ա՛յ, Անահիտի օղակը թռչում է]:
տ. 15—[—Ընկեր Շավարշ, էլի՞ էդ էլ ավելին,— ծիծաղեց Ամալյան]:
- էջ 324, տ. 8—[ղեկ էր կոչում]:
տ. 19—[Հա՛յ ապրես, Հայկուշ]:
տ. 32—[Կանոնիկր գցում էր հաշվիչը, բայց այնպես, որ չիմացվի, թե որ
ինչ է հաշվում: Վերջապես մին էլ գցեց հաշվիչը, մտածեց:
— Դե սաս, էլի՛, Գոհարի]:
տ. 33—տակից հայեց
- էջ 325, տ. 26—վիրավորվեց
- էջ 326, տ. 9—[Բոլորը ծիծաղեցին: Բայց իսկույն բողոքի ձայներն ընդհատ-
վեցին]:
- էջ 327, տ. 31—և նոր կշահրի երջանկովյունից:
էջ 328, տ. 15—Ու բաբի նենգուրյամբ ժպտաց:
տ. 22—Տղ կ ինքն—Իմ նպատակը,— կրկնեց Հայկուշը և ուշացրեց.— Ես
ուզում եմ գործին նվիրվել, ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում: Զգրտեմ, առայժմ
ոչինչ չեմ ուզում, բացի իմ գործը:
տ. 30—...կարող է... մաքր չի... կարող է «ուրիշ բաներ» էլ լինել: Բայց
գործը, ա՛յ, ևս մեք պարտիական գործը — սա է գլխավորը...
տ. 32—Ինքն [—Բա՛, թե չէ այս աղբյուրը շատ կըլքա, սրան վերջ չկա]:
- էջ 329, տ. 20—«Հայկուշը մտախոհ արտասանեց չորսվի» նախադասությունից
սկսած ավելացրել է II հրատ ժամանակի նախապես եղել է. «—Բայց...
այդ էլ կարող է լինել, Գոհար ջան, մի տխրիր...» նախադասությունը:
- էջ 330, տ. 14—Ինքն—է՛հ, թող կարծի. որ վերջացած է,— սասց Հայկուշը
մեղմ.— մարդը [Գեորգը] իր ապագա կենդ հետ մի ամսից հետո
կգնա Մոսկվա վերադարձավորվելու և էդ ամեն բանը կվերջանա:
[—Վա՛յ, ի՞նչ է ասում, վա՛յ, դրո՞ւստ]:
Դրո՞ւստ... Մենք էլ էնպես հավատացած էինք... [Բա էն էլ էինք]
հա՛ա... ասում էինք՝ լավ է, էպուց-էլոր կվճռեն հարցը, Հայկուշն էլ...
կմոռանա [ցավը]...
Բարորը կարծես հիասթափված, զղջացած լռեցին: Ինչ-որ հնչող

մի բան կաշկանդեց նրանց, կրկին ազբյուրը միջամտեց նրանց զրույցին: Չգիտեին ինչ անեն:

Միայն Հայկուշը հանգիստ ու շեշտով ասաց.

[—Կարող է պատահել, որ ինձ հետ գնալը,—ասաց Հայկուշը. մի փոքր հետո հանգիստ ու շեշտով ավելացրեց.— Ոչ կմոտանամ նրան, ոչ էլ ինձ կկորցնեմ.]:

էջ 330, տ. 15—[Ճիշտ է...,— ասաց Ջարիկը:

— Ու ի՞նչ,— բորբոքվեց Հայկուշը,— բա նրանք հենց կնպես էլ զնացի՞ն: Նրանք որ զնացին, մեզ վրա պարտք թողին՝ կնպես զնացին: Այ կը պարտքը պիտի կատարենք:

— Ճշմարիտ է, լավն էլ դու ես անում, Հայկուշ: Մենք էլ որ թեզ պես անենք, լավ կլինի]:

տ. 28—[Ախր ճիշտն էլ էր է, չէ՞]:

տ. 29—այսֆան երկար ժամանակ լռելուց հետո:

էջ 331, տ. 11—Այս և նախորդ երկու պարբերությունը ավելացվել է II հրատ ժամանակ:

տ. 19—Ամեն անգամ ջուր խմելիս՝

Հերոսներին կուտաս համբույր,—ավելացվել է II հրատ ժամանակ:

Չ Ա Կ Ո Ն Ա

(էջ 332)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 350: Նույն ֆոնդի №№ 351—352-ում պահվում են երկու մեքենագիր օրինակ, իսկ № 353-ում՝ սևագիր պատասխիկներ ու մեքենագիր թերթիկներ:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 808-ում պահվող նշումների ծոցաակտում գրված է. «Չակոնան ձգտում էր Գեղեցկություն և զեղեցիկ մեռավ»:

Արգելեցին, բայց նա այնուամենայնիվ նվազեց Չակոնան... (Սա է իղևան)»:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1950, № 8, այնուհետև՝ Եժ, հ. 2, 1956:

1 Ռախ Յոնան Սերաստիան (21/III 1685—28/VII 1750)—գերմանացի կոմպոզիտոր:

2 Իգայ Էմեն (16/VII 1858—12/V 1931)—բելգիացի ջութակահար, երգահան:

3 Ռիբո ժակ (27/IX 1880—1/IX 1953)—ֆրանսիացի ջութակահար:

4 Հյուբերման Ռոնիսլավ (19/XII 1882—15/VI 1947)—լեհ ջութակահար:

5 Կրեյսլեր Ֆրից (2/II 1875—29/I 1962)—ավստրիացի ջութակահար, երգահան:

6 Օավենցիմ—բաղար կենսասանում, կրակովի վոյեվոդություն մեջ: Այս բաղարի մոտ հիտիերակոնները 1939 թ. հիմնեցին համակենսարոնացման ճամբար, որտեղ մշտապես պահվում էր 250 հազար բանտարկյալ: Ըամբարում կազմակերպված են եղել հատուկ հիվանդանոց, լաբորատորիաներ և այլ հիմնարկներ, որտեղ անց են կացվել բրտմ-էքսպերի-

- մենտներ» կենդանի մարդկանց վրա: Ունեցել է գազային խցիկ, որտեղ ոչնչացվել է 4 միլիոն մարդ: Լիկվիդացվել է 1945 թ. հունվարին:
- 7 Հետադարձ—հրեական հատուկ թաղեր՝ միջնադարյան քաղաքներում, որտեղ ռասայական խտրականություն կար: Այժմ նման հետադարձ կան ԱՄՆ-ում և Կոլումբիայի քաղաքներում:
- 8 Կոլումբիայի քաղաքներում:

ՏԵԳՍՏՅՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 332, տ. 1—Ինքն և I հրատ—Արոնը դպրոցի ուսման հետ միասին, նաև ջուր թակ էր սովորում:
- տ. 2—սլանական Լիհաստանի օրերին,— ավելացրել է I հրատ ժամանակ:
- տ. 19—I հրատ—տալիս էր այդ համերգներին (ամենուր՝ «համերգը» «կոնցերտին» է փոխված):
- էջ 333, տ. 11—Ինքն և I հրատ—Գալիլիբը շգնաց խառնուր:
- տ. 14—հրատ—գեղնած բանկոն:
- տ. 23—Ինքն—նայեց
- տ. 25—Ինքն և I հրատ—հանկարծ սկսեց
- տ. 31—Ինքն—շինվածք, I հրատ—շենք:
- տ. 34.—Ինքն—[Ողջ դահլիճը, որ մի հոգևական մեծ թուխք առած՝ դեռ սավառնում էր նվազի ազգեցություն տակ, սկսեց]:
- էջ 334, տ. 8—հրատ—Գրանից առաջ վերադարձել էին հարադատները:
- էջ 335, տ. 9—Ինքն և I հրատ—նա հրեա՞ էր:
- տ. 10—Ցամար հացի ու ջրի կիպակմ մեզ, բար կիպակմ, փուշ կիպակմ և...
- տ. 15—մի սուրբու դատ սկսեց գերմանացի Հայրերի մոտ, որը պնդում էր, թե
- տ. 17—վերջին հիսուն ուրբին
- տ. 23—Ինքն—Ինչ Մոսկվա շեն թույլ տա սրանք:
- տ. 26—Ինքն և I հրատ—Գրողը տանի
- էջ 336, տ. 15—Արոնի սիրած աղջկան,— ավելացրել է I հրատ-ից:
- տ. 30—Ինքն—Բարձր դարբասին
- տ. 31—հետը խոսել:
- էջ 337, տ. 3—նա լուռ էր և միայն ատամները պինդ սեղմած,
- տ. 14—«Ո՛չ հառաչանք, ո՛չ նվոց, ո՛չ խոսք»-ից ավելացրել է II հրատ ժամանակ:
- տ. 18—I հրատ—և շատ խուլ հրամայում.—Արո՞ն:
- տ. 20—Ինքնագրում պատմվածքը վերջանում է այսպես. «Մայրը դերադույն ճիզի ու լարման մեջ հսկում էր նրան, հետևում նրա ամեն մի շարժման և հրեման, երբ Արոնը բաց էր անում աչքերը՝ մայրը մի անխոս շարժում էր անում դեպի նա, շշնջում կարծես
- Արո՞ն...

Արոնը սեւեռուն աչքերով խորը-խորը նայում էր մօր աչքերի մեջ և հետո կրկին աչքերը փակում:

Մարդիկ ցատումով բռունցքներն էին սեղմում, ձեռնում օդը, անիծում, սպառնում, խենթանում:

— Մա՛հ, մա՛հ... պահանջում էին ամենքը:

Երկու լեհ կսենձների սղոթի կանգնեցին երկու օր ու զիշեր, որ այդ մահը վրա հասնի: Երկու օր ու զիշեր մայր ու որդի լուելայն կրեցին խոշտանգը:

Վերջապես երրորդ օրը առավոտյան Արոնը մեկավ և հետտոն ու ճամբարը թեթևացած շնչեցին:

Ահա այդպես վիճակվեց Արոնին—նվազել ոչ այն վեսմ շակոնան, որի համար պատրաստվել էր, այլ նվազել մի ուրիշ շակոնա՝ դանդաղամահի ենթարկված, բայց մեծ կյանքի ձգտող իր մեծ ժողովրդի մասին»:

էջ 337, տ. 31—*Ի հրատ—նախադասությանը փոխարինել է. «Սակայն նրա տեղ սկսեց խոսել զետտոն, ապա և բոլոր ճամբարը»:*

տ. 35—*Մա՛հ, Մա՛հ,— պահանջում էին ամենեքը՝ ֆրանսիացիներ, բելգիացիներ, լեներ, հոլանդացիներ, ֆաշիզմի դեմ մարտնչած գերմանացիներ...*

էջ 338, տ. 2—*Երկու օր ու զիշեր մայր ու որդի լուելայն կրում էին խոշտանգը: Բայց խոշտանգը չէր վերջանում...*

տ. 4—*Ի հրատ մեջ պատմվածքը վերջանում է այսպես. «եվ ամբողջ զետտոն ու ճամբարը բռնկվեցին մի մոլեգին ցատումով: Բոլորը միացան, Եղբայրացան համամարդկային գերապոյն տանջանքի մեջ և առանց այդ էլ ֆաշիզմի հակառակության մեջ իրար հասկացած և մոտեցած մարդկանց համակեց մեծ Եղբայրությանն ծառայելը, բարձր հողեկոթության, սիրտ, պայքարի վսեմ հաճույքը:*

Դա մի վերաբերաց, բարձր ու վեհ նվազ էր, որ վիճակվեց նվազել Արոնին, մի նոր շակոնա խոշտանգված, բայց մեծ կյանքի ձգտող իր մեծ ժողովրդի մասին և իր խոշտանգով սովորեցրեց բոլոր ժողովուրդներին հզոր եղբայրության:

եվ վերջապես երրորդ օրը առավոտյան հանդեպեց նվազը վերջին հաղթական նոտայի վրա...

Որով և զետտոն ու ճամբարը վեհացած շունչ քաշեցին»:

Մ Ա Ր Ո Ւ Շ

(էջ 339)

Ինքնագիրը մի մերենագիր օրինակի հետ պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 341: Նույն ֆոնդի № 342-ում պահվում է ամսագրում տպագրվածի առաջին թերթը և նրա շարունակությունը՝ երկու մերենագիր էջ: Պատմվածքի մերենագիր օրինակը կանաև ՍԳ ամսագրի արխիվում (№ 117):

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՄԳ, 1952, № 2, «Երեխաների հետ» ընդհանուր
խորագրի տակ, աչուհեռու՝ ԵԺ, հ. 2, 1956:

ՏԵԲՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I հրատ

- էջ 339, տ. 2—Հանգիստով ամբուլատորիա, սովորություն էի դարձրել նստել
միջանցքի միկնունջն նստարանի վրա՝ հերթի սպասելու
տ. 6—Մի օր էլ այսպես կարգալու եկտ էի, երբ զգացի
տ. 8—խելացի, երազուն աչքերով: Նա հանգիստ նայում էր ինձ, զննելով
ստից գլուխ:
տ. 9—Այդ գրություններ
տ. 15—Այո,— պատասխանեցի ես առանց մտածելու (և շտապվեցի...
լավ արի):— Ունեմ, բալիկ ջան, ի՞նչ կա:
տ. 22—զոհ ու վստահ մտածում է:
տ. 24—Գյա՛ղյա:
— Ի՞նչ է, բալիկ ջան:
— Քո տիկնիկը ինչքան է:
— Ա՛յ, այսքան,— ցույց եմ տալիս մի անորոշ մեծություն:
— Հը՞մ,— ասում է լուրջ, մեծի պես ու ինչ-որ բաներ է մտա-
ծում իր մեջ:
Դա էրևում է շրթունքներից, որ հաղիվ նկատելի շարժվում են:
— Քո տիկնիկի անունն ի՞նչ է,— հարցնում է նա դարձյալ որոշ
դադարից հետո:
— Ան՞ուր,— Փոփուշ:
էջ 340, տ. 1—Ազգանո՞ւնը... Ը՛ր, ազգանունը՝ Թությունիկյան:
տ. 2—Իմ անունը Մարուշ է:
տ. 6—կրկին հարցնում է.— Գյաղյա,
տ. 8—Իհարկե, երգում է:
տ. 17—Լենին պապի նկարն էլ ունի՞:
էջ 341, տ. 10—[Հետո ֆոփուշին տարան մանկապարտեզ: Խաղում էր]:
տ. 14—Նախադասությանը փոխարինել է. «Երեխայո՞ւմ եք—Լս նրա
բնիկը»:
տ. 15—Հանկարձ նա ավելի ուժով է...
տ. 25—որ այնտեղ մեծ սար է:
տ. 27—Սարից անցնում է: Ինչքան սար է լինում էլի գնո՞ւմ է...
տ. 29—Երկախոսությունը ավելացրել է:
տ. 31—«տիկնիկի անունն անվերջությունը»:
էջ 342, տ. 13—[Հա՛յրը որտեղ է:
— Հայրը Միխ-դործարանումն է: Դե, ստախանովական բանվոր
է, դալիս է հոգնած տուն...]
տ. 33—Սակայն ես իսկունջն գտա ինձ,— նախադասությունը հանել է:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 349, տ. 14—Պլաններդ... [քեզ ով էր ասում Երեխա ևս... արտադրելու...]¹
 տ. 27—[—Դու իրավունք չունես քնելու, հերթապահում ես:
 — Հենց հերթապահներն են քնում]:
 էջ 355, տ. 29—[Լիկ շղար սովետ<ական> իշխան<ությունը>: Ուզո՞ւմ եք ե՞տ
 ասեմ: Ես կգառնայի...]

Ք Ե Փ Թ Ը Ն

(էջ 357)

Ինքնազիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, լրացուցիչ ցուցակ, № 5: Նույն ֆոնդի
 № 367-ում պահվում է պատմվածքի մեքենազիր օրինակը: № 368-ում պահվում
 են ինքնազիր պատառիկները: Մի մեքենազիր օրինակ էլ՝ հեղինակի ուղղումնե-
 րով, պահվում է ՍԳ արխիվում (№ 116):

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍՀ ամսագիր, 1954, № 9, այնուհետև՝ եԺ,
 Տ. 2, 1956:

- 1 Քևիբըն—անգլիական զորքի կապիտան:
 2 Դեր Զոր—անաստաային գոտի Միջազգետքում, նույն անունով նաև բաղաբ:
 1915 թ. այդ անաստառը դարձավ եղեռնի զոհերի գերեզմանավայրը:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 357, տ. 7—Տպ և մեքեն—Հայացքը հրամայական շեշտով էր իրեն նայողին:
 Ինքն—նրա խիստ հայացքը հրամայական շեշտով զամվում էր իրեն
 նայողին:
 տ. 12—Մեքեն և ինքն—ծագումով արևմտահայ, դյուղացի,
 տ. 13—Մեքեն—փող խնայելը
 տ. 16—արեց հայրենիք վերադառնալու դեպքի համար:
 տ. 17—փոքրիկ այս տունը
 էջ 358, տ. 2—Մեքեն և ինքն—հայտնի չէ, թե որտեղ:
 տ. 9—Մեքեն—այսպես էին կոչում նրան:
 տ. 15—Մեքեն և ինքն—նստել բանտերում:
 տ. 24—Մեքեն—Նա արդյոք կասլիսանի կոչում ունեցե՞լ է, րե՞ հավա-
 նորեն «խոստացել էին» անգլիացիները ապա այդ կոչումը՝ նրան կո-
 չում էին կասլիտան—Քեփթըն:
 տ. 30—Սակայն սա ըստ երևույթին էր:
 տ. 34—Նա մղել էր Երկար պատերազմներ,
 էջ 359, տ. 6—Տպ—եվ մականունը—Քեփթըն... Մեքեն—Որքա՞ն դառն իրոնիա...
 տ. 17—Ինքն—կամային և սկզբունքային մարդու մեջ:
 տ. 25—Տպ և ինքն—տոնական տրամադրությունը,

- Քչ 359, տ. 27—Մերեն—Ձրադվեց հայրենիքով, ինչպես լրագրի խմբագրությանը:
տ. 29—Նախադասության շարունակությունը ավելացրել է 11 հրատ ժամանակ:
- Քչ 360, տ. 14—Տպ, մերեն և ինքն—լրագրի որևէ նկարով տարված, լուս, երկար նայելիս: Նրան գրադեցնում էին այդ նկարները, որ սովորաբար գետեզված էին լինում լրագրում— մի բանվոր կամ բանվորների կանգնել է դադաճի առջև, ձեռքին իր արագրած գործիքը, գյուտը, նորարարությունը:
- տ. 17—Թե ինչ էր մտքում որոնում դրանց նայելիս՝ կարելի էր միայն կոահել, բայց հատկապես ինչու էին դրանք այդքան շատ գրադեցնում, գրավում նրան, որ նա դիտում էր այնպես կենտրոնացած, մասխոն, մարդ չէր հասկանում:
- տ. 28—կող
- տ. 34—Տպ, ինքն—Քեփիլընի այս գրադմունքին
- Քչ 361, տ. 3—գինվորականի կոչա համառոտություն
տ. 11—Տպ—կզար, ոգևորված կզատմեր հարևաններին բազաֆի նու կառուցումների, նու փողոցների մասին:
- Քչ 362, տ. 7—Տպ, ինքն—որ բոլորն էլ սլարավար են իր նման խանդավառության մեջ լինելու: Հաշվի չէր առնում նրանց բուլկի մտահոգությունները, օրվա գործերով տարվելը:
տ. 15—կառուցել են ոչ ինքը և ոչ իր ուղեկիցները, այլ ուրիշ ձեռքեր:
տ. 18—Եվ երբ ողջ մտլբախադաբ ներկում իրենց առջև հպարտ բացվեց և ծավալվեց՝ Քեփիլընը կանդեկց:
տ. 32—Ինքն—անհրկաջրից գոյացել էր բավական խոր տիղմ:
- Քչ 363, տ. 5—Մերեն և ինքն—այդ «բան» շամարելը մի փողոցի ցեխը և շառարկեցին:
տ. 6—Տպ և ինքն—Անքնադատ համառության վերագրեցին:
- Քչ 364, տ. 16—Մերեն—Հիվանդացած լինելով Քեփիլընը հինգ ամսաչափ, թե ավելի չէր կարողացել լեռնել բազաֆ: Ինքն—Քաղաքից բացակա լինելով:
տ. 17—սովորաբար մտքերով
- Քչ 365, տ. 25—Մերեն և ինքն—որ այցելում էին նրան միշտ:
տ. 27—ժուռնալ
- Քչ 366, տ. 16—Այս պարբերությունը ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակի:
տ. 25—Մերեն և ինքն—բունակալական տոնը
- Քչ 367, տ. 2—Նա խոսում էր այն գաղազվածությունը, որով պարզ շարունակ սպրել է ժողովուրդը, երկու բան միայն տեսնելով շարունակ. մեկ լիշամուս բունակալությունը և մեկ էլ՝ իր ստրկությունը:
տ. 8—Մերեն—խոսում
տ. 16—կրկնեց պայրալի
տ. 17—Մերեն և ինքն—Հայրենիքի կենս ենը կորուցեր, դուր ա՛յն գտեր, ա՛յն:

Ֆէջ 367, տ. 31—Մերակ զինվորականի ծնոսը դողում էր, խստահայաց աչքերում կայծում էր նին վրեժը, շրթունքները կնճավել էին: Երևում էր, որ նրան շարունակ ուտում էր հրա մշտական կերցավը:

Ֆէջ 368, տ. 3—և մերն ալ մեշը պիտի ընկնի:

տ. 5—Հանկարծ ումեղ քափով կանդ առավ

տ. 6—Է՛ն վերջը, [է՛ն վերջը] պիտի դա՞ արդարո՞ւյթունը:

տ. 9—Հաջորդել է. «Սկիսակա ի՞նչ էր Քնիթընի կոմունիզմը... Արդյոք դա յարովի, պարզունակ, ժողովրդի երազած, դարերով ձգտած արդարությունն էր, որ երկվում էր հերիաթիների, էպոսների մեջ, թե՛ հին, պայքարած բանվորի թիշ, թե՛ շատ ճիշտ քմերանածը կոմունիզմի մասին...»

տ. 11—Մերեն—դասնությունը օրորեցին գլուխները:

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

(էջ 369)

ԳԱԸ, ԳՖ, ՆՆ 270—276 պահվում են պատմվածքի երկու սևագիր ինքնագիր և հինգ մերկնագիր օրինակներ: Ինքնագրերից ամբողջական է միայն Ն 271-ը: ԳՖ, լրացուցիչ ցուցակի Ն 6-ում պահվում է մի այլ ինքնագիր, որը պայմանականորեն անվանում ենք ինքն II:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՄԳ, 1954, Ն 12, այնուհետև՝ ԵՄ, հ. 2, 1956:

ՏԵԲՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆէջ 369, տ. 1—Ինքն II և I հրատ—Այգպիտի դեպք, այո, պատահեց: Եվ վերջին տարիներս: Սկսվել էր շատ վաղուց—պատերազմի օրերին: Սկսվել էր մի հասարակ նամակից:

Կարո՞ղ էր պատկերացնել, որ մարդ զրի անծանոթ մեկին, նրանից պատասխան ստանա, զրանից սկսվի մի ջերմ նամակադրություն, երկուսն էլ սկսեն ասրել, խանդավառվել այդ նամակներից, բայց հետո դուրս գա, որ սույգ այդպես շպետը է ըններ, որ դա այն շի: Բայց ավելի լավ է պատմեմ:

Կա սկսվեց, ինչպես առայի, պատերազմի օրերին:

Ֆէջ 370, տ. 5—Ինքն II և I հրատ—Ո՞վ է այս Անահիտը—հանկարծ հարցրեց ինքն իրեն և նորից կարդաց նամակը: Ահսեց մտածել Անահիտի մասին:—Մտածող աղջիկ է երևում, շնչաց նա: Նրա մտքերը գնացին զեպի հայրենի գաշտերը, տունը, հարազատները՝ խոր թիկունք, ուր միլիոնավոր մարդիկ նույն պատերազմի մեջ էին ուրիշ ձևով:

տ. 13—I հրատ—Տիգրանը ժպտաց, մտածեց. որ արժե պատասխանել նամակին և կարիք զղաց մի բան էլ ինքն ասելու «նրան» այդ գիշեր, երբ նա շնչում էր լուրջ դորժի: Նա զրեց նամակը, ուր ի միջի այլոց ասում էր.

տ. 16—Հաջորդել է՝ ծրարի վրա գրված էր զորամասի պայմանական հա-

մարը: Անահիտը մի փոքր զարմացավ պատասխանից և նամակը ցույց տվեց Վարսիկին: Գրած էր վերամբարձ, բայց անկեղծ. պատերազմի դաշտի համար մինչև անգամ բնական: Աչնտեղ ինչ էլ տեսն՝ դաշտի անկեղծություն կա—արյունը: Գուր եկավ մարտիկի հոսալից, հանգիստ խոսքը, մանավանդ նոր կտրիսայի մասին զրածը: Նոր կտրիսա, նոր կյանք—կրկին աշխատանք, կրկին արիություն, կյանք:

Անահիտի մեջ հանկարծ մի նոր միտք ծագեց՝ զրել պատասխանը: Ինչ-որ տարօրինակ և հետաքրքրական, զրզուխ բան զգաց այս անձանոթների նամակագրության մեջ: Երևակայում էր, ենթադրում, թե ինչպիսի՞նք երիտասարդ կլինի մարտիկը, ի՞նչ արտաքին, ի՞նչ բնավորություն կունենար: Եվ ինչ-որ հաճելի շարաճճություն կար մեջտեղ— խոսքերդ ասում ես թաքստոցից, զիմացինը բեզ չի տեսնում, որոնում է մարտի, հետաքրքրվում բեղնով:

էջ 370, տ. 28—Ինքն II և I հրատ—Հաջորդել է՝ Տիգրանի համար այս նամակագրությունը մեծ ուրախություն դառնալ:

տ. 32—Հաջորդել է՝ «Անհրաժեշտ՝ գործը անպատճառ զուլս բերելու»:

տ. 34—Տիգրանը զգաց, որ իրո՞վ մահվան ուրվականը այլևս չի զբաղեցնի իրեն: Երկյուղը համարեց կենդանական բնազդ,

էջ 371, տ. 3—Տիգրանն զգում էր,

տ. 28—Հաջորդել է՝ Ուրախ էր միայն, որ կարող էր հոգեկան օգնություն մատուցել մի մարտիկի, մի պարտիական ընկերոջ:

էջ 372, տ. 16—Նախորդ շորս պարբերությունը ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

էջ 375, տ. 31—«Նա ձեռքը մեկնեց» նախադասությունից ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

էջ 376, տ. 27—Ինքն II և I հրատ—Թե ով է: Գուցե տրամվայ նստած պահից դեռ բո հերթը խլեր կամ բոթեր բեզ, և ասելիք՝ «Ի՞նչ կտպիտն է»:

Ոչ, լավ բան է մտերմությունը: Դա մի տեսակ գյուտ է:

Այդպիսով Տիգրանը եկավ... Բայց ստեղծվեց մի փոքր անսպասելի դժվարին կացություն: Տիգրանը կարծեց, որ գործ ունի Անահիտի հետ, երբ զիմեց Վարսիկին:

տ. 34—Հաջորդել է՝—Ապա ինչո՞ւ ուղարկեցին բեզ պատերազմ:

— Ես գնացի կամավոր: Դժվարությունը թույլ տվին:

էջ 377, տ. 29—Նախորդ 8 պտերությունը ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

էջ 379, տ. 2—Ինքն II և I հրատ—Մնում էր մի փոքր սպասել: Վարսիկն էլ իր կողմից մտածեց, որ քող Անահիտը չբեկնի նվաստացած դուրյան մեջ, չվիրավորվի՝ երև Տիգրանը հանկարծ հիասթափվի:

Պարզ է, կատակը լրջացավ: Երև սրանից ուրիշ բան պիտի դուրս գա՝ ինչո՞ւ խանգարել... Վերջը կիմացվի գաղտնիքը, բայց երջանկացած զույգի համար ի՞նչ նշանակություն կունենա նման «սխալը»:

Այսպես մտածեցին Երկու Բույրերը և առաջին օրը ոչինչ չհայտնեցին Տիգրանին:

Ճշ 379, տ. 13—Ինքն—Ի՞նչ ասեր Տիգրանին. «Մի՞ սիրիք ինձ, մի՞ առաջարկիր ամուսնական կապ, ևս չեմ կապված քեզ քեզ ան աշխարհի զգացմունքն՝»:

տ. 25—Դրանք կանգնեցնելու ոչ հնար կար, ոչ էլ կարիք էր զգացվում: Այսպես «խելացի» էին քվում նրանց իրենց Բայրերը:

Ճշ 380, տ. 23—«Մի օր Վարսիկը Անահիտին հայտնեց, որ իրենք ամուսնանում են» նախադասությունից սկսած ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

Ճշ 381, տ. 29—«Մի երեկո Տիգրանը ինչ-որ հոգնած էր, թե թախծոտ» նախադասությունից սկսած ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

Ճշ 382, տ. 9—Ինքն II և I հրատ—Պարբերությունը փոխարինել է. «Վարսիկը մտավ մի հիմնարկ մեքենագործի: «Տուն» սարքեցին: Կահավորություն, զարդարանք, բան: Սիրող զույգը սկսեց խաղաղ կյանքով ապրել»:

Ճշ 387, տ. 2—Պարբերությունը ավելացրել է վերջին հրատ ժամանակ:

Ճշ 391, տ. 8—Ինքն II և I հրատ—Խոսել նրա հետ իրև մարդու, ոչ իրև տղամարդու հետ:

Լ Ի Զ Ո Չ Կ Ա

(Ճշ 394)

Ինքնագրերը պահվում են ԳԱԲ, ԴՖ, ԱՆՆ 319—321: Դրանցից մեկը սևագրություն է, մյուսը՝ նույնի մարբագրությունը, իսկ երրորդը՝ մեքենագիր-ինքնագիր շքինակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1955, № 7, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 2, 1956:

Վերջնական տեքստի հետ համեմատվել են առաջին հրատարակությունը և մարբագիր ինքնագիրը:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ճշ 394, տ. 2—I հրատ—Ուստի, քեկ

տ. 5—Մոտ բարեկամներ էին մե՞նք,

տ. 8—Ինքն—արտաբնից ավելի գրավիչը

տ. 10—Ո՞րտեղ, պատերազմի ժամանակ, որ հակառակ էր, Ուկրաինայում, ամուսնացել էր հետը:

տ. 20—Այս պարբերությունը ավելացրել է I հրատ ժամանակ:

տ. 23—Ինքն—մոտեցա փայլալու աղջկան:

Ճշ 395, տ. 7—Ես համբուրեցի նրան:

տ. 19—Այս երկու նախադասությունը ավելացրել է I հրատ ժամանակ:

տ. 21—Ինքն—Ասաց բարեկամիս կինը՝ Մարուսյան:

Ճշ 396, տ. 6—7—Այո՛, լավ եք արել,— ասացի ես համարյա մեքենագրու:

Գուցե պետք չէր աշխարհի տոնով արձագանքել Մարուսյայի ասածին, բայց և Ստոկհոլմյան կոչի տակ ստորագրել...

էջ 396, տ. 13—*I հրատ—նա դարձավ, նայեց*

տ. 17—*Կրկին նշանակութուն շտալով նրա ասածին,— ավելացրել է I հրատ ժամանակ:*

տ. 26—*Ինքն է I հրատ—սարսուփում հմ ետեխաներից:*

էջ 397, տ. 4—*Ինքն—ճիշտ է, իհարկե, որ ծնողազուրկ երեխաներին սպահովում է պետությունը և բարի մարդիկ... Բայց...*

էջ 393, տ. 34—*I հրատ—խելբոյ բոցնես:*

էջ 399, տ. 34—*Ինքն—ես գլխի բնկա: Ինձ տեսել է բավական ժամանակ բացալկայելուց հետո, ելել է այլ տեղեր և եիմա ստուգումներ է կատարում: Իսկույն հանգստացրի:*

էջ 401, տ. 4—*Չէ՞, մամա, դու մեռած էիր, ախր, թեղ ֆաշիստները սպանեցին: Չէ՞ որ դու արչան մեջ պատկել էիր, տե՛ս եիմա մահովել ես:*

— *Բայիկա, ախր ես չէի այն մեռածը:*

— *Չէ՞, մամա, դո՞ւ էիր:*

Ինչպե՞ս էր եղել, որ սպավորվել, մնացել էր երեխայի հոգու մեջ իր սպանված մոր պատկերը, նրա ձեռքերի սպիտակությունը, աչքերի սևությունը, դիակը արչան մեջ: Եվ ինչպե՞ս չեմ կարողացել իմանալ, այս: Եվ ինչպե՞ս իմանալի:

տ. 5—*Ինքնագրում պատմվածքը վերջանում է հետևյալ կերպ.*

— *Երեխան ապրում է, սիրելիս, նա իր հոգում ուժեղ պատկերներ ունի, ինչ ուզում ես, ասա: Այո, իր ներքին կյանքն ունի, խորհում է, մենք շենք նկատում, անցնում ենք կողքից: Դե, իհարկե, սրան կամոթի պետությունը, հասարակությունը: Սրան կմեծացնի, կյանք կմտցնի, գործել կա, կերչանեկացնի: Հետո շատ բաներ կամբողջը կմոռանա: Բայց այս արավմամն, որ կրում է հոգու մեջ, այս ներքին անհանգիստ միտքը, որ խլրտում է նրա հոգում...*

— *Խոսե՞լ եր նրա հետ այն օրից հետո,— հարցրի ես:*

— *Ո՛չ: Եվ ո՛չ մի անգամ,— շեշտով պատասխանեց Մարուսյան,— ինչո՞ւ համար... Ամեն մի խոսք այդ մասին կլայնացնի: այն պատմվածքը, որ բացված էր անցյալի վարագույրի վրա: Ես լսում եմ: Ես ես լսում է: Շարունակում է մտածել, մոտացնել է, հաշտվել... չգիտեմ: Կարծում եմ այո, կարծում եմ ոչ: Բայց չեմ խոսում: Սիրում եմ, գուրգուրում, գրազեցնում, ուրախացնում: Թող մոռանա, եթե հիշում է, թող չգիտենա, եթե կատարվել է: Այժմ նրա մայրը ես եմ, հասարակությունը, մենք ամենքս: Բայց ազատեցիք մանուկներին պատերազմից: Մանուկները չպետք է տեսնեն պատերազմ:*

Ո Ի Բ Ի Շ Ի Ե Բ Ե Խ Ա Ն

(էջ 404)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 363: Նույն ֆոնդի № 364-ում պահվում

Լն պատմվածքի երկու մեքենայի օբիեկտներ, որոնք համընկնում են տպագրին՝ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Եժ, Կ. 2, 1956:

ՏԵԲՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Ինքն № 363

- էջ 404, տ. 11—հենց առաջին ամսից հետո *ամուսնու*
- տ. 12—նա գրում էր միայնակ սիրո դասնաթյունը:
- տ. 15—Նախադասությունը ավելացրել է:
- տ. 20—Հարեանները շատ ցավեցին Մայրիկոյի համար, մանավանդ վաշիկի, որ կոպում էր, ոման էլ,—ընդգծվածը ավելացրել է:
- էջ 406, տ. 5—գուցե կմտածես դու... որ...—ավելացրել է:
- տ. 11—Այս երկու նախադասությունները ավելացրել է:
- տ. 17—Նախադասությունը ավելացրել է:
- տ. 21—առավոտյան
- էջ 407, տ. 1—Այստեղ ինքնագրից մի մերմիկ պակասում է:
- տ. 14—Նախադասությունը ավելացրել է:
- էջ 408, տ. 6—Այս և նախորդ երկու նախադասությունները ավելացրել է:
- տ. 7—Դա ինչ ցերեմոնիա էր:
- տ. 13—Մայրիկոն գնաց մյուս սենյակը:
- տ. 14—Այստեղից սկսած ավելացրել է տպագրության ժամանակ:

Ա Ն Հ Ա Յ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
(էջ 409)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳՖ, № 280: Նույն ֆոնդի № 282-ում պահվում է երեք մեքենագիր օբիեկտ, որոնցից երկուսը համապատասխանում են իրար, իսկ երրորդն ունի մատիտագիր ուղղումներ: Առաջին երկուսը պայմանականորեն անվանում ենք մեքենագիր I, իսկ երրորդը՝ մեքենագիր II: Պատմվածքի նախնական սեպտի տարբերակը պահվում է նույն ֆոնդի № 281-ում: Մեքենագիր օբիեկտներում Անահիտը փոխված է Աշխենի, իսկ Աստղիկը՝ Սիրուշի: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Եժ, Կ. 2, 1956:

ՏԵԲՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 409, տ. 2—Ինքն—ծվել էր ալիմենտը: Մեքեն I—կնոջ առջևն էր գցել ալիմենտը:
- տ. 5—Ինքն և մեքեն I—լուծեց նրա հետ:
- տ. 10—զարմացավ
- էջ 410, տ. 22—Ինքն—պակասում է. «Գործը շատ է, չի վերջանում, որ դա»...
- էջ 411, տ. 3—Մեքեն I—Աիկը կարծես հանդստացավ:
- էջ 412, տ. 2—անցյալում
- տ. 3—Ինքն և մեքեն I—հաջորդել է. «կամ նրանց մասին հիշեցման պահին»

ԱՅ 412, տ. 5—պահել իրեն Աստղիկի ներկայությամբ

տ. 17—չարունակում էր մտածել Անահիտի մասին և այն մտքի մասին:

տ. 29—Մերեն II—Երվանդը սուր նայեց Աստղիկին: Սա լուրջ էր և խստա-

հայաց: Հետո կրկին զվարճացավ այդ տարօրինակ խաղով:

— Համեցի՞ք,— համաձայնվեց նա և ծիծաղեց:

տ. 31—պատվիրող ձայնով սասց Աստղիկը:

տ. 33—Կլինի՛, կլինի՛,— շեշտեց Աստղիկը միշտ լուրջ ու մտախոյ:

ԱՅ 413, տ. 11—կասկածով հարցրեց:

տ. 19—Ինքն—նույնպիսի, մերեն—վճռական

Մ Ի Հ Ե Ր Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, Ո Ր Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Չ Ո Ւ Ն Ի

(էջ 414)

Երկու ինքնագիր և երկու մերենագիր օրինակներ պահվում են ԳԱԹ, ԳՖ, ՆՆ 344—347: Ն 344 ինքնագիրը սեպարտիստն է, Ն 345-ը նույնի մարդագիրը, իսկ Ն 347-ը նույնի մերենագիրը, որ վերջից թերի է: Ն 346 մերենագիր օրինակը պատմվածքի խոսացված վերարտադրությունն է:

Պատմվածքը ունեցել է նաև «Հպարտ լուսնուն» խորագիրը:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԵԺ, հ. 2, 1956:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՅ 414, տ. 22—Ինքնագրերն ու Ն 347 մերենագիրը սկսվում են այսպես.

— Ի՞նչ կարելի է պատմել ահա այս դեպքի մասին:

Հայկը կադրային գինավորական էր և սպայի աստիճան ուներ, երբ Հայրենական պատերազմի գնաց: Եվ գնաց հենց առաջին օրից: Գոհարիկը՝ կինը, տանը, վերջին պահին շոյեց նրա բարձր ճակատը և լուռ համբուրեց նրան: Իսկ կայարանում Հայկից բաժանվեց արտաքուստ այնպես հասարակ, որ կարծես նա մի օրով գործի էր գնում:

Այնուհետև Գոհարիկը, որ հիմնարկի աշխատող էր՝ թե՛ տանը, և թե՛ դուրսը ապրում էր բոլորովին անազմով: Ո՛չ կյանքի նոր եղանակ, ո՛չ նոր ծանոթներ:

Միայն մի նորություն մտավ նրա կյանքի մեջ: Մեծացնել տվեց Հայկի լուսանկարը բնականի շափով և շրջանակով կախեց ննջարանի պատին: Այնպես որ՝ երբ պատկում էր կամ հենվում բարձին՝ Հայկի լուսանկարը աչքի առաջ էր: Նրան էր նայում ընկրիս կամ հենց բարձին հենված:

Գոհարիկը, սակայն, կյանքից շիրտվեց: Հանգիստ ու անազմով մասնակցել սկսեց թե՛ իրենց տան հավաքույթներին, և թե՛ հիմնարկի աշխատանքներին, ժողովներին: Նամակ ստանում էր Հայկից, գրում էր նրան, հետաքրքրվում Հայկի ընկերների ընտանիքների գրություններ, տեղեկություններ հասցնում նրանց: Իսկ երեկոները, երբ ա-

զատ էր՝ վազ մտնում էր անկողին և երկար նայում լուսանկարին, մինչև որ աչքերը կփակվեին:

Այսպես անցավ պատերազմը և ահա պատերազմի նախավերջին տարին, մի օր հեռա եր եկավ, որ Հայկը պառկած է Հյուսիսային Կովկասի հոսպիտալներից մեկում: Մինչ Գոհարիկը մտահոգվեց, պատասխատի էր [բայց զսպեց իրեն. միայն տարակուսեց] զնալ աեսության [թե՞ ոչ, Ու մինչ-լուծում էր խնդիրը] հեռագիր ստացավ, որ Հայկին բերում են [զայիս է] Երևան:

էջ 415, տ. 8—[սրի հարվածը հեռք էր թողել, սակայն, հոնքին և այտին: Գա ղև ոչինչ]:

տ. 18—Փոխարինել է «Ոչ մի արտահայտություն» նախադասությանը:

տ. 19—[Ոչ մի աչքի ընկնող դեպք: Չսկսվեց ոչ մի պատմություն]:

էջ 416, տ. 2—8—Ինքնագրում այս պարբերությունը չկա: Մեքեն—նա [համառորեն սպասում էր] այդ պատմության, սպասում երկար ու [երկար ու] անհանգիստ [Սպասեց քաղցրենուհին], որ Գոհարիկը...

էջ 417, տ. 13—Եվ կարծես հերոսին է սաղում և՛ վերքը, և՛ հաղթությունը, և՛ փառքը, և՛ անզամ մահը:

տ. 20—Այս նախադասությանը փոխարինում է. «Ահա այստեղ է պատմությունը՝ եթե պահանջվում է, որ այդ ամուսինները պատմություն ունենային, կամ եթե կարելի է սա կոչել պատմություն: Եթե կրկնում եմ՝ այդ պատմությունը տեղին էր և հարկավոր էր և որին կսպասեին ոմանք, թե կատարվո՞ւմ է կամ կատարվելո՞ւ է:

Սակայն ի՞նչ պատմություն եք ուզում, որ ես պատմեմ, ընկերներ: Ի՞նչ են սպասում ոմանք, որ Գոհարիկը լքե՞ր իր ամուսնուն կամ սիրո զոդություն կատարի: Մի՞թե անպատճառ կուզեին, որ ես հյուսիսի մի հողեխտիտ պատմություն մի ոսկեղծված դավաճանության մասին՝ պատկերաքննի զեղեցկատիպ կնոջ «արդարացի» և հետաքրքրական քայլը՝ լքել իր երբեմնի, ճիշտ է, շատ զեղեցիկ և ներկայիս հաշմանդամ ամուսնուն և զնալ զեղեցկացնելու իր կյանքը մի այլ զեղեցիկ տղամարդու հետ:

Ես այդ չեմ պատմելու պարզապես այն պատճառով, որ այդպիսի պատմություն չկատարվեց:

Ապա ուրեմն ի՞նչ պատմություն պիտի հյուսեմ այն զեղեցից, որ տեղի չի ունենում [պարզապես] արտաքուստ, չի աղմկում, բայց որը տեղի է ունենում մարդկային հոգու խորքում»:

[Ո Ի Բ Ի Շ Կ Յ Ա Ն Ք Է Ա Յ Ն Տ Ն Ղ]

(էջ 419)

Գրվել է Հայրենական պատերազմի տարիներին: Անավարտ ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳՖ, № 365:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն

Պ Ա Տ Մ Վ Ա Մ Ք Ն Ե Ր

Չարդյա՛հ	5	Կոորդինատներ	258
Յաված սեր	20	Քրթիչ գիշերվա մութի մեջ	267
Դիրք ծաղկանց	51	Նախամարդկային	276
Բնկերներ	77	Տուն	280
Սարևո՛ր	139	Հուշ-աղբյուր	313
Նոր պոեմ	144	Չակոնա	332
Արամ թագավորը	164	Մարուշ	339
Թանգարանի նյութեր	173	«Քաղաքացիներ»	344
Երկու եղբայր, երկու բույր	178	Մենդարերականում	348
Անխուսափելին	196	Քեփթըն	357
Մտղներ	203	Անա՛հիտ	369
Վերադարձ	212	Լիզբ՛հա	394
Բժիշկը	216	Ուրիշի երեսան	404
Խոշտանգվածի ավանդը	234	Անհայտություն	409
Շունը	245	Մի հերոսություն, որ պատմություն չունի	414
Հայրենի կտորի տակ	248	[Ուրիշ կյանք է այնտեղ]	419
Վրեժի երկյուղը	252		
Վրեժ	254		
Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ե Ն Ե Ր		ԵՎ Տ Ե Ք Ս Ս Ա Յ Ի Ն	Տ Ա Ր Բ Ե Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ե Ն Ե Ր
			421

Գ Ե Ր Ե Ն Ի Կ Գ Ե Մ Ր Ը Յ Ա Ն Д Е Р Е Н И К Д Е М И Р Ч Я Н И Ե Ր Կ Ե Ր Ի Ժ Ո Դ Ո Վ Ա Մ ՈՒ

Հ ա տ ո ռ 1 1 1

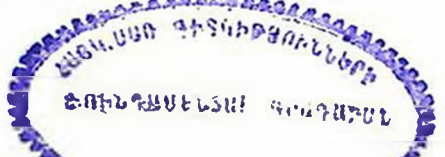
Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբելյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ա. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սերագրիչ՝ Ա. Վ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

վճ 04383 Պատվեր 1125 Հրատ. 4651 Տպաքանակ 25000

Հանձնված է շարվածքի 2/ХІІ 1976 թ., ստորագրված է տպագրության 30/VIII 1977 թ.: Տպագրական 29,25 մամուլ+2 ներդիր: Պայման. 27,44 մամ., հրատ. 22,1 մամուլ: Թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆ Գինը 2 ս. 10 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24 գ:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան:
Издательство АН Арм. ССР, Ереван-19, Барекамутян 24г.

80247

5

~~A $\frac{\text{II}}$
58724~~

A $\frac{\text{II}}$
59030

ԳՆԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220059030